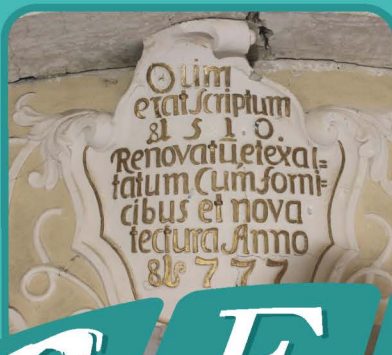

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

CERTAMEN XIII.

IRODALOMTUDOMÁNY, NYELVÉSZET
VIZUÁLIS MŰVÉSZETEK,
TÖRTÉNELEM, RÉGÉSZET

2025

CERTAMEN XIII.

Előadások a Magyar Tudomány Napján
az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában

CERTAMEN XIII.

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

Szerkesztette
BIRÓ Annamária, EGYED Emese, PAKÓ László

Kolozsvár, 2025

A kötet előkészítését és megjelenését támogatták:

MTA HTMKNP
„Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez”
című alprogram

Szerkesztette: Biró Annamária, Egyed Emese, Pakó László

© Szerzők, 2025

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2025

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

A tanulmányok szövegét korrektúrázta: András Zselyke
Tördelőszerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós
Felelős vezető: Ambrus Enikő ügyvezető igazgató

DOI: 10.51384/cert-13
ISSN 2393 – 4328

TARTALOM

Bevezető	9
Introduction	
Introducere	

I. IRODALOMTUDOMÁNY, VIZUÁLIS MŰVÉSZET: NŐK MŰVELTSÉGE – NŐK A MŰVELTSÉGÉRT

Szerzők, szerepek, szereplők

BÍRÓ Annamária

Női szerepek és anyagi kiszolgáltatottság 19. századi magyar prózaszövegekben	15
Female Roles and Material Dependency in Nineteenth-Century Hungarian Prose Texts	
Rolurile feminine și dependența materială în textele de proză maghiare din secolul al XIX-lea	

SÉLLEI Nóra

Bloomsbury és az alkotó nők: Virginia Woolf és Vanessa Bell	37
Bloomsbury and Creative Women: Virginia Woolf and Vanessa Bell	
Bloomsbury și femeile creative: Virginia Woolf și Vanessa Bell	

BALOG Alexandra

„A nő életének a család a gyökere.” Antitézisek Erdős Renée, Lux Terka és Török Sophie műveiben	55
„The Root of a Woman's Life is Family.” Antitheses in the Works of Renée Erdős, Terka Lux and Sophie Török	
„Rădăcina vieții unei femei este familia.” Antiteze în textele lui Renée Erdős, Terka Lux și Sophie Török	

Nyomtatott nyilvánosság

MIKLÓS Nóra

Divattanácsadó és kritikus: Hatvany Lili bárónő portréja a <i>Színházi Élet</i> cikkei alapján	71
Fashion Advisor and Critic: Portrait of Baroness Lili Hatvany Based on Articles of <i>Színházi Élet</i>	
Consultantă de modă și critic: portret al baronesei Hatvany Lili bazat pe articole din <i>Színházi Élet</i>	

VALLASEK Júlia

- Szoknyás hírlapírók és szerkesztőségi dinamikák. Thury Zsuzsa a kolozsvári
Ellenzék szerkesztőségében 87
Journalists in Skirts and the Workplace Dynamics of the Newsroom. Zsuzsa Thury
at the Editorial Office of the *Ellenzék* in Cluj
Ziariști în fuste și dinamica internă a redacțiilor de știri. Zsuzsa Thury în redacția
ziarului *Ellenzék* din Cluj

Vizuális kommunikáció

BÓDI Katalin

- Keresd a nőt! Magyar festőnők 19. századi hiányzó-hiányos történetéről101
Find the Woman. The Missing and Incomplete History of Hungarian Women
Painters in the 19th Century
Caută femeia! Despre povestea lipsă și incompletă a pictorițelor maghiare din secolul
al 19-lea

BERKI Tímea

- A pályakezdő rajztanár és képzőművész.
Marlin Molly (Szászsebes, 1865–Bayrischzell, 1954)113
Early Career as Art Teacher and Artist.
Marlin Molly (Mülbach, 1865–Bayrischzell, 1954)
Începutul carierei învățătoarei de desen și artistei.
Marlin Molly (Sebeș, 1865–Bayrischzell, 1954)

PIELDNER Judit

- Regardez-moi* – kép és tekintet köztes terei, intermediális átváltozások
Céline Sciamma *Portrait of a Young Woman* című filmjében129
Regardez-moi – Spaces between the Image and the Gaze,
Intermedial Transformations in Céline Sciamma's *Portrait of Lady on Fire*
Regardez-moi – Spații între imagine și privire, transformări intermediare în
Portretul unei femei în flăcări de Céline Sciamma

VIRGINÁS Andrea

- A művelt nő alakja a kortárs (kelet-)európai filmekben: kollektív
traumafeldolgozás, testben kódolt emlékezet és kulturális tőkeformák139
The Character of the Educated Woman in (Eastern) European Film: Collective
Trauma Processing, Embodied Memory and Forms of Cultural Capital
Caracterul femeii educate in filme (est) europene: procesarea colectivă a traumei,
memorie întrupată și forme de capital cultural

II. TÖRTÉNELEM, RÉGÉSZET

ADORJÁNI Zsolt

- Az irodalom tudományos fordulata a hellenisztikus Alexandriában153
 The Scientific Turn of Literature in Hellenistic Alexandria
 Transformarea științifică a literaturii în Alexandria elenistică

SIMON Lajos Zoltán

- Gente Pannonius, doctrina mirandus.
 Megjegyzések Janus Pannonius korai elégiáihoz163
 Gente Pannonius, Doctrina Mirandus. Remarks on Janus Pannonius' Early Elegies
 Gente Pannonius, doctrina mirandus. Observații asupra elegiilor timpurii ale lui
 Janus Pannonius

BOÉR Ilka–SZTÁNCsuj Sándor József–BAJUSZ Mátyás–HÖGYES Mihály Huba

- A lemhenyi Szent Mihály-templom középkori története az újabb régészeti
 kutatások tükrében177
 The Medieval Development of Saint Michael's Church in Lemnia in the Context of
 Recent Archaeological Investigations
 Contribuții la cunoașterea evoluției medievale a Bisericii Sfântul Mihail din Lemnia
 pe baza cercetărilor arheologice recente

SZÁSZ Anikó

- Bánffyhunяд mezőváros kiváltságai és önkormányzata (1540–1600).....195
 The Privileges and Self-Government of the Market Town of Huedin
 Privilegiile și autoguvernarea târgului Huedin

TAMÁSNÉ SZABÓ Csilla

- Szabó Károly munkásságának névtudományi vonatkozásai211
 Onomastic Aspects in the Scientific Work of Károly Szabó
 Aspecte onomastice în activitatea științifică a lui Károly Szabó

NAGY Botond

- Háromszéki virilisek és a törvényhatósági bizottság döntéshozatali
 mechanizmusa221
 The Greatest Taxpayers and the Decision-Making Mechanisms in the Municipal
 Committee of Háromszék County
 Cei mai mari contribuabili și mecanismele decizionale în comitetul municipal al
 comitatului Trei Scaune

KARDA Kristóf

- Csik vármegye legnagyobb adófizetői 1887–1918 között.....249
 The Highest Taxpayers of Csik County between 1887 and 1918
 Cei mai mari contribuabili ai comitatului Ciuc între anii 1887 și 1918

FERENCZI Szilárd	
Polgármesterek a dualizmuskori Erdélyben.....	265
Mayors in Dualist Era Transylvania	
Primari din Transilvania în epoca dualistă	
SZABÓ Zsolt	
A siker ára: adaptáció vagy asszimiláció? Máramarosi román tisztviselők	
magyar és román uralom alatt (1822–1945)	287
The Price of Success: Adaptation or Assimilation? Romanian Civil Servants Under	
Hungarian and Romanian Rule (1822–1945)	
Prețul succesului: adaptare sau asimilare? Funcționari români sub stăpânire maghiară	
și română (1822-1945)	
ANTAL Róbert-István	
Magyar tagok a Román Munkáspárt/Román Kommunista Párt	
felső vezetésében.....	311
Hungarian Members in the Top Leadership of the Romanian Workers Party/	
Romanian Communist Party	
Membrii maghiari în conducerea de vârf a Partidului Comunist Român/	
Partidul Muncitoresc Român	
Rövidítésjegyzék.....	339
Abbreviations	
Abrevieri	
Képmelléklet.....	341
Illustrations	
Ilustrații	

BEVEZETŐ

XIII. Certamen évkönyvünk a 2024 novemberében a Magyar Tudomány Napja Erdélyben címmel megrendezett kolozsvári konferenciasorozatnak azokat a tanulmányait adja közre hagyományosan interdiszciplináris kötetben, amelyek az irodalom, a tágabban értelmezett vizuális kommunikáció és a történelem egymással érintkező területein végzett kutatásokat mutatják be. A szekciókat az Erdélyi Múzeum-Egyesület I., Bölcsészeti-Nyelvi és Történettudományi Szakosztálya és a Jakó Zsigmond Kutatóintézet külön szervezte, az immár másfél évtizedes hagyomány szerint azonban közös kötetben publikálja.

A kötet első része *Női műveltség – Nők a műveltségért* címmel lezajlott szekció anyagát tartalmazza, és vizsgált korpusza a 19. századtól napjainkig terjedő kéziratok, időszaki sajtó, könyvkiadás, vizuális képzés és művészet területein át a filmig. Sok esetben a magyar irodalmi kánon (jobban ismert) szerzői családtagjaiként számontartott (vagy azok árnyékában alkotó) személyekről van szó, mint Babits Mihály felesége, Thury Zoltán leánya. Irodalmi szereplők és az irodalmi alkotás kockázatos útjára lépő hölgyek döntései, életútja párhuzamos vizsgálatát végzi Bíró Annamária *Női szerepek és anyagi kiszolgáltatottság 19. századi magyar prózaszövegekben* című írásában. *Bloomsbury és az alkotó nők: Virginia Woolf és Vanessa Bell* címmel megtartott előadásában Séllei Nóra professzor (Debreceni Egyetem), aki a 2022–2023-as egyetemi tanévben a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Intézetének vendégoktatója volt, a neves női testvérpár íróvá válásának körülményeit mutatja be a pálya helyszín- és társadalmi jellegű kontextusai figyelembevételével (hadd tegyük hozzá: az angol testvérpárnak távoli rokona lehetne az erdélyi magyar Berde Mária és Dóczyiné Berde Amál). Nagyon is korszerű szempontok hozzák közelebb a művészi lázadás 20. század eleji formáit, a nők jogainak irodalmi vagy a képzőművészeti produktumon, az újszerű életformán keresztül történő számonkérését.

Balog Alexandra, a BBTE Hungarológia doktoriskolájának hallgatója a női szerzők művei korabeli fogadtatásának ellentmondásosságára kérdez rá „*A nő életének a család a gyökere.*” *Antitézisek Erdős Renée, Lux Terka és Török Sophie műveiben* címmel közölt tanulmányában. Miklós Nóra egy budapesti színházi lap nyújtotta közlési lehetőségeket elemzi *Divattanácsadó és kritikus: Hatvany Lili bárónő portréja a Színházi Élet cikkei alapján*.

Szoknyás hírlapírók és szerkesztőségi dinamikák. Thury Zsuzsa a kolozsvári Ellenzék szerkesztőségében című tanulmányában Vallasek Júlia, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem tanára, irodalomtörténész, műfordító Thury Zsuzsa kolozsvári éveinek újságírói szövegei, szépirodalmi és későbbi önéletrajzi reflexiói alapján rekonstruálja és értelmezi Thury Zoltán leányának a periodikák világában megélt tapasztalatait, kissé

kiegészítve, kissé cáfolva az immár közhelyszerű megállapítást: „a húszas-harmincas években a magyar modernség írónői karrierjei jellemzően valamilyen, ugyancsak a művészet terén aktív férfi oldalán bontakoznak ki”.

Keresd a nő! Magyar festőnők 19. századi hiányzó-hiányos történetéről címmel érkezett a konferencián Bódi Katalin irodalom- és művészettörténész, szerkesztő, a Debreceni Tudományegyetem tanára. Meglátása, hogy a magyar női festőművészek helyzetét nehezítette a magyar nemzeti művészet eszményének megszületése, a művészeti oktatás kései intézményesülése, a múzeumi kultúra kialakulása, a művészettörténet mint diszciplína kialakulása, a 19. század új, biológiai nőképe és a férfi tekintet problémája – mindezek hozzá is járultak e művészek emlékezetének halványításához.

Ma a romániai magyar intézmények sorában egyre markánsabb az EMME, az Erdélyi Magyar Művészpédagógusok Egyesületének jelenléte. Az egyesület működésének alapproblémái is megjelennek e mai intézmény egyik előzményeként is olvasható tanulmányban, ez a *Marlin Molly (Szászsebes, 1865–Bayrischzell, 1954)* – igaz, egyetlen női pálya (történeti) specifikumaira összpontosít, szerzője Berki Tímea irodalomtörténész, szerkesztő (BBTE, Magyar Irodalomtudományi Intézet; Napsugár/Szivárvány szerkesztőség és kiadóhivatal).

Filmesztétikai jellegű kutatásaiba avat be a Sapientia EMTE docense, Pioldner Judit *Regardez-moi – kép és tekintet köztes terei, intermedialis átváltozások Céline Sciamma Portré a lángoló fiatal lányról című filmjében* címmel e kötetben publikált tanulmánya. Szerzője úgy látja, hogy lehetőség nyílik a dialógusra a festészet és a film, a tekintet és a látvány, az élet és a mitológia, a művészettörténet és a kortárs művészet között, miközben filmmé alakul a női portré.

A vizuális média tartalomelemző módszereivel él a BBTE Filmművészeti Karának tanára, Virginás Andrea *A művelt nő alakja a kortárs (kelet-)európai filmekben: kollektív traumafeldolgozás, testben kódolt emlékezet és kulturális tőkeformák* című tanulmányában. A fehérgalléros értelmiségi vagy művelt nő sztereotípiává lett alakját nemzetközi együttműködésben létrejött filmekben vizsgálja.

E tanulmányok tehát változatos módszerekkel közelítenek szerzőkhöz, művekhez, szereplőkhöz, a nők műveltségével kapcsolatos kérdésfelvetéseik új utakat nyitnak, további művészet- és társadalomtudományi jelentőségű kutatásokat sürgetnek.

A történelem szekció munkálataira ismét az EME I. Szakosztálya és Jakó Zsigmond Kutatóintézete, illetve a Kolozsvári Akadémiai Bizottság Történettudományi Szakbizottsága közös szervezésében került sor. A konferencia előadásai hat tematikai csoportot alkottak, mindenik képviseltette magát – még ha nem is az összes elhangzott előadás tanulmánnyá szerkesztett változatával – a kötetben.

Szabó Károly, az EME első könyvtárosa születésének 200. évfordulójára emlékezve Tamásné Szabó Csilla az ünnepelt munkásságának névtudományi vonatkozásait

mutatta be, és hangsúlyozta, hogy bár a helynévgyűjtés csak töredékét jelentette az életműnek, mégis maradandónak bizonyult azon lefektetett elvek folytán, amelyek a későbbiekben Pesty Frigyes, Szabó T. Attila és mások munkásságába is beépültek. Az antikvitas és a középkor írott örökségének kutatásával foglalkozó budapesti Moravcsik Gyula Intézet négy munkatársával képviseltette magát a rendezvényen, közülük ketten írással jelentkeznek a kötetben is. Adorjáni Zsolt az irodalomnak a hellenisztikus Alexandriában végbement tudományos fordulatáról írott dolgozata, illetve Simon Lajos Zoltán Janus Pannonius korai itáliai elégiáihoz fűzött megjegyzéseit tartalmazó írása legjobban illeszkednek a Certamen-kötetek azon törekvésebe, hogy interdiszciplináris megközelítésben tárgyaljanak hagyományosan különböző tudományágak, esetünkben a történelem és az irodalomtörténet által is sajátjának tekintett témákról. A Jakó Zsigmond Kutatóintézet munkatársai közül Szász Anikó számol be a 16. századi erdélyi mezővárosokkal foglalkozó kutatásairól, ezen belül is Bánffyhyunad privilégiumairól és önkormányzati szervezetének felépítéséről és működéséről tett megfigyeléseiről. A konferencia másik kiemelt vendégintézményét, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumot az ott tevékenykedő régészek (Bajusz Mátyás, Boér Ilka, Hőgyes Mihály Huba, Sztáncsuj Sándor József) közösen jegyzett írása képviseli, amelyben a kézdiszéki Lemhény település Szent Mihály-temploma a közelmúltban megvalósult ásatásának régészeti és művészettörténeti eredményeit tárják az olvasók elé.

A konferencián a Kolozsvári Akadémiai Bizottság által szervezett, két panelt felölelő rész a 19–20. századi politikai-közigazgatási elitekre koncentrált. Az elhangzott előadások közül itt közzétett írások nagyobbik része a dualizmus korával foglalkozik, és a prozopográfiai kutatásokat helyezi előtérbe. Nagy Botond és Karda Kristóf a Háromszék, illetve a Csík vármegyei virilisek, azaz a legnagyobb adófizető polgárok intézményének felépítését és működését, illetve a törvényhatósági bizottságok döntéshozatali mechanizmusait vizsgálja. A két írás egyben jó lehetőséget kínál a két szomszédos törvényhatóság tevékenységének az összehasonlítására. Ferenczi Szilárd egy átfogó kutatási projekt első, még nem teljes eredményeként a dualizmus kori erdélyi városok polgármestereinek listája és hivatalviselési évei mellett egy szintén prozopográfiai jellegű elemzésben tárja fel a polgármesterek társadalmi hátterét, politikai karrierjét és a helyi közéletben betöltött szerepét, ezáltal világítva rá a korszak városvezetésének jellemzőire, általa pedig a dualizmus kor urbanizációs folyamatainak politikai dimenzióira is. Szabó Zsolt szintén prozopográfiai módszerekkel közelít négy máramarosi román család történetéhez és nemzeti identitásának alakulásához azok reformkori felemelkedésétől a második világháború végéig. Elemzi társadalmi előhaladásuk feltételeit, azon alkalmazkodási stratégiáikat, amelyekkel betagozódtak a dualista rendszerbe, később a román közigazgatásba, a második bécsi döntés után pedig újra a magyar államba, és azt is megvizsgálja, hogy e stratégiák mit mutatnak meg nemzeti identitásukról. A tömb utolsó írásában Antal Róbert-István

a kommunizmus időszakára tereli a figyelmet, és a Román Munkáspárt/Román Kommunista Párt felső vezetésében szerepet vállaló magyar tagok adattárába összegyűjtött ismeretek alapján megfesti azt a keretet, amelyben a kommunista önkénnyel egyéni meggyőződésből, politikai vagy szakmai karriervágyból, esetleg a társadalmi vagy az anyagi előhaladás szándékából leszerződött személyek tevékenykedtek, és rávilágít azokra a korlátokra is, amelyek egyéni és szakmai lehetőségeiket beszűkítették.

A történelem és régészet tömb írásai is változatos szemlélettel, módszerekkel, kutatói habitusokkal összeállított és nagyon eltérő forrásadottságokra támaszkodó elemzésekkel fordulnak korszakok, személyek, közösségek és intézmények felé, és kínálnak változatos témákat tovább gondolásra szakmai közönségnek és művelt érdeklődőnek egyaránt.

A SZERKESZTŐK

I. IRODALOMTUDOMÁNY,
VIZUÁLIS MŰVÉSZET:
NŐK MŰVELTSÉGE –
NŐK A MŰVELTSÉGÉRT

BIRÓ ANNAMÁRIA*

NŐI SZEREPEK ÉS ANYAGI KISZOLGÁLTATOTTSÁG 19. SZÁZADI MAGYAR PRÓZASZÖVEGEKBEN

Kulcsszavak: 19. század; magyar próza; női szerepek; szegénység; gazdasági etika

A 19. század magyar prózairodalmában megkezdődik a női szereplők ábrázolásának változatossá tétele, ugyanakkor – részben a társadalmi valósághoz való igazodás igénye és a társadalmi szereplehetőségek korlátozott volta miatt – meglehetősen szűkre szabottak a női szereplők lehetőségei. A társadalmi okok mellett az irodalmi hagyomány is korlátozza a szerzők fantáziáját, hiszen a sematikus ábrázolást lehetővé tevő kategóriák túlságosan is rögzültek, és jól működtethető ellentétpárokba merevedtek. A hagyományos szerepek ilyen értelemben többnyire a családi állapothoz kötődnek: feleség, anya és leánytestvér, ők lehetnek azok a középosztálybeli nők, akik konszolidált helyzetben vannak, és ebben a helyzetben a korabeli társadalmi normáknak megfelelően viselkednek. Ennek ellentétpárja a peremre szorult szereplő, aki vagy társadalmilag, vagy pedig anyagilag kerül kiszolgáltatott helyzetbe (ezek persze többnyire összefüggenek egymással): a szerető/prostituált/megegett lány, az özvegy vagy az árva (ritkábban pedig az alacsonyabb társadalmi rangú női szereplő). Ha az anyagi meghatározottság felől tekintjük ezt a kérdéskört, akkor még élesebbé válik a törésvonal a (nemzeti érzülettel és felelősségtudattal is rendelkező) gazdaasszony és a nagyvilági, pazarló nő típusa között, akihez szinte minden esetben narrátori morális elítélés is társul. Ha találkozunk is a pozitív szereplők esetében normaszegésekkel, azok – ahogyan erre Steinmacher Kornélia is rámutatott¹ – a honleány ideáján ke-

* BIRÓ Annamária (1980), PhD, irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, annamaria.biro@ubbcluj.ro

1 STEINMACHER Kornélia: *Bajza Lenke: Leányok tüköre. A női életrajzok hagyománya és propagandisztikus szerepe a 19. században = Nőszerepek a 19. században. Lehetőségek és korlátok.* Szerk. TÖRÖK Zsuzsa. Reciti, Bp., 2019. 277–290. A honleány szerepkörét legérzékenyebben Bozsoki Petra elemezte doktori disszertációjában: Bozsoki Petra: *A honleányság mint női emancipáció. Kánya Emília alakja és munkássága.* Doktori értekezés. Pécs, 2020. Online:

resztül pozitív tette válnak. A korabeli – és a későbbi – olvasók ezeket a sémákat automatikusan működtették olvasás közben, így sokszor azok ellentmondásos jellege sem tűnt fel. Például Petőfi Sándor 1846-os *A hóhér kötele* című kisregényében² nincs is szükség kifinomult karakterábrázolásra ahhoz, hogy egyértelműen kategorizálni lehessen női szereplőit: Betti, a szegény, de tisztességes szerető, aki belehal a szegyenbe; Juci/Izabella: a jószívű prostituált, aki szolidaritást érez az éhező/fázó főszereplő iránt, és segít rajta a bajban; Róza pedig még úgy is tiszta és erényes marad, hogy az egyházi és morális szabályok ellen is vét öngyilkosságával. Úgy tűnik, mintha a 19. századi prózairodalom női szereplői az angyal vagy démon³ (Jókai Mór által is több szövegben erősített) dichotomikus ellentétpárjával maradéktalanul leírhatók lennének, és mintha az általános tendencia az lenne, hogy a peremre szorultság általában erkölcsi tisztasággal párosul.

A 19. századi prózairodalom női szereplők felőli vizsgálatát átfogó jelleggel az utóbbi időben Margócsy István kísérelte meg,⁴ egyes szerzők, művek vagy szövegcsoporthoz esetében természetesen további tanulmányok⁵ is olvashatók a témában. Az ilyen típusú vizsgálatok leginkább az úgynevezett társadalmi regények esetében hozhatnak eredményeket, hiszen ezekben a legerősebb a korabeli kontextusokkal való kapcsolódás. Ezek a szövegek részben irodalmi átültetései lehetnek a szerzők által tapasztalt valóságnak, amelyet akár idealizáltan, akár kritikusan ábrázolnak, az abban kialakult diszkurzív minták mégis valamiféleképpen kihathatnak a társadalmi valóságra is, legalábbis annyiban, hogy a női olvasók reflektáltabban viszonyulhatnak saját helyzetükhöz. Margócsy még a fennebb ábrázolt szűkösségnél is kevesebb lehetőséget vázol a női szereplők számára, szerinte a történetek központi mozzanata a „konszolidált polgári házasság elérése”, így a nőknek – kevés kivételtől eltekintve – szinte kizárólagos életcélja a „férjhez menés (néha, cinikusabban: férjfogás)”, ami után a gondos, erényes háziasszony magatartásmódeljének ideálképét mutatják fel.⁶ Margócsy nem fejt ki, a szövegek mégis azt érzékeltetik, mintha ez a szerepmeg-

<https://pea.lib.pte.hu/server/api/core/bitstreams/3eda42b7-2643-4cd3-b0f8-620b0064351c/content> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 25.)

2 PETŐFI Sándor: *A hóhér kötele*. Hartleben, Pest, 1846.

3 A női írássággal kapcsolatos vitákkal foglalkozó kötet is címében hordozza ezt a bevett formát: *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*. Szerk. Török Zsuzsa. Reciti, Bp., 2016 (a továbbiakban *Angyal vagy démon*).

4 MARGÓCSY István: *Nőiség, női szerepek és romantika = Angyal vagy démon*. 19–40 (a továbbiakban MARGÓCSY: *Nőiség*); uő: *A lemondás regényei. Nőírók regényei a XIX. század második felében*. Élet és Irodalom LX(2016). 27. sz. (júl. 8.) (a továbbiakban MARGÓCSY: *A lemondás regényei*). 13.

5 Például BÉRES Norbert: *Nőreprezentációk Madách Imre elbeszéléseiben*. Alföld 74(2023). 9. sz. 68–87.

6 MARGÓCSY: *Nőiség*. 27.

határozottság nem lenne kielégítő, mintha egy önálló, kötöttségektől mentes életforma lett volna az az ideál, amely felé a 19. századi női mozgalmak törekedtek, és amelynek irodalmi reprezentációja kíváncsú lett volna. Ez megfelel annak a narratívának, amelyet Gyáni Gábor is követ könyvében⁷ – és amelynek hiányosságaira már Bozsoki Petra is felhívta a figyelmet⁸ –, amely szerint a női emancipáció történetében a legfontosabb elem az individuum, amelynek törekvése az egzisztenciális önállóság elérése. Ebben a konstrukcióban a hagyományosnak tekintett női szerepek, így a feleség és az anya szerepkörének történeti rögzültsége akadályozza az egyéni kiteljesedést, a női szabadság elérésének. Bozsoki Petra szerint ez azért szorult újragondolásra, mert így a korszak legfontosabbnak tekintett női szerepköre, a honleányosság, amely kifejezetten közösségi jellegű volt, olyannak tűnik, mintha gátolná a női emancipációt, amely az individuum kiteljesedésére törekszik.⁹ Holott a kettő párhuzamosan, egymást időnként kiegészítve, ráadásul aktuálpolitikai törekvésekhez társulva jelent meg: így fontossá válik az is, hogy ki, mikor és miért tekinti a feleségszerepet az individualizáció kerékkötőjének. A magyarországi, 19. századi emancipációs törekvések többfélék, és érdemes odafigyelni azokra a hangokra is, amelyek szerint az európai minták nem alkalmazhatóak automatikusan a magyar viszonyokra, hiszen figyelembe kell venni a helyi társadalmi viszonyokat, és azokat a pozíciókat, amelyeknek betöltése jogilag vagy jogszokásilag egyáltalán lehetséges a korszak női számára. A női hivatással foglalkozó írások az emancipációt csak egyféleképpen lehetségesnek látó értelmezésekben konzervatívnak tűnhetnek, mert esetleg a női kiteljesedést, a szellemi szabadságot és önállóságot a feleségszerepen belül látják elérhetőnek. Beniczky Irma (1828–1902) például, aki 1865-ben *Egy emancipált nő* címmel jelentette meg regényét, a szellemi szabadság elérését kizárólag a családanyai szerepen belül látja megvalósíthatónak, ott viszont legfontosabb – és mindenki számára – elérendő célként fogalmazza meg a „szellemi felszabadulás és hivatásbeli miveltség”¹⁰ követelményét. Az ő koncepciójában a nő hivatása egyértelműen a családi élet keretein belül teljesedik ki („A nő közönséges sorsa az, hogy férjhez menjen”¹¹), viszont az ott betöltött szereptől függ a teljes társadalom fejlődése, átalakulása, emancipálódása, a jól betöltött szerep ugyanolyan hírnevet biztosíthat, mint azoké, akik ezt csatában, vérüket ontva szerezték, hiszen a társadalom jóléte függ tőlük:

7 GYÁNI Gábor: *A nő élete – társadalmi perspektívában*. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2020. Szintén a nyilvánossághoz való hozzáférés korlátozottságát hangsúlyozza a Szécsi Noémi és Géra Eleonóra szerzőpáros is. SZÉCSI Noémi–GÉRA Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*. Európa, Bp., 2015.

8 BOZSOKI Petra: *Politizáló nőtörténetírás. A 19. századi magyar nőtörténetről szóló diskurzus tendenciái (módszertani javaslat)*. Verso. Irodalomtörténeti folyóirat 6(2023). 2. sz. 9–32.

9 Uo. 22.

10 BENICZKY Irma: *A nők hivatása*. Heckenast, Pest, 1870. 239.

11 Uo. 92.

„Nagy és nemes tér nyílik itt a nők tevékenységének; ha azon működnek, jobban előmozdítják az emberiség javát, mint azok, kik a csatatéren véröket ontják, – s azokat, kik hontársaik míveltségét, felvilágosultságát, s így szellemi szabadságát is előmozdították, hálás kegyelettel fogja emlegetni az utókor”.¹²

Az individualizáció elsődlegessége felől Beniczky álláspontja korlátozza a női lehetőségeket, hiszen szerinte a nyilvános térben kiteljesedő karrier nem hozhat boldogságot a nő számára, akinek elsősorban anyaként kell megvalósítania önmagát.

„Ha a nő tehát nyilvános pályára akar lépni, – mindenekelőtt tépje ki a szívet kebléből; hány példát mutathatnék fel oly nőkről, kik a művészeti, az irodalmi, sőt a katonai pályát választották lelkesülten... s ha mindent elértek, a mit ohajtottak, – mégis visszavágytak a nő természetes körébe; a szív megszólalt.”¹³

Beniczky Irma fenntartja tehát a női-férfi életterek elválasztását, a nőt a magánélet keretei közé helyezi, míg a közélet, a nyilvánosság sérüléseket hozhat számára, mégsem állítható, hogy ezzel a nők szubaltern státuszát rögzítené,¹⁴ hiszen a szellemileg képzett nő számára olyan hatalmat biztosít, amely a párválasztástól kezdve a gyerekevelésen át, tudatos társadalomátalakító tevékenység révén, a polgári rend megváltoztatására predestinálja. Persze, kérdés az is, hogy a korabeli nők képesek voltak-e átlátni a maszkulin világrend normaképző stratégiáit, hogy ők maguk érzékelték-e a családi életben belülről rendelt szerepkörük szűkösségét, és volt-e igényük (vagy akár anyagi lehetőségük) annak megváltoztatására. Margócsy István ezzel a kérdéssel a századközepi nőszerzőinek regényeit elemző tanulmányában foglalkozik, és arra a következtetésre jut, hogy a nők számára a szolid feleségszerep az egyetlen társadalmi létezésforma, ami önfelszámolást, társadalmi cselekvésképtelenséget és a szuverén élet lehetetlenségét is jelenti, ráadásul a női szereplők mintegy predestinálva is vannak erre a sorsa, „szenvadásuk és lemondásuk által garantálják a társadalom elfogadott rendjének érvényesülését”.¹⁵ Az irodalmilag nem sokra becsült szövegeket Margócsy a lemondásetika felől olvassa, azaz úgy látja, hogy a női szereplők legalap-

¹² Uo. 226.

¹³ Uo. 234.

¹⁴ Madách női szereplőit vizsgáló tanulmányában Béres Norbert is arra hívja fel a figyelmet, hogy a 19. század szövegeiben a patriarchális társadalom szabályai működnek, ezek elfedik a női perspektívát, „a nőkről való diskurzus is erősen hierarchizált lesz, mivel akaratlanul az alárendelt elnémitásához, tárgyiasításához vezet”. BÉRES: *i. m.* 70.

¹⁵ MARGÓCSY: *A lemondás regényei*.

vetőbb életparanca a lemondás, ami által garantált az erkölcsi felsőbbrendűség (egyensúlyozandó, hogy az önálló társadalmi cselekvésre nincs lehetőség), és a szenvedések révén mutatnak rá a férfi társadalom igazságtalanságára.¹⁶ A lemondást minden esetben erkölcsileg pozitív, nemes cselekedetnek láttatja, a szenvedésért pedig általában nem a külső körülmények, hanem a lelki fájdalmak a felelősek értelmezésében. Ennek az alapállásnak azonban lehetnek buktatói, különösen, ha összevetjük a 20. század eleji – így modernnek tételezett – regényeket az idegenségtapasztalat felől vizsgáló Rákai Orsolya eredményeivel, aki a hasonló jellegű szerelmi csalódásokat nem önként vállalt lemondásként, hanem kiábrándult megalkuvásként interpretálja.¹⁷ Míg tehát egyfelől azt látjuk, hogy a 19. századi regényekben megképződő szenvedésnarratíva, lemondás vagy a szolid feleségszerep a nőket állandó alárendelt státusba taszítja, de a lemondás erkölcsi felsőbbrendűséget biztosít számukra, így konzerválva a patriarchális világrendet, másfelől az derül ki, hogy a 20. század eleji regényekben ugyanaz a lemondás már nem női erényként, hanem negatív életstratégiaként tételeződik. Kérdéssé válik így, hogy a korábbi regények női szereplőinek legalapvetőbb életparanca valóban kizárólag a lemondás-e, mivel nincs lehetőségük az önálló életvitelre, sorsuk pedig tényleg a szenvedés-e, ami minden esetben lelki terheket jelent. Ahhoz, hogy ezt maradéktalanul elfogadhassuk, véleményem szerint fontos lenne megvizsgálni a női szereplők diegetikus világának anyagi feltételeit is, azaz, hogy körülményeik mennyire teszik számukra lehetővé azt, hogy döntéseiket érzelmi/morális alapon hozzák meg. Döntéseiket, a társadalmi életben elfoglalt helyüket lemondásként, kényszerű cselekvésként határozzák-e meg ők maguk, és kötődik-e ehhez veszteségélmény? Mindezek természetesen abban az esetben vizsgálhatók, ha azt tételezzük, hogy az életcél a boldogság, megelégedettség elérése, ami viszont fogalomként változó lehet.

A 19. századi társadalmi regények gyakran töltenek be példázatfunkciót, a nőnevelő értekező próza mellett az olvasói aktivitás is irányulhatott arra, hogy abból a saját sorsukra vonatkozó cselekvési lehetőséget olvassanak ki. Nem lényegtelen tehát azt sem vizsgálni, hogy a boldogságról mit olvashattak a korszak prózairodalmában. Éppen Beniczky Irma fordításában jelent meg A Magyar Hölgyek Könyvtára sorozat 1869. évi 3. kötete (amelyet Kánya Emília szerkesztett) a rendkívül termékeny és sikeres svéd író, Marie Sophie Schwartz (1819–1894)¹⁸ *Pénz és név* című

16 Uo.

17 RÁKAI Orsolya: *Test, idegenség, modernitás: Kaffka Margit és a modernség női arca*. Irodalmi Szemle LIX(2016). 9. sz. 58–70. <https://irodalmiszemle.sk/2016/09/rakai-orsolya-test-idegenség-modernitás-kaffka-margit-es-modernség-noi-arca-tanulmány/> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 25.)

18 Alakjáról, munkásságáról lásd Gunlög KOLBE: *Strategier för framgång. Marie Sophie Schwartz som föregångskvinna*. Universitätt Göteborg, Göteborg, 2014.

munkája. A női emancipációs törekvések elkötelezett híveként Schwartz ebben a regényében az arisztokrácia privilégiumainak kritikája mellett annak a tételmondatnak a bizonyítására vállalkozik, miszerint „a boldogság a képzeletben fekszik, s elég könnyen megnyerhető”.¹⁹ A történet során tehát ezt az állapotot sem az anyagi jólét, sem a társadalmi megbecsültség, sem az érzelmi megelégedettség nem képes kiváltani a szereplőkből egészen addig, amíg helyzetüket tudatosan felmérve el nem határozzák és meg nem valósítják azt a állapotot, amelyben boldognak érezhetik magukat. A lemondással (ami, bár különböző formában, többször előkerül a regényben) senki nem tud tartósan elégedett életformát kialakítani, sem pedig erkölcsi felsőbbrendűséget elérni.

Vizsgálatom arra irányul, hogy valóban sablonos, könnyen kiszámítható-e a 19. századi prózaszövegekben a női szereprepertoár, vagy az eddig dominánsnak tűnő narratív sémák okozzák azt, hogy ne láthassuk a változatosságot. Természetesen nem kerülhetjük meg a házasság társadalmi intézményének vizsgálatát, hiszen ez biztosíthatta a békés, anyagilag stabil létformát a nők számára, ám a lemondásait talán más megvilágításba is kellene helyezni. A hagyományos szerepekből való kilépésnek ugyanis a korban nemcsak erkölcsi, hanem anyagi oldala is volt, miután anyagi önállósága csak nagyon kevés pozícióban lehetett egy nőnek. A sablonos ábrázolás ezekben az esetekben is működött, korábban már említettem, hogy első ránézésre úgy tűnik, mintha a szegénységhez az erkölcsösség, a gazdagsághoz viszont a romlottság rendelődne. Van-e viszont ezekben a szövegekben utalás arra, hogy közvetlen kapcsolat létezne az anyagi státusz és az erkölcsi dilemmák között, illetve reflektálnak-e erre valahogy a női szereplők? A női szereplehetőségek vizsgálatából ne maradjon ki a továbbiakban az anyagi vonatkozás sem, az, hogyan befolyásolja az önformálás alakzatait az anyagi függőség vagy függetlenség, a hatalmi, kulturális és társadalmi követelmények hogyan egészülnek ki vagy alakulnak át az egzisztenciális kényszerűségek hatására, a pénz és a vagyon birtoklása hogyan befolyásolja a szereprepertoárt, és milyen erkölcsi kategóriák társulnak hozzá. Egyszerűsítve tehát azt is kérdezhetnénk, hogy igaz-e ezekben a regényekben, hogy a szegény prostituált erkölcsös, a gazdag csábító pedig erkölcstelen, és milyen normarendszer alapján jönnek létre ezek a kategóriák. A vizsgálatba természetesen hatalmas szövegkorpuszt lehetne bevonni, a továbbiakban én csupán arra vállalkozom, hogy néhány példán keresztül alátámasztam ezeket a kérdéseket a jogosságát.

A regények olvasásakor és a női szereplők anyagi lehetőségeinek vizsgálatakor szükséges a fókuszáció megváltoztatása is: azokat is meg kell szólaltatni, akiket a narrátori hangok nem magyaráznak, vagy akikhez egyértelműen elítélően viszonyulnak, mert a narrátori alaphang elsősorban a tiszta, erkölcsös élet propagálását tekinti

19 SCHWARCZ Mária: *Pénz és név*. Ford. BENICZKY Irma. Kunosy és Réthy, Pest, 1869. 116.

fő feladatának. A mellékszereplők viszont gyakran más logika mentén cselekednek és olyan mintákat mutatnak fel, amelyek talán éppen a gazdasági etika felől nyerhetnek jogosságot. Ilyen szereplő például Jósika Júlia 1860-ban megjelent, *Éva* című regényének Marvelje. Egyértelműen negatív szereplőként van ábrázolva, életstratégiája mégis felmutat egy olyan alternatívát, amelynek a végkimenetele nem a boldog házasság és a szolid feleségszerep. Pedig Marvel számára minden adott lenne hozzá: örökölt vagyon, szerelem, a szerelem tárgya vagyoni és társadalmi szempontból is megfelelő társ lenne, ez a szereplő mégis azt választja, hogy ő maga kíván rendelkezni anyagi javai fölött, a házasságot pedig ennek akadályaként látja, így lemond a szerelemről és a háziasszonyi szerepről. A regény cselekménye Skóciában és Angliában játszódik, így a fiatal, egyedülálló nő lesz a vagyon kezelője, de ezt az emancipált életformát a mindentudó narrátor mégis inkább elítéli, mivel nem társul hozzá szívjóság (amely már gyermekként is hiányzott ebből a szereplőből). Amennyiben elsősorban nők által írott szövegekre koncentrálnunk, akkor hasonló kategóriába kerülhetnek Apraxin Júlia²⁰ regényeinek gazdag, független, csábító nőalakjai, akik tudatosan választják az önálló életformát, a narrátorok azonban a patriarchális világ logikájának megfelelően elítélően nyilatkoznak róluk, hiszen legtöbb esetben ők az akadályai a konszolidált házasságok létrejöttének. Azonban a vagyonos női szereplők esetében is érdemes megvizsgálni viszonyukat a kapitalizálódó-polgárosuló világ új erénytanával: reflektálnak-e a vagyonból adódó kötelességetikai kérdésekre, illetve ezek a reflexiók tekinthetők-e kritikának a patriarchális vagy akár a formálódó kapitalista világrenddel szemben.

Marie Sophie Schwartz fentebb említett, *Pénz és név* című regényében például a főszereplő, Elvira hosszú fejlődésen megy keresztül egészen addig, amíg le tudja vetkőzni az arisztokrata társadalom normáiból származó peremreszorítottság-érzését, és meg tudja fogalmazni a maga számára pozitív világszemléletet, amelyben nem az örökölt név, hanem a szerzett vagyon a boldog élet megteremtésének eszköze:

„... én nem igen szeretem azokat a régi várakat; úgy tekintem azokat, mint jól fentartott romokat, melyek egyszer annak feje fölött összeomlanak, ki födelők alatt lakik. Nem, én azon időt szeretem, melyben élünk, s a múltnak maradványai nem felelnek meg ízlésemnek. Lehet, hogy az onnan jön, mert én magam is oly osztályból származom, mely nem számít az ősök szerint, hanem mely a jelenben és a jelennek él. A kereskedő, a szatócs, a zsidó, leginkább az

20 Apraxin Júlia (1830–1913) orosz családból származott, Batthyány Artúr feleségeként lett ismert a magyar nemesi körökben. Regényeit francia nyelven írta, ezek közül többet is magyarra fordítottak. De elsősorban nem irodalmi tevékenysége, hanem életmódja miatt volt folyamatosan az érdeklődés középpontjában.

idő gyermekeihez tartoznak. Most azon meggyőződésre jutottam, hogy ha én született úrhölgy lettem volna, bizonyára én is csak úgy szeretném őseim várait, czimerét és nevét, de így, oly férfiú leánya vagyok, kinek nem volt tekintélye, de annál több pénze, ezért szeretem magam azon fénynyel környezni, melyet pénzen lehet szerezni. Az embereknek különösen az tetszik, mi erejüket képezi, – az én erőm a pénz, ennek hatalma változtatta Timaszjót olyaná, a milyen most”.²¹

Talán nem véletlen, hogy azoknak a regényeknek a cselekménye, amelyekben többféle variációja is megjelenik az anyagilag önálló nő kategóriájának, többnyire nem Magyarországon játszódik, hiszen ott az adott időszakban anyagi függetlenséggel a középosztálybeli és annál magasabb társadalmi kategóriába tartozó özvegyasszonyok rendelkezhetek, mindenki más valamilyen férfirokon gyámsága alá tartozott. A Jókai Mór életét a magánszférájában jelentős szerepet betöltő nők felől újra-konstruáló Szécsi Noémi például az özvegyként önrendelkezéssel (anyagi függetlenséggel és képviselők révén szavazati joggal) bíró állapot felől magyarázza, hogy Jókai cselekvőképes női szereplői is csupán két kategóriából kerülnek ki: vagy férfiruhába öltözteti, vagy pedig özvegyi státuszba rendeli őket (kivéve az intrikus személyeket).²² Szintén özvegy – fiatal, szép, erkölcsös (ilyen értelemben sematikus) özvegy – a női emancipáció ideáját a címébe foglaló, már említett Beniczky-regény főszereplője, Garamvári Árpádia is, akinek neve és az általa szuverén döntések meghozatala után alapított mintagazdaság mintha egy új hon kialakulását jelezné előre, de aki végül mégsem lehet teljesen boldog.²³ A 19. századi Magyarországon csupán azokban a társadalmi rétegekben volt lehetséges a nők pénzkeresete és általa egy független élet megteremtése, amelyeknek tagjai többnyire nem kerülnek regények főszereplői státuszába. Beniczky Irma többször emlegetett könyvében például kiemeli, hogy a földművelésben s kézműves munkákban a lányok is kenyérkeresők lehetnek („A kézműves lányai vagy hajadon nővérei szintén megkereshetik kenyerüket az ipar különféle ágaiban, melyek nem annyira az erőt, mint az ügyességet, kitartást és tisztaságot igénylik”²⁴), viszont a középosztálybeli nők teljesen kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek, ha meghal a családfő. Ekkor az a megalázó sors vár rájuk, hogy a gazdagabb rokonok befogadják őket, vagy pedig ezek az anyagi lehetőségek nélküli, de művelt lányok nevelőnői állást keresnek, ami nem egyéb „divatosan elpalástolt

²¹ Uo. 159–160.

²² SZÉCSI Noémi: *Jókai és a nők*. Magvető, Bp., 2025. 22–23.

²³ BENICZKY Irma: *Egy emancipált nő*. Bartalis, Pest, 1865.

²⁴ Uő: *A nők hívása*. Heckenast, Pest, 1870. 214.

nyomorúságnál”.²⁵ Véggkövetkeztetése egyben magyarázata is annak, hogy a regényszerzőknek miért nem volt lehetőségük változatosabb életutakat lehetővé tevő cselekményeket szőni az önállóságra vágyó női szereplők számára, a társadalmi valóság a szépírói fantáziának is határt szabhat:

„Ilyen sorsa van a közép-osztály leányainak, ha szülőik vagyontalanok voltak, s ha a szükség arra kényszeríti őket, hogy maguk keressék kenyerüket. A munkásnő, a kézműves özvegye vagy leánya önállóságot vívhat ki magának saját munkaereje által; a közép-, úgynevezett »mivelt« osztály leányai ellenben mindig függőségben maradnak, egyedül arra utalva, hogy férjhezmenjenek, s férjük munkája vagy vagyona után éljenek, – ha pedig – sok esetben állásukkal semmi összhangzatban nem álló igényeik miatt – férjhez nem mehetnek, – hasztalan igyekeznek a szükség által parancsolt függetlenséget elérhetni”.²⁶

Jósika Júlia *Éva* című regényének címszereplője viszont éppen félillegális helyzetből adódóan kerül különös státuszba: Skóciában kötött házassága Angliában érvénytelennek számít a felek (különösen a férj) kiskorúsága miatt, így Londonba költözve a megesett nő, leányanya stigmájával kell boldogulnia, ráadásul férje ugyanabban a városban él az angol törvények szerint alapított legális családjával. Ezt a regényt többnyire nem tartja számon a magyar irodalomtörténet, bár – még ha el is ismerjük gyengeségeit, az angol lányregények sémáinak alkalmazását – gazdasági, gazdaságtudományi szempontból mégis figyelemre méltó,²⁷ hiszen többfajta típust is felmutat az önrendelkező nő kategóriájából, a szereplők pedig többször reflektálnak anyagi helyzetükből adódó lehetőségeikre. Az emigrációban élő Jósika Júlia²⁸ saját tapasztalatából is jól tudhatta, hogy milyen lehetőségei vannak egy nőnek akkor, amikor gyakorlati-

25 Uo. 217.

26 Uo. 218–219.

27 Ez a tanulmány elsősorban a női szereplők lehetőségeire koncentrál, de arról is érdemes lehet elgondolkodni, ahogyan az író megváltoztatja az addig bevett sémákat. Korábbi regényekben többnyire a női szereplők érezhették úgy, hogy a házasságkötés számukra üzlet, amelyikben ők maguk tárgyasítva vannak, gyakorlatilag eladják őket. Ebben a regényben éppen a főszereplő férfi az, aki úgy érzi, hogy az apja által kikényszerített házassága révén ő az áru szerepét tölti be: „Árucikként eladva százezer fontért! – ez volna tehát sorsom? – kiáltott föl fájdalommal és mély keserőséggel hangjában a szegény fiú e levél elolvasása után.” JÓSIKA Júlia: *Éva*. I–II. Heckenast, Pest, 1860. I. 144.

28 Jósika Júlia életútját tárgyalja Kerpics Judit kötete, melyben igyekszik átfogó képet rajzolni az író női irodalmi tevékenységeiről. KERPICS Judit: *Jósika Júlia irodalmi munkássága. A 19. századi emigrációs kulturális transzfer és a szociális normativitás összefüggéseiben*. Akadémiai, Bp., 2025. <https://mersz.hu/kiadvany/1272/info/> (Utolsó megtekintés: 2025. 09. 22.)

lag családfenntartóvá kell válnia, és ilyen helyzetben esetleg mit tehet az a nő, akinek induló tőkéje sincs, ráadásul anyai szerepkörét is el kell látnia. Főszereplőjét tehát eleve vesztes pozícióból indítja a szerző: a bevett normáktól már a kis Éva szülei is eltértek, amikor értelmiségi/írói életpályát akartak megvalósítani, és ebbe a normaszegésbe bele is buktak, előbb elszegényedtek, azután pedig korán meg is haltak. A szegény-gazdag ellentétpár a gyereknevelés módjában is megjelenik, a gyermekkori szegénység műveltségbeli és fizikai deficitet is jelent:

„Mig gazdag háznál, mai napon, többnyire a gyermek áll első helyen, s körülé forog mindenki; szegény családnál a gyermek egyenlően, sőt olykor még nagyobb mértékben, hordja szüleinél a nélkülözések és nyomor terhét; még nagyobb mértékben mondtuk, mivel a gyermek teste gyöngébb és inkább van szüksége nyugalomra s egészséges kielégítő élelmezésre. Éva ép, de koránsem erős gyermek volt”.²⁹

A saját vagyonát féltve őrző nagynéninél cselédsorban felnövő Éva sem az anyagi, sem pedig a fizikai deficitet nem érzi tehernek, és amennyiben ő sem lépne ki a nyilvánosság terébe, illetve a házba sem türemkedne be a kívülág az ifjú bankárfiú, Robert személyében, a saját életsorsa természetes és elfogadott maradhatna számára (ez ellen csupán dajkája lázadozik a kezdetektől fogva). A társadalmi egyenlőtlenségek csak akkor válnak nyilvánvalóvá, amikor kiderül számára, hogy a műveltségi tőke hiánya talán még súlyosabb teher, mint a szegénység, hiszen a közös életet teszi lehetetlenné, a társalgást szünteti meg az érzelmileg kapcsolódó felek között: „És a szegény leány először életében a megszégyenülés fájdalmas nyomását érezte szívében, s a keserű gondolat: – Oh! miért nem tanítottak engemet egyébre is mint csak munkára! – futott át először elméjén”.³⁰ Természetesen nem Jósika Júlia az egyetlen a 19. századi prózairodalomban, aki megpróbálja lerántani a leplet arról a hamis képről, mely a szegény, de tisztességes lány és a gazdag nemesember közötti kapcsolatot ideálisként, egyáltalán megvalósíthatóként ábrázolta. Eötvös József *A karthausi* című regényének³¹ egyik betéttörténete a gazdag, de kiábrándult Gusztáv és a szegény, tisztességes varrólány, Betty – egy barátok közötti, a nyilvános megszégyenítés veszélyével járó fogadás következtében – létrejött kapcsolata, amely eleve kudarcra

29 JÓSIKA: *i. m.* I. 75.

30 Uo. 111.

31 Eötvös József első nagy prózai alkotása 1839 és 1841 között jelent meg. Jelen tanulmányban a könyv online elérhető változatát használom. Eötvös József: *A karthausi*. Neumann, Bp., 2002. <https://mek.oszk.hu/06200/06282/html/index.htm> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 22.)

volt ítélve a morálisan elítélhető körülmények miatt, amelyek ezt a kapcsolatot elindították. A szerző mégis hosszan időzik annak a kettősségnek a bemutatásánál, amely Gusztávnak a lányhoz való viszonyát jellemzi akkor, amikor a lány szegény, de becsületes közegében élnek, vagyis azok között a díszletek között, ahová társadalmilag, anyagilag és műveltségi szinten Betty tartozik, majd pedig innen kiszakítva a lány hogyan válik egyre ellenszenvesebbé a gazdag és művelt élet keretei között, mivel a későn elkezdett képzés egyre nyilvánvalóbbá teszi (különösen a Júliával való komparációban) a lemaradás behozhatatlanságát:

„Betty még nem veszté reményeit. Tudta szerelmemet Juliához, s ha tökélyét emlegetém, mindig sóhajtván saját tudatlanságáról kezdte beszélni; most egyszerre új gondolat támadt lelkében: művelté akart válni ő is. Mestereket fogadott, s nem képzelheted szorgalmát. Ha szobájába léptem, zongorájánál vagy könyvek közt találtam; tanult, olvasott, zongorázott reggeltől napestig; egy új leírhatatlan kinná lőn életem. Hacsak egyszer hallottad volna a hosszú tudományos beszélgetéseket, melyekben e szegény leány nehezen tanult ismereteit kitérve, vegyítve Rómát s Hellást, régi s új költőket, a világ minden részeit káoszi homályban, majd egy helytelen idézést, melyet könyv nélkül tanult, majd furcsán elcsavart adatokat keverve mindennapi dolgok közé, s ha valaha érzéd a kint, mellyel szívünk eltelik, ha azt, kit szeretünk, vagy legalább egykor szereténk, nevetségesnek látjuk: szántál volna. Ha beszédeit félbe akarám szakasztani, s néha mondtam, hogy a tudomány nem asszonyoknak való, könnytet szemekkel mondtam, hogy Julia is tudós volt, s hogy nála mindezt szerettem; ha nem szóltam, kérdeztem, nem nagy előmeneteleket tett-e már? s ha jó szívből néha dicsérém, zongorához ült s leírhatatlan erőlködések közt egy gyermekek számára írt darabot játszott, majd szüntelen jobbítva tévedéseit, s egy akkordot tízszer próbálva, míg az összhang végre félig-meddig kikerült; majd csodálatos precízióval e hamis akkordok egész sorát eljátszva, hogy szinte borzadék hallásába. Ha még szerettem, most megszűnt volna szerelmem”.³²

Mivel általában a 19. századi regényekben a szegénység egyfajta morális tisztasággal társult, az anyagi javak hiánya a szereplőkből még nem feltétlenül váltja ki a szégyenérzetet. Petőfi Sándor *A hóhér kötele* című regényében szeretői státusban levő Betti – mivel megmarad saját közegében – a tisztességes, szegény lány sablonos sze-

32 Uo.

repében ragadva hal meg, anyja pedig arról értesíti a túl későre felbukkant egykori szeretőt, hogy a lány nem is kívánt a maga pozíciójában változást, jobb életre a nemes apától származó fiát szánta csupán. Azokban a ritka példákban, amelyek a szegénységet nem idealizálva mutatják be, hanem közel hajolva a szereplőkhöz és lehetőségeikhez inkább a kilátástalanságot jelenítik meg, mint például Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* című regényének egyes jeleneteiben, világosan felhívják rá a figyelmet társadalom gazdag rétegeiben mozgó szereplők, hogy az anyagi és műveltségbeli tőkével bírók és a nincstelenek között nem lehetséges a társadalom által is elfogadott házasság:

„Én elveszem őt; s meg fogom győzni a társaságot, hogy parasztnő is illik hölgyei közé; megmutatom, hogy az ész s józan elv balitélet ellen is hatni tud. Különben is megfoghatlan előttem, minő erély és akarat lehet azon ellenzéki tagé, ki hont s társas formát átalakítani tör s körének, szalonjainak gyávaságát nem képes leölni. Én kivét leendek, az ész s tiszta fogalom törvényei szerint.

– Nevetséges hit, sikertelen törekvés. Másvilági rény, mit a társaság nem ismer. Célfutás nádparipán, mely fáraszt és eltörik. Gólyaharcz vizikigyók ellen: ők mélyre úsznak s téged a tó széle elnyelt. Rőflovagnak fogsz nézetni, ki bérelt lovon ül s fűnek-fának neki megy. Egy paraszt millionär, kit sorsa megszánt, de kire a pórélet pizska és hölgye rászáradt. Nem is nyersz alkalmat magad ismer tetni; mint ujdonság közhelyen egy szemüveges oldalpillanatot kapsz, nem annyit, mint az állatgyűjtemény papagályai, s ezzel szerepednek vége”.³³

Természetesen itt férfiak párbeszéde zajlik, a szegénység mint társadalmi deficit – különösen a női szereplők esetében – még ekkor sem fő témája a magyar prózairodalomnak, amelyben „csak olyan figurák kaphattak árnyalt megjelenítést, akiknek számára az erkölcsi választás lehetőségét a korabeli felfogás egyáltalán elképzelhetőnek tartotta, s akiknek erkölcsi megjelenítésével a művek valamilyen példát tudtak felmutatni”.³⁴ Nagyon sokáig működik az a séma, amely szerint szegényként tisztességes marad a lány, hiszen a morális tartás az egyetlen értéke, de ezentúl nem is foglalkozik szenvedésével, nélkülözésével az irodalom. A saját közegből kikerülve a sze-

33 Kuthy Lajos regénye 1846–1847-ben jelent meg. Jelen esetben az online is elérhető változatra hivatkozom majd. KUTHY Lajos: *Hazai rejtelmek*. I–II. Franklin Társulat, Bp., 1906. <https://mek.oszk.hu/07500/07552/html/index.htm> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 22.)

34 MARGÓCSY István: *A szegénység a magyar irodalomban*. 2000. Irodalmi és társadalmi havi lap 27(2015). 11. sz. <https://ketezer.hu/2016/09/margocsy-istvan-a-szegenyseg-a-magyar-irodalomban/> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 22.)

replők viszont gyakran szembesülnek a szégyen érzetének különböző formáival, a szégyen mint szociális fájdalom³⁵ többféle narratív sémában is felbukkan. Johan Goudsblom szerint a szégyen érzetének kialakulásához feltétlenül szükséges a másik tekintete, két különböző normával rendelkező világ ütközése, illetve a határátlépés aktusa.³⁶ Ahogy azt fentebb, Jósika Júlia Évája esetében láthattuk, a szégyenérzet a művelt Roberttel való társalgás közben alakul ki a szereplőben, amikor a két különböző műveltségtípus ütközése következtében a másik fél reakciójából (Robert megmosolyogja Éva tudatlanságát) a lány számára is világossá válik alárendelt pozíciója. A szégyen a hatalmi struktúráknak és az identitásképződésnek is fontos eleme, gyakran testi reakciók kísérik még akkor is, ha azok következtében nem is áll fenn a lelepleződés veszélye. Például Abonyi Lajos *Kenyér és becsület* című regényében, amelyet Margócsy kimondottan azért emelt ki elemzésében, mert ott szerinte furcsa módon a női szereplő a pénz hiánya miatt szenved, olyan jelenetnek lehetünk tanúi, amikor a szégyen a kiscsalád kereteiben jelenik meg, a külvilág elképzelt reakciója okozza a fiatalasszony testi tüneteit:

„A nő szorongva nézett fel férjére, megreszketett egész testében s némi rémülettel és szégyenkezéssel, mely arcát pírral borítá, szólott: – Irgalmazz, szent Isten, talán majd ki se bírjuk fizetni, talán majd itt szorulunk, nem is leszünk képesek tovább menni. Oh szólj ... oh szólj! Mennyi pénzed van még? – Huszonhét forint – rebegte a férj csüggedten. A nő karjai a kiseddel együtt lehanyatlottak. nagy, mély bánattal sóhajtott: – Csak annyi!”³⁷

A szégyenérzet többféle reakciót is kiválthat a női szereplőkből. A test láthatósága, annak jelzései (pirulás, remegés, meghajlás) miatti lelepleződés a szereplők egy részét visszavonulásra készíteti (pl. Eötvös Bettyje), másokat cselekvésre ösztönöz (Jósika Júlia Évája). Ugyanakkor a 19. századi szövegekben megjelenik a szégyen és az erkölcs fogalmainak párhuzamos tárgyalása, a szégyenérzet jogossága bizonyos esetekben megkérdőjeleződik, különösen abban az esetben, ha a szembesítést egy morálisan alacsonyabb szintre állított szereplő váltja ki. Például a *Hazai rejtelmek*

35 Johan Goudsblom használja a fogalmat kulturális konstrukció értelemben. Részletesen lásd PABIS Eszter: *A szégyen kulturális konstrukciójának történetéről és elméleti megközelíthetőségéről = A szégyen reprezentációi*. Szerk. BALOGH László Levente–HORVÁTH Andrea–PABIS Eszter. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2017. 7–22.

36 Johan GOUDSBLOM: *A szégyen mint szociális fájdalom* = uő: *Időrezsimek*. Typotex, Bp., 2005. 9–19.

37 Abonyi Lajos többkötetes regénye 1865–1866-ban jelent meg. Ebben a tanulmányban az online is elérhető változatot használok. ABONYI Lajos: *Kenyér és becsület*. I. Révai, Bp., 1906. 32. <https://mek.oszk.hu/25100/25107/> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 22.)

című regény rendkívül ellenszenvesnek ábrázolt vörös dajkája kéri számon az elkeseredett anyát, aki törvénytelen gyermekét az ő gondjaira bízta, tehát két stigmatizált női szereplő párbeszédéről van szó. A maga rendjén a vörös dajka is többszörösen alárendelt pozícióban van, helyzete kiszolgáltatott, anyagilag is testvérétől függ, mégsem viselkedik empatikusan azokkal az anyákkal, akik – más lehetőségük nem lévén – ily módon próbálják megmenteni gyermekük életét. Anyagi, morális kiszolgáltatottság és a lehetséges reakciók keverednek ebben a jelenetben, amelyet érdemes talán hosszabban idézni, kiemelve azokat a fogalmakat, amelyek részben a moralitás, részben pedig a morál elvesztése után a pénz világa felől határozzák meg a szereplők döntéseit:

„De van a *szégyennek* bizonyos foka, melyen túl hatását veszti, midőn az méltánytalanságig, érdemen alul aljasul, vagy oly kútfőből ered, melynek *erkölcsi igénye* arra nincs. Így történt a hölgygyel is. »Nem így beszélt ön, semmirevaló! midőn haszonleső vágy, hizelgés, ígéretek mellett szerencsétlen gyermekemet magához könyörgé, – mondá a dajkának harag és önérzet kelő erejével, mely az anyai fájdalmat néhány perczre legyőzé. – (...) Mily kikeresett megközelítés, kimélő ajánlat, járkáló izgatás, mennyi sürgés, biztatás, remény, titokeskü által törekvék megnyerni bizalmamat, hogy gyermekemet adjam titkos nevelés alá; míg a *nővő félelem, balítélet s családviszony által kényszerült anyát*, sikerült ujjabb könnyelműségre csábítani. Midőn megcsalt, kezdé kimutatni foga fehéret. (...) Igen, igen! *erkölcstelen pénznadály*, ne ingerülj reám oly mogorva gúnynyal, gőgödet megveitem. Bűnömben is fenségesebb vagyok, mint te, az erény színlett palástjában«”.³⁸

A vörös dajka itt nem a társadalom normái felől válik erkölcstelenné, hanem azért, mert egy kiszolgáltatott helyzetben levő női szereplőt anyagi zsarolása révén még marginalizáltabb helyzetbe taszít. Ennek kimondására az adott szereplő csak a szégyen érzetén való túllépés után képes, és hasonló logika működik a többi szövegben is: cselekvőképesség a morális gátak révén létrejövő szégyen leküzdésével lehetséges. Ennek viszont többféle kimenete lehetséges, és a kudarctörténetek oka gyakran éppen a társadalmi mobilitás illuzórikus volta. Eötvös József Júliája hiába határozza el, hogy munka révén tisztességesen felneveli gyermekét, a képzettség, a munkabírás hiánya és a magasabb társadalmi rendhez való tartozása is oka annak, hogy nem kap

38 KUTHY: *i. m.*

munkát, és végül prostituálttá kell válnia.³⁹ Az ő esetében éppen a fentről lefelé tartó változás lehetetlensége tűnik fel, mintha a szegény, de tisztességes élet el lenne zárva előle (hiszen leányanya ő is), morálisan is buknia kell, a legkitaszítottabb szerepben maradhat csak életben, kitartott nőként, viszont még ebben a pozícióban is megtartja lelki felsőbbrendűségét. Más utat jár be Jósika Júlia Évája, aki alulról indul, munkához szokott és önálló leányanyaként is megtalálja az útját annak, hogy Londonban pénzt keressen előbb varrónőként, majd pedig íróként. Mintha túlságosan is idealizált lenne Éva életútja, aki korábban éppen műveletlensége miatt szenvedett, a későbbiekben nem csupán gyerekkönyvek írójaként teremt anyagi jólétet, hanem művelt szalonéletnek is teret ad otthonában (ahonnan a bankárokat magánéleti okok miatt zárja ki, bár jelentésszerű a pénzvilág teljes kirekesztése): „E háznak egyszerűen, de ízléssel butorzott termeiben, a fiatal író körül nem ritkán érdekes társaság gyűl össze, melyben az irodalom, a művészet s az aristocratia egyenlően képviselve vannak; csak a pénzvilág hiányzik ebből, mert ez és Éva közt nincs semmi érintkezési pont”.⁴⁰ A munka az ő értékrendjében nem önmagáért fontos, és még az írói lét sem egy olyan karrierlehetőség, ami önmagáért lenne jelentős, hiszen a könyvek megjelentetésének egyedüli célja a pénzkereset. Ez abból derül ki, hogy a regény végén a nagynéni vagyonának megöröklése után azonnal abbahagyja ezt a tevékenységet, sőt még orvostanhallgató fiának is azt javasolja, hogy tanulmányait hagyja abba, és azontúl a vagyonos arisztokrácia fiainak életmódját folytassa. Éva döntése nem magyarázható a Max Weber-i szociális virtus kategóriája felől, melynek értelmében a vagyon őrzésének és gyarapításának kötelessége nem pusztán egyéni ambíció, hanem a család folytonosságának garanciája is.⁴¹ Hiszen Éva – azáltal, hogy az addig hivatásának tekintett írói pályáról lemond – saját vagyonának alárendeltjévé válik, kimondottan attól függ. Természetesen ennek etikai következményeire a kötet már nem tér ki, viszont a háttérben ott van a nagynéni életsorsa, akinek a vagyon gyarapítása okozta az egyetlen örömet az életben, emiatt pedig a többi virtusról is hajlandó volt lemondani.

39 Júlia később így adja elő hiábavaló fáradozását egykori hódolójának, Gusztávnak: „Munkát! Oh Istenem, ha találhattam volna! mi vala oly nehéz vagy megvetett, mire kész nem valék? Mit nem tettem volna örömmel, csak gyermekemnek egy kevés fát, magamnak egy falat száraz kenyeret szerezhessenek! – hasztalan! Házzól-házra ajánlám szolgálatomat; de nem vala, ki rajtam könyörülne. Az egyik monda, hogy nincs szüksége rám, a másik, hogy gyengébb vagyok, mintsem hasznára lehetnék, a harmadik, egy tekintetet vetve ruháimra, melyek habár kopottak, mostani állásomhoz nem illének: hogy hihetőképp más életmódhoz szoktam, s ily személyt házához fogadni nem szokott; így tértem naponként inkább kétségbeesve lakomba”. EÖTVÖS: *i. m.*

40 JÓSIKA: *i. m.* II. 152.

41 MAX WEBER: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Ford. ÁBRAHÁM Zoltán. Szerk., jegyz., utószó HIDAS Zoltán. L'Harmattan, Bp., 2020.

A becsület és a dicsőség látszatának fenntartása társadalmi szempontból fontos volt, és ezt még akkor is érvényesítette, ha a teljes elmagányosodásához vezetett.

Az utóbbi évek kutatásai, amelyek az irodalom gazdaságtörténetével foglalkoztak, rámutattak arra, hogy érdemes a szereplők motivációit akár gazdasági logika felől is vizsgálni.⁴² Ahhoz, hogy magyarázhatóvá váljanak egyes női szereplők által hozott döntések, és hogy levetközhessék magukról a negatív szereplői státust, akár a 18. század politikai gazdaságtörténetéhez is visszanyúlhatunk. Bernard Mandeville *A méhek meséje* (1714, 1723) című szatirikus művét Marx a politikai gazdaságtan alapító írásai közé sorolta⁴³. Mandeville sajátos módon kapcsolta össze a gazdaságtant és az erkölcsöt: az értékelés alapját homogénné tette, a gazdasági viszonyítás rendszerét leválasztotta az erkölcsi és közvetlen politikai szempontokról. Felfogásában a haladás, vagyis a gazdasági fejlődés szorosan összefügg a magántulajdon intézményével, és paradox módon éppen a „rossz” erkölcsi tulajdonságok, azaz a bűnök járulnak hozzá a közjó gyarapodásához. A takarékoság például, amely a keresztény erkölcsi hagyományban értéknek számít, Mandeville szerint mind társadalmi, mind egyéni szinten a szükségletek befagyasztásához vezet, ezzel pedig a termelés visszaesését és az elszegényedést okozza. A munka szerepének megítélésében ezért kulcsfontosságú, hogy bár az embernek vannak szükségletei, amelyeket csak munkával tud kielégíteni, a szegénység mégis a gazdaság funkcionálásának alapfeltétele marad. A hatalmi formák feladata ugyanis nem a szükségletek széles körű kielégítése, hanem azok alacsony színvonalon való tartása, s ennek következményeként a tanulás vagy a felemelkedés lehetőségei is szűkek maradnak, hiszen a tanulással nem jár vagyonszerzés, mivel akkor mindenki vagyonossá válhatna. Mandeville értelmezésében az egyéni bűnök a közérdeket szolgálják, vagyis gazdasági értelemben értékeknek tekinthetők, míg az erkölcsi erények éppen az elszegényedéshez vezetnek. Ez a gondolatmenet magyarázatot adhat azoknak a szereplőknek a motivációira, akiket eddig kegyetlen, gazdag csábítókként skatulyáztunk be. Egészen remek példája ennek a szereplőtípusnak az *Éva* című regény Izabellája, akinek sorsa valójában a lemondásetika tarthatatlanságát is jelzi, mivel eddig a lemondáshoz erkölcsi tartást és lelki jószágot is rendelünk. Egy klasszikus felállásban ebben a regényben Izabella a negatív szereplő, akinek

42 Különösen a Hites Sándor által vezetett *A magyar irodalom politikai gazdaságtana* című kutatócsoport, illetve az általuk szervezett konferenciák jelölték ki azokat az utakat, amelyeket érdemes lehet követni. *Poétai ökonómiák. Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben*. Szerk. BALOGH Gergő–HITES Sándor–S. LACZKÓ András. Verso, Pécs, 2023; *Kapitalizmus és irodalomtörténet*. Szerk. ANDRÁS Csaba–HITES Sándor. Reciti, Bp., 2022; *Elbeszélmi a pénzt. Gazdasági reprezentációk a prózairodalomban*. Szerk. HITES Sándor–SZABÓ-REZNEK Eszter. Reciti, Bp., 2024.

43 Bernard MANDEVILLE: *A méhek meséje, avagy a magánvétek közhaszon*. Ford. TÓTFALUSI István. Kossuth, Bp., 1996. A kötet utószavát Heller Ágnes írta, az utószó rendkívül sokat segít a korszak morálfilozófiai irányzatai között elhelyezni ezt a politikai pamfletet.

fizikai szépsége nem téveszti meg a házi boldogságra vágyó férfiakat: „Magas, karcsú alakja, görög szabású vonásai, nagy, sötét, életteli szemei, dús holló fekete hajzata, s bájos, talán kissé túl a rendén tetszelgős modora, oly egészet képeztek, melynek csak kevés férfiú tudott ellenállani; ha talán bámulói közt voltak is, kik kissé vonakodtak volna háziboldogságukat, ily szép, de alkalmasint könnyelmű kezekre bízni. Anyját régóta elvesztette s atyja annyira szerette, hogy nem tudott tőle megválni; azért a háznál nevedett, s igen korán szokta meg a házinő szerepét, még pedig nagyon ügyesen vinni”.⁴⁴ A szép és gazdag lány a maga rendjén szintén lemond szerelméről, és feláldozza magát apja akaratának, mégsem vált ki a narrátorból elismerést, hiszen ezt gazdasági érdekei miatt teszi, házasságát pedig a vagyon gyarapításának rendeli alá, amelyet könnyebben tud irányítani egy engedékenyebb férj mellett:

„Nem-nem! megszoktam a fényt, mely születésem óta körül áraszt, – szeretem azt; s nem cserélem föl szegénységgel senkiért a világon – még önért sem Henry!”

„De ő kárpótlást keresett és talált mostani élete szabadságában, a nagyvilágnak itt oly szédítő mulatságaiban, vásárlásokban, járásban, kelésben; s pár hét múlva nem egyszer azon gondolon lepte meg magát, hogy élete, ha nem is boldogabb, de talán könnyebb, kényelmesebb s mulatságosabb oly előző s engedékeny férj oldalán, mint a minő Robert volt, mint ha Marchmont Henry neje lett volna; kinek jellemében valami vad indulatosság, s fölényt igénylő akaratosság, soha sem czáfolta meg magát; még azon hölgy előtt sem, ki egész szívét birta. (...) Így lőn, hogy e fiatal háztartásban, első naptól fogva, a nő vitte a főszerepet; ő határozott mindenben, és szabadsága – minden tekintetben – nagyobb volt, mintsem kellett volna – nem csak férje, hanem saját javára is”.⁴⁵

A regény példázatjellegéből adódóan – bár ő a női szabadság megtestesítője – Izabella mégsem lehet boldog, még ha a saját értékrendje szerint elfogadhatónak is látja sorsát. Míg az erkölcsös önfeláldozás alakjai végül elnyerik a boldog élet jutalmát ezekben a regényekben, azok a figurák, akik gazdasági érdekeiket követik, rendre alul maradnak előbb a morális hierarchiában, később egy másfajta gazdasági modell alapján működő rendszerben, ahol a vagyont a nemzeti érzés fontossága is kiegészíti. Ez a sorsa a *Hazai rejtelmek* Beatricéjének, aki a családi hírnévre és a társasági elvárások-

⁴⁴ JÓSIKA: *i. m.* I. 185.

⁴⁵ Uo. 194, 254.

ra hivatkozva nem engedi, hogy vagyonát adósságtörlesztésre fordítsák,⁴⁶ hanem inkább visszaköltözik Bécsbe, amit a férje és természetesen a narrátor is azzal magyaráz, hogy amellet, hogy idegen asszony, súlyos hibája, hogy tetteit az „érdek és önszeretet” mozgatja, ami pedig a gazdasági etika felől az egyetlen elfogadható cselekvési stratégia. Az idegen, vagyonos, önérdkeit szem előtt tartó női szereplő teljes megsemmisítéséhez nem elég a narrátori hang, a férj ítélete sem; a szerző ellentétpárként az árva, vagyontalan Örsy Zalánkát rendeli mellé, aki a rendkereszt helyett könyvvel a kezében jelenik meg, és mindenben ellentéte az imént bemutatott Beatricének:

„Vidám, eszélyes leánya, ki a ház rokontalan szellemében hú tudott maradni igénytelen s honszerető nemes elveihez, a nélkül, hogy jótevőit bántaná, vagy nézeteikkel harczba tenné magát. Egyszerű honi kék szövetbe vala öltözve, mely e kiáltó pompa közt könnyen cselédnek hagyná gyanítani, ha a rendkívüli tisztaság, kised, finom kezek s a lelkes, szabad tekintet és mozgalom első pillanatra meg nem ismertetnék lénye nemesb voltát”.⁴⁷

A viselet itt nem csupán a vagyontalan státust, hanem egyben a honleányi elkötelezettséget is jelzi: a honi ipar támogatását a kék szövetruhával, ami szintén a gazdasági logika regénybeli érvényesítésére tereli a figyelmet, ugyanakkor azt is jelzi, hogy azt a szerzőhöz hasonló értékítéletekkel érdemes olvasni. A szövegek azt is gyakran sejtetik, hogy a női érdekvérvényesítés csupán a férfi gazdasági keretei között értelmezhető, vagyis a nők gazdasági autonómiája illuzórikus. Ugyancsak Kuthy Lajos regényének lapjain válik el leginkább egymástól szegénység és erkölcsösség, miután a vidéki életet nem idealizált állapotként, hanem a legkegyetlenebb gazdasági kényszernek alárendelt életformaként mutatja be. A szegénység nem természetes állapot, hanem társadalmi és gazdasági kényszer, amin a hatalom nem is kíván változtatni. A szerző jelzi, hogy a Mandeville által megfogalmazott, de Adam Smith elméleteiben⁴⁸ is fontos szerepet játszó jelenség, azaz a létfenntartás minimális szükséglete hogyan válik a hatalom eszközévé az egyéni szabadság korlátozásában.

46 „Nem tehetem George! felelé Beatrice nyájasan férjének s a gomblyukán függő rendkereszttel játszott, mintha legőszintébb áldozatát nyujtná. Mit mondana néném, a hercegnő, agg élte végnapjaiban? mit beszélne barátnéi az udvar körében, ha meghallanák, hogy egy magyar mágnás visszaveszi neje móríngját?

De mégis én annyira szeretlek, miszerint lehetőleg áldozni kész vagyok; és hogy meggyőződj női részvétemről, három-négy évre, míg ügyed rendbe jó, Bécsbe megyek lakni saját költségemen. Így kiadásod tetemesen megcsönkul, legfeljebb egy pár lovat küldesz évenként s egy kis jó magyar bort német vendégimnek.” KUTHY: *i. m.*

47 Uo.

48 Adam SMITH: *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Akadémiai, Bp., 1959.

„Itt e pusztán az egyszerű élet körében, hol a társas viszony nem sző, hálóz, és köt körül észt, szívet, szabad akaratot; hol csáb, szükség, s kényszerítő ingerben nincs annyi örvény és tömkeleg; hol az érdek s túlművelt önzés ostromai közt nem kövül, rohad úgy el az erkölcs ösztöne: hogy lehet embert ennyire állattá alázni? nyolcz krajczáros érdek szennyes eszközévé igázni, aljasítani, veszni engedni? Hol itt a szabad akarat az önvédelem s fentartás felett, mit a vak és formátlan féregtől az emberig, isten mindenkibe oltott? Ez-e a személy-bátorság, mit nemünk a polgárzatban a természetért cserélt? S ha már a status nem tud, vagy nem akar az állatból embert nevelni, ez-e a védelem, mit a kirablott jogokért biztosít?”⁴⁹

A gazdasági kényszerek és a társadalmi hierarchia ebben a szövegben a női sorsoakat is determinálja: a szegénység itt nem csupán anyagi hiány, hanem morális és társadalmi csapda is, amelyet a szerző leginkább Poltrás sorsában mutat be, akinek esetében egyáltalán nem működik a jószívű, segítőkész prostituált sémája, hiszen emberi mivoltában ez az emberi morált nem ismerő társaság (és annak női csoportja is) folyamatosan megalázza, ebből pedig nincs kilépési lehetősége, csupán egy nagylelkű férfitámasztó révén. Példázat persze ez is, a nők sorsa azt támasztja alá, hogy a társadalom a szegénységet funkcionálisan fenntartja, sem erkölcsi, sem tudásbeli fejlődésre nincs lehetőség. A szegénységből nincs kiút az erkölcs útján, és a próbálkozás a női erény fenntartására tragikus következményekkel jár: a nő vagy elszegényedik, vagy társadalmilag marginalizálódik.

A fenti példákkal azt szerettem volna bizonyítani, hogy érdemes a 19. századi prózairodalmat és az abban megjelenő női szereplőket a politikai gazdaságtan etikája felől is újraolvasni, mert olyan változásokra hívhatják fel a figyelmet, amelyeket eddig azért nem vettünk figyelembe, mert a szereplők megítélésében többnyire azt a keresztény morált alkalmaztuk, amely felől valóban kissé sematikusnak tűnik a viselkedésük. A regények szerzői azonban jelzik, hogy a morál terén is változások történnek a 19. század közepén, különösen, amikor a vallások helyét az ipar és a kapitalizálódó világ szabályrendszere veszi át. Jósika Miklós *Egy magyar család a forradalom alatt* című regényében jelentéssel bír, hogy az apa éppen lányának vázolja az ipart új vallásként, amelynek központi fogalma – akárcsak Mandeville-nél – a haladás, csupán a saját érdek és becsületesség viszonyát fogalmazza meg tőle eltérően: „A’ ki azt hiszi, hogy minden a’ mi jó, nemes, előrevisz a tökéletesedés pályáján, minden pedig a’ mi rossz és selejtes megakasztja e haladást, az saját érdekében becsületes leend”.⁵⁰ A középosztálybeli lányok regényszereplőként sem maradtak ki ebből a változásból, de a

49 KUTHY: i. m.

50 JÓSIKA Miklós: *Egy magyar család a forradalom alatt*. Hartleben, Pest, 1861. II. 195.

gazdasági logika és ennek megfelelő etika felőli ábrázolásuk nehézségekbe ütközött, ahogyan erre Kuthy Lajos a Czeczilia nevű szereplője jellemzésében hívja fel a figyelmet. Aki ugyanis egy gazdasági logikának megfelelően cselekszik, ráadásul szuverén női alakként megelégedett életet tud felmutatni, nem teljesen alkalmas regényszereplőnek, mivel nehéz szerethető figurát alkotni belőle:

„Szüléi csak a hibát vagy erélyt, okot s eredményt, óvpontokat és kötelességet világosíták fel választásiban; s ön ítéletével engedék bíráltni, mit kövessen, mit kell távoztatni. Szóval, saját erején, saját lábain taníták járni, csak őrkézekkel kísérve elbukás ellen. Innen öröklé a belátó elmét, akaraterőt, s határozott, önálló jellemét, mely sem vakon nem rohan divateszmék vagy csábító érdekek után; sem gyáván el nem pártol akadályok vagy áltanács miatt köz- vagy magáncéltól, mit megfontolás után magáévá tőn. Innen öröklé a bölcs hitet, a súlybíró kebelt, mely sorsát el tudja viselni, s ha mindent vesz, új világot terem. Főleg becsülé a függetlenséget. Látá nyomorogni a képzelt szükség s százfejú hiúság rabjait. Azért józanon rászoktatta magát megérni azzal, mit jog és becsület, szolgaság nélkül ad. Jóllétet s örömet, mik e határok közt szereshetők, szorgalommal törekvék elnyerni; de a lehetővel megelégt; s ha mit nem élvezett, másnak nem irigylé... Ki érdeket nem kerget, nem félt: nincsen elfogulva, s tisztábban látja az egerüző macskák alattomos cselet, összeütközését, marakodását, mintha maga is közöttük kergetőznék... Czeczilia ilyen volt... Fenékig át tudá ismerni a leglapangóbb szíveket, s mindenkivel úgy bánt, miként érdemlé... Tiszta, józan ész, s testesült nőerény. Azért mint ritka és szokatlan kivétel, e vastag anyagi korban a jobbak hidegen bámulták, az alacsony lelkek gyűlölve irigylék; ... de senki sem szereté”.⁵¹

A fenti kiragadott példák arra is rávilágítanak, hogy a női sors ábrázolása a 19. századi magyar prózairodalomban jóval sokszínűbb, mint amit a kanonizált munkák olvasata sugall. Több olyan figura, aki gazdasági logika szerint, független és önálló módon építi fel életét, ugyan következetes a saját választott értékrendjében, mégsem válik szerethető regényhőssé, sokkal inkább a negatív szereplőkategóriába sorolódik. Érdemes tehát újraolvasni nemcsak a kanonizált műveket, hanem a kevésbé ismert regényeket is, hogy láthassuk, milyen árnyalatai vannak a korszak női szerepköreinek. A nőalakok változatossága ugyanis arról tanúskodik, hogy ezek a szövegek részben a

⁵¹ KUTHY: *i. m.*

társadalmi és gazdasági tapasztalatok tükrüként, részben viszont a női lehetőségeinek kísérleti terepeiként is olvashatók.

FEMALE ROLES AND MATERIAL DEPENDENCY IN NINETEENTH-CENTURY HUNGARIAN PROSE TEXTS

Keywords: 19th century; Hungarian prose; female roles; poverty; economic ethics

The study examines female characters in nineteenth-century Hungarian prose fiction with a focus on their material dependency. Alongside traditional roles – wife, mother, sister – appear socially and economically marginalized figures, whose destinies are often interpreted through the association of poverty with moral purity. The novels also reveal a shift from Christian morality to economic ethics, as women's decisions and strategies become intelligible within the logic of economic interest. The analysis shows that the ethic of renunciation often constitutes women's sole imperative, granting them moral superiority while simultaneously reinforcing their social subordination. Through numerous examples, the study demonstrates how diverse female role models complicate seemingly schematic representations. Rereading both canonized and lesser-known novels allows us to perceive the complex interplay of economy and morality in shaping female roles in the period.

ROLURILE FEMININE ȘI DEPENDENȚA MATERIALĂ ÎN TEXTELE DE PROZĂ MAGHIARĂ DIN SECOLUL AL XIX-LEA

Cuvinte-cheie: secolul XIX; proză maghiară; roluri feminine; sărăcie; etică economică

Studiul analizează personajele feminine din proza literară maghiară a secolului al XIX-lea din perspectiva dependenței lor materiale. Pe lângă rolurile tradiționale – soție, mamă, soră – apar și figuri marginalizate social și economic, ale căror destine sunt adesea interpretate prin asocierea sărăciei cu puritatea morală. Romanele surprind totodată deplasarea de la morală creștină la etica economică: deciziile și strategiile feminine devin inteligibile în logica interesului economic. Analiza arată că etica renunțării este adesea pentru aceste personaje feminine singura poruncă de viață, care le conferă superioritate morală, dar în același timp le menține subordonarea socială. Studiul ilustrează prin numeroase exemple modul în care modelele variate de roluri feminine nuanțează reprezentările aparent schematice. Relectura romanelor canonizate și a celor mai puțin cunoscute face vizibile relațiile complexe dintre economie și morală în configurarea rolurilor feminine.

BLOOMSBURY ÉS AZ ALKOTÓ NŐK: VIRGINIA WOOLF ÉS VANESSA BELL

Kulcsszavak: *Bloomsbury; Virginia Woolf; Vanessa Bell; női modernizmus; posztimpresszionizmus*

Bloomsbury, London egyik viszonylag középponti, a West Endhez tartozó városrésze különleges helyet foglal el a metropolisz kulturális, mentális és társadalmi térképén. A nyugatról a Tottenham Court Road, délről a New Oxford Street, keletről a Southampton Road, északról pedig a Euston Road által határolt terület a 19. században vette fel mostani formáját, és arról nevezetes, hogy itt koncentrálódik egy sor olyan szellemi értéket képviselő és őrző intézmény, amelyek a 19. század óta meghatározóak London intellektuális életében. Ezek közé tartozik a British Museum, amely sokáig a British Librarynek – illetve a könyvtár megalakulását megelőzően a könyvgyűjteménynek – is otthont adott,¹ a University of London számos épülete és intézménye, többek között a Senate House nevű épületben lévő központi könyvtára, ahogy a University College London, valamint a Royal Academy of Dramatic Art is itt helyezkedik el.² Ezeken túl talán mind a mai napig itt található a legtöbb – és irodalomtudományi szempontból legszínvonalasabb – antikvárium és könyvesbolt is. A városrész építészeti szintén a 19. században nyerte el formáját: a klasszicista és viktoriánus épületek egyedi városszerkezeti megoldásba illeszkednek bele. Bloomsbury alapvető földrajzát ugyanis a nagyszámú és összességében nagy kiterjedésű, négyszög alakú tér határozza meg, azokon belül pedig az a megoldás, amelyet

* SÉLLEI Nóra (1961), az MTA Doktora, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem (Magyarország), Ružomberoki Katolikus Egyetem (Szlovákia), sellei.nora@arts.unideb.hu

- 1 A British Museum könyvgyűjteményét hivatalosan 1973-ban nevezték el British Librarynek, de akkor még a múzeum falain belül maradt. Legnevezetesebb tere a Kerek Olvasóterem (Round Reading Room) volt, ahol többek között Karl Marx *A tőkét* írta. 1998-ban a British Libraryt átköltöztették a Euston Road északi oldalára (azaz Bloomsbury határán túlra), a St. Pancras vasútállomás mellé egy erre a célra tervezett és épített modern épületbe.
- 2 A British Museumot ugyan 1753-ban alapították, de kulturális jelentősége a 19. században lett meghatározó, miután a British Museum 1816-ban megvette a Lord Elgin által az athéni Akropoliszról elhozott ógörög gyűjteményt – amelynek tulajdonjoga felett a mai napig jogi viták folynak –, és amelyet számos más, a világ minden tájáról származó gyűjtemény követett. A University College, Londont 1826-ban, a University of Londont 1836-ban, a Royal Academy of Dramatic Artot 1904-ben alapították.

„kerttérnek”³ hívnak, ahol a terek közepén egy kertszerű parkrész van kialakítva, amelyek egy része az ott lakók tulajdonában van, afféle kommunális térként.⁴ Ez a térszerkezet sokkal közvetlenebbé teszi a környéken lakók urbánus térhez való viszonyát, felold bizonyos társadalmi különbségeket, lazábbá teszi a viselkedési normákat, és elősegíti a közeledést a másik emberhez.

Nem véletlen, hogy amikor 1904-ben apjuk, Sir Leslie Stephen (1832–1904) halála után Vanessa Stephen – a később Virginia Woolf néven ismertté vált író nővére – azon gondolkodott, hogy kiköltözteti testvéreit a 19. századi, merev viktoriánus normák uralta közegből, akkor Bloomsburyre esett a választása, azon belül pedig egy kifejezetten zöld, parkot alkotó „kerttérre”, a Gordon Square-re. Leslie Stephen és népes családja – második felesége, Julia Stephen (szül. Julia Prinsep Jackson: 1846–1895), Leslie Stephen első házasságából származó lánya, Laura Makepeace Stephen⁵ (1870–1945), Julia Stephen első házasságából származó három gyereke: George (1868–1934), Stella (1869–1897) és Gerald (1870–1937) Duckworth, valamint a közös házasságból származó négy gyerek: Vanessa (1879–1961), Thoby (1880–1906), Virginia (1882–1941) és Adrian (1883–1948) Stephen – ugyanis London egy konzervatív normák uralta, előkelő lakónegyedében lakott, az egyik királyi palota által fémjelzett, a Kensington Park és a Hyde Park közelében, a Hyde Park Gate nevű, elit kis zsákutca 22. számú házában, abban az utcában, ahol többek között Sir Winston Churchillnek is volt egy háza (aki itt is halt meg).

A Hyde Park Gate szellemiségét – azon belül pedig hangsúlyosan a nők jelentőségét, szerepét és feladatát – Virginia Woolf több szempontból is megidézi halála előtt írt emlékirataiban. A szépséggel azonosított nőiesség varázsától maga Woolf sem tud elvonatkoztatni: „A nőiesség [...] nagyon erős vonása volt családunknak. Híresek voltunk szépségünkéről – anyám szépsége, Stella szépsége, amennyire csak vissza tudok emlékezni, mindig is büszkeséggel és örömmel töltött el,”⁶ ugyanakkor azt is élesen látja, hogy a nőkre – még a privilegizált felső középosztálybeli nőkre is – mekkora, senki által el nem ismert munkateher hárult, ami pedig a nőiesség kulturálisan önfeláldozásként kódolt aspektusa. Anyjáról, akinek a hiányától szenvedett kisgyerekkorában, ezt írja: „már amennyire volt ideje a gyerekektől és a ház gondjától, a jótékonykodástól, a betegápolástól, a szegények látogatásától”.⁷ Az anyja képviselte

3 Angolul: garden square, ami egyszerre jelent kertszerű teret és négyzetet.

4 Ilyen „kertteret” lehet látni többek között George Cukor 1944-es filmjében, a *Gázlángban*.

5 Laura az író William Makepeace Thackeray unokája, Leslie Stephen első felesége ugyanis Minnie Thackeray, William Makepeace Thackeray lánya volt. Ez a házasság önmagában is jelzi, hogy Leslie Stephen milyen társadalmi körökben forgott.

6 Virginia WOOLF: *Vázlat a múltból* = uő: *Egy jó házból való angol úrilány. Önéletrajzi írások*. Szerk., ford., jegyz. SÉLLEI NÓRA. Csokonai, Debrecen, 1999 (Artemisz Könyvek – a továbbiakban WOOLF: *Vázlat*, illetve WOOLF: *Egy jó házból*). 32.

7 Uo. 57.

modell nyilvánvalóan nem nyújthatott számára segítséget ahhoz, hogy ő maga alkotó nővé váljon, és ilyen szempontból az apja sem volt feltétlenül pozitív hatással rá.

Apja ugyanis, aki a kor vezető értelmiségi rétegéhez tartozott,⁸ ambivalensen viszonyult hozzá és intellektuális készségeihez, törekvéseihez: részben értékelte lánya irodalomhoz való viszonyulását, aki pedig kifejezetten igyekezett apja kedvében járni. Woolf így idézi fel ezt az apa-lány dinamikát:

„Volt bennünk valami közös. [...] És milyen büszke és tudákos tudtam lenni, ha azt a kis horkanást hallottam, amit akkor hallattott, ha valami meglepte és elszórakoztatta, mert olyan könyv olvasásán ért, amelyet korombeli gyerek még nem érthetett meg. Kétségtelenül sznob voltam, és részben azért olvastam, hogy okos kis kölyöknek véljem. S arra is emlékszem, mennyire örült, abbahagyta az írást, felállt, nagyon szelíd és elégedett volt, amikor egy elolvasott könyvvel léptem be a dolgozószobába, és másikat kértem”.⁹

Az apa tehát értékelte lánya értelmi képességeit, intelligenciáját, és Leslie Stephen és a könyvtára kétségtelenül nagy szerepet játszott abban, hogy Virginia Woolf hatalmas olvasottságra tett szert, hogy megszerezte az értő olvasás képességét.

Másrészt azonban Leslie Stephen – aki maga Etonba, majd Cambridge-be járt, azaz a legelitebb oktatási intézményekbe, és a fiait, Thobyt és Adriant is Cambridgeben taníttatta – a lányok formális oktatását közel sem tartotta olyan fontosnak. Ugyan Virginia és Vanessa is jártak a King's College-ba 1897 és 1902 között,¹⁰ ahol Virginia ókori klasszikusokat, németet és történelmet tanult, Vanessa pedig latint, képzőművészetet és építészetet, illetve Vanessa a patinás Royal Academyn (ahová 1860-tól járhattak nők) és a modernebb szemléletű, 1871-ben alapított, nőket a kezdetektől beengedő Slade-en is tanult festészetet, Virginiának pedig volt egy magántanára is görögből, Janet Case, a szülői ház alapvető rendje azonban nem engedte meg a lányoknak azt, hogy teljesen az alkotásnak, a gondolkodásnak éljenek. Szintén Woolf ekképp idézi meg életük kettéosztottságát emlékirataiban: „Igen különös volt az életünket kettészelő vonal. Lent a tiszta konvenciók uralkodtak, fent a tiszta intellektus. De semmiféle kapcsolat sem volt köztük. [...] Nem volt kapcsolat. Nagyon mély különbségek viszont igen”.¹¹ Az idézetbeli „fent” az apja dolgozószobájának tere, ahol

8 A 18. századi irodalom kutatója, kritikus, történész, életrajzíró, szerkesztő; szerkesztőként kiemelkedő jelentőségű munkát végzett a *Dictionary of National Biography* (DNB), az angol életrajzi lexikon első szerkesztőjeként (1895–1891).

9 WOOLF: *Vázlat*. 82.

10 A King's College egyik campusán az egyik épületet Virginia Woolfról nevezték el.

11 WOOLF: *Vázlat*. 135.

értékelik a szellemi képességeit, a „lent” pedig a nappali, ahol a hagyományos női szerepeket kell játszani, amelyeket a Stephen lányok is jól megtanultak: „hogyan kell kitölteni a teát, odaadni [a köztisztelőben álló férfiaknak] a tejszínhabos számócát, s odaadón, tiszteletteljesen hallgatni bölcsességüket, tényként elfogadni, hogy Watts a nagy festő, Tennyson pedig a nagy költő, s táncolni a walesi herceggel”.¹² Ennek a világnak része volt az is, hogy minden este estélyibe öltözve kellett megjelenni a vacsoraasztalnál, aminek az öltözködési kódját akár az is megsérthette, ha egy ruha nem megfelelő anyagból készült, mint ahogy történt ez Virginia Stephennel, aki egy alkalommal egy kárpitboltban vásárolt anyagból készített ruhában jelent meg, amire féltestvére, George Duckworth ekképp reagált:

„Az erkölcsi és társadalmi helytelenítés tekintete volt, mintha valami lázadást, az őáltala elfogadott normáknak való ellenállást szimatolt volna. Tudtam, hogy több szempontból is elítélt, mint amennyit akkor én ki tudtam elemezni. Ahogy álltam ott, hirtelen tudatosodott bennem a félelem, a szégyen, valami kinszenvedéshez hasonló érzés – olyan érzés, amely sok máshoz hasonlóan aránytalanul erős a felszíni, kiváltó okhoz képest. Végül ezt mondta: »Menj, és tépd össze.« Furcsán éles, érdes, megbántott hangon beszélt, a feldühített hím hangján, azon a hangon, mely kifejezte súlyos nemtetszését, amiért megsértettem azt a kódot, amely sokkal többet jelentett számára, mint amennyire önmagának is bevallotta”.¹³

A jelenet híven jelzi azokat a láthatatlan, ugyanakkor nagyon szigorúan meghúzott határokat, ameddig ebben a társadalmi közegben a fiatal lányok, nők elmehettek. Itt nem volt tere a viselkedési kódoktól való eltérésnek, a másképp gondolkodásnak, a határok feszegetésének, a szabályok megszegésének.

Ez pedig nemcsak a mindennapi viselkedésre hatott, hanem arra is, milyen szerepet játszott az őt egyébként szellemileg motiváló apafigura Virginia Woolf intellektuális, írói, kritikusi kibontakozásában. Annak ellenére ugyanis, hogy Leslie Stephen láthatóan értékelte lánya olvasási kedvét és készségeit, Woolf rendkívül nyomasztóan élte meg apja szellemiségét a saját alkotása szemszögéből. Apja halála után 24 évvel, 1928. november 28-i naplőbejegyzésében, melyben arról emlékezik meg, hogy apja 96 éves lenne, azt írja, hogy ha apja tovább élt volna, nem lett volna írás, nem lettek volna könyvek – mindez elképzelhetetlen lett volna.¹⁴ Sokáig akkor sem tudott sza-

¹² Uo. 55.

¹³ Uo. 127–128.

¹⁴ Virginia WOOLF: *The Diary of Virginia Woolf*. III. Ed. Anne Olivier BELL. Harcourt, New York, 1980. 208.

badulni a szülői ház nappalijában elsajátított, nagyon mélyen magáévá tett viktoriánus modortól, amikor elkezdett írni, publikálni, mert ez a normarendszer korlátozta abban, mit és hogyan írhatott le:

„Amikor újraolvasom régi cikkeimet, melyeket a *Literary Supplement*-be írtam, nyájas és tisztelettudó hangnemet, a téma körmonfont megközelítését a teázó asztalnál elsajátított neveltetésem hibájául rovom fel. [...] Úgy látom magam, mint aki nem is könyvről ír recenziót, hanem mint aki egy tányérra tett kalácsot nyújt át szemérmes fiatalembereknek, s megkérdezi tőlük, hogy kérnek-e tejszínt és cukrot”.¹⁵

Nem véletlen, hogy még egy 1931-es esszéjében, a magyarul nem elérhető *Professions for Women*-ben is úgy fogalmaz ennek a késő viktoriánus korszaknak a férfialakjaival kapcsolatban, hogy hatásukra sokáig úgy érezte, a viktoriánus „házi angyal” szerepét kell játszania íróként is, így pályája kezdetén azt tartotta az egyik legfontosabb feladatának, hogy megölje ezt a benne élő, a patriarchális viktoriánus projekció nőkre vetített, középponti figuráját, akit ő maga is normaként internalizált, mert „[h]a nem öltem volna meg, ő ölt volna meg engem. [...] A házi angyal megölése része volt az írói munkájának”.¹⁶

A viktoriánus házi angyal megöléséhez azonban hosszú út vezetett, és ennek az útnak a legalapvetőbb eleme Bloomsbury – az irodalom- és kultúrtörténetből jól ismert Bloomsbury-csoport –, amely meghatározó az angol modernizmus és a 20. század eleji angol kultúra történetében. Azt viszont kevesebben tudják, hogy a Bloomsbury-csoport éppen a Hyde Park Gate viktoriánus szellemiségének a radikális elvetéséből jött létre. Leslie Stephen halála után Vanessa Stephen, aki 1897 és 1904 között¹⁷ gyakorlatilag a házi angyal szerepét játszotta a Stephen-házban, ő vitte az egész háztartást és a társasági életet, amit nagyon megelégtelt, és radikálisan kitört ebből a szigorú normák által szabályozott, a nők testének, megjelenésének, viselkedésének és intellektusának komoly határokat szabó világból. A Hyde Park Gate viktoriánus normáinak a szemszögéből válik láthatóvá annak a jelentősége, hogy –

15 WOOLF: *Vázlat*. 126–127.

16 Virginia WOOLF: *Professions for Women* = uő: *Collected Essays*. II. Hogarth Press, London, 1966. 286.

Megjegyzés: a magyarul nem elérhető szövegrészletek mindegyike saját fordítás a tanulmányban.

17 Julia Jacksonnak, Leslie Stephen második feleségének 1895-ben bekövetkezett halála után a féltestvér, Stella Duckworth vette át ezt a szerepet, de aztán Stella férjhez ment, illetve nagyon hamar, 1897-ben meg is halt, és ekkor hárult a feladat Vanessára, a sorban következő nőre a családban.

míg alig néhány évvel korábban Stella még gardedám kíséretében léphetett az utcára, akkor is, ha ez olykor teljesen szimbolikus volt, hiszen legrosszabb esetben egy alig hat-hét éves kislány (Virginia Stephen) is „megtette”¹⁸ – mit jelentett, amikor Vanessa vezetésével a Julia Jackson és Leslie Stephen házasságából született négy gyerek: Thoby, Vanessa, Virginia és Adrian kivonultak a védett és túlságosan is védő kensingtoni környezetből, és átköltöztek Bloomsburybe, ami ugyan földrajzilag nincs nagyon messze, London társadalmi-mentális térképén azonban annál távolabb áll a két kerület egymástól. A Stephen testvérek számára azonban épp ez adta a vonzerejét: hogy kiléphettek azokból a keretekből, amelyeket addigra elviselhetetlennek kezdtek érezni. Virginia Woolf egy 1922-es visszaemlékezésében nagyon erős képekkel idézi meg ezt az ikonikus költözést, bár ő maga nem volt jelen:¹⁹

„Vanessa mindörökre összecsomagolta a Hyde Park Gate-et. Ki-
 árusított, elégetett, kiválogatott és összetépett mindent. Néha úgy
 gondolom, hogy még embereket is kellett fogadnia, akik kalapáccsal
 szétverték a házat – annyira egymásba ékelődtek a falak és a fiókos
 szekrények”.²⁰

A ház „mindörökre” maguk mögött hagyása, a tárgyak széttépése, a bútorok összetörése és a ház lerombolása szimbolikusan is jelzi ennek a költözésnek a kulturális és egyúttal mentális jelentőségét, hiszen sokkal több volt ez a fizikai változásnál. Magának a helynek és a tárgyaknak a megsemmisítése mutatja azokat a lelki energiákat is, amelyek felszabadultak az apa halála után, de ezeknek az energiáknak előbb rombolniuk kellett, többek között a Stephen-ház viktoriánus és főleg Vanessára és Virginiára toxikus mozaikcsaládjából²¹ is ki kellett lépni, annak is szét kellett esnie ahhoz,²² hogy újra lehessen építeni az életet, pontosabban hogy új életet lehessen felépíteni.

Ennek az új életnek lett a tere Bloomsbury, a mára kultikussá vált Gordon Square 46., ahová a négy testvér beköltözött, és ahol sokkal tágasabb és – a viktoriánus túlszűfolttság után – sokkal világosabb, légiesebb tereket tudtak kialakítani maguknak:

18 WOOLF: *Vázlat*. 66.

19 Virginia ebben azért nem vett részt, mert apja halála után ideg-összeroppanást kapott, és egy ismerősénél, Violet Dickinsonnál lábadozott.

20 Virginia WOOLF: *Ős-Bloomsbury* = Woolf: *Egy jó házból* (a továbbiakban WOOLF: *Ős-Bloomsbury*). 156.

21 A fiúfeltestvérek, azaz George Duckworth és Gerald Duckworth is szexuálisan bántalmazták Virginiát, George pedig Vanessát is.

22 Laura Makepeace Thackeray elmegyógyintézetbe került (addig ő volt az „őrült nő a padlás-szobában”); Stella Duckworth ekkorra már nem élt; George Duckworth megnősült, Gerald Duckworth pedig önállóan kezdett el lakást bérelni.

„a vörös plüss és fekete festék wattsi-velencei hagyománya teljesen a visszájára fordult; beléptünk a Sargent–Furse-korszakba; fehér és zöld festett vászon kárpitozás volt mindenütt; és a William Morris-féle, bonyolultan kifinomult mintájú tapéta helyett a falat egyszínű falfestékkel díszítettük. Tele voltunk kísérletezéssel és reformmal. Azt terveztük, hogy megleszünk asztalkendők nélkül, helyette nagy adag WC-papírtekercseink lesznek; hogy majd festünk, hogy írunk, s hogy vacsora után kávézni fogunk az este kilenc órai teázás helyett. Minden új lesz, minden más lesz. Mindent próbának vetettünk alá”.²³

Megmosolyogtatónak is tűnhet az a radikálisként feltűnő változás, hogy az este meghatározott időpontjában való teázás helyett kávézni fognak, ahogy az is, hogy a festés és az írás mint változás, mint lehetővé vált tevékenység a teljesen banális asztalkendő-használatot felváltó „WC-papír-forradalom” és a teázást helyettesítő kávézás közé ékelődik a szövegrészletben. Maga a szöveg efféle szerkesztettsége tanúskodik azonban arról, hogy mennyire elválaszthatatlanul összefonódott ebben a térben az életmódváltás a szemléletmódváltással, utóbbi pedig azzal, hogy mennyire átíródtak a nőiesség és az alkotás fogalmainak egymáshoz viszonyuló határai. Ebben a viktoriánus kor térképzetét – és egyúttal normáit – levető térben már nem kérdőjeleződik meg a festésnek és az írásnak – Vanessa és Virginia alkotói tevékenységének – a lehetősége, és ennek az új életmódnak a felszabadító elemei közé tartozik az is, hogy – a kensingtoni családi háttérrel szemben formabontó módon – mit mire használnak, és mikor mit isznak. Ebben a légkörben megélhetővé és kimondhatóvá váltak viktoriánus tabutémák is, többek között a szexualitásról is el lehetett kezdeni beszélni. Virginia Woolf idézi fel azt a jelenetet, amikor Lytton Strachey (aki később az egyik legjelentősebb esszéista és az életrajz műfajának megújítója lett) megérkezve a Gordon Square 46.-ba

„[u]jjával rámutatott egy foltra Vanessa fehér ruháján. – Sperma? – kérdezte. »Valóban ki lehet ezt mondani?«, gondoltam, és nevetésben törtünk ki. Ezzel az egy szóval a zárkózottság és tartózkodás minden gátja leomlott. [...] Mindennek pedig az volt az eredménye, hogy forradalmi változáson mentek át mindazok, a házasságról vallott szentimentális nézetek, amelyeken felnőttünk. [...] Most tehát nem volt már semmi, amit ne lehetett volna kimondani, amit ne lehetett volna megtenni a Gordon Square 46. alatt. Azt hiszem, ez nagy előrelépés volt a civilizáltság tekintetében”.²⁴

23 WOOLF: *Ős-Bloomsbury*. 157–158.

24 Uo. 169–170.

Amit azonban Bloomsbury új lakói felszabadító radikalizmusnak éltek meg, nyilvánvalóan szemet szűrt azoknak, akik a kensingtoni normák felől nézték a fejleményeket, és ilyen szempontból még az is sokat számított, hogy azok a fiatal férfiak – Thoby Stephen egyetemi barátai –, akik rendszeres látogatók lettek a Gordon Square 46-ban, hogy néztek ki. Nemcsak az az estélyeiről híres társasági úriasszony, Kitty Maxse döbönt meg a fiatalemberek kinézetén, akiről Woolf később Mrs. Dalloway alakját mintázta, hanem az író Henry James is, aki sokkal inkább Leslie Stephen generációjához tartozott, miközben újító, nézőponttechnikát használó regényeivel a modernizmus előfutárának (vagy korai képviselőjének) tekinthető. Ő a Bloomsbury-csoport két tagját látva így fakadt ki: „Siralmas! Siralmas! Hogy tudott Vanessa és Virginia ilyen barátokat felszedni? Hogy is tudnak Leslie lányai ilyen fiatalemberekkel barátkozni?»” amit Woolf ekként kommentál:

„De éppen a fizikai szépség hiánya, az elhanyagoltságuk volt az, ami az én szememben felsőbbrendűségük bizonyítékául szolgált. Mi több, valami homályos módon biztonságot adott, mert azt jelentette, hogy a dolgok így is folytatódhatnak, az elvont érvelés szintjén, s nem kell a vacsorához kiöltözni, és soha nem kell visszatérni azokhoz a szokásokhoz, amelyeket a Hyde Park Gate-en annyira ízléstelennek ítéltem egy idő után”.²⁵

Virginia Stephen tudatában a fiatalemberek elhanyagolt kinézete még azzal is összefonódott – bár később az élet rácaffolt erre a szétválasztásra –, hogy úgy érezte, ezáltal felmentést kap a lányok számára a viktoriánus normák szerinti kötelező férjhezmenetel alól is, és hogy ezeknek a fiatalembereknek a társaságában biztonságban van, nincs kitéve a házasság veszélyének, amelyet „szörnyű szükségszerűségnek” tekintett.²⁶ Ebben a szabad – és sok szempontból szabados²⁷ – térben pedig lehetségesé vált az alkotás, még akkor is, ha rendkívül intenzív társasági életet éltek.

²⁵ Uo. 165.

²⁶ „Titokban úgy véltem, hogy a házasság hitvány kis dolog, de ha már gyakorolja az ember, akkor – s ez súlyos vallomás, tudom – olyan fiatalemberekkel teszi, akik benne voltak az etoni válogatottban, vacsorához pedig felöltöznek.” Uo.

²⁷ A Bloomsbury-csoport és a csoport holdudvarához tartozók közül többen is melegek (Lyttton Strachey) vagy biszexuálisak voltak (pl. Duncan Grant, David Garnett, Dora Carrington, aki reménytelenül volt szerelmes a meleg Lyttton Strachey-be, öngyilkossága is nagy valószínűséggel összefügg ezzel a szerelemmel, körülbelül két hónappal Strachey halála után lőtte le magát egy puskával; de mint köztudott, Virginia Woolfnak is volt leszbikus szerelme, az arisztokrata író Vita Sackville-West). A házastársi hűség fogalmát is többen elég nyitottan kezelték: Clive Bell és Vanessa gyakorlatilag nyitott házasságban éltek, mindkettejüknek több szerelme is volt, Vanessának először a házasságban élő Roger Fry, majd

A társasági életnek részben épp saját új otthonuk, a Gordon Square 46. lett a központja. 1905 márciusában²⁸ intézményesítették a csütörtök esti összejöveteleket, amelyeken rendszeresen megjelentek Thoby barátai, akik a Cambridge-i Egyetem elit önképzőkörének, a Cambridge-i Apostoloknak (Cambridge Apostles) a tagjai voltak, de akik jelentős részét már korábban is ismerték: a már említett Lytton Strachey, Clive Bell (kritikus, Vanessa későbbi férje), Maynard Keynes (közgazdász, többek között az 1929–1932-es gazdasági világválság alatti és utáni amerikai gazdaságpolitikai program, a New Deal elméleti közgazdasági alapjainak a kidolgozója), Leonard Woolf (aki először ceyloni – ma: Srí Lanka-i – állami hivatalnok lett, majd hazatérve szocialista nézeteket valló gondolkodó, 1912-től Virginia Woolf férje), Duncan Grant (festő), Saxon Sydney-Turner (beletartozott az eredeti körbe, de életét állami hivatalnokként élte le), Desmond MacCarthy (író, kritikus), és természetesen ott volt közöttük Adrian Stephen is, aki később pszichoanalitikus lett (Thoby 1906-ban egy görögországi út után tífuszos lett, és huszonhat éves korában meghalt). Mint Hermione Lee, Woolf életrajzírója rámutat, ezeket a fiatalembereket akkor két dolog kötötte össze: egyrészt a Gordon Square-i házban újra akarták teremteni a Cambridge-i Apostolok körében megszokott közeget, így meglehetősen lassan szoktak hozzá a két fiatal nő jelenlétéhez, másrészt pedig ebben az időszakban egyikük sem tudta, hogy mihez is kezdjen az életével.²⁹ Ez a közeg – ismét Lee, illetve a csoport visszaemlékezései szerint – kettős hatással volt Vanessára és Virginiára: részben visszahúzóóak voltak, és ritkán szólaltak meg úgy, hogy az egész társasághoz beszéltek, inkább csak a mellettük ülőkhöz, ugyanakkor ez a közeg hosszabb távon mégis csak alapvetően járult hozzá saját világlátásuk és művészi szemléletmódjuk, esztétikájuk kialakulásához.³⁰

Utóbbiban meghatározó jelentőségű a csoporthoz 1910-ben csatlakozó, némileg idősebb festő, festészettanár, kritikus és esztéta Roger Fry által (Desmond MacCarthy titkári segítségével) megrendezett, I. posztimpresszionista kiállítás a Grafton Galériákban 1910 novemberében és decemberében.³¹ Ez volt az első olyan kiállítás, amelyen Angliában lehetett látni olyan festők műveit, mint Cézanne, Matisse, Seurat, Van Gogh, Gauguin vagy Picasso, akik mára már modern klasszikusokká váltak, 1910-

később Duncan Grant, akitől harmadik gyereke, Angelica született (de akit Clive jogilag saját gyerekének tekintett). Vanessa ráadásul a biszexuális Duncan Granttal úgy élt együtt a Clive-val közös sussexi házukban, Charlestonban, hogy velük élt afféle *ménage à trois*-ban David Garnett is, Duncan Grant meleg szerelme, aki évtizedekkel később elvette feleségül Angelica Bellt.

28 Hermione LEE: *Virginia Woolf*. Vintage, London, 1996. 210.

29 Uo.

30 Uo. 210–212.

31 Ezt követte a II. posztimpresszionista kiállítás 1912-ben, amelyet Fry Leonard Woolffal közösen rendezett meg.

ben azonban rendkívül megosztó volt a fogadtatásuk. A kiállítás látogatói között volt dr. Theophilus Bulkeley Hyslop, Virginia későbbi pszichiáttere, aki a posztimpresszionisták módszereit „hibás ábrázolásnak, téves perspektívának és perverz színezésnek” nevezve, örültségnek nyilvánította a képeket azon az alapon, hogy „a degeneráltak gyakran a művészet felé fordítják egészségtelen impulzusaikat, és néha nemcsak rendkívüli ismertségre tesznek szert, hanem lelkes csodálók is követhetik őket, akik a művészet új korszakainak megteremtőjeként hirdetik őket”.³² Hozzá hasonlóan negatív színben látta a kiállítást az az Arnold Bennett, akit Virginia Woolf két, modernista manifestumnak tekinthető esszéjében, *A modern prózában* és a *Mr. Bennett és Mrs. Brownban*³³ is a meghaladott edwardiánus prózaesztétika képviselőjeként nevez meg. Bennett így látta a kiállítás lehetséges hatását:

„Megengedtem magamnak a gyanút, hogy – feltéve, hogy jön egy fiatal író, és szavakkal teszi azt, amit ezek a fiatal emberek festenek –, én magam valószínűleg megundorodom a modern szépirodalom szinte egészétől, és lehet, hogy újra kell kezdenem. Ez a kínos élmény minden valószínűség szerint nem fog velem megtörténni, de egy nálam fiatalabb íróval megtörténhet”.³⁴

Mindkettejük véleménye profetikusnak bizonyult a kiállítás korszakos jelentőségét illetően. Ha Virginia Woolf nyilvánvalóan túlzó állítását az 1910-ben zajló változásokról a posztimpresszionista kiállítás fényében olvassuk, akkor az szimbolikusan értelmezhető válik:

„És most megkockáztatok egy másik megállapítást, amely talán vitathatóbb, nevezetesen hogy 1910 decemberében vagy ilyentájt az emberi jellem megváltozott. [...] Minden emberi viszonylat eltolódott – az úr és a szolgál, a férj és a feleség, a szülő és a gyermek közötti is. S ha az emberi viszonylatok változnak, akkor ezzel egyidőben *változik vallás, életmód, politika és irodalom* is. Hadd egyezzünk meg

32 Hyslopot idézi Stephen TROMBLEY: „*All that Summer She Was Mad.*” *Virginia Woolf and Her Doctors*. Junction Books, London, 1981. 226–227. Hyslop radikális kijelentése alapján el lehet képzelni, mennyire volt összhangban orvos és beteg (Woolf) a pszichiátriai kezelés során, és hogy mennyire volt sikeres a kezelés.

33 Virginia WOOLF: *A modern próza* = uő: *A pille halála: Esszék*. Ford. VAJDA Tünde. Vál., utószó, jegyz. BÉCSY Ágnes. Európa, Bp., 1980 (a továbbiakban WOOLF: *A modern próza*, illetve WOOLF: *Pille*). 480–490; uő: *Mr. Bennett és Mrs. Brown* (a továbbiakban WOOLF: *Mr. Bennett*) = WOOLF: *Pille*. 491–519.

34 Bennettet idézi Antony ALPERS: *The Life of Katherine Mansfield*. Jonathan Cape, London, 1980. 120.

abban, hogy e változások egyikét úgy körülbelül az 1910-es esztendőre tesszük”.³⁵

Az esszében megadott időpont: „1910 decemberében vagy ilyentájt” pontosan egybeesik a posztimpresszionista kiállítással, amely alapvetően megváltoztatta az arra érzékenyen rezonáló művészetszemléletét. A Bloomsbury-csoporthoz lazábban és csak rövidebb ideig kapcsolódó másik fiatal, pályáját épp akkor kezdő író, Katherine Mansfield szintén elment a kiállításra, és így reflektált az élményre tíz évvel később:

„Nem volt az a Van Gogh-kép kiállítva a Grafton Galériákban tíz évvel ezelőtt? Sárga virágok, napfényben fürdő cserépben? [...] Az a kép mintha valamit felfedne, amire nem is gondoltam, mielőtt láttam volna azt a képet. Utána is velem élt. Még most is. Ez és egy másik kép egy lapos sapkás tengerészkapitányról. Tanítottak nekem valamit az írásról, ami furcsa volt, egyfajta szabadság – mintha leráztam volna magamról valamit, és szabad lettem”.³⁶

A kiállítás tehát még az írók számára is egyfajta intermediális felszabadulást, változást jelentett (ahogy Arnold Bennett jövendölte), annál is inkább, mert Virginia Woolf számára a festészet általában korábban is olyan lehetőségeket nyitott meg, amelyeket – akkor – még nehezen látott kivitelezhetőnek írásban. Perugino egy képéről ekképp ír: minden részlet „másfajta szépséget alkot, melyek végtelen diszharmoniók segítségével szimmetriát teremtenek, megmutatva az elme világban való utazásának minden nyomát; végül valamiféle egésszé válnak, amely rezgő töredékekből áll”.³⁷ Ez a leírás, amely a festményt diszharmonikus részletekből összeálló egészként értelmezi, megelőlegezi Woolfnak *A modern prózában* megfogalmazott híres passzusát, mely szerint

„áradnak a benyomások mindenfelől, megszámlálhatatlan atom záporozik szakadatlan, s ahogy lehull, ahogy a hétfői vagy a keddi nap életévé összeáll, máshová esik a nyomaték, mint annak előtte. [...] Jegyezzük fel az agyunkba zuhanó atomokat, abban a sorrendben, ahogy zuhannak, tapogassuk ki minden egyes látványnak és eseménynek a tudatba vésett képét, ha mégoly szétesőnek, összefüggés-

35 WOOLF: *Mr. Bennett* = WOOLF: *Pille*. 493–494. – kiemelés tőlem.

36 Katherine MANSFIELD: *The Letters of Katherine Mansfield*. II. Ed. John Middleton MURRAY. Constable, London, 1928. 160.

37 Woolfot idézi Quentin BELL: *Virginia Woolf. A Biography*. II. Hogarth Press, London, 1972. 138.

telennek tűnik is föl. Ne higgyük el vakon, hogy az élet teljesebben létezik abban, amit általában nagynak szokás tartani, mint abban, amit kicsinek”.³⁸

Kétségtelennek tűnik tehát, hogy a festészet – a maga nemlineáris, térbeli szimultaneitást, szinte végtelen számú kapcsolódási pontot létrehozó, főleg a poszt-impresszionista művészetben egyszerre számtalan perspektívát, de egyúttal töredezettséget létrehozó módszereivel – alapvető hatással volt a modernista prózapoétikára és elbeszélői stratégiákra.

Woolfot azonban ebben az időszakban nemcsak általában az írástechnika megújítása izgatta, hanem az is, hogy mitől válik egy szöveg női szöveggé, miképp lehet létrehozni egy olyan nyelvet és narrációs technikát, amely alkalmas arra, hogy leírja a nők tapasztalatait – azaz egyféle női nyelvet. 1904-től kezdve mintha tudatosan választott volna olyan könyveket recenzálásra, amelyek női regényekkel, női témákkal, női írásmóddal foglalkoztak,³⁹ mintha a könyvismertetéseket, recenziókat arra akarta volna felhasználni, hogy saját maga számára is megfogalmazza, mit jelent írónőnek lenni, hogy az írónő kulturális konstrukciójára reflektálva meghatározza saját női alkotói pozícióját, közelítési módjait, újítási lehetőségeit és irányait. Amikor 1923-ban Dorothy Richardsonnak már egy második regényéről is recenziót ír, azt méltatja Richardsonban, amit talán saját női modernista esztétikája kulcskérdésének is tekinthetünk. Szerinte ugyanis Richardson

„[f]eltalálta, vagy ha nem is feltalálta: kifejlesztette és saját céljaira használta a női nem pszichológiai mondatát. Ennek rugalmasabbak a rostjai, mint a régié, végletesen nyújtható, képes arra, hogy felüggessze a legtörekenyebb kis elemet is, hogy lefedje a legmeghatározatlanabb formákat is. [...] Ez egy nő mondata, de csak abban az értelemben, hogy egy nő pszichéjének a leírására használja egy író, aki nem is büszke arra, hogy mit talál saját nemének pszichológiájában, de nem is fél semmitől, amit ott talál”.⁴⁰

38 WOOLF: *A modern próza*. 485–486.

39 *The Feminine Note in Fiction; The American Woman; Women Novelists; The Tunnel* (Dorothy Richardson regényének recenziója); *The Intellectual Status of Women; Romance and the Heart* (Dorothy Richardson *Revolving Lights* című regényének recenziója). Mind: *Virginia Woolf: A Woman's Essays*. Ed. Rachel BOWLBY. Penguin, London, 1992 (a továbbiakban WOOLF: *Woman's*).

40 Virginia WOOLF: *Romance and the Heart* = WOOLF: *Woman's*. 51.

Woolf tehát a kezdetektől, saját szépirodalmi szövegeit jóval megelőzően,⁴¹ nemcsak általában alkotóként, hanem hangsúlyosan női alkotóként próbálta elképzelni saját magát egy olyan közegben, amelynek a hozzáállása ugyan már változott a viktoriánus kor nőfelfogásához képest. Azonban éppen a modernista esztétikák egy része, mint például Ezra Pound és William Carlos Williams vagy a *Futurista kiáltvány*, kifejezetten szexista, olykor egyenesen nőgyűlölő metaforákat használ a modernista esztétika működési módjának megfogalmazására, aminek alapján Sandra M. Gilbert és Susan Gubar azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy „az irodalommal foglalkozó nők megjelenése ellenében létrejövő reakció nemcsak a modernista írások egyik témája volt, hanem egyenesen a modernizmus létrejöttének egyik motivációja”.⁴² Woolf pedig éppen ezen esztétikák ellenében akarta kialakítani a maga egyszerre modernista és női esztétikáját.

Legfontosabb és legismertebb alkotóként, íróként és egyúttal a (női) modernista esztétika megfogalmazójaként Woolf kétségtelenül középponti szerepet játszott a Bloomsbury-csoportban és azon túl is. Mint a hozzájuk közel álló T. S. Eliot írta Woolf halála után, Woolf „nemcsak egy ezoterikus csoport, hanem London irodalmi életének központja volt”.⁴³ Woolf ugyanakkor nem az egyetlen alkotó nő volt ebben a csoportban és a csoport holdudvarában,⁴⁴ ráadásul – mint látni fogjuk – számára sem pusztán az írás volt az egyetlen alkotó tevékenységi forma. Woolf mellett a legjelentősebb alkotó nő Vanessa – születési nevén Vanessa Stephen, alkotóként azonban Vanessa Bellként ismeri a világ (1907-ben ment férjhez Clive Bellhez). Festőként neki talán még nehezebb volt a helyzete, mint Virginiának íróként, hiszen a

41 Első regénye, *The Voyage Out* 1915-ben jelent meg (magyarul: *Messzeség*. Ford. TANDORI Dezső. Európa, Bp., 2007.).

42 Sandra M. GILBERT–Susan GUBAR: *No Man's Land. The Place of the Woman Writer in the Twentieth Century. I. The War of the Words*. Yale University Press, New Haven, 1988. 156. A modernista esztétikák szexista konnotációiról részletesebben lásd itt.

43 Részlet T. S. Eliotnak a *Horizon* folyóiratban Woolf halála után megjelent írásából. Utánközlés: *The Bloomsbury Group. A Collection of Memoirs and Commentary*. Ed. S. P. ROSENBAUM. Revised Edition. University of Toronto Press, Toronto, 1996. 415.

44 Virginia Woolfon és Vanessa Bellen kívül a Bloomsbury-csoporthoz követelebből vagy lazábban kapcsolódó jelentősebb alkotó nők: Dora Carrington festőnő, Katherine Mansfield író, Vita Sackville-West író, Dora Russell (Bertrand Russell felesége) esz-széista, Lydia Lopokova (Maynard Keynes felesége) balett-táncos, a világhírű Orosz Balett tagja, Ethel Smyth zeneszerző és szüfrazsett, Alix Strachey (James Strachey-nek, Lytton Strachey testvérének a felesége) pszichoanalitikus és férjével együtt Freud összes műveinek a fordítója, sorozatszerkesztője, amely Woolfék Hogarth Pressének kiadásában jelent meg. A csoporthoz lazábban kapcsolódó férfiak közül kiemelkedik G. E. Moore, aki a Bloomsbury-csoport férfitagjainak tanára volt Cambridge-ben, és akinek a filozófiája erősen hatott gondolkodásukra; T. S. Eliot költő, drámaíró, esszéista; E. M. Forster író, egyetemi tanár; Bertrand Russell filozófus; James Strachey pszichoanalitikus és fordító.

festészetben még erősebben érvényesülnek a genderelemek. Bár a rajzolást a művelt úrilány egyik legfontosabb készségének tartották a 19. században, a hivatásos, tanult festészet – és általában a képzőművészet – nagyon sokáig férfiprivilegium maradt, és erre a területre csak egészen kivételes esetekben tudtak sikeresen belépni a nők. Az olajfestés a 19. századi Angliában a férfiak előjoga volt, nők legfeljebb akvarelleket készítettek, a művészeti akadémiák csak a század második felében nyíltak meg a nők előtt, és élő, meztelen modellt egy ideig még ezt követően sem festhettek (tiltotta a szemérem). Szintén nehézségekbe ütközött a kiállításokon való megjelenés vagy festményeik eladása, mert a viktoriánusok mentális térképén mindkettő szorosan összefüggött a közszemlére bocsátással, mi több, közel járt önmaguk árusításával, azaz a konnotációk szintjén a prostitúciót idézte meg a nők esetében. A festészet és a szobrászat mindezekén túl „piszkos” munka volt, az alkotó könnyen beszennyeződhet alkotás közben, ami szintén ellene ment a nőiesség tisztaságideáljának.

Ebben a kontextusban különös jelentősége van Vanessa Bell festészet iránti elhivatottságának és sikerének: a kor egyik legünnepeltebb és legsikeresebb festője volt, akinek munkáit Londonban és Párizsban is kiállították. Bár 1906 táján kezdett komolyan festeni, rá is nyilvánvalóan hatással volt a posztimpresszionista kiállítás anyaga. Képein talán Cézanne hatását lehet leginkább felfedezni (de a korai Picassóét is: a kék és a rózsaszín korszakot), azonban egyértelműen kialakította a saját festői nyelvét, amelynek része, hogy az 1910-es évektől kezdve – kivéve a kifejezetten portrénak készülő képeit – az emberalakoknak nincs arcuk, a hangsúlyt sokkal inkább a kontúrokra, a mozgás képen való rögzítésére, a lényegi formák megragadására helyezi. A perspektívával is kísérletezik, még ha nem is olyan radikálisan, mint Picasso. Festményei nagy részéből derű és életigenlés árad, aminek az is az oka, hogy – mint ahogy egy kritikus rámutat –, „a ragyogó színek és a letisztult formák érdeklik”, amit a Hyde Park Gate-i környezet ellenpontjának, az az elleni lázadásnak is lehet tekinteni.⁴⁵

Miközben Vanessa Bell festményei egyértelműen beleírhatók az angol modernista, posztimpresszionista festészet történeti-esztétikai narratívájába, őt legalább annyira érdekelt a festészet és a képzőművészet egyéb formáinak az átfordítása a mindennapok esztétikájába. 1913 és 1919 között Roger Fryjal együtt vezették az Omega Workshop munkáit, amelynek az volt a célja, hogy egyedi, kézműves, magas esztétikai értéket hordozó, de a mindennapokban használható tárgyakat készítsenek: bútorokat, bútorhuzatokat, lakberendezési díszítőelemeket, festett üvegtárgyakat, lámpabúrákat, étkezésleleteket, ruhaszöveteket, ruhákat, de még cipőket is. Igazi dizájn-tervezés és dizájn-kivitelezés volt ez a munka, amely alapelképzelésében nagyon hasonlított a William Morris-féle Arts and Crafts (Művészetek és kézművesség-) mozgalomra, amennyiben az is arra törekedett, hogy a mindennapi életben ne a so-

45 Diane Filby GILLISPIE: *The Sisters' Arts. The Writing and Painting of Virginia Woolf and Vanessa Bell*. Syracuse University Press, Syracuse, 1988. 168.

rozatgyártott tárgyak uralkodjanak az emberek élete felett. Még stílusbeli összefüggés is kimutatható a két iskola között, az Omega Workshop azonban sokkal letisztultabb, légiesebb, gyakran geometrizált formákat és alapvetően világosabb színeket használt.

Az Omega Workshop működésének ugyan vége lett 1919-ben, Vanessa Bell azonban tovább folytatta az Omega szellemiségét saját terében, és amikor 1916-ban Duncan Granttal (és David Garnett-tel)⁴⁶ elköltöztek a Sussexben található, Charleston nevű – egyébként Clive Bell-lel közös tulajdonú – házba, ekkor a saját területet tették saját maguk festette dizájnnal otthonossá. Mind Duncan Grant, mind Vanessa Bell számára nagyon fontos volt Charleston mint alkotóhely (hatalmas és nagyon világos, üvegfalú stúdió is volt a házban), de miután kidekorálták, afféle varázslatos alkotói „metahely” jött létre, ahol alkotásuk különböző rétegei egymásra rakódva kiegészítették egymást és reflektáltak egymásra: az általuk kifestett kandallópárkányra, bútorokra támasztva álltak – és állnak mindmáig, hiszen nyilvános múzeum lett a házból – saját festményeik, saját önarcképeik, saját festményeik egymásról és a Bloomsbury-csoport számos tagjáról, beleértve nemcsak a festőket, hanem az írókat, kritikusokat, esszéistákat is. Az alkotásrétegek megsokszorozása (amelybe az is beletartozik, hogy még a mellékhelyiségek is ki vannak dekorálva) egyúttal jelzi azt a rétegzettséget is, ahogy esztétikai elképzeléseik nyomán átalakult a művészet fogalma, minek következtében nem lehet meghúzni a határt az elit művészet és az alkalmazott iparművészet között, elmosódnak a köztük lévő vonalak, ami szintén reflexióra kell, hogy készítse mind a művészt, mind a művészet fogyasztóját. Ez a szemlélet sűrűsödik össze egy Roger Fry festette és az Omega Workshophoz kötődő képben is, melynek *Nina Hamnet* a címe, és amely egy olyan nőalakot ábrázol, aki egy Vanessa Bell tervezte anyagból készült ruhában, egy Omega Workshop-dizájnos cipőben jelenik meg a képen, a háttérben pedig egy szintén Vanessa Bell tervezte anyagból készült párna látható.

A Stephen lánytestvérek közül azonban nemcsak Vanessa Bellnek, hanem Virginia Woolfnak is volt egy kis köze a vizuális művészetekhez azon túl is, hogy a festészet meghatározó módon hatott modernista prózaesztétikájára. Szenvedélyes fényképész volt, aki maga hívta elő fényképeit,⁴⁷ bár ő maga kevésbé szerette, ha fényképezték,⁴⁸ és számtalan formában használta fel a fényképészetet, és gondolkozott róla.

46 A költözés egyik oka az volt, hogy lelkiismereti okból mind Grant, mind Garnett megtagadta a katonai szolgálatot (ahogy a Bloomsbury-csoport legtöbb tagja), így civil szolgálatot kellett teljesíteniük, és erre egy közeli farmon találtak lehetőséget.

47 A Harvard Egyetem archívumában hétalbumnyi Woolf készítette fénykép található, valamint körülbelül 200 albumba nem rendezett kép, összesen több mint 1000 fénykép.

48 Diane F. GILLISPIE: *„Her Kodak Pointed at His Head”: Virginia Woolf and Photography = The Multiple Muses of Virginia Woolf*. Ed. Diane F. GILLISPIE. The University of Missouri Press, Columbia, 1992 (a továbbiakban GILLISPIE: *Kodak*). 113.

Mintája is volt, még ha ő maga nem is vált olyan ismert fényképésszé, mint anyai nagyanyjának a testvére, Julia Margaret Cameron (1815–1879), aki kora egyik leghíresebb fényképésze volt, és mindmáig a világ legnagyobb galériáiban vannak kiállításai.⁴⁹ A róla mintázott alak Virginia Woolf egyetlen, részben Cameronról szóló színdarabjában, a *Freshwater*-ben azt mondja magáról, hogy „[m]indegyik lánytestvérem gyönyörű volt, de én tehetség voltam. Ők férfiak menyasszonyai lettek, én a művészté”,⁵⁰ ami részben elhivatottságát jelzi, részben a női alkotók konfliktusát, amely a magánélet és a művészi kiteljesedés között törésvonalként húzódott. Woolf többek között az ő 1926-os fényképalbumához is írt előszót,⁵¹ de a fényképezés Woolf szövegeiben is megjelenik mind valós fényképek révén, mind ekphrasztikus leírásokban. Mindkettőre példa a *Három adomány*, Woolf könyvterjedelmű, háborúellenes, pacifista és egyúttal feminista esszéje. A szöveg megírásának egyik motivációját azok a fényképek jelentették – mint erre a szöveg nyilvánvalóan utal a képek ekphrasztikus leírásával –, amelyek a spanyol polgárháborúban készültek, és a háború borzalmait teszik szó szerint láthatóvá. A szöveg azonban vizuálisan is felhasználja a fényképezetet: az angol kiadásokban⁵² öt fénykép jelenik meg: egy érmeccel feldíszített katonna, harsonások sorfala, egy egyetemi ceremóniális menet, egy bíró és egy püspök, melyek ugyan a leginkább tiszteletre méltó (patriarchális) intézményrendszereket lennének hivatottak jelképezni, a woolfi kommentárok fényében azonban ironikusan, szinte groteszken hatnak (és ezen szövegrészek és képek összjátékának megértése után nemigen lehet önfeledten és reflexiók nélkül tekinteni az ezekhez hasonló ceremóniális jelenetekre és patetikus retorikákra). A *Három adomány* mellett Woolf *Orlando* című regénye⁵³ az, amelyik aktívan használja a fényképeket: ebben a fiktív életrajzban, amely Vita Sackville-West családjának a fantasztikum elemeit sem nélkülöző biofikciós története, a biográfia „hitelesítése” érdekében paratextuális elemként nyolc (fény)képes illusztráció található, melyek egy részén valóban Vita Sackville-West vagy egy felmenője látható, tovább erősítve a biofikciós játékot, az olvasó elbizonytalanítását, a fantasztikum és szövegen kívüli valóság összjátékát.

49 Museum of Modern Art, New York (2013), Victoria and Albert Museum, London (2015), National Portrait Gallery (2003, 2018).

50 Virginia WOOLF: *Freshwater: A Comedy*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1976. 64. A színdarab címe Cameron cornwalli fényképezéstudiójára utal.

51 GILLISPIE: *Kodak*. 113.

52 Virginia WOOLF: *A Room of One's Own. Three Guineas*. Ed., intr. Morag SCHIACH. Oxford University Press, Oxford, 1992 (World's Classics). A képek a 204. és 205. oldal között találhatók. A magyar kiadásból kimaradtak a képek. Virginia WOOLF: *Három adomány*. Ford. SÉLLEI Nóra. Európa, Bp., 2006 (Mérleg Könyvek).

53 Virginia WOOLF: *Orlando. A Biography*. Virago, London, 1993. A magyar kiadásokból ez esetben is kimaradtak a képek.

Woolf – Vanessa Omega Workshop-beli és charlestoni munkásságához hasonlóan – azzal is megpróbálkozott, hogy részt vegyen abban a folyamatban, ahogy az írás, többek között az ő írása is fogyasztható tárggyá válik, ahogy eljut az olvasóhoz, azaz a nyomtatással, a könyvkiadással, még ha ezt nem teljesen saját akaratából tette is, hanem orvosai és Leonard Woolf tanácsára az 1912-es idegösszeomlását követő felépülést követően, azt segítően. Ekkor merült fel ugyanis annak az ötlete, hogy alapítsanak egy kiadót, és Woolf is vegyen részt a szövegek szedésében is, hogy a szellemi elfoglaltságon túl legyen valami manuális elfoglaltsága is, ami ugyanakkor ahhoz kötődik, amit legjobban szeret: az íráshoz.⁵⁴ Így jött létre a Hogarth Press, amely akkori, richmondi házuk nevét kapta. Ezen a ponton pedig összeér a két lánytestvér, Vanessa Bell és Virginia Woolf alkotói munkája, ugyanis a Hogarth Press lett Woolf szövegeinek a kiadója.⁵⁵ Woolf első, a kiadónál megjelent szövegeinek (a *Two Stories*nek, amelyben egy-egy Virginia Woolf- és Leonard Woolf-írás jelent meg, illetve a *Kew Gardens*nek és a *Monday or Tuesday*nek) még maga Woolf végezte a szedési munkálatait, Vanessa Bell pedig – az Omega Workshop szellemében – vizuálisan járult hozzá ahhoz, hogy húga könyvei megfelelő anyagi formát öltsenek. A korai elbeszélések esetében Vanessa Bell készítette a borítót is, és fametszetekkel illusztrálta is őket, azt követően pedig az összes Woolf-regénynek (ahogy sok más Hogarth Press-publikációnak is) ő készítette a borítótervét. Ezek az eredeti, első kiadások mára szinte felmérhetetlen (és megfizethetetlen) értéket képviselnek, és jelzik egyúttal azt az eszmei értéket is, amellyel a „Stephen lányok”: Virginia Woolf és Vanessa Bell, úgy is, mint a Bloomsbury-csoport létrehozói és központi alakjai, milyen sokrétűen gazdagították alkotói munkásságukkal – és női alkotókként – az angol irodalom- és kultúrtörténetet.

54 Erről részletesebben lásd SÉLLEI Nóra: *Szedett és vedett – avagy szedett-vedett betűk*. *Jelenkor* 51(2008). 727–733.

55 Az ötlet 1915-ben fogalmazódott meg; hivatalosan 1917-ben jött létre a kiadó. Mivel kezdetben valóban Leonard és Virginia Woolf végezte a szövegek szedését is, először csak rövidebb szövegeket adtak ki (nemcsak saját szövegeiket, hanem Katherine Mansfieldét és T. S. Eliotét is), így Woolf első két regénye (*The Voyage Out*: 1915, *Night and Day*: 1919 – *Messzeség, Éjre nap*) még nem itt jelentek meg, hanem Woolf féltestvérének, Gerald Duckworthnek a kiadójánál (Duckworth Books). Az első Woolf-regény, amelyet a Hogarth Press adott ki, az 1922-es *Jacob's Room* (*Jacob szobája*).

BLOOMSBURY AND CREATIVE WOMEN: VIRGINIA WOOLF AND VANESSA BELL

Keywords: *Bloomsbury; Virginia Woolf; Vanessa Bell; female modernism; post-impressionism*

Situating the work of the „Stephen sisters”, that is Virginia Woolf and Vanessa Bell into two definitive spaces: the late-Victorian Kensington and early-twentieth century Bloomsbury, the article explores the question of how the standard of norms prevalent in the parents' house had an ambivalent impact on them, what the move to Bloomsbury meant both from a personal and a creative perspective, what kind of impulses they gained from the newly formed Bloomsbury Group, and how they coped with the issue of becoming women artists. The analysis considers the multiplicity and layeredness of both Virginia Woolf's and Vanessa Bell's creative work, and points out how – from the aspect of a cultural history that takes account also of the materiality of cultural products – the two sisters' creative energies could merge and unite in creating valuable art objects that indicate their individual and joint significance in our cultural history.

BLOOMSBURY ȘI FEMEILE CREATOARE: VIRGINIA WOOLF ȘI VANESSA BELL

Cuvinte-cheie: *Bloomsbury; Virginia Woolf; Vanessa Bell; modernism feminin; postimpresionism*

Studiul examinează activitatea „fetelor Stephen”, adică Virginia Woolf și Vanessa Bell, plasându-se în două spații definitorii: cel kensingtonian al victorianismului târziu și spațiul grupului Bloomsbury de la începutul secolului al XX-lea, abordând mai multe probleme: cum le-a influențat ambivalent normele sistemului parental, ce a însemnat mutarea în Bloomsbury din perspective personale și din perspectivele activității creative, ce impulsuri au primit de la grupul emergent Bloomsbury și cum s-au confruntat cu provocarea de a deveni femei creatoare. Analiza ia în considerare diversitatea și complexitatea activității creative a Virginiei Woolf, cât și cea a Vanesei Bell, și subliniază modul în care energiile creative ale celor două surori s-au îmbinat, creând o artă materială valoroasă, care reflectă în mod fidel rolurile lor individuale și colective, din perspectiva unei istorii a culturii care ia în calcul și materialitatea produselor culturale.

„A NŐ ÉLETÉNEK A CSALÁD A GYÖKERE.”
ANTITÉZISEK ERDŐS RENÉE, LUX TERKA ÉS
TÖRÖK SOPHIE MŰVEIBEN

Kulcsszavak: *Erdős Renée; Lux Terka; Török Sophie; identitáskonstrukció; nőirodalom*

BEVEZETÉS

A nőírók irányzatokkal és intézményekkel szembeni pozicionálásának kérdése gyakran az alkotásaikban is megjelenő utalások által vált hangsúlyossá, ugyanis közéleti témákról csupán az írók egy töredéke értekezett tudatosan. Fontos kiemelnünk, hogy szépirodalmi munkáik nem pusztán korlenyomatokként szolgálnak, annak ellenére, hogy a szövegek korabeli olvasata, mondhatni a teljes recepciótörténet is hajlamos volt a műveiket egy-egy irányzat hullámának részeként értelmezni, továbbá a morális, erkölcsi üzenetet megítélni, mintsem esztétikai értékeit vagy hiányosságait elismerni.

Erdős Renée *A nagy sikoly*,¹ Lux Terka *Leányok*² és Török Sophie *Nem vagy igazi*.³ című műveinek közös olvasatát az irodalmi és társadalmi rendszerrel szembeni, eltérő pozicionálásuk indokolja: élettörténeteik, ebből adódó szövegbeli identitásaik egyedien valósulnak meg a szélsőségek között. Az egyéni vágyak megélése és a normarendszerekkel való viszonyuk közötti ellentét a szubjektumukban követhető töresket hoz létre. Összehasonlításuk során a regényekben megjelenő, a női emancipáción – vagyis a munkavállalás, taníttatás és kiházasítás témáin – túl számos rendhagyó problémával is találkozunk, melyek mélységük és érzékenységük miatt akár az esztétikai olvasat akadályává is váltak: a gyermekvállalás vagy az abortusz kérdése és az intimitásról/szexualitásról való értekezés legitimitása került előtérbe.

* BALOG Alexandra (2000), irodalmár, PhD-hallgató, tagozati szakreferens, Színház és Film Kar, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, alexandra.balog@ubbcluj.ro

1 ERDŐS Renée: *A nagy sikoly*. Garabonciás, Bp., 1989.

2 LUX TERKA: *Leányok*. Légrády Testvérek, Bp., 1906. Online elérhetőség: <https://mek.oszk.hu/17800/17828/pdf/17828.pdf> (Utolsó megtekintés: 2025. 04. 19.)

3 TÖRÖK SOPHIE: *Nem vagy igazi!* Nyugat XXXI(1938). 1. sz.

Lux közvetlen módon tematizálja az eszmeiségek kritikáját, és törekszik azok mindennapiságának megfogalmazására, míg Erdős e 1920-as évekbeli regénye a patriarchátus megerősödését mutatja meg,⁴ Török pedig a korabeli normarendszerek kereteit átlépve tárgyalja a nemi dichotómia és a sajátosan női tapasztalások legérzékenyebb problémáit. Tudatosságuk a 20. század első felének irodalmi közegét illető szerepeikben is megjelenik: Erdős és Lux a budapesti irodalmi élet – később pedig a kánon – peremére szorulnak, bár előbbi feltehetően a botrányos magánéletének következtében, utóbbi viszont annak tudatos rejtegetése miatt. Török Sophie Babits Mihállyal való házassága és az általa írott értekezések árnyalják a köztudatban elfoglalt helyét.

A nőirodalom szövegeinek összehasonlítása, a szempontrendszer felállítása elsődlegesen kihívásmentesnek tűnhet, hisz a témájukat érintő alapelvárás szinte minden esetben érvényesül: túlnyomó érzelmi töltettel tárgyalják a nők tapasztalatait, kérdéseit és dilemmáit. A fő téma viszont épp a sokrétűsége miatt nem is tud egy pontosan megrajzolható spektrumot létrehozni: két szöveg elhelyezhető bizonyos aspektusok mentén, akár szembeállíthatók egymással, de különbségek is felfedezhetők az erkölcsi és esztétikai megnyilatkozás szintjén. Mindez egy hármas összehasonlító kísérlet esetén folyamatosan változó megközelítést és perspektívát igényel.

SZÖVEGKÖZI KAPCSOLATOK: ÁTFEDÉSEK ÉS ELLENPONTOK

Kádár Judit a 20. század eleji nőírókról megállapítja, hogy ennek a generációnak nem sikerült módot találni az *új nő* és a tradicionális női szerep alávetettség nélküli megvalósítása közötti egyensúlyra, így ez a következő nemzedékek feladata marad.⁵ A három élettörténettel és nőírói identitással párhuzamba állítható a művekben megjelenő nők helyzete is, vagyis számos helyen fedezhetünk fel életrajzi utalásokat vagy épp az azoktól való eltérést. Az életrajz mentén való vizsgálatot problematizálnak tartom, bár önmagában nem elegendő a nőirodalom megközelítéséhez, mégis képes a történeti ismeretek és keretek tágítására.

A nagy sikoly című regény Dóra életét helyezi középpontba, azonban a szoros családi kötelékek által számtalan nő útjára is rálátunk: a főszereplőt férje, Illésfy Sándor már a nászúton megcsalja, Dóra pedig a válástól és a társadalom megítélésétől való félelme miatt férjével marad, viszont leszögezi, hogy bár a házasságot fenntartják, az

4 Az utóbbi évtizedek kutatásai ennek célzottságára próbálnak választ találni, feltételezve a nemiséget kordában tartó, katolikus metanarratíva kritikáját Erdős szövegében. Lásd erről bővebben: KEMENES GÉFIN László–Jolanta JASTRZEBSKA: *Erotika a huszadik századi magyar regényben*. Kortárs, Bp., 1998.

5 KÁDÁR Judit: *Engedelmes lázadók*. Jelenkor, Pécs, 2014. 284.

a továbbiakban csupán látszatkapcsolat lesz. Mindeközben Dóra nem hagy fel a nagy sikoly keresésével, melyet az őt körülvevők különböző szempontokból határoznak meg: férje szerint ez „az asszony sikolya a Perc magaslatán”,⁶ mások szerint viszont „ha van nagy sikoly, amire az asszonyok születtek, ez az a sikoly, amit a gyermek születésekor hallat az asszony”.⁷ Dóra a regény során figyelemmel kíséri azokat a női mintákat, amelyek egyik vagy másik sikolyra való törekvés mellett döntöttek: a könyvnyelmű Tonia halála után a gyermeknemzés reményével zárul a történet. A Roessler-család második generációs női között különböző özvegy- és házaseletutakkal találkozunk, valamint jelen van a szerzetesi életet élő nagynéni is. A kötetben megjelenő férfiak többsége egyedülálló, így Erdős művében nem találkozunk a férfi és nő egyensúlyban való működésének eseteivel.

Lux Terka *Leányok* című regényében három különböző életutat látunk: Juli és Baba vidékről költözik Budapestre, előbbitől apja megtagadja támogatását, így orvosi tanulmányainak folytatásáért korrepetálásokat tart, utóbbi pedig színi tanulmánya-it végzi. Baba személyisége teljesen megváltozik, amikor anyja félrelépésének következtében apja öngyilkos lesz. A kezdetekkor a harmadik lány, Janka számára okozza a legnagyobb nehézséget saját életének és anyagi szituációjának rendezése, mivel tönkrement vidéki nemes család sarjaként megalázkodónak éli meg a helyzetet. A három lány egy idős zsidó nőnél és annak átkeresztelkedett, katolikus lányánál bérel ágyat, viszont ez a felállás rövidesen megváltozik: Baba anyjával költözik külön, Juli és Janka pedig más lakást kényszerül keresni. Baba az új lakásban megismert vőlegényével való egybekelése előtt teherbe esik, majd illegális magzattelhajtásra szánja magát, mely során életét veszti. Janka bátyja számos affér után sem tudja feldolgozni Juli viszonzatlan szerelmét, így öngyilkosságot követ el, mely Jankát saját jövője és anyagi biztonsága érdekében egy idős, taszító megjelenésű ezredessel kötött házasságba sodorja. Juli visszatér vidékre: nagyra becsült orvosként lemond pályájáról, és testvérei nevelését választja. A hétvényi budapesti tartózkodás során Baba családja az anya hűtlenségével és az egyszerű falusi gazdatiszt családfő öngyilkosságával társadalmilag lecsúszik, amit a két nő városi letelepedése minimálisan felold. Az öngyilkosság háttérbe kerül, mivel a környezet nem ismeri őket, így nem derül ki a társadalmi pozícióra tett hatása, ugyanis a félrelépés válik fontossá: Fleschék saját jó hírük megőrzése érdekében nem látják szívesen Baba édesanyját. Hasonlóan történik ez Janka, vagyis a Kis-Kolozsy család esetében is: Gábor öngyilkossága sem teszi hangsúlyossá a társadalmi vonatkozásokat, Jankának pedig ezredesfeleségként sikerül társadalmilag felemelkedni. Juli önálló fejlődésére a szöveg is reflektál: háttérbe kerül a nemisége, a narrációban fontos szerepet kap függetlensége és saját teljesítményéért történő pozitív megítélése a közösségben, hisz „[h]a a nőemancipációnak minden bajnoka olyan

6 ERDŐS: i. m. 49.

7 Uo. 270.

kövekkel rakná ki a maga útját, mint Juli, egy századot azonnal átléphetnének a lenézés és mellőzés korszakából”.⁸ Ennek ellenére a hazatérés mégis egyfajta emancipációtól való visszalépésként is értelmezhető, bár az anyagi függetlenségéből következő felülkerekedés vitathatatlan.

Lux regényében az alsó társadalmi réteg szerelmen alapuló házasságának lehetőségét megkérdőjelezi a nők és férfiak sorsa, valamint megmaradnak a nemi szereplehetőségek korlátai. A választás a feleség- és anyaszerep között dől el, és mindenképp áldozatokat követel. Erdős Renée az öngyilkosságot a regény zárlatában elidegenítő gesztusként alkalmazza: Tonia nagynéni – a szexualitását megélő művésznő – halálával Dóra számára lezárul útja, mely nemiségének megértésére irányult, ugyanis Tonia tette közvetett módon a szexualitása szabad megélésén alapszik a narrációban. A Roessler család körében leélt magányos és meg nem értett élet kapcsán feltevődik az okokat kereső miért kérdés, viszont a családtagok továbbra is kívülállóságával magyarázzák, ami leveszi róluk a felelősség terhét.

Török Sophie *Nem vagy igazi!* című kisregénye az örökbefogadást, a nem kívánt (házasságon belüli) várandósságot, a meddőséget és az ezekből következő társadalmi megbélyegzést járja körül. Margit, az örökbe fogadó anya kételyeit és fejlődését követhetjük végig, attól a ponttól, hogy még nem vágyik a szülés és anyaság tapasztalatára, addig, míg küzdeni kényszerül gyermekéért, és szenved a feltételezhető meddőségétől. Vele párhuzamosan Ida esete a gyerekekről való lemondás felé vezető utat, a nem kívánt terhességet láttatja: a harmadik terhességi hónap utáni illegális abortusz elkerüléséért megszüli gyermekét, és örökbe adja Margitnak. Lux szövegéhez hasonlóan itt is megjelenik a törvénytelen beavatkozás, nem csupán Ida részéről mint lehetőség, de az orvos részéről is mint burkolt tanács és ajánlat. A két nő különböző irányú szenvedésén keresztül a 20. század eleji társadalmi megítélések sorakoznak fel, miközben Margit az *igazságot* próbálja megfogalmazni újszülött gyermekével való összeszokásán keresztül. Török szövegének fő témája a férfi szövegekben kevésbé tematizált, mind az örökbefogadás és -adás, mind a kívánt és nem kívánt terhesség szintjén. A gyermekvállalás dilemmájában magára maradt nő helyzete szintén kevésbé tárgyalt a férfiszempontú irodalmi szövegekben. Török regénye két különböző családi/házastársi struktúrát állít szembe, és mindkét esetben a cselekményen kívül helyezkednek el a férfiak, de távollétük sorsdöntő hatással bír a feleségek döntéseire. A *Nem vagy igazi!* alapproblémája közvetett módon tűnik fel: a férfi gyermekéről való lemondása a nő más gyermekének elvételeivé válik, a két nem szülői szerepvállalását egyenlőtlenül ítéli meg a társadalom, így csupán a női határátlépés tematizálása és az abból következő stigmatizáltság, valamint a mozaikcsalád kialakulásának lehetetlensége tűnik fel elsőre.

8 Lux: i. m. 72.

A regények fő témái és konfliktusai a nőírók élettörténeteinek kivételéseként is olvashatók, hisz Lux esetében a vidékről Budapestre kerülő, önmagát fenntartó nővel találkozunk, Erdősnél a válás a katolicizmusából adódó fontos dilemmaként értelmeződik, Török Sophie regénye pedig az anyává válás és a szülőség tapasztalata feldolgozásaként is olvasható.

1. Társadalmi identitások és származási kérdések

Lux Terka és Erdős Renée szövegében hangsúlyosan jelen vannak a származási kérdések, viszont a két regényről elmondható, hogy bennük kizárólag egy-egy kiválasztott társadalmi réteg jelenik meg, így főszerplőik az adott csoport lehetőségeit és korlátait rajzolják meg. Török szövegében két közeg képviselői kerülnek szembe egymással: az örökbe fogadó Margit személyéről a középosztálybeli városi nő képe alakul ki, míg a gyermekét örökbe adni kényszerülő Idáról megtudjuk, hogy árvaként gazdag rokonok nevelték vidéken, identitásába a nélkülözés és státusnélküliség rögzült. Az ellentéteket Margit nővére, Erzsi hangosítja ki és erősíti fel azáltal, hogy rámutat a két nő (azonfelül két nem) között alakuló konfliktusra, és az elhallgatott gondolatokat, a gesztusok értelmezési lehetőségeit mondhatni gátlástalanul adja mindenki tudtára. Az ő karaktere képviseli az egyetlen férfikritikus szempontot: a két nő (és a kritika) nem kérdőjelezi meg férjeik támogató jelenlétét vagy hiányát, ahogy döntéseiket sem, viszont Erzsi ezt megteszi: „próbálná csak az én férjem azt mondani, hogy neki nem kell a gyerek, úgy kívágnám, mint a huszonegyet, ha csinálni jó volt, legyen jó felnevelni is”.⁹

A *Leányok* című regényben a zsidó asszonynak és lányának, Johannának a cselédje, Rebi szabad megnyilvánulásai kritikával illetik a szereplők döntéseit és életvitelét, viszont Lux ezt nem két társadalmi réteg ellentétbe állításával teszi lehetővé: a központi karakterek mind az alsó, törekvő és megélhetésért küzdő csoporthoz tartoznak. Ennek ellenére Janka többiekhez való viszonyulása mégis képes a rétegek közötti diszkrimináció mintázására: Baba és anyja láttán „a megvetés és keserűség könnye a sors iránt, fojtogatta [Janka] torkát, amely őt ebbe a környezetbe vetette, akit gyűlölt, megvetett, utált”.¹⁰

Erdős ezzel szemben nem árnyalja a felső értelmiségi réteg helyzetét: a Roessler család zárt közegéhez senki sem kerül közel, így a kívülről kapcsolódó értelmiségiek egy-egy családtaghoz tartoznak, és nem változtatnak a nagy egységen. A nagy sikoly a városi és vidéki kép szempontjából is egységes: Roesslerék Mátéfalva és Budapest között mozognak, saját komfortzónájukban máshova helyezik a hangsúlyt, de nem képesek egy ismeretlen élethelyzet megmutatására, és megélhetési problémákkal sem küzdenek. Másképp alakul mindez Török szövegében, ahol a vidék és város közötti

⁹ TÖRÖK: i. m. 27.

¹⁰ LUX: i. m. 11.

ellentét a tekintély, a lehetőségek, de akár a kényelem szimbolikus szélsőségeit mutatja meg: Margit falun bérel szobát Idának a várandóssága idejére, ahol már a ház és állomás közötti út is tükrözi a társadalmi rétegek és a hozzájuk társított terek különbségeit. Erre az ellentétre erősít rá a szülés módja is, ugyanis a szomszéd faluból hívnak bábát, a gyermek világra hozása nem egy pesti különszobában történik, ahogy azt Margit szeretne volna – erről a kritikát ismét Erzsí hangosítja ki.

Lux Terka leányai kényszerűségből kerültek a fővárosba, a nőnevelés ellentmondásossága pedig abból fakadt, hogy bár az önálló kenyérkeresés tendenciája megjelent, a korban továbbra is a háztartásvezetésre való felkészítés képezte a prioritást.¹¹ Török Sophie regényében Ida és Margit között anyagi téren is különbségeket észlelhetünk, bár Margit anyagi helyzetének stabilitása inkább kikövetkeztethető, Ida esetében viszont „unokanővérei keserűvé tették neki az ingyenkenyeret [...] ifjúsága részleteiben is olyan volt, mint Hamupipőke története”.¹² A származás kérdését vizsgálva a három regényben megjelenő identitások vonatkozásában, nem tudják egyik esetben sem beteljesíteni az emancipatorikus törekvéseket, ennél fogva Kádár Judit megállapítása továbbra is érvényes, hisz egyik karakter sem jutott el a független, önfenntartó élethelyzetig. Juli esetében valós lehetőséget látunk az új nő típusának beteljesedésére, viszont ő otthon maradt testvérei miatt lemond a családalapításról és karrierjéről, szerelmi élete a regény során végig háttérbe szorul: egy, a konvencionálisól eltérő, de mégis tradicionálisan női életutat választ. A Roessler család harmadik generációs Ernája (Dóra húga) egy eltérő nőtypust képvisel az otthoni patriarchális rendszerben, viszont elutazása után a regény nem részletezi sorsának alakulását.

A továbbtanulás *A nagy sikolyban* nem válik központi kérdéssé, ugyanis a Roessler család a szerzetesrendi tagok és anyagi helyzetük által képes megadni a lányoknak és fiúknak járó, sajátos minőségi oktatást. Török Sophie szövegében Ida csupán megjegyzéseket tesz helyzetére, kétkezi munka által való érvényesülésére, ezáltal közvetetten utal Margit felsőbbrendűségére, ami valószínűleg tanulmányi szempontból is értelmezhető. A *Leányok* cselekménye nem engedi az olvasót távol maradni a tanítatás problémájától, ezt Janka Juli törekvése fölötti ítélkezése is hangsúlyozza: „Maga az első leányismerősöm, aki érettségit tesz. Hogy lehet ehhez kedve egy leánynak? [...] Nem jobb volna, ha nem törné itt magát és csakugyan hazamenne a falujába? Otthon férjhez menne, mert végre is, minden leánynak ez az életcélja; a többi, bocsásson meg – de én azt hiszem, – hiúság”.¹³ Kádár Judit szerint Lux általában nem lép túl a pat-

11 A 20. század eleji tanügyi reform bevezette a leány-középiskolákban a speciálisan lányoknak szánt tantárgyakat, mint a kézimunka, rajz és ének: a modern lány képéhez hozzátartozott a művelt feleség szerepére való felkészülés is. SZÉCSI Noémi–GÉRA Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete (1914–1939)*. Európa, Bp., 2017. 251–261.

12 TÖRÖK: *i. m.* 17–18.

13 LUX: *i. m.* 19.

riarchális nőképen, csupán módosítja azt, így az önállóbb gondolkodású hölgnői elutasítják a keresztény úri középosztály előítéleteit, és szerelemből mennek hozzá a vagyonosabb férjekhez, akik maguk is a modernebb gondolkodást képviselik, emiatt a feleségek kevésbé lesznek alárendelt pozícióban.¹⁴ Fontos kiemelni, hogy ez a *Leányok*ban nem valósul meg: az egyetlen¹⁵ házasságra lépő személy épp a patriarchális érdekházasságot választja (az anyagi helyzete alapján eleve alárendeltként megy férjhez).

A felekezeti kérdés erőteljesebben jelenik meg a szexualitás és családkonstrukció kapcsán, így a származás tekintetében csupán rövid kitérő során tárgyalom. A Roessler családban a katolikus szerzetes nagynéni és püspök nagybácsi egyengeti a fiatalok életét: ez a tanítási lehetőségek terén feltűnő, hisz Dóra és Erna nagynénjük zárdájában végzik el a lányok számára kötelező osztályokat, kialakult értékrendjüket pedig ennek fényében konzervatív kereszténynek feltételezi környezetük. Török *Nem vagy igazi!* című művében olyannyira háttérbe szorul a vallás, hogy csupán kompenzációként látjuk, de nem érzékelhető a cselekedetekre tett hatása. Lux regényének leányai a felekezeti kérdésen keresztül a zsidósággal kapcsolatos perspektívákra mutatnak rá: Kádár szerint Lux felmenti Jankát csalódásában, azonban mégis büntetés jár az előítéletesség által motivált döntéséért,¹⁶ ugyanis miután az őt megkérő ezredestől megtudja, hogy udvarlója zsidó, megszakítja vele a kapcsolatot, álmát „az emberek javíthatatlan és gonosz ostobasága”¹⁷ által látja széttepettnak, döntéseinél a tanult, otthoni közegből eredeztethető hozzáállás a domináns. A felekezeti problematika tehát körvonalaódik Lux szövegében, az átkeresztelkedés (a főbélő) Fleschné és lánya irányából közelíthető meg leginkább. Lánya, a már katolikus Johanna jegyeseért vissza szeretne térni a zsidó hitre, amiről anyja azt gondolja: „úgy teszel a vallással, mint a kesztyűddel. Kicsit ezt hordod, kicsit azt hordod”.¹⁸ A vallási vonatkozású szituációkat és személyek közti viszonyokat látva, a *Leányok* árnyalttá teszi a kérdést, továbbá minél több élethelyzetben és több perspektívából közelít ahhoz. Juli esetében az öreg zsidó Grünspannal szembeni elfogadásának magyarázata a lány progresszív értékrendje, de az antiszemita neveltetés hiánya is lehet. Fleschék által megkonstruálódik a szövegben az azonosság jelentősége: a felekezeteket nem helyezi alá- vagy fölérendelt viszonyba, csupán a közöttük való szabad átjárás válik problematikussá.

14 KÁDÁR: *i. m.* 275.

15 Janka mellett Johanna, Fleschné lánya is férjhez megy, viszont esetében is valószínűsíthető az érdekházasság, ugyanis Johanna kora és anyagi stabilitása miatt egyezik ebbe bele. Későbbi féltékenysége is bizonytalanságát támasztja alá.

16 Uo. 46.

17 Lux: *i. m.* 35.

18 Uo. 30.

A három vizsgált szöveg a származási kérdések kapcsán külön pozicionálódik, nem jelenthető ki, hogy azonos mértékben befolyásolná a tényezők az összes karakter identitását. Lux esetében az adott társadalmi réteghez való tartozás a fő konfliktusok okozója, megjelenik a felekezetiesség, viszont kevésbé hangsúlyos, míg az továbbtanulás lehetősége cselekmény- és identitásalakító. Töröknél a különböző társadalmi rétegek az alaphelyzet fokozását szolgálják, a vallási és oktatási vonalat háttérbe szorítva. Velük szemben Erdős a morális mondanivalóját teljesen a felekezetiesség kérdésén keresztül alakítja ki, amit az anyagi háttér és ehhez társuló taníttatás támaszt alá.

2. Magánszféra és társadalmi nemi szerepek

A családon belüli rendszer működését különösen befolyásolta az együttélés formája, a rokonok által elfoglalt státusz. Kövér György Peter Laslett háztartás-tipológiáját használja a magyar társadalom lebontására: Laslett felosztása a rokonság és az együtt lakó rokon csoport funkcionális kapcsolatán alapszik.¹⁹ Az együtt élők száma és viszonya szerint elkülönülő hat háztartástípusból három valamilyen formában megtalálható a regényekben.²⁰ A *Leányok*ban a nem családjellegű, többszemélyes közösség több formája is feltűnik, melyek befolyásolják a lányok identitásának alakulását. Török és Erdős szövegeiben a 18–19. századi Magyarországon domináns, egyszerű családformát láthatjuk, hisz ezekben a modellekben az együtt élők viszonya nem bővül függőleges vagy vízszintes irányba, vagyis a viszonyok nem kiterjesztettek.

A háztartás kérdése elsősre a *Leányok*ban szembevetőd, hisz a kiindulópontot is a három lány Fleschékhez való költözése adja, így az ott korábban egyszerű családosnak vagy függőlegesen kiterjesztettnek tekinthető rendszer nem családjellegűvé válik azáltal, hogy a három lány beköltözik, és közös hálósobában él Fleschnével. Johannának későbbi házassága az új lakás ellenére is konfliktushoz vezet, ahova Baba már a kezdetektől nem tart velük. A két lány és ezzel egy időben a cseléd, Rebi számos közegben megfordul, szintén kiterjesztetté téve különböző háztartásokat. Végül Rebi megkeresésére hárman költöznek össze, és rövid időre létrejön egy sajátos család-konstrukció: Rebi anyaként gondoskodik a lányokról, viszont Janka testvérének öngyilkossága szétszakítja a nehezen kidolgozott egységet. Baba és anyja helyzetét, a lány kora miatt, az egyetlen egyszerű családos háztartásnak lehetne tekinteni, viszont a lakás többi szobáján ismeretlenek osztoznak, így esetükben sem lehet egy konvencionális formát azonosítani. Baba a közös élettér által került kapcsolatba vőlegényével és gyermekének apjával.

19 GYÁNI GÁBOR–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Bp., 2001. 47.

20 A hat kategóriából az egyedülálló személyekből álló, többcsaládos, valamint besorolhatatlan háztartástípusokkal nem találkozunk.

Erdős Renée nem a terek által teremti meg a különböző háztartások típusát – a Roessler család feje, vagyis a nagypapa és Tonia közös lakásán kívül mindenki egyszerű családos háztartásban él –, hanem az egymás életére tett erőteljes hatásokon keresztül. Annak ellenére, hogy elkülönül a magánszféra, a családban elfoglalt státuszok és bizalmi kérdésekbe való beavatkozás lehetőségei függőlegesen és vízszintesen is kiterjesztetté teszik a rendszert. A család meghatározása mára nagy vitát vált ki, viszont ha a korabeli konvencionális formáját vesszük figyelembe, az „általában elsődleges rokoni csoport; házasságon alapul és funkcionális egységet alkot, mindkét nembeli felnőttekből és leszármazottaikból áll, elsődleges funkciója pedig új egyedek létrehozása”,²¹ akkor ez a Roessler család esetében mégis kiterjesztett. Dóra elmondása nélkül is tisztában vannak a család tagjai a nemi életük hiányával, továbbá naponta, különösebb ok és bejelentés nélkül fordulnak meg egymás életterében. Viszonyulásuk egy bizonyos fokú kitettség is jelent, hisz a bizalmas emberekkel/beavatókkal való kapcsolataik is a környezet előítéletei által pecsételtetnek meg: Ernának titkolnia kell Tonia felé irányuló bizalmát.

A fiataalkori házasság tendenciája leginkább Erdős regényén keresztül figyelhető meg, hisz a frissen kötött frigy válsága kapcsán többen kifejezik véleményüket az intézményről.²² Erna döntésének meghozatalakor őszintén vall Dórának a házasságról: nem tartja magát alkatilag képesnek rá, és taszítja ennek a gondolata. Müncheni utazásának és függetlenedésének vágyát Dóra egyenesen jogtalannak érzi, hisz „[n]incs joga olyan valamit akarni, ami őt nem illeti meg. Erna fiatal leány, akinek a szülői háznál a helye, amíg férjhez nem megy”.²³ Dóra házasságát látva átértékeli helyzetét, és eljátszik a szerzetesi életforma gondolatával, melyre lehetséges, hogy sokkal fogékonyabb lett volna személyiségéből és értékrendjéből adódóan.

Erdős és Lux regénye a lányok kiházásítása mellett teret enged a nemi szempontból egyenlőtlen elvárások megmutatásának, azáltal, hogy a fiatal férfiak házasság előtti szexuális életét is feldolgozza, melyre több, eltérő perspektívából érkező reakciót is megmutat. A Roessler családban maradt Toniába beleszeret unokaöccse, Robin, akinek helyzetéről Illésfy támogatóan nyilatkozik: „Tonia pártfogásába veszi a fiút, és férfit csinál belőle. Ezzel a fiúnak föltétlenül jót tesz, és azt hiszem, csalódnék, ha föltenném, hogy saját magának nem szerez vele örömet!”²⁴ A *Nem vagy igazi!* cselek-

21 GYÁNI–KÖVÉR: *i. m.* 39.

22 John Hajnal magyar demográfus a nyugati és keleti választóvonalat Szentpétervár és Trieszt között húzta meg. Ennek fényében Magyarországon, bár középen helyezkedik el, és a 20. században a kettő keveredését láthatjuk területén, a század elejének tekintetében a kelet felé való húzás látszik, hisz a 18–20 év körüli férjhez menést szorgalmazták, és általánosnak tekintették a házassódot. Hajnal modelljében a nőket érintő szokásokra tér ki, így a férfiak ilyen jellegű kötelezettségeiről keveset tudunk. Lásd *uo.* 44.

23 ERDŐS: *i. m.* 142.

24 *Uo.* 182.

ményében a háztartás és a házasság nem kerül különösen hangsúlyozott pozícióba: a fókuszban lévő szereplők egyszerű családos életet élnek, csupán Ida identitásában érzékelhető a gyermekkorában megtapasztalt (felé) kiterjesztett, családos közösség traumatikus élménye.

Kövér György Leslett tipológiáját kiegészíti L. K. Berk és M. Mitterauer társadalmi és családi idő elméletével: érvelése szerint a társadalmi idő linearitásával ellentétben a családi idő ciklikus.²⁵ Ez látható Lux szövegében is Fleschék példájában, nemleg fordított szempontból: mivel Fleschné esetében nincs fiú, aki a háztartásba költöztetné menyasszonyát, Johanna férjének családja anyóssal bővül.

*A nagy sikoly*ban lassúbb folyamatként történik meg a nukleáris családból a törzscsalád felé haladás, hisz azáltal, hogy előbbiben megházasodik a fiú, az apa nem lép hátra gazdasági helyzetéből az utóbbiba, így a ciklikusság szakadozott. A háromgenerációs családban a legnagyobb tekintélynek örvendő nagypától nem kerül át a gyermekeire az autonóm döntéshozatal, és ez a megrekedés a harmadik generációt is befolyásolja. Többlépcsős megfelelési kényszer érvényesül a családban, ami a fiatalok alakuló identitását számos módon szakítja meg: Tonia szemben áll a többség által képviselt konzervatív társadalmi nemi szerepekhez és egyházi dogmákhoz való ragaszkodással. A családi idő ciklikusságának működése Török szövegében is feltételezhető, hisz Margitra és férjére sincsenek különösebb hatással a szüleik vélekedései, vagyis esetükben a szülői családi házaktól elkülönülve megvalósított otthon képes a körforgás megalapozására, viszont ez azzal egészül ki, hogy a különélésen túl az idősebb generáció a döntéshozatalban is háttérbe húzódik.

A három regény közül csupán a *Nem vagy igazi!*-nak sikerül részleges harmóniában megmutatni a férj és feleség együttélését, hisz Margit mellett támogató társat látunk, viszont megkérdőjelezhető, hogy ő miért nincs hangsúlyosabban jelen egy, a családot ekkora mértékben megváltoztató időszakban. Gyula gyermeknemzéshez való viszonyulása problematikus: Idának titkolnia kell várandósságát, így a férfi és a nő itt is egyenlőtlenül osztozik a felelősségen. Erdős és Lux szövegeiben közvetlenül nem találkozunk egységes családmodellekkel: *A nagy sikoly* legtöbb női karaktere egyedülálló (özvegy, szerzetes), csupán Dóra anyja és Melinda néni él házasságban, de egyikről sem derülnek ki részletek – egyik házasság sem válik áhított példává a fiatal generáció számára. A család férfi tagjai szintén egyedülállók (Bálint bácsi időskorában próbálkozik feleséget találni, Henrik pedig katolikus püspök), az egyetlen házasságra lépett férfi Tonia fiatalon elhunyt férje. A Roessler család második generációjának fényében a fiatalok előtt nem szolgál példaként stabil családmódel, így mind sajátosan, a beavatóik függvényében értelmezik kötelekeiket. Erna és Robin a szexualitás szabad megélésének útján indul el Tonia által támogatva, míg Dóra mater

25 GYÁNI–KÖVÉR: *i. m.* 47.

Beatrix és az özvegy (önfeláldozó) Anna néni nyomán a patriarchális modellt követi, a házasság előtti tisztaság és hűség erkölcsi normái mentén. Bár Anna fiainak neveléséért mond le az esetleges újraházasodásról, Dóra hasonló áldozatot hoz, amikor Erna távozása után szülei összeroskadnak: saját házasságát háttérbe szorítva az Erna által hagyott ürt és fájdalmat próbálja betölteni.

A három regényben megjelenő családkonstrukciók különböző szempontok mentén diszfunkcionálisak. Lux és Erdős központi szereplői nem jutnak el a saját vágyaik és prioritásaik megéléséhez, konvencionális síkon mozogva, a társadalmilag legelfogadottabb utat választják. Feltételezhetnénk, hogy Török esetében Margit örökbefogadása egyfajta emancipatorikus és progresszív vonalat képvisel, viszont a társadalmi megítélés alapján ez mégsem tölti be a felé irányított elvárásokat.

3. Szexualitás és anyaság

A 20. század első felének nőideálja szempontjából a saját sorsról való lemondás, a patriarchális családmodell érdekében meghozott áldozat nagyobb értéknek számított, mint a házasságban való kiteljesedés: a nő azáltal is betölthette rendeltetését, hogy saját családalapítás helyett más gyermekeit nevelte. A nők erkölcsi értéke a szexualitásról és esetenként a házasságról való lemondás fényében is nőtt, aminek irodalmi tematizálása nem egyedi Erdős regényeiben.²⁶ A nemi szerepeiknél többre vágyó karakterek a szépirodalmi szövegekben a romlás és hanyatlás példaként jelentek meg, viszont a háborút követő években végbement egy paradigmaváltás, és a régi irányhoz ragaszkodók megítélése vált negatívvá, miközben a házasság előtti szűz és tiszta lány ideálja továbbra is fennmaradt.²⁷

Erdős számos, romlásra ítélt karaktert felvonultatva juttatja el főszereplőjét a felismerésre, miszerint nőisége a reprodukció által teljesedhet ki. Dóra a nászútra indulás előtt kapja meg legelső szexuális felvilágosítását, vagyis szinte teljes tudatlansággal kerül feleség szerepbe: anyja fogamzásgátlót ad neki, hogy a három hónapos út alkalmával elsősorban ismerje meg a rá váró szexuális tapasztalatokat. Ennek a tudatlanságnak következménye csalódása az első együttlét során, mely a továbbiakban sem oldódik fel. Illésfy félrelépésének és Dóra szexualitásának problémáját részlegesen feloldja Henrik püspök nemi predesztináltságról szóló beszéde: a férfi számára csupán örömet adott az Isten, míg a nőt megajándékozta a legszentebb rendeltetéssel, az anyasággal. Ezáltal nyilvánvalóvá válik számára, hogy az öröm keresése nem neki rendelt feladat, az arra való rátalálás pedig bűnös, és romláshoz vezet. A regény különböző anyatípusokon keresztül mutatja meg ennek a gyakorlati vetületét: Anna feláldozza magá(néle)t gyermekei számára, Dóra anyja látszólag teljesedik ki, Melinda pedig négy gyermeke ellenére is megbélyegzett: „későn ment férjhez és négy

26 KÁDÁR: *i. m.* 215–229.

27 SZÉCSI–GÉRA: *i. m.* 46–47.

gyermeket hozott a világra, mind a négyet műtét útján, ő maga sem tudott semmit a nagy sikolyról”,²⁸ vagyis az igazság kérdését a császármetszés folyamata is árnyalja. Bár Henrik püspök gondolata nem egyértelműen pejoratív, a felsorolást mégis a Roessler család hanyatlásával folytatja, amely családnak Dóra a legnagyobb reménysege. Eszerint az anya kulturális konstrukciója több tényezőtől függ, nem csupán a gyermekkel való viszonyától: a konvencionálisan elfogadott és elvárt anya házasság után természetes úton hozza világra gyermekét és neveli őt, megőrizve az egyensúlyt feleség és szülő szerepe között. Az ettől eltérően konstruált anyaszerepek folyamatosan ki vannak téve a társadalom negatív megítélésének.

Lux Terka művében Baba először Juli segítségét kéri a magzat elhajtásával kapcsolatban, aki ezt elutasítja, és hosszasan beszél a konzervatív becsületről – egy leányanya elsősorban saját boldogtalanságával hivatott fizetni emberi méltóságának eldobásáért –, ugyanakkor vigasztalni is próbálja a házasságon kívül fogant gyermekek felé elfogadóan forduló társadalom képével:²⁹ „Ne féljen, azok az emberek, kiknek szívük és eszük van, nem fogják megvetni, mert ezek mindnyájan tudják, hogy a természetnek nincsenek törvényes és törvénytelen gyerekei, csak egyféle gyereke van: az ember!”.³⁰ Juli érvelését cáfolja Szécsi Noémi *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)* című munkája, melyben a házasságon kívüli nemi élet és terhesség kapcsán arról ír, hogy a törvénytelen gyerekek jövője a várandós nő szüleinek jóindulatán és anyagi helyzetén múlott, és hat kategóriát állít fel, melyek a szülők kapcsolatára alapozva különülnek el, eszerint pedig Baba gyereke a tisztességes lánytól születettek csoportjához tartozik.³¹ Apja halála után Babának és anyjának nem sikerült anyagilag biztos alapokra szert tenni, Baba saját színészi karrierjétől, valamint vőlegényétől remélte a szebb jövőt, akinek az eltűnése után tervei köddé váltak. A korban gyakran ürügyként alkalmazott gyógyfürdők és kezelések finanszírozásából adódóan nem álltak Baba rendelkezésére, amit csupán fokozott anyjának korábbi, hosszas tanítása, minekutána Baba tisztaságot ígért szüleinek. Lux Terka 1906-ban megjelent szövegében Juli társadalmi elfogadásról megfogalmazott gondolatait Török majd 30

28 ERDŐS: *i. m.* 271.

29 Dr. Kiss Ernő Berde Mária *A szent szégyen* című regényét hasonló gondolatok miatt szociológiai utópiának nevezi, mivel nem tartja valószínűnek a közösség olyan szintű elfogadását, amilyen egy házasságon kívül fogant gyermek és hajadon anya teljes társadalmi integrációjához szükséges. Lásd Dr. Kiss Ernő: 6. R. Berde Mária: *A szent szégyen*. Erdélyi Irodalmi Szemle 1926. 331–334.

30 Lux: *i. m.* 66.

31 „1. tisztességes lánytól vagy özvegyasszonytól született gyermek, 2. a fattyú, aki kéjhölgytől született, 3. házasságtörési, parázna fattyú, aki férjes nőtől született, 4. vérfertőzősi fattyú, ha rokoni kapcsolatban állók kapcsolatából születik a gyermek, 5. kárhuzatos fattyú a leány és az apja kapcsolatából született, 6. utolsó kategória pedig a nőtlen séget fogadott pap gyermekének járt ki.” Lásd Szécsi: *i. m.* 138–139.

évvel későbbi szövege cáfolja: a *Nem vagy igazi!*-ban vázolt félelmek nem alaptalanok, hisz már Ida terhessége közben is Erzsí kimondja azt, amitől húga (Margit) legjobban fél: „Egy gyermektelen nő ne akarjon ingyen-gyerekhez jutni a ravaszságával”.³² A regény végén már anyaként szorong, mivel illetéktelennek érzi magát az anyák között: szégyenként éli meg, hogy nem tud a szülés és szoptatás élményén keresztül kapcsolódni a többiekhez. A regény zárlatában összefoglalja félelmének okát a mostohaaszülő negatív kulturális ábrázolása, melynek alapján nem számíthat a társadalom pozitív megítélésére, hisz az ehhez szükséges előzmény hiányzik a tapasztalatai közül: „A jó mostoha történetét még nem írták meg, ilyen nincs is”.³³ A *Nem vagy igazi!* narrációja Margit belső folyamatának leírására épül az anyaság elutasításától a mostohaanya szorongásáig, a meddőség gondolatának és szégyenének elfogadásán keresztül: gyakori a váltakozás az egyes szám első és harmadik személy között. A három szöveg közül ez hangsúlyozza leginkább a belső folyamatot, míg Erdős és Lux a cselekményre, a történeteszövegre koncentrálnak. Török árnyalja a Luxnál és Erdős-nél felbukkanó társadalmi utópiaként és rendeltetésként bemutatott női szerepeket.

Érdemesnek tartom kiemelni az özvegység kérdését, annak ellenére, hogy ez a szempont Török esetében egyáltalán nem válik identitásformálóvá. Lux Fleschnéje özvegységében lányára utaltan éli a mindennapjait, ennek függvényében az élettere is kiszolgáltatott, hisz neki is osztoznia kell a szobán a három albérlővel, ami akkor sem változik, amikor új lakásban, Johanna férjével élnek együtt, és több tér áll rendelkezésükre. Flesch mama helyzetét a lánya attitűdje is jól mutatja: „Prédálsz! – kiáltotta harmadszor is Johanna. – Ismerlek még a régi világból. Elprédálad magad vagyont is, megetted, elselymezted, elgavallérozta. Most hallgass! Én tartalak, hallgass!”.³⁴ Fleschné és lánya között ezáltal kialakult egy, a szülő-gyerek kapcsolattól eltérő státuskülönbség. Baba anyjának özvegysége szintén kiszolgáltatottságot szül, el egészen Baba megbocsátásáig. Az apa, a háztartás gazdaságát biztosító férfi hiánya miatt a két történetben a feleségek gyermekeik segítségére és jóindulatára szorulnak, ők maguk az idősebb generációhoz tartozva ugyanis az anyagi függetlenség és megélhetés előteremtésében egyáltalán nem jártasak. Ennek terhe a *Leányokban* a társadalmi rendszerek megdönthetlenségét erősíti, bár hangsúlyozza annak igazságtalanságát. Viszont Baba anyjának hűtlensége miatt örök bűnhődés a sorsa, „mert a nővel szemben a természetnek nincs más paragrafusa, mint ez: légy tiszta! A férfi tehet az életével, amit akar, a nő életének a család a gyökere”.³⁵ Erdős az özvegységet is a szexualitás mentén építi fel: Tonia és Anna néni ellentétesen élik meg házastársuk halálát, amire a szereplők mindegyike reagál közvetett vagy közvetlen módon. Kettejük között is

32 TÖRÖK: i. m. 27.

33 Uo. 46.

34 LUX: i. m. 9.

35 Uo. 53.

létrejön egy konfliktus, melyben mindkét fél kihangosítja ellenérzéseit: Anna erkölcsstelennek nevezi Toniát, akit a kéjvágy vezérel, míg előbbi egyedülálló, és ez mártírszerepbe helyezi („Csak erről a kényszerszentről ne beszélj!”³⁶), hisz minden alkalommal kiemeli(k), hogy döntését fiai neveléséért és az ő tisztaságukért hozta. A két özvegy így a szexualitás mentén a szajha és madonna dichotómiában helyezkedik el. A két nő vitája során Anna a család jelentéskörét próbálja újraértelmezni: „Ez a ház az én apám háza. És minden, ami itt van! Te idegen vagy köztünk, és az is voltál mindig. És mindened, amid van, mitőlünk van, és mindent azért kaptál, mert Raimond felesége voltál. Ez a mi otthonunk, és én ennek az otthonnak a nyugalma akarom megmenteni”.³⁷ A család fejének, Roessler Gábornak a Toniához való kötődése fűzi leginkább a családhoz az idegent: Roessler az özvegyiség kapcsán nem válik irányadó karakterré, csupán kisebb utalások vannak házasságára, feleségével töltött éveire, és nem látjuk a család átalakulását sem. Továbbá *A nagy sikoly*ban az egyedülállók irányítják a fiatal házasságok életét, és az ő szexualitásról szóló megítélésük válik irányadóvá: az agglegény Bálint tanár és testvére, Henrik püspök reprodukcióról és a női szexualitásban nem létező örömről beszélnek egymás között, melynek következtetéseit Dóra gyónásakor olvashatjuk. A hitvesi nemi élet természetes folyamatát és a női szexualitást Dóra számára e két férfi határozza meg, másoktól hallott történetekre és féltudományos állításokra alapozva. Mater Beatrix a regény során nem jelenik meg, így Bálint és Henrik perspektívája nem hasonlítható össze egy (felekezeti-leg erőteljesen elkötelezett) női szemponttal, hisz Beatrix gondolatait, katolikus szerzetesrendi létéből is következő értékrendjét más szereplők hangosítják ki.

A három szöveg tehát különböző szituációkat vonultat fel, melyekben a társadalmi nemi szerepek elvárásai eltérő módon alakulnak, és egyik szövegben sem találkozunk valós vallomásokkal: a különböző generációk képviselői nem hajlandóak ezt megtenni, vagy nincs meg a szükséges nyelvük a fiatalabbak tanácsalanságának és tudáshiányának megfogalmazásához, e hiányok pótlásához. Egy viszonyt feltételezhetünk, melyben ez megtörténik, mégpedig Tonia és Erna között. *A nagy sikoly* viszont ennek csak utalásszerű jelzéseit nyújtja, így a részletek nem állnak az olvasó rendelkezésére. A 20. századi szövegek kutatásai főként a fiatal generáció szexualitásának kérdése felől közelítenek a szövegekhez, így a felvilágosítás kérdése is láthatóvá válik, viszont érdemes tágitani a perspektívát, hisz az idősebb generációk hagyományozódott rendszerei alapján rögzültek a normarendszerek, valamint az ő döntéseik következménye áttételesen kihatott gyermekeik életére is. Így az anyaság és nemi élet, mindamellett, hogy egyre gyakrabban képezi a diskurzus tárgyát, és egyre több szöveg újraolvasására ösztönözte a kutatókat, felhasználható a kontextus függőleges

36 ERDŐS: *i. m.* 205.

37 Uo. 227.

és vízszintes irányú kitágítására, vagyis a különböző típusú mozaikcsaládok konstruáltságának megközelítésére.

ÖSSZEGZÉS

A kutatás során nyilvánvalóvá vált a nőirodalom és a női szexualitás szókincsének hiányos, valamint változó jellege: a különböző korok olvasói egyaránt egysíkúnak képzelték a nőirodalom alkotásait, amit épp a bemutatott három mű közös olvasata cáfol. Ezek a regények megerősítik a női lét diskurzusának szükségességét, valamint rávilágítanak a szövegek körül felhalmozott elvárások és korlátok mesterséges/kulturálisan konstruált jellegeire. A regényekben felvonultatott élethelyzetek épp az egyszerű mindennapi és kivételes voltak miatt tudják árnyalni a feldolgozott témákat, melyek a nőirodalom felé állított elvárások között is szerepelnek: különös érzelmi töltetű alkotások, amelyek a nők háztartásban, társadalmi osztályban, családban betöltött szerepeiket mutatják be, hangsúlyozva a társadalmi nemi szerepükben való helytállást. Az olvasathoz alkalmazott társadalomtörténeti szempontok mentén a 20. század elejének szociológiai és irodalmi kontextusai is árnyaltabbá válnak: a háztartás-tipológia és időciklikusság a férfidominancia vizsgálata által kapaszkodóként szolgálhat a nő számára kijelölt szerepek lebontására, ugyanis feltárják a generációkra nehezedő elvárások rétegzettségét a felekezeti, anyagi, oktatási és nemi kérdések metszetében.

„THE ROOT OF A WOMAN’S LIFE IS FAMILY.” ANTITHESSES IN THE WORKS OF RENÉE ERDŐS, TERKA LUX AND SOPHIE TÖRÖK

Keywords: *Renée Erdős; Terka Lux; Sophie Török; identity constructions; woman writers*

I propose a comparative reading of three texts by 20th-century authors - *A nagy sikoly* by Renée Erdős, *Leányok* by Terka Lux, and *Nem vagy igazi!* by Sophie Török - by exploring common points of interpretation regarding the experience of individual desires and their relation to normative systems. In my comparative analysis, I trace the identity-forming effects of less discussed yet problematic issues that arise in the novels beyond female emancipation: the question of motherhood or abortion, as well as the legitimacy of discourse on intimacy and sexuality. My research also emphasizes that the problematics of identity in the works of twentieth-century women writers, as well as the socio-historical analysis of these literary works, can contribute to the extension of historical-literary and sociological perspectives outside the texts in the context of the early 1900s. It also supports the need to develop a specific language for analyzing women’s literature.

„RĂDĂCINA VIETII UNEI FEMEII ESTE FAMILIA.”
ANTITEZE ÎN TEXTELE LUI RENÉE ERDŐS, TERKA LUX
ȘI SOPHIE TÖRÖK

Cuvinte-cheie: *Renée Erdős; Terka Lux; Sophie Török; construcția identității; autoare*

Studiul propune lectura comparativă a trei texte scrise de autoare din secolul al XX-lea – *A nagy sikoly* de Renée Erdős, *Leányok* de Terka Lux și *Nem vagy igazi!* de Sophie Török – prin explorarea unor puncte comune de interpretare privind trăirea dorințelor individuale și raportarea la sistemele normative ale societății epocii. În comparația realizată urmăresc efectele formatoare de identitate ale unor aspecte mai puțin discutate și problematice care apar în romane, dincolo de emanciparea feminină: în prim-plan se află chestiunea maternității sau a avortului, precum și legitimitatea discursului despre intimitate și sexualitate.

Cercetarea mea subliniază, de asemenea, faptul că problematica identității în operele scriitoarelor din secolul al XX-lea, precum și analiza socio-istorică a acestor lucrări literare pot contribui la extinderea perspectivelor istorico-literare și sociologice din afara textelor, în contextul începutului secolului XX. Totodată, sprijină necesitatea dezvoltării unui limbaj specific pentru analiza literaturii feminine.

MIKLÓS NÓRA*

DIVATTANÁCSADÓ ÉS KRITIKUS:
HATVANY LILI BÁRÓNŐ PORTRÉJA
A SZÍNHÁZI ÉLET CIKKEI ALAPJÁN

Kulcsszavak: *Hatvany Lili; divattanácsadó; Színházi Élet; kritikus;
1920-as évek Magyarország*

BEVEZETÉS

Kutatásom kezdeti fázisának jelentőségteljes tapasztalata volt az, hogy terjedelmes (és a saját korában világhírű) életműve ellenére Hatvany Lili (1890–1968) életútját illetően korántsem egyszerű megbízható forrásból információkra találni. A szerzőnő életrajzi adatairól a *Magyar zsidó lexikon* és a *Magyar életrajzi lexikon* egy-egy rövid szócikke tesz említést, amelyek a következőket tartják kiemelendőnek életével és alkotói munkásságával kapcsolatban:

„H. Lili bárónő, író, szül. Budapesten 1890. H. Deutsch József báró leánya. *Noé bárkája* c. színművével tűnt fel, amelyet 1918. mutatott be a Belvárosi Színház. Első sikerét nyomon követte több színdarab, regény és elbeszélés. Nagykultúrájú, szellemes megfigyelő és kétségtelen, hogy a magyar nőírók között egyike a legkülönbeknek.”¹

„Hatvany Lili (Hatvan, 1890. jún. 8. – New York, 1968. okt. 7.): író. A Színházi Élet kritikusaként működött a húszas években. Regényeket, színdarabokat publikált, amelyekben a nagypolgárság

* MIKLÓS NÓRA (2003) mesterképzős hallgató, BBTE, BTK, Kolozsvár, miklosnora@yahoo.com

1 H. Lili = *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk. ÚJVÁRI Péter. Zsidó Lexikon, Bp., 1929. Online elérhető: <https://www.mek.oszk.hu/04000/04093/html/0355.html>. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

életét, jellegzetes alakjait ábrázolta. Színművei német és olasz nyelven is megjelentek. A harmincas évek végén Amerikába emigrált. New York-ban telepedett le; sem írói, sem politikai tevékenységét nem folytatott”.²

Szemléletesnek tartom, hogy a *Magyar zsidó lexikon* idézett szócikke még Hatvany életében, 1929-ben látott napvilágot, amikor ő maga aktív, kitüntetett szereplője volt a magyarországi elitnek és a korabeli kulturális életnek. Az elmúlt évszázadban nem született olyan Hatvany Lilivel kapcsolatos irodalom- vagy kultúratudományi munka, amely körvonalazta volna (divat)sajtó- és színháztörténeti jelentőségét.³ A hiány minden bizonnyal egy tágabb kulturális jelenség felől értelmezhető: nemcsak magyar, de összeurópai viszonylatban is az látszik, hogy az 1920–1940 között alkotó zsidó nőszírók egy része a történelmi katasztrófák következtében kiesett a köztudatból, az irodalmi kánonból.⁴ Ennek ellenére Hatvany Lili esetében mégis érthetetlennek tűnik az őt és műveit tematizáló tanulmányok egy évszázados hiánya: egyfelől azért, mert korának kiemelkedő, már-már bálványozott szerzője volt, akiről munkatársai és kritikusai kivétel nélkül szuperlatívuszokban beszéltek (akárcsak az előbbiekből idézett szócikk is: „a magyar nőírók közül egyike a legkülönbeknek”), másfelől azért, mert olyan terjedelmes és rendkívül sokoldalú életmű az övé, amelynek sikere már keletkezésének idején messze túlmutatott Magyarország és Európa határain – megannyi drámáját játszották a korabeli német, olasz és New York-i színtársulatok is.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy noha irodalom- és színháztörténeti tanulmányokat kevésbé, napjaink online zszurnalisztikájában több olyan tudomány-népszerűsítő cikket is olvashatunk Hatvanyról, amelyek kortárs csavarokkal örököltik tovább a húszas-harmincas évek kritikusainak beszédmódját. A divatlapokban megjelent szövegek értelmezik Hatvany Lili korabeli divattanácsait, bemutatják irigylésre

2 *Hatvany Lili = Magyar életrajzi lexikon*. Szerk. KENYERES Ágnes. Arcanum Kézíkönyvtár. Online elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/h-75B54/hatvany-lili-75C9C/>. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

3 Divatszakértői munkásságáról röviden olvashatunk F. Dózsa Katalin művészettörténész *Leűnt idők, eltűnt divatok* című könyvében. Ezen írások azonban nem tárgyalják Hatvany Lili drámaírói és színikritikusi mivoltát, nem teszik központivá a *Színházi Élet* szerkesztésében betöltött szerepét.

4 *A Zsidó női írók Ausztriában: életük, sorsuk és munkásságuk* című (Mag. Dr. Susanne Blumesberger által vezetett) ausztriai projekt célja például az, hogy újra láthatóvá tegye az 1920–1940 között alkotó zsidó származású női írókat. A kutatócsoport olyan, a korabeli Ausztriában alkotó zsidó nőszírók életművét szeretné rehabilitálni, újra láthatóvá tenni, akik a második világháború történéseinek következtében feledésbe merültek. Lásd bővebben: <http://biografia.sabiado.at/juedische-schriftstellerinnen-oesterreichs-%e2%80%a8ihr-leben-ihr-schicksal-und-ihr-schaffen%e2%80%a8/>. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

méltó életstílusát és kortárs divatszerkesztőkkel/divatinfluenszerekkel állítják párhuzamba alakját:

„Divatikon volt, okos, gazdag, szellemes, világot látott, több nyelven beszélt, fordított, kritikákat, tudósításokat, színdarabokat, regényeket írt. Mindig tudta, mi illik, mit diktál a jó ízlés, úgy, hogy abba belefértjen egy kis fricska is. Mintha Anna Wintourt, a *Vogue* legendás főszerkesztőjét, a *Szex és New York* Carrie Bradshaw-ját, meg néhány sztár gasztrobloggert gyűrnánk össze egy személlyé, a múlt század húszas-harmincas éveiben”.⁵

Noha a fenti idézet egy meglehetősen huszonegyedik századi keretbe helyezi őt, a humoros állítások egy mai olvasó számára is nyilvánvalóvá tehetik a korát kétségkívül meghaladó Hatvany Lili jelentőségét.

A körvonalazott irodalom- és sajtótörténeti hiány valamiképpen betöltésének igényével jelen kutatás célja Hatvany Lili portréjának megrajzolása a *Színházi Élet* 1918 és 1938 között született, a színházi és a divatvilágot tematizáló írásai alapján. A színház és a divat a korabeli társasági élet kulcsfontosságú terei voltak: Hatvany egyszerre volt e két lényeges mező sajtójának kitüntetett tárgya és értő kritikusa. E két társadalmi-kulturális szféra a húszas években szorosan összefonódott, színház és divat ekkor kölcsönösen feltételezték egymást – úgy gondolom, hogy Hatvany Lili szerzősége ezen összefonódásban teljesedett ki, és ezen kettősség felől szemlélve válhat érthetővé. Ennek fényében a vizsgált korpusznak egyaránt részét képezik a Hatvanyról és a Hatvany által írt tudósítások, kritikák. Egy, a két említett társadalmi-kulturális szféra felől megírt portré nemcsak Hatvany Lili mindennapjaira és alkotói/lapszerkesztői mivoltára világíthat rá, de igazolhatja (színi)kritikusi, drámaírói és divattanácsadói jelentőségét is, amely indokoltá teheti drámáinak rehabilitálását, továbbá magyar és amerikai recepciójának jövőbeni kutatását.

HATVANY LILI ÉS A HÚSZAS–HARMINCAS ÉVEK DIVATVILÁGA

A *Színházi Élet* Hatvany Lili ruházkodását tematizáló cikkeiből nemcsak a szerzőnő öltözködési szokásairól nyerhetünk képet, de a korabeli divatvilág és a fővárosi elit életének belső működéseiről is, lévén, hogy az öltözködéskultúra szorosan összefüggött a *high society* reprezentációs eseményeivel (színházi premerek, operaházi bemu-

5 ELEK Lenke: *Carrie Bradshaw Budapesten, a '30-as években: ő volt Hatvany Lili bárónő*. Dívany (2021). Online elérhető: <https://divany.hu/vilagom/hatvany-lili/>. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

tatók, estélyek, bálók).⁶ Ebből kifolyólag a hetilap rendszerint párhuzamosan beszélt Hatvany Lili ruházkodásáról, társasági életéről, alkotói szerepéről, és ezáltal összefésülte a divatszakértői, bárónői és drámaírói mivoltát. Tanulmányomban a húszas-harmincas évekbeli divatvilág és Hatvany Lili kapcsolatát három szövegegység felől vizsgálom, melyek a következők: a *Színházi Élet* 1918 és 1928, illetve 1928 és 1938 közötti, Hatvany Liliről született írásai, továbbá a szerző *Öltözködés és divat* című kötetében megjelent szövegei.

A HETILAP HATVANY LILIRŐL SZÓLÓ CIKKEI (1918–1928)

A húszas évek elején a *Színházi Élet* főként *Noé bárkája* című drámájának próbafolyamata apropóján írt Hatvany Liliről. A debütdarab megjelenésének időszakában Hatvany Lili színházi tevékenységei kerültek a lap figyelmének előterébe, azonban az íróknak-kritikusoknak már kezdetekben nehezebb esett elvonatkoztatni a drámaszerző szépségétől és divatügyekben való tájékozottságától:

„Még néhány szót a szerzőről. Hatvany Lili bárónő ott van minden próbán, fáradhatatlanul dolgozik, segít, fölvilágosít és főleg azok a tanácsai, melyeket toalettügyekben ad, igazán megbecsülhetetlenek.”⁷

„Hétfőn volt az első próba, és Hatvany Lili majdnem olyan izgatott volt, mint amilyen szép. Darvas Lili, a főszereplő, nagyon bízik a nagy sikerben, de szerintem még biztosabb volna a nagy siker, ha a szerző minden előadáson kijönne vele a lámpák elé”.⁸

Míg az előbbi idézet 1918-ban jelent meg egy, kimondottan a debütdarab próbájáról szóló cikkben, addig az utóbbi 1922-ben látott napvilágot a hetilap *Intim Pista* címet viselő humorrovatának részeként. Az időbeli különbség, a megjelenés helyében való eltérés, illetve az idézetek stílusának eltérése azt szemlélteti, hogy noha kezdetekben pusztán a divatügyekben való jártassága miatt hangsúlyozódott Hatvany nem drámaírói mivolta, idővel divattanácsadói-bárónői minősége olyannyira jelentőség-

6 FEJES Katalin: *A nő, aki az 1930-as években diktálta és irányította a divatot: Guthy Böske*. Média kutató XXIII(2022). 3–4. sz. 141. Online elérhető: https://mediakutato.hu/cikk/2022_03_osz_tel/11_a_no_aki_az.pdf. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

7 *A Noé bárkája próbáján*. Színházi Élet VII(1918). 17. sz. 23. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1918_17/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

8 *Intim Pista*. Színházi Élet XI(1922). 15. sz. 37. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1922_15/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

teljessé vált színházi körökben is, hogy a vicc szerint pusztán megjelenésével, szépségével garantálhatta volna műve sikerét. Tényleges divatügyben a hetilap először 1918 januárjában írt a szerzőnőről – ebben a cikkben a párizsi és a pesti divatszalonok közötti közvetítő szerepét hangsúlyozták. Az írásból az derül ki, hogy Hatvany Lili nemcsak szerzője, de beszerzője is volt a budapesti színházaknak, amelyekbe valóságos importőrként juttatta el a külföldi divatot:

„A mult évben báró Madarassy Beck Gyulánénak, a szép Hatvany Lili bárónénak sikerült Svájcban – semleges területen – a párizsi szabójával és kalaposnéjával találkozni és e találkozás látható eredményeivel hazatérni, az idén az Operaház egyik művésznője viseli a legújabb párisi divat eredeti termékét, nem is egyet, de kettőt”.⁹

1922-re Hatvany Lili hivatalosan is külsejével vált a *Színházi Élet* tárgyává: ez évben a hetilap szépségversenyt rendezett, amelynek keretein belül az olvasók hétről hétre (a szerkesztőségbe küldött) szavazólapokkal voksolhattak a legszebb és legelegánsabb pesti asszonyra. A hatfordulós verseny Hatvany Lili győzelmével zárult, akit 13 823 szavazattal választottak Pest legszebb és legelegánsabb asszonyává. A szépségkirálynő három évvel később, 1925-ben a *Színházi Élet* fejpályázatának vált versenyzőjévé – ennek fókuszában a korabeli divatos hajviselet, a bubifrizura állt. Az olvasók ennek keretein belül már arról dönthettek, hogy kinek van Pesten a legszebb „bubifeje”:

„Nem hiába áll a közönség érdeklődésének homlokterében a snájdig, bájos bubifej, amely a női arc karakterét oly szokatlan módon nemcsak megváltoztatta, de – mondhatni – teljesen kiforgatta a pár év előtti mivoltából. (...) Nők, férfiak, pestiek és vidékiek egyaránt, sietnek kinyilatkoztatni, hogy kinek a bubifeje áll legközelebb szívéhez és ízléséhez”.¹⁰

A ma már fölöttébb furcsán hangzó megmérettetésen a szerzőnőnek ötödik helyezést sikerült elérnie.¹¹ Mindennek fényében az látszik, hogy – noha eleinte feltett

9 *Entente ruha*. Színházi Élet VII(1918). 1. sz. 4. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1918_01/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

10 *Kinek van Pesten a legszebb bubi-feje?* Színházi Élet XV(1925). 17. sz. 106. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1925_17/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

11 *Kinek van Pesten a legszebb bubi-feje?* Színházi Élet XV(1925). 20. sz. 92. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/hu/view/SzinhaziElet_1925_20/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

szándéka volt színműírói mivoltát előtérbe helyezni – a *Színházi Élet* már a húszas évek első felében cikkezett Hatvany Lili (a színházi próbákon is) nélkülözhetetlen divattanácsairól, szépségéről. A hetilap ilyesféle közeledése minden bizonnyal összefüggésben állt azzal, hogy Hatvany Lili korántsem törekedett arra, hogy pusztán szerzőként működjön a színházi közegben. Bár elsősorban drámaírósága miatt volt jelen, a próbák alkalmával toalett-tanácsokat adott, s beszerzőként arról is ő dönthetett, hogy milyen öltözetek legyenek láthatók a pesti színpadokon.

A HETILAP HATVANY LILIRŐL SZÓLÓ CIKKEI (1928–1938)

A Hatvany Lilivel kapcsolatos perspektívaváltást, a színházról ténylegesen a divatra történő fókuszáthelyeződést 1928 hozta el, hiszen Guthy Böske ez évben vált a *Színházi Élet* divatszerkesztőjévé. Fejes Katalin a következőképpen ír Guthy Böske divatszerkesztői jelentőségéről:

„Guthy Böske tíz éves divatújságírói karrierje páratlannak számít az 1930-as évek zsurnalisztikájában. Szinte minden reprezentatív eseményen megjelent, írásaiban a modern nő stílusát formálta, ezért a neve egybefonódott a modern nő imázsával. A zsidó származású újságíró a *Színházi Élet* divatrovatának szerkesztőjeként a társadalmi reprezentáció polgári formáját alakította a magyar társadalomtörténet egy olyan korszakában, amikor az általa képviselt polgári értékrend fokozatosan háttérbe szorult”.¹²

Guthy Böske rendszeres beszámolókat írt a társasági eseményeken megjelenő dámák öltözködéséről – Hatvany Lili rövid idő alatt rovatának visszatérő szereplőjévé vált. Amennyiben a *high society* nőtagjai egy új ruhadarabot választottak kedvencükké, a divatrovat-szerkesztő előszeretettel hozta föl iskolapéldaként a Hatvany viseletét – így, amikor az 1928-as évváró löverseny a szőrmebundák eseményévé avanszált, Guthy elsőként írta le Hatvany szettjét, aki szürke karakülkabátban és filckalapban érkezett a rendezvényre. A társasági események közül természetesen kitüntetett szereppel bírtak a színházhoz kapcsolódók – Guthy szinte hétről hétre írt Hatvany Lili színházi megjelenéseiről, kihangsúlyozva azok eseményjellegét:

¹² FEJES: *i. m.* 135.

„A nézőtéren a legszebb ruhát Hatvany Lili bárónő viselte, füst-színű taftból. A mult hét eseménye volt ez a ruha, mindenütt beszéltek róla”.¹³

A divatszerkesztő fellépésével kezdődően Hatvany Lili a *Színházi Élet* két rovatának is főszereplőjévé lett: míg egyikben drámaírói teljesítményeiről, addig másikban stílusáról tudtak informálódni az érdeklődők – a szerzőnk ekképpen egyazon időben határozta meg, hogy a (női) nézők mit látnak a pesti színpadon, és hogy milyen öltözetben látják azt, amit. Idővel Hatvany ezen intenzív kettős jelenléte színház és divat különleges összjátékát hozta létre – 1934 júliusában Guthy már arról cikkezett, hogy miképp váltak Hatvany színdarabjainak premierjei valóságos divatbemutatókká, a legjelentősebb pesti divateseményekké:

„A divatesemények között az elmúlt héten kétségtelenül legfontosabbak a Hatvany Lili bárónő premierjére szóló megrendelések voltak”.¹⁴

„A Hatvany-premier mint divatesemény messze túlszárnyalja az idei szezon összes ünnepi eseményeit. Nemcsak a nézőtér készült fel erre az ünnepi estére, a demi-szezon legszenzációsabb toalettjeivel, hanem a színpad is.”¹⁵

A Guthy által leírt jelenség kiválóan szemlélteti Hatvany Lili színműírói és divatdiktátori mivoltának szerves összetartozását. Az *Intim Pista* Guthy Böske rovatát továbbgondolva játékosan világított rá annak tényére, hogy a premiereken ugyanannyira fontos volt Hatvany öltözete, mint maga a színdarab:

„Gondoljanak csak Hatvany Lili premierjeire! Olyan izgatottan várták a bárónő személyes megjelenését, mint magát a darabot. Minden asszony éppen olyan kíváncsi a ruhájára, mint a dialógusaira”.¹⁶

13 GUTHY Böske: *Női szakasz*. Színházi Élet XXIV(1934). 2. sz. 80. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1934_02/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

14 Uő: *Női szakasz*. Színházi Élet XXIV(1934). 48. sz. 93. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1934_48/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

15 Uő: *Női szakasz*. Színházi Élet XXIV(1934). 49. sz. 83. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1934_49/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

16 *Intim Pista*. Színházi Élet XXV(1935). 11. sz. 13. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1935_11/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 06.)

Noha a húszas évek elején a humorrovat minden bizonnyal tényleg csak a vicc kedvéért helyezte előtérbe a szerzőnő divattanácsait és megjelenését, a harmincas évek közepére ezen jóslat valósággá vált – ha az olvasó ismerte a Guthy-rovat tartalmát, valószínűleg kevésbé találta humorosnak az *Intim Pista* megállapítását. Igaz, hogy részben másmilyen célközönség számára művelte, de a *Színházi Élet* írásaiból az tűnik ki, hogy Hatvany Lili ugyanolyan komolyan vette a drámaírást, mint az öltözködést és *trendsetter*-szerepét. A harmincas évek elejétől Hatvanynak elsöprő sikere volt New Yorkban is: *Ma este vagy soha* című színdarabjának száz telt házas előadása volt a Broadwayn, és a színmű alapján később Gloria Swanson főszereplésével film is készült. A folyóirat divatrovata külön kitért annak tárgyalására, hogy pontosan mely pesti divatszalonok ruhái jutnak el Amerikába a drámaszerző bőröndjében:

„Hatvany Lili rengeteg ruhát visz magával hollywoodi útjára, ezeknek nagyrészt Couture csinálta. Hatvany Lili, a vérbeli divatdáma tudja, hogy ezek a ruhák elegánsak és jól viselhetők lesznek Amerikában is, hiszen annyi külföldi dáma rendel Pesten a Couturnél ruhát”.¹⁷

Hatvany divatközvetítői szerepe tehát „kétirányúnak” mondható: míg a pesti nőkhez eljuttatta az európai országok legújabb trendjeit, addig a magyarországi divatszalonok alkotásait Hollywoodban tette láthatóvá – ezáltal helyezve azokat a világhírű divatházak öltözetei mellé.

AZ ÖLTÖZKÖDÉS ÉS DIVAT HATVANY-SZÖVEGEI

Nemcsak az ő öltözködéséről írtak, ő maga is gyakran írt divatról, ruházkodásról: négy frappáns szövege (*Kinek és miért öltözködünk?*; *Mit vegyek fel?*; *Kis tanácsadó hölgyeknek*; *A prém, a kalap s a cipőfélék – és élettana*; *A test átgyúrása és hozzáidomítása a divathoz*) az 1936-os *Öltözködés és divat*ban látott napvilágot, amely kötetnek egyazon időben volt szerzője és szerkesztője. Az írásokban olyan, a divatvilágot a mai napig meghatározó problémákról értekezett, mint a költséghatékony stílussteremtés, a kapszulagardrób kialakítása, a test ruhákhoz és a ruha testhez való igazítása vagy a különféle reprezentációs események *dresscode*-jai. Hatvany Lili határozott véleménynyel volt a korabeli divat- és szépségipar jelenségeiről, amelyeket úgy vett igazán

17 GUTHY Böske: *Pesti ruhák külföldi karrierje*. Színházi Élet XXVII(1937). 40. sz. 72. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1937_40/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

komolyan, hogy közben lehenyerlő humorral írt róluk. Szövegeiben mellőzte a divatrovatokra jellemző komolyságot és szigorú objektivitást – szórakoztató írásmódjának köszönhetően írásai úgy voltak informatívak, hogy közben nem untatták az olvasót leltárszerű öltözetleírásokkal: a bohókás passzusok (a nevetésen túl) minden bizonynyal (ön)reflexióra készítették a közönséget.

Kinek és miért öltözködünk? című szövegében Hatvany Lili kifogásolja azon nézetet, miszerint öltözködésükkel a nők a férfiak figyelmét kívánják felkelteni. Álláspontja szerint a nők vagy a nőtársaikkal való versenyért vagy önmagukért öltöznek – szerinte ez utóbbi az ideális motiváció. A női ruházatkodás miértjein túl a szöveg tematizálja a magyarországi kis és nagy divatszalonok (gazdasági) működését, és pontos leírását adja a húszas évek pesti divatbemutatóinak:

„Lassú egymásutánban két szilfid termetű, lengő-libegő járású próbakisasszony végigsétál az új ruha-kreációkban a hölgyek tömött sorai előtt. Az egyes ruhák között hosszú felvonásköz – részben, hogy a kisasszonyok átöltözhessenek, részben hogy a hölgyek tüzetesen megbeszélhessék a látottakat. Olyasmi ez, mint a színházi bemutató, csak sokkal fontosabb és költségesebb”.¹⁸

Ahogyan a fenti idézetből látszik, Hatvany maga is élt a Guthy által körvonalazott színház-divat összejátszással: a színházi premiért párhuzamba állítja a divatbemutatóval, és ez utóbbit az előbbinél jelentőségteljesebbként említi. A szöveg reflektál a ruhatervek szellemi jogtulajdonának problémájára is, amely megfigyelés a mai olvasót a *high fashion* és (*ultra*) *fast fashion* kortárs működésmódjaira emlékeztetheti.¹⁹

„Nagy izgalom a bemutató azért is, mert az ilyenkor megjelenő hölgytömegek közé biztosan becsúszik egy pár *közveszélyes kém* is. Ezeket a kémeket a kis szabónő vagy a konfekció küldi ki. »Lenézik« az előkelő exkluzív modellt, mely másnap aztán olcsó anyagban, olcsó boltok kirakataiban »futkos«”.²⁰

A test átgyúrása és hozzáídomítása a divathoz című írásában Hatvany a szépség- és a divatipar összefüggéseit vizsgálja. A természetesség híveként érvel az Amerikában

18 HATVANY Lili: *Kinek és miért öltözködünk?* = *Öltözködés és divat*. Szerk. uő. Pesti Napló Rt.–Lapkiadó Rt.–Magyarország Napilap Rt., Bp., 1936 (a továbbiakban *Öltözködés és divat*). 11. Online elérhető: https://mtda.hu/books/hatvani_lili_oltozkodes_es_divat.pdf. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

19 Az (*ultra*) *fast fashion* vállalatok előszeretettel állítják elő a *high fashion* vállalatok ruhaterveit megfizethetőbb áron, de rosszabb minőségben.

20 Uo. 11.

népszerű arcfelvarrás jelensége ellen (amely a kontinensen szerinte „mindennapi kézimunka”), és – természetesen a maga tréfás stílusában – organikus haj- meg arcápolási módokat javasol olvasóinak:

„A masszázs célja, hogy vérbőséget idézzon elő, eltüntesse a puffedséget, üdítsen, frissítsen. Ez az egyetlen eset életünkben, amikor a pofozás frissít és üdít. (...) Az egész pakolás szerintem csak arra jó, hogy közben lehuny szemmel pihen az ember”.²¹

„A párizsi Antoine – napjaink leghíresebb fodrásza – rumból és tojássárgájából készült shampooot használ, mely olyan illatos, hogy legjobban szeretnénk meginni.”²²

„A ráncellenes gyógyhatású krémek többnyire délamerikai óriás gyíkből készülnek – részemről nem igen bízom bennük. Nincs az az óriás gyík, amely a leghatalmasabb sárkányt, az időt legyőzné.”²³

A szerzőnő komikus írásai kordokumentumokként is olvashatók: az *Öltözködés és divat* írásaiból kirajzolódik előttünk a húszas évek elit nőtársadalmának értékrendje, illetve a korabeli gazdaság szépség- és divatszektorának milyensége.

Guthy Böske Hatvany Liliről szóló cikkeiből arra láthatunk rá, hogy a 20. század elején hogyan kapcsolódott össze a színház- és a divatvilág, milyen átjárások voltak a társasági élet e két lényeges terepe között. Ahogyan a cikkek fókuszaiából látszik, a *Színházi Élet* már kezdetektől fogva ugyanolyan figyelemmel követte a szerzőnő drámaírói pályakezdését, mint a húszas–harmincas évek divatvilágában való jelenlétét: a hetilap már az első, Hatvanyról szóló cikkétől kezdődően szoros összefüggésben tárgyalta divattanácsadói és szerzői minőségét. Amint azt az *Öltözködés és divat* fõntebbi részletei is szemléltetik, Hatvany élt az újságírók által ráruházott divatdiktatori minőség lehetőségeivel, és nem csak passzív szereplőként mutatkozott a divat-eseményeken. Információt gyűjtött a divatszalonok működéséről, aktívan megfigyelte a *high society* nőtagjainak szokásait, és mindezen tudáson túl saját szépségápolási, öltözködési tanácsait is megosztotta olvasóközönségével – az írásokban az a jellegzetes, humoros Hatvany-stílus mutatkozik meg, amely a *Színházi Élet* szerkesztőjeként, kritikusaként is védjegye volt.

21 HATVANY Lili: *A test átgyúrása és hozzáidomítása a divathoz* = *Öltözködés és divat*. 292.

22 Uo. 288.

23 Uo. 294.

HATVANY LILI MINT (SZÍNI)KRITIKUS

Hatvany Lili a *Színházi Élet*ben először 1918-ban, debütdarabjának elsőpró sikere után közölt színikritikát Szomory Dezső *Matuska* című darabjáról. A szövegben előbb szerényen szólt a kritikaírás felelősségéről, majd áttért a dráma pozitívumainak méltatására. A rövid kritikában fontosnak tartotta az arra való reflektálást is, hogy nőként, női kritikusként milyen gondolatai támadtak a *Matuska* és Szomory szerzői munkája kapcsán:

„Én, aki nem férfi szemével néztem a darabot, legnagyobb dícséretül csak azt a kérdést tehetem fel: hogy tudhatja egy férfi ilyen fölényesen, pontosan, majdnem kegyetlenül megírni azt az éhséget, vívódást, fájdalmat, szégyent, ami egy szerelmes asszonyban végbe-megy?”²⁴

Ezt követően hosszú ideig, egészen 1932-ig nem írt kritikát a *Színházi Élet*nek. Ez évben azonban a hetilap útjára indította *Tehetségavatás* című rovatát, amely publikálási lehetőséget biztosított a pályakezdő művészek számára. A szerkesztőségbe érkező művekhez a rovat irodalmi és művészeti szerkesztőbizottságának tagjai fűztek megjegyzéseket – többek közt Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes és Hatvany Lili is. A felkérésről és a rovat megvalósulásáról a szerzőnő a következőképpen vélekedett:

„A *Tehetségavatás* régi hiányt pótol és sok igazságtalanságot tesz jóvá. Kérek mennél több pályaművet – végre olyan feladathoz jutok, amely nagyon büszkévé és boldoggá tesz”.²⁵

Hatvany Lili valóban örömmel vette a beérkező művek bírálatának feladatát, ezt a *Tehetségavatás* adatai is alátámasztják: a kezdeti lendületet követően (amikor még a felkért művészek mindenike lelkiismeretesen bírálta a műveket) a legtöbb publikált írásnál az ő megjegyzése volt olvasható. Noha a bírálatok rendszerint igazán rövidiek voltak, Hatvany olyan őszinte és tüpontos észrevételeket fogalmazott meg, amelyek egy rendkívül értő olvasóról tanúskodnak:

24 Uő: Szomory Dezső. *Színházi Élet* VII(1918). 42. sz. 6. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1918_42/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

25 HATVANY Lili a *Tehetségavatás* rovatban. *Színházi Élet* XXII(1932). 25. sz. 11. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1932_25/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

„Erős Ady-hatás, annyira erős, hogy nehéz bírálatot mondani. Persze, hogy tehetséges, de egyénibb irányt kell keresnie”.²⁶ (Vásárhelyi Nagy Antal: *Lelkem romjainál* című művéről)

1934 márciusától kezdődően Hatvany Lilinek lehetősége adódott a rendszeres kritikaírásra, a színikritikusi kibontakozásra, hiszen a folyóirat publikálni kezdte színházi leveleit. Ezen levelekben – amelyek valójában a lap egy különálló színházi rovataként működtek – Hatvany a legfontosabb előadásokról és kortárs színházi történésekről számolt be (természetesen úgy, hogy röviden mindig kitért a pesti publikum öltözködésére is). A színházi levelekben (akárcsak divattanácsaiban) humorosan és néha fölöttébb ironikusan kritizálta a drámákat, a korabeli színház-, film- és divatvilág jelenségeit. A Vígszínházban bemutatott, Vaszary János által írt *Vörös bestiákról* példának okáért a következőképpen fogalmazott:

„Szerénytelen véleményünk szerint a darabnak az a hibája, hogy a publikum nem szereti, ha az orránál fogva vezetik. A közönség nagykorú (sajnos) és rossznéven veszi, ha a szerző olyasmit mond neki: menjetek csak a másik szobába gyerekek és várjátok meg szépen, míg a gólya elhozta a testvérkét – majd ha itt lesz, csengetünk és bejöhetnek örülni. A Vígszínház publikuma nem hisz a gólyában, nem szeret várni és jelen akar lenni a fontosabb eseményeknél”.²⁷

Beszámolóinak egy különös vonása, hogy többes szám első személyben szólt, mintha a hetilap egész szerkesztőségének nevében beszélt volna; a jelenség azért fölöttébb furcsa, mert a rovat eközben a *Hatvany Lili színházi levele* címet viselte. Írásai és szóban forgó rovata a harmincas évek derekára olyannyira kitüntetett részeivé váltak a lapnak, hogy 1934 novemberében Hatvany Lili már a *Színházi Élet* címlapján szerepelt: a szóban forgó címlapfotón a színpadi függöny előtt láthatjuk őt. A hetilap vonatkozó számában több írás is olvasható volt a szerzőnő *Lánc* című darabjának premierjéről – míg Bethlen Margit színházi levele jelentőségteljes szakmai előrelépésként értelmezte a színművet, addig Guthy divatrovata a bemutatóra készült kalapot elemezte. A folyóirat harmincas évekbeli cikkeiből az is kiderül, hogy Hatvany Lili ekkor már a színházi előadásokon túl a korabeli filmekről is közölt kritikát. A

26 HATVANY Lili a *Tehetségavatás* rovatban. Színházi Élet XXII(1932). 36. sz. 84. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1932_36/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

27 HATVANY Lili: *Hatvany Lili színházi levele*. Színházi Élet XXIV(1943). 12. sz. 13. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1934_12/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

szerzőnő tehát filmkritikusként is elismert volt, amely szerepét a *Színházi Élet* következő, nem mindennapi híre is alátámasztja:

„A pesti filmszakma egyik ismert jogásza keresett fel bennünket. A *Színházi Élet* egyik régebbi számát kérte, mert a bíróság egy filmperben elrendelte Hatvany Lili kritikájának bemutatását, annak eldöntésére, vajjon a film tényleg olyan rossz-e, mint ahogyan azt az alperes mozi állítja”.²⁸

A Hatvany-kritikákat ennek értelmében tehát nemcsak a *Színházi Élet* előfizetői és a szakmabeliek, de az irodalmi szakmán kívül tevékenykedők is mérvadónak, relevánsnak tartották, méghozzá olyannyira, hogy az egyik írása bizonyítékként szolgálhatott egy korabeli filmperben is.

HATVANY LILI KORABELI PORTRÉI

Pályafutása alatt több írás készült Hatvany Liliről, és a *Színházi Élet* hasábjain néhány, kollégái által írt portré is napvilágot látott róla – a korábbiakban elemzett munkáin túl ezen szövegek is tükrözik a szerzőnő világlátását, (alkotói) karakterét. Hunyady Sándor *A bárónő portréja* című, 1934-es cikkében Hatvany a *Színházi Élet* szerkesztőségében vállalt szerepéről, újságírói munkásságáról írt. A portréban több ízben hangsúlyozta, hogy a szerzőnőt – noha kétségkívül jártas a divatvilágban – fals gesztus pusztán szépségével és ruhakollekciókkal azonosítani. Ma már megkérdőjelezhető dicséretképp Hatvany Lili munkabírását és elkötelezettségét férfi kollégáiéhoz hasonlította, és egy, a szerkesztőségben hallott véleményt is felidézett róla:

„Hatvany (így említette a vezetéknevén, mint egy férfit) ideális munkatárs. Nem fitymál le semmiféle dolgot. Pontos, gyors, megbízható. Úgy lehet számítani rá, mint egy hibátlan kerékre az óraszerkezetben”.²⁹

28 *Hangos Heti Híradó*. Színházi Élet XXXIII(1933). 39. sz. 46. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1933_39/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

29 HUNYADI Sándor: *A bárónő portréja*. Színházi Élet XXIV(1934). 46. sz. 15. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1934_46/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

Harsányi Zsolt *Két ceruzarajz* című írása hasonló megállapításokkal dicsérte a szerzőnőt – a szöveg szerint Hatvany Lili ugyan írt már olyasmit életében, amiben nem volt igaza, de olyat, ami unalmas lett volna, sosem publikált.³⁰ A szerzőnő széles körű elismertségét a szerkesztőségbe érkezett olvasói véleménynyilvánítások és a *Színházi Élet* közvélemény-kutatásai is igazolták – 1933-ban egy kolozsvári olvasó fejezte ki saját és baráti köre Hatvany-rajongását,³¹ és egy 1934-es szavazópróbán arra is fény derült, hogy a szerzőnő a hetilap legnépszerűbb írója:

„A szerkesztőség büszkesége, az olvasóközönség kedvence. Tavaly szavazópróbát csináltunk a Színházi Élet előfizetői között, több kérdésben kértünk tanácsot és feltettük azt a kérdést is: kinek az írásait szereti legjobban a közönség? Óriási szótöbbséggel ő lett az első”.³²

Az idézett portréfoslányok további részletekkel egészítik ki azt a képet, amely a *Színházi Élet* írásai alapján Hatvany Lili drámaírói, lapszerkesztői és divattanácsadói munkásságáról kirajzolódik előttünk: az írónő úgy volt a húszas évek egyik legnépszerűbb *socialite*-ja, hogy közben elképesztő munkabírással tevékenykedett mint újságíró, és alappillérvé vált a hetilap szerkesztőségének, munkaközösségének.

ÖSSZEGZÉS

A *Színházi Élet* 1918 és 1938 között napvilágot látott írásai, illetve az *Öltözködés és divat* elemzett művei tanúbizonyságot tesznek Hatvany Lili sokoldalú alkotói mivoltáról, fölillantják szerzői munkásságának sokrétűségét. Az életmű terjedelmességének fényében kutatásom csupán mikrokutatásként értelmezhető: már csak az általam vizsgált hetilapban rengeteg olyan további szöveg szerepel, amelynek vizsgálata árnyaltabb képet eredményezhet a húszas években tevékenykedő drámaszerző világlátásáról. A témát korántsem sikerült kimerítenem, a kutatást folytathatónak tartom. Úgy vélem, hogy a továbbiakban termékeny lenne részletesebben írni Hatvany Lili-nek a *Színházi Élet* szerkesztőségében vállalt szerepéről, a drámaíról és azok (ma-

30 HARSÁNYI Zsolt: *Két ceruzarajz*. Színházi Élet XXVI(1936). 4. sz. 8. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1936_04/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

31 Szerkesztői üzenetek. Színházi Élet XXIII(1933). 4. sz. 146. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1933_04/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

32 KÁLMÁN Jenő: *Helyszíni közvetítés a Színházi Élet szerkesztőségéből*. Színházi Élet XXV(1935). 43. sz. 76. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1935_43/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

gyarországi, illetve amerikai) recepciójáról és talán még az általa írt szakácskönyvekről is. Jelen kutatás egyfelől láthatóvá tehet egy, a kánon által eddig mellőzött, de egyébként figyelemre méltó és releváns életművet, másfelől (párhuzamosan vizsgálva más korabeli női szerzők életével és műveivel) hosszú távon arra is választ adhat, hogy azon köztudatból kiesett nőszerzők, akik a második világháború idején éltek és alkotak, milyen világképpel és életművel rendelkeztek.

Záró gondolatként Hatvany Lili életrajzából idéznék, amely a *Színházi Élet* 1935-ös, jubileumi számában jelent meg:

„A háború alatt egyszer Svájcban jártam, egy berni szállodában. Az ott látottak olyan érdekesek voltak, hogy cikkben szerettem volna azokról beszámolni. A cikk csak párbeszéd alakjában sikerült és lassanként darab lett belőle, melyet a legbátrabb igazgató: Bárdos dr. adott elő a Belvárosi Színházban. Azóta – bár úgy a jobb-, mint a baloldali lapok kritikusai páratlan igyekezettel iparkodnak lebeszélni az írásról és még a tanári intőkonferenciánál is erősebben bélyegzik meg szerény műveimet – írok tovább. Az olvasók meg színházlátogatók, meg a külföld jól bánnak velem és az emberi természet gyarló és inkább hisz a jó szónak, mint a szidalomnak. Főleg, mert titokban szent meggyőződése, hogy a jó szónak van igaza”.³³

FASHION ADVISOR AND CRITIC: PORTRAIT OF BARONESS LILI HATVANY BASED ON ARTICLES OF *SZÍNHÁZI ÉLET*

Keywords: *Hatvany Lili; fashion consultant; Színházi Élet; critic; 1920's Hungary*

Lili Hatvany was a leading newspaper editor, playwright and critic in 1920's Hungary, who, despite her works relevant to theatre and press history, did not become part of the Hungarian literary canon. Her work as a playwright extended far beyond the borders of Hungary and Europe: in addition to her successes in Hungarian theatres, her plays have been performed hundreds of times on Broadway in New York. Lili Hatvany was present at all the representative events of high society, she attended the greatest fashion shows in Pest and Paris – the fashion icon shared her experiences and suggestions with her readers in articles that can now be read as documents of historical period and social class. Her career as a fashion consultant and critic is intertwined with *Színházi Élet*, of which she was a popular author and editor. The aim of this study is to create a portrait of Lili Hatvany based on articles of *Színházi*

33 HATVANY Lili: *Írok tovább...* Színházi Élet XXV(1935). 43. sz. 112. Online elérhető: https://adt.arcanum.com/ro/view/SzinhaziElet_1935_43/?pg=0&layout=s. (Utolsó megtekintés: 2025. 06. 07.)

Élet, written between 1918 and 1938. On the one hand, this portrait may make visible the forgotten author, on the other hand, it may justify the rehabilitation of her articles and dramas, and the future research of her reception in Hungary and America.

CONSULTANTĂ DE MODĂ ȘI CRITIC: PORTRET AL BARONESEI HATVANY LILI BAZAT PE ARTICOLE DIN *SZÍNHÁZI ÉLET*

Cuvinte-cheie: *Hatvany Lili; consultantă de modă; Színházi Élet; critic;
Ungaria anilor 1920*

Lili Hatvany a fost o importantă editoare de ziar, dramaturgă și critic în Ungaria anilor 1920, care, în ciuda lucrărilor sale relevante pentru istoria teatrului și a presei, nu a devenit parte a canonului literar maghiar. Activitatea sa ca dramaturgă s-a extins mult dincolo de granițele Ungariei și ale Europei: pe lângă succesele sale în teatrele maghiare, piesele sale au fost jucate de sute de ori pe Broadway, la New York. Lili Hatvany a fost prezentă la toate evenimentele reprezentative ale înaltei societăți, a participat la cele mai mari prezentări de modă din Pesta și Paris – *fashion icon*-ul și-a împărtășit experiențele și sugestiile cu cititorii săi în articole care pot fi citite acum ca documente ale perioadei istorice și ale clasei sociale. Cariera sa de consultantă de modă și critic este legată de revista *Színházi Élet*, al cărui a fost autor și redactor popular. Scopul acestui studiu este de a crea un portret al lui Lili Hatvany pe baza articolelor din *Színházi Élet*, scrise între 1918 și 1938. Pe de o parte, acest portret poate face vizibilă autoarea uitată, pe de altă parte, poate justifica reabilitarea articolelor și dramaturgiei sale, precum și cercetarea viitoare a receptării sale în Ungaria și America.

SZOKNYÁS HÍRLAPÍRÓK ÉS SZERKESZTŐSÉGI
DINAMIKÁK. THURY ZSUZSA A KOLOZSVÁRI
ELLENZÉK SZERKESZTŐSÉGÉBEN

Kulcsszavak: újságíró nők; karriermodell; professzionalizálódás; erdélyi magyar
sajtó; két világháború közti irodalom

IRODALMI ÉS ÚJSÁGÍRÓI PÁLYÁK PÁRHUZAMA

„Hogyan lett valaki pont író, s nő létére nem óvó néni, fodrász, kávéfőző vagy egyéb, sorolhatnám végtelenségig...”¹ – írja *Barátok és ellenfelek* című önéletrajzi kötetének felvezetőjében Thury Zsuzsa, mintegy kijelölve munkájának kettős irányvonalát: női karriertörténetet kínál tehát olvasásra a könyv, s noha egy napilap szerkesztőségében az újságíróként eltöltött időszakot idézi fel, az újságírói pálya a kibontakozó írói pályának háttértörténeteként szolgál. Az írói/újságírói munka összefonódása a 20. század elején még viszonylag szoros, a kor számos írója valamelyik (napi)lap szerkesztőségében dolgozik hosszabb-rövidebb ideig. A szépirodalom területén elért siker karriergeneráló tényezőnek számít, ugyanakkor a kettő között értékbeli különbséget láttak a kortársak a szépirodalmi munka javára. Ebből a szempontból, illetve Thury alkotói pályájának utólagos alakulása szempontjából is érthető, hogy a visszatekintésben a szerző írói karrierje egy állomásaként eleveníti fel a kolozsvári *Ellenzék* szerkesztőségében újságíróként töltött éveit.

Thury Zsuzsa ugyanis a mai olvasó számára íróként, méghozzá elsősorban budapesti ifjúsági íróként ismert, aki fiatal lányszereplők életének egy-egy kiemelkedő epizódján keresztül teremt hiteles kor- és környezetrajzot. (*A francia kislány*, 1953; *Mostohatestvérek*, 1956; *Angéla*, 1961; *A tűzpiros üveggömb*, 1962 stb.) Irodalmi pályája a 30-as években indul, az Erdélyi Szépmíves Céh sorozatában megjelenő első regénye (*A Szentpétery-gyerekek*, 1931), a kolozsvári színházban 1935-ben *In flagranti* összefoglaló címmel műsorra tűzött, három egyfelvonásos színdarabja és nem utolsósorban a gazdag kapcsolatháló, amely ebben az időben az erdélyi irodalmi/művészeti élet szereplőihöz köti, indokoltá teszi a pálya erdélyi irodalomtörténetbe beágyazó

* VALLASEK Júlia (1975), PhD, irodalom- és sajtótörténész, BBTE, Újságírás és Digitális Média Intézet, julia.vallasek@ubbcluj.ro

1 THURY Zsuzsa: *Barátok és ellenfelek*. Szépirodalmi, Bp., 1979. 5.

olvasatát is. (Ilyen megközelítésben olvassa például Balázs Imre József tanulmányában.²)

Jelen tanulmányban elsősorban a Thury Zsuzsa önéletrajzi kötetében kiemelt időszak újságírói munkásságát vizsgálom, szem előtt tartva, hogy a pálya ezen szakasza ugyanakkor irodalmi munkássága megalapozásának ideje is.

A kutatás fókuszában az 1930 és 1936 közötti, mintegy öt és fél esztendőszakban a kolozsvári *Ellenzék* című napilapban közölt Thury Zsuzsa-írások állnak.³ ezek kvantitatív, illetve kvalitatív (elsősorban műfaji és tematikai) elemzése egészül ki az 1979-es önéletrajzi kötet azon adataival, amelyek a korabeli kolozsvári újságírói, szerkesztőségi munka folyamatába engednek belátást. A szövegek keletkezése közti, csaknem fél évszázados távolság ellenére különösen annak felfejtésében válik kiemelkedő jelentőségűvé az önéletrajzi szöveg, hogy milyen intézményes, szerkezeti keretek között folytathatta újságírói pályáját a harmincas évek eleji Kolozsváron egy fiatal nő, illetve a professzionalizálódó erdélyi magyar sajtóban milyen szerep és mozgástér jutott az újságíróknak.

Thury Zsuzsa gyerekkori eszmélését, mind írói, mind pedig újságírói pályaválasztását befolyásolta apja, Thury Zoltán személye, korai halála miatt nem annyira közvetlen módon, mint inkább közvetett, a csodált apafigurához való viszonyulás formájában. Thury Zoltán Kolozsváron született 1870-ben, és az 1890-es években maga is különböző erdélyi lapok munkatársaként dolgozott, köztük Petelei István *Kolozsvárjának* a szerkesztőségében, hogy később Kolozsvártól eltávolodva váljon a századfordulós kispróza ismert alkotójává. A fiatalon meghalt apa alakja rendszeresen visszatér Thury Zsuzsa munkáinak művész apafiguráiban, erdélyi származásának, és irodalmi/újságírói munkásságának eredményeként létrejött kapcsolatrendszerét pedig amolyan atyai örökségként hasznosítják utóbb természetes gesztussal a hozzá hasonló pályát választó gyerekei. (Legnagyobbik gyereke, Thury Lajos szintén írói-újságírói pályát választ.) Thury Zsuzsa pályájának indulása ilyen értelemben illeszkedik a kor női írói pályáinak modelljébe, hiszen a húszas-harmincas években a magyar modernség írói karrierjei jellemzően valamilyen, ugyancsak a művészet terén aktív férfi oldalán bontakoznak ki, bár többnyire nem szülő-gyermek, hanem inkább a férj-felenség/élettárs viszonyrendszeren belül.⁴

2 BALÁZS Imre József: *Thury Zsuzsa és az erdélyi irodalom*. Erdélyi Múzeum LXXXIII(2021). 3. sz. 1–12.

3 Kutatásomhoz az *Ellenzék* Arcanum Digitális Tudománytár felületén elérhető digitalizált példányaikat és a digitalizálásból kimaradt, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár állományában őrzött eredeti példányokat egyaránt felhasználtam.

4 BORGOS Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Noran, Bp., 2007. 25.

A *Pesti Napló*ban megjelent debütnovellája és kisebb írásai, köztük az 1927-ben *Schmitt Terka* címmel megjelent önálló prózakötete után Thury Zsuzsa (Gelléri Andor Endrével megosztva) megnyeri *Az Est*-lapok „tehetségpályázatának” egyik ösztöndíját, amellyel Párizsba utazik, ahol a Sorbonne-on tanul, regényt, novellákat ír, és az ugyancsak a lapkonszernhez tartozó *Pesti Napló*nak küld tudósításokat.⁵ A pályázat eredményhirdetését közlő *Az Est* egyértelműen az írói karrier kibontakoztatásához szükséges tapasztalatszerzést emeli ki az ösztöndíj odaítélésének indoklásaként. „Thury Zsuzsa mindössze három-négy év óta írogat, s itt-ott megjelennek a novellái. A tavasszal egy kis kötete is kikerült a nyomdából. Az összevont szemöldökű kritikuskok kénytelenek voltak meghajolni a kibontakozó tehetség előtt... De Thury Zsuzsa világot szeretne látni. Eddigi munkáival még nem tudott annyi pénzt keresni, hogy vágyát megvalósíthatná. – Úgy érzem – írja hozzánk – hogy életfeltétel rám nézve, hogy innen elkerüljek, hogy tudást és új impressziókat szerevezve, fejleszthessem tehetségemet, így elérném a magam elé tűzött célt! A bíráló bizottság Thury Zsuzsának is adott ösztöndíjat mégpedig az egyik díjnak a felét.”⁶

A Párizsból Budapestre visszatérő Thury Zsuzsa először a *Pesti Napló*nál próbál elhelyezkedni (vagyis annál a lapkonszernnél, amelynél a bátyja is évekig dolgozott), de a főszerkesztő, Miklós Andor, aki a családnak jó barátja volt, nem alkalmazza, csak külső munkatársként kívánja foglalkoztatni.⁷ Az ugyancsak családi baráti körhöz tartozó Mikes Lajos ajánlásával és az akkor már nem az *Ellenzék* irodalmi rovatát, hanem az *Erdélyi Helikont* szerkesztő Kuncz Aladár segítségével utazik le 1930-ban Kolozsvárra, és lesz 1930 szeptembere és 1936 márciusa közt az akkor déli megjelenésű, kolozsvári *Ellenzék* belső munkatársa. Az apa személye ajánlólevélként szolgál ugyan a kolozsvári irodalmi/szerkesztőségi életbe való belépéshez (hajdani barátja, Kovács Dezső református kollégiumi igazgató és az Erdélyi Irodalmi Társaság alelnöke például megpróbálja egyengetni irodalmi pályakezdését), de az ottani érvényesülés kereteit már a szerzőnek magának kell megteremtenie.

A két világháború közti Kolozsvár a regionális centralizációnak köszönhetően „már-már fővárosi jellegű sajtóhálózattal”⁸ rendelkezik, az *Ellenzék* pedig a nagy politikai, művelődési és szellemi hatással bíró, országos terjesztésű napilap, a *Brassói Lapok* és az ugyancsak Kolozsváron megjelenő *Keleti Újság* mellett a három vezető országos lap egyike.

5 *Az Est*-lapkonszernhez ekkor a reggel megjelenő *Pesti Napló*, a délben megjelenő *Az Est* és az esti kiadású *Magyarország* tartozik.

6 N. n.: *Az Est hét ösztöndíjasa*. *Az Est* 19(1928). 78. sz. (ápr. 4.) 7.

7 *A Barátok és ellenfelekben* Thury azt írja, Miklós a visszautasítás okának az nevezte meg, hogy a „túl szép és zavaró a munkát”.

8 FLEISZ János: *Az erdélyi magyar sajtó története*. Pro Pannonia, Pécs, 2005. 171.

Az írói és újságírói élet határterületén mozgó, kívülről érkezett, de apai kapcsolódásának köszönhetően „tiszteletbeli székelyként” a helyi kapcsolathálóba könnyebben integrálható Thury Zsuzsa a harmincas évek Kolozsvárjának több különböző területét is megismeri. Janovics Jenőékkel való barátságának köszönhetően a színházi világhoz is kötődik, ami bizonyára hasznára válhatott a színházi tudósítások, művészinterjúk során, ugyanakkor orvos férjén keresztül a város polgári világába is van betekintése.

Noha ez az időszak Thury Zsuzsa pályáján az irodalmi indulás időszaka (szerepel az *Új Arcvonal* antológiában, megjelenik első regénye, színdarabjait játsszák, sőt újságírói témáit időnként külön honoráriummal fizetett novella formában is közreadja az *Ellenzék*), Kolozsváron mégis elsősorban újságíróként definiálja magát. Ebben nyilván szerepet játszik az is, hogy a Párizsból, Budapestről érkezett fiatal számára az ekkor már intézményesült formában létező erdélyi irodalom távolinak, konzervatívnak és vidékinek tűnik. Ez az elkülönülés elsősorban a térhasználat hangsúlyozásában nyilvánul meg: „Az Újságíró Klubban én kártyaasztalnál ültem, jó messze az írók asztalától. [...] Azért előfordult, hogy valaki karon ragadott, s leültetett az írók közé. Bizonyos napokon öt óra tájt találkoztak fenntartott asztaluknál a klubban, s hét órakor mindenki szedelőzködött; az írók otthon vacsoráztak, az újságírók a klubban”.⁹

Noha a fenti idézet egy bohém-nonkonformista újságírói és ezzel szemben egy polgári, konformista írói életmódminta közti ellentétet sugall, nem lehet eltekinteni attól, hogy az Újságírói Klub, a kávéházak látogatása vagy Kolozsváron a Czellvendéglőben az újságírók asztalánál való időzés, a sajátos újságírói életmódközösség bizonyos mértékben magának az újságírói munkának a természetéből fakad. Ezek ebben az időszakban nem csupán a kikapcsolódás, hanem nagymértékben az információszerzés helyszínei is, gyakran itt olvassák a különböző külföldi vagy hazai lapokat, ahonnan aztán átvehetnek adatokat, híreket a saját lapjaikba, és a vendégektől, pincérektől itt szereznek információt, itt lehet kapcsolatokat építeni.¹⁰

A bohém-nonkonformista attitűd, amely átszövi Thury visszaemlékezését kolozsvári életére, csak részben korlátozódik az írói és újságírói szerepkörök elválasztására. A *Barátok és ellenfelek*ben felidézett jelenetek egy korábbi, párizsi bohém/művészi életmód erdélyi városban való adaptálási kísérletének is tekinthetők. Thury *Tű a lemezen* című, önéletrajzi elemekre is épülő regényének hősnője, Boér Zsófi maga is ösztöndíjasként kerül a 20-as évek második felében Párizsba, ahol a szerzőhöz hasonlóan alkalmanként egyetemi előadásokat hallgat, ismerkedik nem annyira a francia, mint inkább az ott élő emigráns művészvilággal, és megélhetését biztosítandó

9 THURY Zsuzsa: *Barátok és ellenfelek*. Szépirodalmi, Bp., 1979. 133

10 SIPOS Balázs: *Irodalom és újságírás viszonya a huszadik század első felében Magyarországon*. Médiakutató 2002. 4. sz. https://mediakutato.hu/cikk/2002_04_tel/06_irodalom_es_ujsgiras (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 02.)

cikkeket ír a budapesti lapoknak. A regény hősnője filmrendező nagybátyja utasításával ellentétben („Nehogy fölfedezd Párizst, előtted azt írók légioja fölfedezte”)¹¹ a párizsi élet felfedezésébe veti bele magát, amelyet hangsúlyosan női szemmel ábrázol. A laza erkölcsű bűnös város motívum itt úgy jelenik meg, mint a női szexuális felszabadulás és emancipáció egy lehetséges, noha veszélyes forrása. A párizsi polgársággal szemben a bohém értékrendnek megfelelően¹² párizsi emigránsok, bohém művészek világát rajzolja meg Thury Párizs-regényében, ahol a kaleidoszkopikus leírások, felvilágosító képek, a felskiccelt jellemzések ugyanazt a publicisztikai stílust idézik, amelyet az *Ellenzék* lapjain is megtalálunk. Ennek hátterében az áll(hat), hogy egyes, a regényben is kiemelt jelenetek korai szövegváltozatai (a kör sajtógyakorlatának megfelelően többnyire aláíratlan) párizsi tudósításokként jelentek meg 1928-ban a *Pesti Napló*-ban. A bohém-polgári értékrendnek megfelelő fókuszok változtatása jól megfigyelhető például a Frans De Geeter belga festő lakóhajóműhelyében tett látogatás két, eltérő fókuszú leírásában. A „tipikus bohém festő” ábrázolása a napilapban elsősorban annak színes egyéniségére, illetve tájképeire összpontosít, nem említve annak erotikus képeit. A regényrészlet viszont éppen ezekre, illetve a hősnő ezekről való reflexiójára koncentrál, mintegy megerősítve a szereplő döntését a polgári értékvilággal szemben a bohém-művészi életvitel mellett.

„SZOKNYÁS HÍRLAPÍRÓK” MEGJELENÉSE A MAGYAR SAJTÓBAN

A harmincas évek magyar sajtóéletében már nem számít szokatlannak az újságírónők jelenléte, noha a nők színre lépése a hírlapírás gyakorlatában még viszonylag új keletű. A *Pesti Napló* munkatársa 1904-ben még cikket ír arról, hogy külföldön, különösen Angliában és az Egyesült Államokban mennyire elfogadott foglalkozás nők számára a riporter, szerkesztői munka, míg Magyarországon ez az áttörés még várat magára.¹³ Az *Érdekes Újság* alig tíz évvel később többoldalas, fényképekkel illusztrált cikkben sorolja az ismertebb magyar újságírónőket (n. n., 1914), többek közt Lux Terka, Sárosi Bella, Stephani Elsa, Dienes Valéria, Fuchs Malvi, illetve az első világháborús tudósításairól ismert Vészi Margit nevét említve, de hírt ad a magyar feminista mozgalom első jelentős lapjáról, a Bedy Schwimmer Róza és Glücklich Vilma által indított *Nő és Társadalom*-ról is. A nők újságírópályára lépésének kezdeti nehézségeire csupán utal a cikk felvezetője: „A mindjobban terjedő intellektuális pályák közt a legújabb keletű a női zurnalisztika. Ellentétben a már régóta életképes női

11 THURY Zsuzsa: *Tű a lemezen*. Szépirodalmi, Bp., 1969. 211.

12 A polgár és a bohém közötti értékellentétéről lásd David WEIR: *Bohemians. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2023. 3–5.

13 N. n.: *Újságírónők*. Pesti Napló 55(1904). 214. sz. (aug. 3.) 8.

belletrisztikával a hírlapírás amúgy is tövises pályáján csupán az utolsó években kezdett boldogulni a magyar nő. Míg külföldön, különösen Angliában csakhamar rokonszenves lett a kereső pályák között a szoknyás hírlapíró, addig Magyarországon valóságos csodaszámba ment”.¹⁴

A nők újságírói pályára lépésében, ahogy a női emancipáció egyéb területein is, általában az első világháború hozott áttörést, melynek eredményei részben a háború után is megmaradtak. Mivel a statisztikai felmérések 1900-tól Budapesten, 1929-től pedig már országosan is külön tüntették fel a nőket, visszakövethető, hogy a budapesti újságíróknő száma a század első évtizedében 8, ami 1920-ra megháromszorozódik (24), 1932-re pedig csak a főfoglalkozású újságírók között országosan 25 főre emelkedik. (1930-ban a főfoglalkozású és mellékkeresetű írók-újságírók 4,5%-a, azaz 49 személy volt nő.)¹⁵

A nők által végzett újságírói munka presztízse, ahogy az érte kapott fizetés is, alacsonyabb volt a férfiakénál, a húszas évek fordulóján az újságíróknő fizetése a nagyobb lapoknál férfi kollégáik fizetésének 57%-át tette ki. A gyengébb tőkével, kisebb olvasóközönséggel rendelkező, illetve a vidéki lapoknál éppen ezért több lehetőség nyílt az újságíróknő számára, itt a fizetésük elérte a férfi kollégák fizetésének 84–93%-át, noha számszerűleg ez alatta maradt a nagyobb fővárosi lapok által kínált fizetésnek.¹⁶

1930 és 1936 között Thury Zsuzsa az *Ellenzék* szerkesztőségében az egyetlen alkalmazott újságírónő (a szerkesztőségben titkári, gépírói munkát végző nők mellett), a lap hasábjain azonban bedolgozóként ekkor már számos nő publikál, Thury Zsuzsa neve mellett az *Ellenzék*ben például valamivel korábban Nagy Rózsi és Óváry Éva, az 1930–1936-os időszakban főleg Marton Lili és Sz. Weress Jolán neve olvasható a cikkek, tudósítások alatt.

A *Barátok és ellenfelek* részletes betekintést nyújt az *Ellenzék* szerkesztőségi életének működésébe, a lapszerkesztés folyamatának különböző fázisaitól kezdve, a szerkesztők-újságírók portréján és az Újságírói Klubban zajló beszélgetéseken át olyan háttértörténetekig elmenően, miszerint a főszerkesztő, Grois László naponta jelentkezett nem a laptulajdonos Bánffy Miklósnál, hanem Bornemisza bárónénál (Szilvássy Karolánál), aki a háttérből irányította a főszerkesztő és a lap állásfoglalásait.¹⁷

Az új munkatárs kettős helyzetben találja magát: *Pesti Napló*ban közölt írásai miatt feltételezik, hogy már van gyakorlata az apróbb feladatok végzésében (pl. kishírek gyártása táviratokból), ugyanakkor, mivel munkaszerződésében a gépírás is szerepel,

14 N. n.: *Magyar újságíróknők*. Az Érdekes Újság 2(1914). 16. sz. (ápr. 26.) 1–4.

15 BUZINKAY Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Bp., 2016. 353.

16 Uo. 353.

17 THURY Zsuzsa: *Barátok és ellenfelek*. Szépirodalmi, Bp., 1979. 5.

ha a gépíró nő foglalt, vele gépeltetik a cikkeket, mindvégig figyelmen kívül hagyva azt a jelzést, hogy ismeri a német, magyar, francia nevek helyesírását, felesleges számára betűzni ezeket. Mind a kívülről érkező kolléga, mind pedig a fiatal nő helyzete a beavatás, mentorálás gesztusait váltja ki a kollégákból, akik a helyi kapcsolatrendszer működését ismertetik vele (pl. Végh József), vagy témáinak, szempontjainak kiválasztásában hangsúlyozzák a szociális kérdések empátiás ábrázolásának fontosságát (pl. Gara Ernő).

Újságírói munkája során mindvégig végzi az apróbb, szignálatlan szerkesztői munkákat is, magyarországi és külföldi lapokból ollózik ki érdekesebb cikkeket, híreket, de hirdetői híján gyakran az apróhirdetési és levelezési rovatot is neki kell megtöltenie. Ezek mellett heti három-négy alkalommal ő írja a hírféjet, és néhány más, apróbb cikket, amelyek már szignált munkának számítanak. Kisebb jelentőségű írások (pl. hírféjek, színházi kishír, tudósítás) időnként aláíratlanul, de többnyire Th. Zs. szignóval jelennek meg, a nagyobb terjedelmű, fontosabbnak tekinthető írások (riport, tudósítás) Thury Zsuzsa vagy férjhezmenetele után minden rendszert nélkülözően T. Thury Zsuzsa aláírással jelennek meg, az *Ellenzék*ben közölt novelláit kivétel nélkül mindig teljes névvel jegyzi. A szignó (egyébként mindvégig következetlenül használt) változtatásának körülményeire való visszaemlékezés szerint a T. betű beillesztése a kivívott kettős írói/újságírói identitás sérülésére, a férjesasszony-szerep konvencióinak való megfelelés kényszerére utal.

„Az 1933-as évfolyamban többször szerepelek, mint T. Thury Zsuzsa. Férjem sértőnek érezte, hogy nem az ő nevét használom, s mint effélében járatlan ember, nehezen értette meg, hogy akkor már, tizenkét éves írói működés után, nem változtathatok nevet, s hogy jó név az, apai örökségem. Végül kénytelen voltam nevem elé nagy T betűt illeszteni. Ez zavart.”¹⁸

THURY ZSUZSA MINT AZ *ELLENZÉK* ÚJSÁGÍRÓJA

Jelen elemzésben csak a szignált írásokat vizsgálom, noha a szerkesztőségi munka folyamata ennél jóval több írást feltételezett, főleg a kisebb hírek, színházi bemutatóról szóló előzetesek, hírféjek stb. műfajában, ám azokat szignó híján csak feltételezen, stílus, témaválasztás alapján lehetne egy-egy újságíróhoz kötni. A korabeli sajtógyakorlat a névvel közölt cikk kérdésében megengedőbb, az első, fajsúlyosabb híryanagot közlő oldalakon is gyakori az aláíratlan, csupán az „Ellenzék tudósítójától” vagy „az

18 Uo. 259.

Ellenzék riporterétől” felirattal címkézett írás. Az aláíratlan vagy csupán szignóval jelölt írások alkalmanként az újságíró védelmét is szolgálták az esetleges meghurcolással, netán utcai támadásokkal szemben. Ilyen esettel Thury Zsuzsa kolozsvári újságírói pályáján is találkozunk, a Th. Zs. szignóval megjelent, Károly király 1933. novemberi kolozsvári látogatásának közönségéről beszámoló,¹⁹ színes publicisztikája miatt maga is a tüntető egyetemisták célkeresztjébe kerül.

„Déli fél tizenkettőkor megjelent az utcán az Ellenzék. Ebédidőben Végh Jósikával indultunk a Czell felé, amikor az Egyetem utcán zárt, széles sorokban vonult lefelé az egyetemi ifjúság, elől magasba emelt táblán akasztófa, s azon kötelen lebegő női alak, két oldalán Th. Zs. Felakasztottak in effigie a mócokat sértő írásomért.”²⁰

Mintegy öt és fél éves kolozsvári tartózkodása alatt Thury Zsuzsa 374 (a három általa használt szignó valamelyikével) jegyzett írást jelentetett meg az *Ellenzék*ben, az utólag nem vagy csak részlegesen rekonstruálható, ismeretlen számú, aláíratlan kisebb írás mellett. Ezek éves lebontása a következőképpen alakul: 1930 (szeptember–december): 39, 1931: 96, 1932: 78, 1933: 73, 1934: 64, 1935: 16, 1936 (január–február): 8 szignált írás. Látható tehát, hogy 1931 és 1934 közé esik a legaktívabb, legtermékenyebb kolozsvári újságírói korszaka. Különösen az 1931-es év kiemelkedő, nemcsak a lapban közölt írások számát tekintve, hanem azért is, mert ekkor jelenik meg az Erdélyi Szépmíves Céh sorozatában *A Szentpétery-gyerekek* című, első regénye. (A regény kiadásának körülményeiről, elemzéséről lásd Balázs Imre József fentebb idézett tanulmányát.) Írói és újságírói munka összefonódásának, de az *Ellenzék* újságírói munkaközösségébe való stabil beágyazódás jeleként is értelmezhető, hogy a regényről Sp. szignóval maga az *Ellenzék* nagy tekintélyű főmunkatársa, Krenner Miklós (Spectator) közöl recenziót, és a könyv reklámja heteken keresztül megtalálható az *Ellenzék* oldalain, ahogy a könyv is a lap könyvesboltjában.

Ha a számok mögé nézünk, és a megjelent írásokat műfaji szempontból is vizsgáljuk, valamivel árnyaltabb képet kapunk Thury Zsuzsa kolozsvári újságírói munkájáról. A tájékoztató, publicisztikai és járulékos/összefoglaló műfajcsoportok²¹ egyaránt fontosak egy lap szerkezetében, de népszerűségük, súlyuk időről időre változott. A kérdéses időszakban már a hírközlés aktualitása határozza meg a sajtó életét, így a

19 *A Barátok és ellenfelek*ben tévesen, az 1930. októberi királylátogatáshoz köti az eseményt, amely így az emlékirat-narratívában sokkal jelentősebb szerepet kap, hiszen így egy alig pár hete Kolozsvárra érkezett, újságíróként dolgozó fiatal újságíró egyik első tapasztalataként jelenik meg a szakmai nehézségekről.

20 THURY: *i. m.* 70.

21 SZIRMAI Éva: *A sajtóműfajok elmélete*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 1997. 98.

hírközlő műfajok felértékelődnek a véleményközlő, publicisztikusabb (ugyanakkor az irodalmi igényű kreativitásnak nagyobb teret adó) műfajok kárára.

Műfajcsoportok szerinti lebontásban a vizsgált időszakban 178 publikáció tartozik a tájékoztató, 11 a publicisztikai és 185 a járulékos/összefoglaló műfajcsaládba. Ez utóbbi műfajcsalád érintkezik leginkább a szépirodalom területével, idetartozónak számít a kifejezetten irodalmi jellegű szövegek (novellák, anekdoták, tárcák, elbeszélések), illetve a hírfejek közlése, így ezek kiemelkedő száma egyúttal jelzi azt is, hogy az írói/újságírói karrier alakítása Thury Zsuzsa életében ebben az időszakban párhuzamosan történik, nemritkán a tudósítások, riportok rövidebb, szárazabb stílusú összefoglalója köszön vissza utóbb novellaformában (pl. a *Piros víz a tenger* című, 1933. október 8-i, vasárnapi számban közölt novella egy korábbi, a Vakok Intézetéről készült tudósítás irodalmi átírata). A hírfej fogalma ma már magyarázatra szorul, mivel a jelenlegi sajtóból úgyszólván kiveszett. Egykor a hírrovat élén álló vagy a hírek közé betördelt, kisebb terjedelmű írás volt, amelynek tárgya általában valamely köznapi esemény, amelyet színesen, gyakran csattanóra kihegyezve idéz fel az újságíró. A hírfej közel áll a glosszához vagy a karcolathoz, általában a járulékos és összefoglaló sajtóműfajok közé számították.

Az általa lefedett témák tekintetében (mint újságíró nőknél oly gyakran) elsősorban az úgynevezett „lágy hírek” (soft news)²² dominálnak, vagyis a kultúra (elsősorban a színházi élet), az egészségügy és a szociális kérdések területéhez kapcsolódó események, amelyek megírásuk stílusát tekintve eleve inkább kapcsolódnak a szórakoztatás, kikapcsolódás, művelődés köréhez, mint az informálódáshoz. Ezek ritka kivételtől eltekintve a laptestben hátrébb, a legfontosabb hírek, publicisztikai anyagok után foglalnak helyet, mintegy kiegészítve azokat. Thury Zsuzsa írásai tehát rendszerint a lap könnyedebb témáknak fenntartott utolsó oldalain vagy az irodalmi jellegű írásokat kínáló hétfői lapszámokban jelennek meg, még akkor is, amikor ezek szociális problémákról, például a kolozsvári szegénynegyedek életéről tudósítanak. A kevés kivétel egyike (amelyre a négy évtizeddel később íródott önéletrajzi munkájában is felhívja a figyelmet²³) a nem sokkal azelőtt leégett Sófalván tett látogatásról készült riportja.²⁴ A véletlenül adódott lehetőség (egy családi nyaralás során kerül Sófalvára) professzionális formában történő kihasználása (megszakítja az utazást, beszélget a falusiakkal, majd a szállodába visszatérve megírja a tudósítást) jelzi az újságírói szereppel való azonosulást.

22 Liesbet VAN ZOONEN: *Feminist Media Studies*. Thousand Oaks: Sage, London, 1994.

23 Az emlékiratban úgy emlékszik, hogy ez volt az egyetlen alkalom, amikor a lap aktuális politikai események számára fenntartott, harmadik oldalán jelent meg. Néhány, hasonló témákat feldolgozó szociariportja jelenik meg a 2-3. oldalon.

24 THURY Zsuzsa: *Rombalmaz, üszkös gerendák, letarolt kertek*. Ellenzék 52(1931). 153. sz. (júl. 9.) 3.

A hírközlésre koncentrááló sajtóban kisebb értékű témák körében is megjelenik egy sajátos, nemi szerepekre, de a munkatársak szerkesztőségi hierarchiájában elfoglalt helyére is visszavezethető gyakorlat. Jellemzően egy-egy művész közelgő kolozsvári fellépéséről, előadás színpadra kerüléséről írt színes, beharangozó jellegű, az utolsó oldalak valamelyikén közölt Thury-írást, kisinterjút másnap vagy pár nappal később terjedelmesebb, és a laptestben előbb helyezett tudósítás, interjú, színikritika követ, amelyet azonban már nem ő, hanem valamelyik (férfi) újságíró kolléga, többnyire Végh József jegyez.

Elsősorban az újságírói karrierrel párhuzamosan formálódó írói karrier szempontjából kiemelkedő jelentőségű az *Arcképek az erdélyi műhelyekből* című, 1932-ben publikált sorozat, amely a fellevezetője szerint nem egyszerűen erdélyi művészekkel készült portréinterjúk sorozatának, hanem problematizáló, a művészi léthelyzet általános kérdéseit egyéni szinten megjelenítő, az egyes alkotói pályák jellegzetességeit felvillantó sorozatnak készült.

„E riportsorozatban azokat fogjuk megszólaltatni, akik ma az erdélyi irodalmi, művészeti és általában a kulturális élet vezetői. Hogyan élnek és főképpen miből élnek? Mik a célkitűzéseik, mik azok a súlyos körülmények, amelyek megtisztult célkitűzéseiben gátolnak ma egy erdélyi magyar író, művészt” – ígéri a szerző a fellevezetőben.²⁵

A nagy presztízsű, jellemzően a vasárnapi számokban közölt, kivétel nélkül teljes névvel szignált írásokban olyan művészeket szólaltat meg, mint Tamási Áron, Poór Lili, Zsizsmann Rezső, Gulácsy Irén, Szolnay Sándor, Bartalis János, Makkai Sándor, Hirschler József, M. Lévy Ilona, Nyirő József, Leövey Leó, Reményik Sándor, Berde Mária, Kovács Dezső, Kassay Károly, Karácsony Benő, Szántó György, Miklóssy Margit. Ugyancsak a sorozat részeként jelenik meg 1933 januárjában a Bánffy Miklóssal készült interjú, amelyet azonban nem Thury Zsuzsa, hanem (i) szignóval bizonyára Szentimrei Jenő jegyez. Értelemszerűen nem tartozik a sorozathoz, de stílusában, felépítésében mégis odaköthető a bizonyára legnagyobb presztízsértékűnek tartott, már korábbi számokban is beharangozott, a lap 1932. ünnepi, karácsonyi számában közölt nagyinterjú Kodály Zoltánnal, amelyet ugyancsak Thury Zsuzsa jegyez.

Az interjúk érzékeny, az interjúalany világát, gondolkodásmódját színes, empátiás módon megragadó munkák, a fellevezető ellenére nem annyira a megélhetési kérdésekre, mint inkább a művészszeret egy-egy sajátos megélési módjára reflektálnak, mintegy kiragadva és nem egyszer a címbe is kiugratva egy jellemző pillanatot, mozzanatot, tervet az adott interjúalany életéből. (Pl. *Berde Mária nem ismer irányzatokat, csak írókat, akiknek van mondanivalójuk; Bartalis János a költő, aki csodaszert sze-*

25 Uő: *Arcképek az erdélyi műhelyekből*. Ellenzék 53(1932). 47. sz. (febr. 28.) 5.

retne, hogy a levágott fák helyébe gyorsan újak nőjenek; P. Gulácsy Irén vonatindulás előtt búcsút int Erdélynek; Zsizsmann Rezső: aki az istennek muzsikál stb.)

Újságírói munka szempontjából kiemelkedő jelentőségűek a rendszerint ugyancsak a „puha hírek” kategóriájába sorolt szocióriportok, amelyek végigkísérik kolozsvári újságírói munkásságát. Ír a kolozsvári munkanélküliek nyomoráról, fiatalkorúak börtönéről, öregek otthonáról, koldusokról, a Kolozsvár környéki falvak lakóinak életéről, vagy arról, hogy milyen bizalmatlanul viszonyul a város az első, gyerekek számára nyitott pszichológiai tanácsadóhoz. Jó szemű, részletekre odafigyelő, gyakran irodalmi megjelenítő erejű írások ezek, amelyekből egyértelműen érzékelhető a szenvedők iránti empátia. Jellemzően valamilyen erős, direkt felütéssel indulnak (pl. „A Pap-utcai Árvagondozó negyven árvája nem emlékszik a háborúra.”), igyekeznek több, különböző figurát a maga sajátos nyelvhasználatával, problémáival bemutatni, és többnyire egy összefoglaló, a riport üzenetét aláhúzó, érzelmi viszonyulást követelő zárlattal végződnek. (Pl. „Munkanélküliek, nyomorékok – szegény emberek. Fekete tőlük az utca, a környék, nagy, fekete tömeg, amelynek árnyéka ráborul a városra. Néma árnyék, amelyben csak néha nyöszörög bele a sok egyforma gyerekhang, hogy: apa, kenyeret!”) A szociális érzékenység gyakran megjelenik a hírfejekben, jegyzetekben is, öreg koldusok, virágárosok alakját megjelenítő karcolatokban, de a hétvégi számokban publikált novelláknak is gyakori szereplői az esendő kisemberek. (Az *Árva Péter* című egy rokkant koldus története, aki egy kirakatbábuban találja meg az egyetlen emberi kötődési lehetőséget, és amikor az eltűnik a kirakatból, összeomlik.) A megélhetési gondok empatikus ábrázolása a művészeti témájú írásokban is megjelenik, akár már a szenzációhajhász-mulatságos cím-alcím játékban. (Pl. *Miből él ma a festőművész Erdélyben? Megeszi a modelljét!*)

Kifejezetten nők helyzetére, szerepvállalási lehetőségeire, kihívásaira összpontosító írást Thury Zsuzsa nem közöl az *Ellenzék*ben. Munkába lépésekor indít ugyan *Asszonyok* címen egy levelezési rovatot, amelyben a házasság problémáira reflektálna a modern, megváltozott körülmények között, ám a rovat érdeklődés hiányában egyetlen (utólag rekonstruálhatatlan, hogy valódi vagy éppen az újságíró által írt) levél és az arra írt, meglehetősen konvencionális tanácsadás közlésével abba is marad.

Amikor az *Ellenzék* 1933-ban *Lányok a vártán* címmel elsősorban a házasság megváltozott körülményeire, érintőlegesen a női karrierválasztás problémáira reflektáló, több számon keresztül zajló ankétot közöl (olyanoktól kérve véleményt, mint például Kabdebó Erna, dr. Ligeti Sándorné szemorvos, Dóczyné Berde Amál), Thury Zsuzsa csupán egy rövid jegyzettel száll be a vitába, amelyben arra hívja fel a figyelmet, hogy a sminkelés és kozmetikumhasználat nem a modern kor vívmánya, mindig is létezett.²⁶ A saját helyzetére rímelő, a nőialkotó-/művészkarrier és a férjezettnő-

26 Uő: *Lányok a vártán*. *Ellenzék* 54(1933). 97. sz. (ápr. 30.) 7.

státus eltérő elvárásai közt történő egyensúlyozás kérdése néhány apró utalásban megjelenik viszont az *Arcképek* sorozat nőkkel készített interjúi között. Miklóssy Margit színésznő utal arra, hogy amíg férjénél volt, „Czakóék”-ként emlegették a színházi világban, majd válása után „a Cz elmarad a neve mellől és megint Miklóssy Margit az, aki 1916-ban a kolozsvári színházhoz leszerződik”.²⁷ Ugyanez a kérdés jelenik meg alcímben is, kiemelve a Berde Máriával készült interjúban, aki a szerzői nevében szereplő (de a publikációból végig kihagyott) R. betű kapcsán jelenti ki, hogy:

„Ha a férjem csak kenyéradóm vagy élettársam lett volna, soha nem tettem volna írói nevem mellé az övét. A Berde Mária név az enyém, azt én teremtettem magamnak. De talán soha nem lettem volna Berde Mária, ha első ifúságom óta nem áll mellettem egy talpig karakteres, lélekben-író ember, (...) aki éjszaka virraszt a kéziratom mellett, végtelen türelemmel újra és újra átnézi azt és figyelmeztet minden olyan mozzanatra, ami nem volna méltó a tollamhoz. Integráns részévé vált ő írói lényemnek és így kellett őt megjelölnöm a nevemben”.²⁸

Hogy a nők szerepével, helyzetével kapcsolatos kérdések tematizálása nem jelenik meg az *Ellenzék* egyetlen alkalmazott újságírónőjének írásai között sem, arra egyfajta magyarázat lehet az, hogy ezt a témát az *Ellenzék*ben alapvetően a konzervatívabb, jobboldali feminizmus keretei között lehetett volna tárgyalni, ahhoz (apai örökségén keresztül) Thury Zsuzsának lett volna kapcsolódása, de az emlékirat tanulsága szerint ennél radikálisabb nézetei lehettek, amelyeket azonban problematikus lett volna a lap olvasóközönsége elé tárni.

A hírközléscentrikus újságírás legerősebb témáinak számító politika, gazdaság (vagy az *Ellenzék*ben ekkor nagy teret kapó bűnügy) nem vagy csak nagyon érintőlegesen jelenik meg Thury Zsuzsa írásaiban. Ennek ellenére a laptól való távozását éppen egy olyan kishír okozza, amelynek megjelentetése a főszerkesztő, Grois László szerint hibás politikai érzékre vall. (Az általa vezetett *Érdekli talán* címet viselő, magyar és külföldi lapokból kiollózott kishíreket, színházi pletykákat közlő rovatban Thury megemlíti, hogy Berlinben nem engedélyezték Richard Strauss egyik operájának a felújítását, mert a szövegíró Stefan Zweig zsidó, ám a zeneszerző sietősen megkomponált egy Hitler-himnusz, mire színre kerülhetett az opera.) Fontos tehát ki-

27 Uő: Miklóssy Margit, aki hét éves kora óta két hónapig nem volt szerződés nélkül. *Ellenzék* 53(1932). 189. sz. (aug. 21.) 6.

28 Uő: Berde Mária nem ismer irányzatokat csak írókat, akiknek van mondanivalójuk. *Ellenzék* 53(1932). 128. sz. (jún. 12.) 4.

emelni, hogy a harmincas évek második felére Thury Zsuzsa újságírói és írói pozíciójának definiálásában egyre nagyobb szerepet kap a politikai jelentés, ugyanakkor ez egybeesik azzal a korszakkal, amely a lap konzervatív irányváltásának, fokozatos profilváltásának időszaka is egyben.

ÖSSZEGZÉS

A fenti vizsgálat Thury Zsuzsa 1930 és 1936 közötti újságírói munkásságát helyezte fókuszba, azokat az erővonalat próbáltam felvázolni, amelyek meghatározhatták 1930 és 1936 között egy pályakezdő újságíró mozgóterét egy erdélyi városban. Fontos kiemelni, hogy ez az újságírói pálya a kor publikációs gyakorlatához híven párhuzamosan alakul az irodalmi karrierrel, noha Thury 1979-es visszaemlékezése szerint ebben az időszakban saját szerepét elsősorban újságírói szerepként definiálja, ennek a szakmának az életvitelét éli, és bár kapcsolatrendszere bejárást biztosít számára az erdélyi irodalmi körökbe is, ott kevésbé mozog otthonosan.

Thury Zsuzsa erdélyi újságíróként közölt cikkeinek kvalitatív vizsgálatából ugyanakkor körvonalazódik az újságíró nők számára a két világháború közötti magyar sajtóban kijelölt mozgáster, amely a nők számára elsősorban a „lágú” témák (kultúra, szociális ügyek, egészség, életmód) és a kisebb terjedelmű tájékoztató műfajok (kis-hír), illetve járulékos/kiegészítő műfajok használatát írta elő. Az 1979-es *Barátok és ellenfelek* című memoárkötet szerencsésen hozzájárul ahhoz, hogy a harmincas években publikált cikkeken túlmenően a korabeli szerkesztőségi gyakorlatba, munkamenetbe, illetve a munkatársak közti viszonyrendszerbe is betekintést nyerhessünk. Így az utókor számára árnyalódik az újságíró nők által végzett munka folyamata az idősebb, férfi munkatársak által felajánlott mentorálás gesztusának, diszkriminatívnak érzett gyakorlatoknak a leírásával, illetve az alkotó női munka vagy tágabban a női szereplehetőségekkel szembeni, korabeli viszonyulási formák leírásával.

JOURNALISTS IN SKIRTS AND THE WORKPLACE DYNAMICS OF THE NEWSROOM. ZSUZSA THURY AT THE EDITORIAL OFFICE OF THE ELLENZÉK IN CLUJ

Keywords: *female journalist; professionalisation; career-models; interwar period; Transylvanian/Hungarian Press*

The interwar period is not only the era of the professionalisation of the Hungarian journalism, but also coincides with the emergence of women in the field of intellectual work. With a few exceptions there has been little research on the literary work of women writers/

journalists working in the editorial offices of various daily newspapers, and even less on their journalistic work or the extent to which this work was seen as a career option. Similarly to the development of male career models, journalistic and literary careers in the lives of women journalists of the period are shaped in parallel and sometimes interact.

In my essay, I will focus on the journalistic aspect of Zsuzsa Thury's career as a writer and journalist, which began in the 1930s, and I will try to outline how a woman's (journalistic) career was positioned in Transylvania between the two world wars, based on her articles published as a reporter of the *Ellenzék* in Kolozsvár (Cluj), her literary works published at the time, and her autobiographical reflections on this period.

ZIARIȘTI ÎN FUSTE ȘI DINAMICA INTERNĂ
A REDACȚIILOR DE ȘTIRI.
ZSUZSA THURY ÎN REDACȚIA ZIARULUI *ELLENZÉK* DIN CLUJ

Cuvinte-cheie: *jurnaliste; modele de carieră; profesionalizare; epoca interbelică; presa maghiară din Transilvania*

Perioada interbelică nu este doar epoca profesionalizării jurnalismului maghiar, coincide și cu apariția femeilor în domeniul muncii intelectuale. Cu câteva excepții notabile, au existat puține cercetări privind activitatea literară a femeilor scriitoare/jurnaliste care lucrau în redacțiile diverselor cotidiene, și chiar mai puține privind activitatea lor jurnalistică sau măsura în care această activitate era văzută ca o opțiune de carieră. Ca și în cazul dezvoltării modelelor de carieră masculine, carierele jurnalistice și literare din viața femeilor jurnaliste din acea perioadă se conturează în paralel și uneori interacționează.

În eseu meu, mă voi concentra asupra aspectului jurnalistic al carierei literare și jurnaliste a autoarei Zsuzsa Thury, și voi încerca să conturez modul în care s-a poziționat cariera (jurnalistică) a unei femei în Transilvania între cele două războaie mondiale, pe baza articolelor sale publicate în calitate de reporter la *Ellenzék* din Kolozsvár (Cluj), a operelor sale literare publicate în acea perioadă cât și a reflecțiilor sale autobiografice asupra perioadei respective.

BÓDI KATALIN*

KERESD A NŐT! MAGYAR FESTŐNŐK 19. SZÁZADI HIÁNYZÓ-HIÁNYOS TÖRTÉNETÉRŐL

2022 szeptemberétől 2023 januárjáig volt megtekinthető a budapesti Kiscelli Múzeumban a Fővárosi Képtár *Ki a raktárból* című tárlatsorozatának első része, amely a gyűjtemény 19. században alkotó festőnőktől származó darabjait tette közzé. Az épület emeleti folyosóján berendezett kiállítás nagyrészt olyan festményeket, grafikákat és egy szobrot tett közzé, amelyek a múzeum gyűjteményében találhatók, de korábban még nem voltak kiállítva, és nagy részük „vagy várostörténeti dokumentumként, vagy művészeti oktatástörténeti anyagként, s nem művészeti kánonba illeszkedő alkotásént került a múzeumba”.¹

Bár a tárlatsorozat azóta további két kiállítással bővült (a második kiállítás az 1900 és 1950 között készült műalkotásokat mutatta be, a 2024 októberében nyílt harmadik pedig a Kádár-korból származó textilmunkákat), ezek a műalkotások meghatározó részben visszakerültek a raktárba. A kiállítás megrendezése, a tér bejárása, az alkotások megtekintése, a kiállításkatalógus elkészítése, majd a műtárgyak visszahelyezése a gyűjteményi raktárba sajátos performatív aktusként is értelmezhető, hiszen felhívja a figyelmet a 19. századi magyar festészet láthatatlan műalkotásaira, hiányzó történeteire, töredékes feldolgozottságára, a hagyományos művészettörténeti narratívák zártságára.

Papp Josefa története és az *Antik büszk* című tanulmányrajza ebből a szempontból szimbolikus lehet: a festőnőről alig tudható valami – talán 1835-ben született Budán, és 1855-ben iratkozott be egyesületi támogatással a Pesten 1846-tól működő Marastoni Jakab-féle Első Magyar Festészeti Akadémiára, ahonnan a következő évben Velencébe utazott, hogy az ottani akadémián folytassa művészeti tanulmányait,

* BÓDI Katalin (1976), PhD, habil., irodalomtörténész, kritikus, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, bodi.katalin@arts.unideb.hu

1 *Ki a raktárból – Storage Break 1.* Szerk. MOLNÁRNÉ ACZÉL Eszter. BTM Kiscelli Múzeum–Fővárosi Képtár, Bp., 2023 (a továbbiakban *Ki a raktárból*). 9.

de két év múlva elhunyt tüdősorvadásban.² Más munkája nem ismert, mint a kiállított rajz, amely az akadémiai rajzoktatás sok évszázados európai hagyományát is felvillantja, ahogy a tanítványok a régi, jellemzően antik és reneszánsz műalkotások, szobrok és festmények másolásával sajátították el az idealizált emberábrázoláshoz szükséges anatómiai arányokat, a kontúrozás és az árnyékolás technikáját, a klasszikus szépség kánonját, valamint a festészet és a szobrászat kanonikus alakjait és történeteit. Papp Josefa a saját tudomása szerint Ariadnét rajzolta le egy olyan gipszmásolat szobor vagy egy arról készült rajz alapján, amelyet a dán Bertel Thorvaldsen készített a római Capitoliumi Múzeumban található márványbűsztről rögzített fénykép alapján: a korszakban, így a Marastoni-féle festőiskola oktatási anyagában is így volt nyilvántartva.³ A mitológiai történet szerint Ariadné Thészeuszt segíti, hogy a labirintusban megtalálja és legyőzze a rettenetes Minótauroszt, majd a fonál segítségével kijusson a labirintusból. Bár a lányt ezt követően magával viszi, végül azonban elhagyja, keserves sírását a fiatal Dionüszosz hallja meg, és vigaszt hoz neki, később pedig feleségül veszi az egyik mítoszváltozat szerint. A szobrot azonban ma már Bacchus vagy Dionüszosz fiatalkori ábrázolásaként tartják számon.⁴

Mondhatjuk persze, hogy ez a tévesztés, mint ahogyan maga a rajz is, valójában lényegtelen, ugyanakkor a rajz mégiscsak az egyetlen kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy valaha létezett egy Papp Josefa nevű festőnő, vagy legalábbis egy nő, aki festészetet tanult az első magyar képzőművészeti oktatási intézményben. Innen azonban nem könnyű továbblépni, ha a magyar művészet történetében nőket keresünk. Az elmúlt évtizedekben – jellemzően az ezredforduló óta – rendkívül jelentős kutatások zajlottak a 19. századi magyar festőnőkről, amelyek közül ki kell emelni Bicskei Éva eredményeit, aki az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde intézményében tanult nők oktatástörténetét és a képzés társadalmi kontextusait tárta fel az 1870–1908 közötti periódusban, illetve megírta az 1885–1921 között működő Magyar Királyi Női Festőiskola történetét,⁵ továbbá Szívós

2 Sz. Gy.: *Adatok művészetünk történetéhez – Papp Jozefa*. Művészet 9(1910). 1. sz. 45.

3 *Ki a raktárból*. 17–18.

4 Egészen pontosan egy sajátos Antinous-szoborként, amely Hadrianus császár kegyeltjét Dionüszoszként ábrázolja. A szobor a Tivoliban található Hadrianus-villa területéről került elő 1769-ben, jelenleg a cambridge-i The Fitzwilliam Múzeumban őrzik – korábbi kiállítóhelye nyomán pedig *Lansdowne Antinouseként* is említik.

5 BICSKEI ÉVA: *A női osztály = A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig*. Szerk. BLASKÓKÉ MAJKÓ Katalin–SZÓKE Annamária. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Bp., 2002 (a továbbiakban BICSKEI: *A női osztály*). 44–45; uő: *Nők az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda- és Rajztanárképezdében 1871 és 1908 között* = uo. (a továbbiakban BICSKEI: *Nők az Országos*). 223–239; uő: *A Női Festészeti Tanfolyam – A Magyar Királyi Női Festőiskola Története (1885–1921)*. Ars Hungarica 35(2007). 1. sz. (a továbbiakban BICSKEI: *A Női Festészet*). 51–94.

Erika könyvfejezetét *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918* című monográfiájából,⁶ amely a képzőművésznők honi helyzetével foglalkozik, többek között a társadalmi elismertség, a megélhetés lehetőségei, a diszkrimináció formái és a dilettantizmus bélyege szempontjából, továbbá három, a saját életpályájukon sikeresnek tekinthető, azonban azóta elfelejtett képzőművésznő portréját is felvázolja a századfordulóról. Nagyon fontos emellett megemlíteni *A modell – Női akt a 19. századi magyar művészetben* című kiállítást 2004–2005 fordulójáról a Magyar Nemzeti Galériából, amelynek a katalógusában⁷ számos tanulmányban felbukkan a női test eltárgyasításának és a férfi tekintet hatalmi pozíciójának problémája, abban az évszázadban tehát, amikor a nők a munkaerőpiacon, az oktatásban és a különféle kulturális és művészeti szegmensekben is egyre hangsúlyosabban megjelennek. Jól érzékelhető tehát, hogy a magyar festőnők hiányzó vagy hiányos történetének megírása fontos kérdése a zajló kutatásoknak, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy nem csak a művészi hagyatékok feltáratlanságával kell szembenézni.

Csak egy érzékletes példa: még Barabás Miklós legidősebb lányának, Barabás Henriette-nek sem látható át pontosan az életműve, sok munkája kerülhetett magángyűjteményekbe, hiszen aukciós oldalakon bukkannak fel festményeinek nyomai. A Pesti Műegylet több csendéletét is megvásárolta, és közismert volt a Petőfiről 1864-ben készített olajképe, amelyet édesapja jól ismert Petőfi-metszete nyomán készített.⁸ Egyik csendélete, amelyet egyébiránt 13 évesen festett, 2023-tól szerepel a Petőfi Irodalmi Múzeum új állandó kiállításán (*Költő lenni vagy nem lenni*),⁹ amely Petőfi életét és a reformkor kultúráját mutatja be, önarcképe és családtagjairól készített portréi viszont hiába kerültek be a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményébe, nincsenek kiállítva.¹⁰ Pedig Linda Nochlin éppen a neves festők lányaiból kinevelt festőnőket tartja egyfajta kivételnek, akiknek esélyük volt sikereket elérni már a reneszánsz korától kezdődően – köszönhetően a családi tradíciók folytonossága iránti figyelemnek.¹¹ Ha nem is tömegesen, de az itáliai reneszánsz, illetve barokk festészetben, a holland aranykor festészetében, majd a 18. század végi francia festészetben több je-

6 Szívós Erika: *Műkedvelők vagy hivatásos művészek? Képzőművésznők Magyarországon a századfordulón* = uő: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete*. Új Mandátum, Bp., 2009. 103–117.

7 *A modell. Női akt a 19. századi magyar művészetben*. Szerk. IMRE Györgyi. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2004 (a továbbiakban *A modell*).

8 *Ki a raktárból*. 34.

9 BARABÁS Henriette: *Gyümölcscsendélet*. 1855, olaj, vászon, 32,5 × 42 cm.

10 Uő: *Önarckép*. é. n., olaj, vászon, 60,3 × 49 cm, <https://mng.hu/mutargyak/52895/>. Portréit testvéiről és édesanyjáról lásd https://en.mng.hu/artworks/?artwork_author=barabas-henriette (Utolsó megtekintés: 2025. 03. 15.)

11 Linda NOCHLIN: *Why Have There Been No Great Women Artists? 50th Anniversary Edition*. Introd. Catherine GRANT. Thames & Hudson Ltd, London, 2021, e-book.

lentős festőnőről is tudható, hogy sikeres pályát futott be, jellemzően olyanok tehát, akiknek az apjuk festő volt, például Lavinia Fontana esetében, vagy pedig nagyon támogató családjuk volt a taníttatásban és a tehetség felismerésében, mint például Sophonisba Anguissola esetében. Lavinia Fontana aktokat is festett, ami rendkívüli volt egy festőnő életében, később, befutott festőként pedig a pápai állam megrendeléseit teljesítette, Rómában magas rangú egyházi személyek, köztük XIII. Gergely portréját is megfestette, oltárképet is készített, ami megint csak kivételesen ritka volt festőnőknél. Sőt, képei egy része a firenzei Uffizi Képtárban található. Sophonisba Anguissola másfél évtizeden keresztül volt a spanyol királyi udvar festője, ami szintén rendkívülinek tekinthető. A barokk és a 18. századi festészetből csak két közismert példát említek még, az itáliai Artemisia Gentileschit és a francia Élisabeth Vigée Le Brunt, akik szintén festők lányai voltak, hasonlóképpen sikeresek, ugyanakkor korabeli hírnevük nem maradt folytonos, jelentőségüket az utóbbi évtizedekben azonban újra felismerték. Festőnők tehát mindig is léteztek a művészet történetében, helyzetük azonban mindig más miatt volt nehéz. Linda Nochlin a 19. század második felére vonatkozóan viszont azt hangsúlyozza, hogy ekkor már mind a férfiak, mind (nagyobb nehézségek árán) a nők számára is volt esély a családi-társadalmi hagyományokkal való szakításra, vagyis ekkortól már számos példa van arra, hogy egy-egy alkotó nem művészcsaládból származik.¹²

Meglátásom szerint a magyar festőnők korabeli helyzetét és emlékezetük méltatlan elhalványulását (vagy meg sem alkotását) az alábbi tényezők együttes fennállása nehezítette, (bár a nyugat-európai festőnők helyzete sem volt sokkal jobb): a magyar nemzeti művészet eszményének megszületése, a művészeti oktatás kései intézményszerűsége, a múzeumi kultúra kialakulása, a művészettörténet mint diszciplína kialakulása, a 19. század új, biológiai nőképe és a férfi tekintet problémája.

Kazinczy Ferenc a 19. század elején az akadémiai művészeti gyakorlat és kánon meghonosításában látta a nemzeti művészet megalapításának lehetőségét, nevezetesen a winckelmanniánus látásmód szerint a klasszikus szépségeszmény utánzásával a nemzeti művészeti gyakorlat eredetivé formálható. Ízlésújítási törekvéseiben nemcsak az irodalom és nyelv finomításának kísérletei, hanem a képzőművészetek is fontos szerepet játszottak: a műalkotások esztétikai tapasztalatának megélésében Kazinczy az ízlés csiszolásának lehetőségét látta. Ferenczy István, a Rómában tanuló magyar szobrász elkészíti a ma már elsősorban *Pásztorlányka* címen ismert szobrát, és 1822-ben hazaküldi Pest-Budára, amely szobor teljes mértékben igazodik a nemzeti klasszicizmus korabeli eszményéhez. Eredeti címe, *A szép mesterségek kezdete* éppen ezt az alapító gesztust erősíti, később *Pásztorlánykaként* pedig a nemzeti romantika eszményére utal majd. A reformkorban, majd a forradalom és a szabadságharc után

¹² Uo.

azonban a társadalmi és politikai változásokhoz erősen igazodva formálódik tovább a magyar képzőművészet története. Ferenczy István hiába települ haza Rómából, keserűen kell tudomásul vennie, hogy megrendelők, támogatók és jó minőségű márvány hiányában nem tudja Magyarországon működtetni műhelyét. 1856-ban hal meg elszegényedve szülővárosában, Rimaszombatban. Végrendeletében azt kéri, hogy koporsójára Eurüdiké haláláról készített szobrát helyezzzék. A művész a szobor talapzatára azoknak a vármegyéknek a nevét vési fel, amelyek az 1844. évi országgyűlésen az általa tervezett Mátyás király-emlékmű felállítására ellen szavaztak.¹³ Bár Ferenczy nem tudja befutni az első magyar szobrász szerepéhez rendelt szimbolikus pályát, a polgárosuló Pest-Budán növekvő kereslet jelentkezik a biedermeier festményekre, életképekre, portrékra, csendéletekre, tájképekre. A szabadságharcot követően pedig egyre inkább felértékelődik a historista festészet, amely a múltra való emlékezésnek és a nemzeti identitás kifejezésének kitüntetett médiuma lesz. A képzőművészet szimbolikus, ideológiai és politikai szerepbe való emelkedése semmiképpen sem kedvezett a nőknek, sőt, Ferenczy két említett alkotásában szimbolikus, görög mítoszokhoz kötődő és nemzeti mítoszt alapító alakjuk megerősítette klasszikus ábrázolási módjaikat.

Magyarországon 1846-ban alakult meg az első művészeti képzőhely, az Első Magyar Festészeti Akadémia, egy itáliai mester, Marastoni Jakab vezetésével, aki az itáliai akadémiák mintájára alakította ki iskoláját, klasszikus antik és reneszánsz műalkotásokról készült gipszmásolatok és metszetek gyűjteményével, a rajzkészség kialakítását szolgáló másolási gyakorlatokkal, módszertana azonban az 1850-es évekre már elavultnak számított. Iskolája a megnyitásától kezdődően fogadott lányokat és nőket, ám a forradalom és a szabadságharc időszaka miatti bezárás, majd újranyitás, illetve az a tény, hogy iskolája nem emelkedett hivatalos oktatási intézménnyé, nem hozta el Magyarország számára a tényleges akadémiai művészképzést.¹⁴ Bár Marastoni iskolájának is voltak később híres művésszé emelkedő tanítványai, a magyar festők 1850 előtt a bécsi, azt követően pedig a müncheni akadémián képezték magukat. Az 1871-ben megalakult Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde azonban már megnyitása pillanatától fogadta a nőhallgatókat, elsőként az állami felsőoktatási intézmények közül, igaz, egy külön erre létesített „női osztállyal”. Tanrendjük pedig alapvetően különbözött a férfiakétól: az első két évtizedben csak gyakorlati képzésben részesültek, majd az 1890-es évektől néhány elméleti tárgyat vezettek be képzésükbe: a geometriát és a szemléleti látszattant, de az elméleti képzés aránya így is elmaradt a férfiakétól. Továbbá speciálisan a számukra indítottak olyan gyakorlati tárgyakat ugyanebben az időszakban, mint a színes ékít-

13 MELLER Simon: *Ferenczy István*. MTA–Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1905. 327–328.

14 *A magyar művészet a 19. században: Képzőművészet*. Főszerk. SISA József; szerk. PAPP Júlia–KIRÁLY Erzsébet. Osiris, Bp., 2018. 253.

mény és a vízfestés.¹⁵ A koedukáció a művészképzésben az 1902–1903-as tanévben indult el, a rajztanítói képzés azonban csak az 1920–1921-es tanévtől.¹⁶

A nők belépése a felsőfokú művészképzésbe „jelentős társadalmi, kulturális és gazdasági emancipációt tett lehetővé”,¹⁷ például a lánynevelő intézetekben való elhelyezkedésükkel, a rajz magántanári vagy iskolai oktatásával. Mindez azonban annak is következménye volt, hogy a szakmai kritika és a közvélemény nem támogatta a nők önálló művészi pályáját.¹⁸ A nő hallgatók létszáma a Bicskei Éva által vizsgált időszakban (1871–1908) nem haladta meg a teljes hallgatóság egyharmadát,¹⁹ közülük azonban rajztanítónői diplomát csak jóval kevesebben szereztek: az összes rajztanári, rajztanítói, illetve rajztanítónői diplomában részesülőknek csupán egyötöde volt nő, egészen pontosan 127 fő. Ezt a hátrányukat az is nagyban erősítette, hogy míg a rajztanítónői képesítés megszerzéséhez elegendő volt a bemenetnél négy polgári osztály vagy felsőbb leányiskola elvégzése, a rajztanári diplomához már érettségivel kellett rendelkezni: ennek megszerzéséhez azonban csak az 1896-tól megnyíló leánygimnáziumokban volt lehetőség.²⁰ Szintén meg kell említeni az 1885 és 1921 között működő Magyar Királyi Női Festőiskolát vagy más néven Női Festészeti Tanfolyamot, de „a Mintarajztanodától és a magasabb képzést nyújtó tanfolyamoktól *szervezetileg és helyileg* is elválasztott intézmény adminisztratív hovatartozása és funkciója – pontosabban, a nők festészeti képzésének *célja* a [minisztériumi] alapítók számára sem volt egyértelmű”.²¹ Az eldöntetlenségben azonban valójában annak szándéka valósult meg, hogy a képzés nem volt folytatható az akadémián, így a professzionalizáció esélyének megvonásával ebben az intézményben is távol tartották a nőket „a hivatásos működéshez elengedhetetlen képességek és kapcsolatrendszer megszerzésétől, az állami támogatástól és a reprezentatív feladatoktól [...], ami a korabeli, anyagi és szakmai versengésnek helyt adó művészeti élet peremére, a műkedvelésbe való kiszorításukat jelentette”.²² Jól látható tehát a nők marginalizálása az oktatás intézményesítésében, amely egyúttal akadályozta a művészi pályán való elhelyezkedést.

A nyugat-európai társadalmakhoz képest Magyarországon későn alakul ki a múzeumi kultúra – míg tőlünk nyugatabbra jellemzően uralkodói gyűjteményeket nyitottak meg nyilvános múzeumként a 18. század második felében²³ –, bár jelentős fő-

15 BICSKEI: *A női osztály*. 44.

16 Uo. 45.

17 BICSKEI: *Nők az Országos*. 224.

18 Uo.

19 Uo. 226.

20 Uo. 238, 72. lábjegyzet

21 BICSKEI: *A Női Festészeti*. 60.

22 Uo.

23 1759: The British Museum, London; 1764: Hermitage, Szentpétervár; 1769: Uffizi Képtár, Firenze; 1781: Belvedere, Bécs; 1785: Museo del Prado, Madrid; 1793: Louvre, Párizs.

úri gyűjtemények itthon is léteztek már a 18. század folyamán. Szimbolikusan gróf Széchényi Ferenc könyv- és kéziratgyűjteményének, illetve utóbb metszet- és régiségyűjteményének a magyar nemzet számára való adományozásához kötjük nemcsak az Országos Széchényi Könyvtár, hanem a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítását is 1802-ben, a múzeum azonban ténylegesen csak 1847-ben nyitott meg a mai Múzeum körúti épület felavatásával. Ez a múzeum így mindenekelőtt az eredet- és hagyományközösségi nemzeti narratíva megerősítője lett. Lényeges ugyanakkor a Pesti Műegylet 1840-es megalapítását és eleinte évenkénti kiállításait is megemlíteni, amely nemcsak az aktív képzőművészek számára adott megjelenési lehetőséget, hanem élénkítette a műkereskedelmet is. Az első műegyleti kiállításon tíz képpel szerepelt az akkor még csak 19 éves Kaergling Henrietta,²⁴ aki a következő évben már a bécsi akadémiára került, majd le is telepedett a császárvárosban. Édesapja augsburgi származású volt, és 1809-ben került Pestre Bécsből, lányát azonban „Magyarhonban születtként” tartották számon a kiállításszervezők, akiket sok támadás ért egyébként azért, mert nem csak magyar nemzetiségű művészeket hívtak a kiállításra: „mivel nem volt nemzeti művészetünk, külföldieket is behívtak, festeni, kiállítani, tanítani, és ezzel kiváltották a hazafiak ítéletét: nemzetietlen művészetet pártolnak. Mert nemzeti frázisokat könnyű volt produkálni – művészetet viszont roppant nehéz. Végyletét könnyű volt alapítani – ipart nehéz. Nem csinálni valamit, támogatni a semmit – könnyű – festőt kiképezni, eltartani, becsülni nehéz”.²⁵ A német ajkú Kaergling Henrietta alighanem emiatt a lassan mégiscsak megszilárduló, kizáró nemzetfogalom miatt szorult ki eleve a nemzeti művészeti emlékezetből. Holott a *Pesti árvíz*²⁶ című festménye közsímet, a Fővárosi Képtár gyűjteményében van, így szerepelt a *Ki a raktárból 1.* anyagában, majd a Magyar Nemzeti Galéria *Biedermeier mindennapok. Művészet és polgárosodás a 19. századi Magyarországon (1815–1867)* című időszaki kiállításán is (2024. október 29. – 2025. február 16.), két csendéletével együtt.²⁷ A festőnők nagyon is létező életműveinek a feltáratlansága, a nemzeti művészet történetének narratívájából való eleve adott kiszorulása, a kiemelt nemzeti gyűjteményekben való erősen korlátozott láthatóságuk nyilvánvalóan alkotásaik, személyük ismeretlenségét erősíti.

A festőnők pályáját nem csak Magyarországon hátráltatta a 19. század folyamán kialakuló új, biológiai nőkép. Ez idő tájt ugyanis a férfi és a női test fiziológiájának

24 SZVOBODA Gabriella: *A Pesti Műegylet megalakulása és első kiállítása 1840-ben*. *Ars Hungarica* VIII(1980). 2. sz. 294.

25 Uo. 290.

26 KAERGLING Henriette: *Pest árvíz, 1838*. 1840, olaj, vászon, nincs méretadat, BTM Kiscelli Múzeum–Fővárosi Képtár.

27 Uő: *Csendélet* [szőlős]. 1844, olaj, vászon, nincs méretadat, Magyar Nemzeti Galéria; uő: *Csendélet* [ibolyás]. 1855, olaj, fatábla, nincs méretadat, Magyar Nemzeti Galéria.

kutatásában, a természettudományok fejlődésének és egyáltalán a biológia tudományága megszületésének, valamint a klinikai orvoslás megjelenésének következtében a női testről való gondolkodás alapvetően megváltozott. A férfi és a női test különbözőségének biológiai tanulmányozásában a női nemiséget egyre inkább a reprodukcióban betöltött szerepére korlátozták, és a nő társadalmi nemi szerepét egyre inkább ezzel a biológiai adottsággal azonosították.²⁸ Wanda Bannour arra hívja föl a figyelmet, hogy ez a változás, vagyis a nő biológiai alapú meghatározása, amely egyébiránt erősödő nőgyűlöletet generált, a modernség és egyúttal a gazdasági folyamatok következménye is: „A kapitalizmus kialakulásával a leszármazottak örökségének megteremtésére irányuló gondos odafigyelés olyan eszmék elterjedéséhez vezetett, amelyek a nőket a korabeli társadalomban betöltött szerepüknek megfelelően határozták meg. A nők azok, akik biztosítják a faj fennmaradását; tőlük születnek és általuk nevelkednek az örökösök. Bármit, ami eltéríti a nőt ettől a biológiai és »erkölcsi« szerepétől, erősen elítélnék”.²⁹ A nő legértékesebb szerve tehát az anyaméh lesz, ugyanakkor az orvostudomány fejlődése ellenére a régi hiedelmek hatása még mindig jelentős marad a 19. század folyamán: a hisztériáról és az érzékeny női szervekről való meggyőződés alapvetően befolyásolja a női testről való gondolkodást. A hisztériát mint idegbetegséget továbbra is az anyaméhhez kapcsolják, és az orvosi meggyőződés szerint az „kivételes agyi érzékenységet okoz, amely megmagyarázza a nők szenzibilitását és érzelmességét. Az idegbetegségek ennek az érzékenységnak a következményei, ugyanennek a pozitív aspektusai viszont a nőt a család érzelmi boldogságának mozgatóerejévé teszik”.³⁰ Mindebből azonban az következik, hogy „a nőknél az érzékek és az érzelmek elsőbbsége valójában csökkenti az elme aktivitását”.³¹ A látszólag egzaktt természettudományos vizsgálatokat tehát súlyos ideológiai meggyőződéseknek rendelték alá, ennek következtében a nők a társadalmi nyilvános-

28 Thomas LAQUEUR: *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Ford. SZABÓ Valéria-TÓTH László-BARÁT Erzsébet-SÁNDOR Bea. Új Mandátum, Bp., 2002. 186–191.

29 „Le soin apporté à la constitution d'un patrimoine à transmettre à ses descendants impose la diffusion d'idées donnant de la femme une définition en conformité avec le rôle qu'elle a à jouer dans la société de son temps. C'est en effet la femme qui assure la perpétuation de l'espèce, c'est par elle que sont engendrés, élevés les héritiers. Tout ce qui est de nature à la détourner de ce rôle biologique et « moral » est violemment condamné.” Wanda BANNOUR: *L'idéologie du corps médical français au XIXe siècle*. Les Cahiers du GRIF, n°47, 1993. *Misogynies*, 51. [A főszövegben a saját fordításom, B. K.]

30 „Une exceptionnelle fragilité cérébrale qui explique la sensibilité et l'émotivité de la femme. Les maladies nerveuses sont l'effet de cette sensibilité qui par ses aspects positifs en fait l'agent du bonheur affectif de la cellule familiale.” Uo. 53. [A főszövegben a saját fordításom, B. K.]

31 „La primauté des sensations et des affections chez la femme amoindrirait l'activité de l'intellect.” Uo. [A főszövegben a saját fordításom, B. K.]

ság és a kultúra újonnan nyíló tereiből és intézményeiből (pl. múzeumok, képzőhelyek) szorultak ki, ráadásul a tudományos beszédmódok által is megerősítve.

A *Pesti Napló*ban 1858-ban jelent meg Gyulai Pál ötrészes cikksorozata, amely megkérdőjelezi a nők írói szerepkörének lehetőségét, azt hangsúlyozva, hogy számukra a család intim közege és az anyaság lehet a kiteljesedés helye – a sajtó hasábjain ezt követően kibontakozó vita kirajzolta a férfi és a nő társadalmi nemi szerepeinek konstrukcióit, a női dilettantizmus lesajnáló kategóriáját, de elment akár a nőírók identitásának megkérdőjelezéséig is. A vita lezajlásának folyamatában végeredményben kikristályosodott az is, hogy az irodalmi piac mely területeire, mely kiadványtípusaiba engedhetők be a nőírók (pl. egyes – akár már nők által szerkesztett – folyóiratok mellett a naptárak, évkönyvek, albumok, antológiák).³² A nőket a szellemi képességeik kétségbe vonása, testük eleve adott gyengeségének kárhoztatása rendkívüli módon esszencializálta, hiszen biológiai adottságaikra korlátozta társadalmi szerepüket. Mindez pedig amiatt járt rendkívül súlyos következményekkel, mert ez az ideológiai megalapozás éppen akkortájt történt, amikor a társadalmi és a gazdasági változások nyomán mégiscsak megnyílt a nők számára a tanulás és néhány polgári pálya lehetősége, az emancipáció lassú folyamata. Jól látható, hogy a magyar irodalom történetében a 19. század második felében valami hasonló zajlik le, mint a festészeti gyakorlatban: a nők megjelennek a nyilvánosságban, művészeti tevékenységbe fognak, lehetőségük nyílik az alkotásra, de tanulási és megjelenési lehetőségeik korlátozottak, a dilettantizmus bélyege beárazza őket a hivatalos és innen következően férfi művészettel szemben. Mindez pedig amiatt is lényeges, mert a nőírók körüli vita a sajtóban zajlott, a 19. század második felében a nyilvánosságot a legszélesebb körben elérő tömegmédiában. Kicsit később a festészet tárgyában a sajtó nyilvánosságában egy ehhez nagyon hasonló meggyőződés kap hangot a nőkről, akkoriban tehát, amikor a nők már – igaz, korlátok között – beléptek az állami szakmai képzésbe. A *Pesti Napló* 1912-ben hosszú cikket közöl a magyar festőnőkről,³³ és a megszólaltatott híres férfi festők az elismerő szavak mellett a nők önállótlanágáról, összességében a „piktorinák” pályára való alkalmatlanságáról, az energia, az erő hiányáról szólnak, végig a férfiakkal való szembeállításban.³⁴

Az irodalom nyilvánosságában zajló vitához és meggyőződésekhez képest a festészetben azonban mindez véleményem szerint azért hoz létre más és végeredményben súlyosabb helyzetet, mert a tekintettel, a látás gyakorlatával és a látás korlátozásával van kapcsolatban. A festőnők történetének kutatásában számtalan alkalommal kerül

32 GYIMESI Emese: *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása. Társadalomtörténeti kontextusok*. Ráció, Bp., 2021. 178. A nőírókról zajló vitát lásd részletesen: 157–197.

33 TÁBORI Kornél: *Magyar művésznők*. A *Pesti Napló* I. melléklete, karácsonyi szám, 1912. dec. 26. 33–34.

34 A cikk elemzését lásd Szívós: *i. m.* 103–105.

elő az akt kérdése, nevezetesen az a probléma, hogy a festészeti képzésben a nők hosszú ideig nem dolgozhattak élő modell után, vagyis képzésükből és látásuk elől hosszú ideig ki volt zárva az élő, mezítelen emberi test. Ugyanakkor lényeges azt is hangsúlyozni, hogy a férfiak művészképzésében sem volt mindez evidencia: aktot hosszú ideig antik szobor vagy az akadémiákon előszeretettel használt anatómiai viaszmodell, illetve tanulmányrajzok és anatómiai albumok után rajzoltak, az élő aktmodell általános használata, főleg az élő női aktmodell használata egyáltalán nem régi hagyomány. A férfigmodelleket az akadémiákon a 17. század óta alkalmazták, és az így szerzett anatómiai tudás átfordítható volt a női akt megfestésére, amely individualizálása, az élő testhez való igazítása így elmaradt. Bár a festők nyilván a saját műtermeikben alkalmazták, alkalmazhattak női modellt, olyan személyt, akivel intim és sokszor nem hivatalos kapcsolatban álltak. Nyilvános festőiskolákban azonban csak a 19. század második felétől lehetett nőmodellt használni az aktrajzhoz.³⁵ A nők számára az élő modell után készített aktrajzot csak fokozatosan vezették be intézményi szinten a magyarországi képzésekben, jellemzően a 19. század végén. Érdekes azonban a másik irányból felvázolni a helyzetet: az aktfestészet történetében az 1500-as évek elejétől megjelenő, fekvő velencei aktoktól kezdődően egyre inkább megerősödik a női test eltárgyasító, vágykeltő ábrázolása, amely mennyiségileg is háttérbe szorítja a férfiaktoakat és egyáltalán a férfitest láthatóságát. A nők mint nézők, a nők mint festők így eleve a férfi tekintetnek való kiszolgáltatottságra voltak kondicionálva, ugyanakkor ők is csak a férfi tekintetre szerkesztett aktokat látták, a férfi tekintet hatalmi helyzetét viszont nem tudták adaptálni – és ez a mai napig érzékelteti hatását.³⁶ Linda Nochlin revelatív példája Johann Zoffany festménye 1772-ből³⁷ a tekintet és az aktműfaj birtoklására, amely a londoni Royal Academy tagjait ábrázolja két férfi aktmodell társaságában, a két női akadémista festő, Angelica Kaufmann és Mary Moser viszont csak a falon, portrék formájában van jelen.

A 19. század végén és a 20. század elején sajátos áthidaló megoldás volt a fotóalbumok és modellképek forgalmazása, amelyek pózoló, ruhátlan modellekről készültek, és a test tanulmányozását szolgálták (*L'Étude Académique; Le Nu Esthétique; L'Homme, La Femme, L'Enfant*), ugyanakkor nagy részük nőket ábrázol, őket teljesen fedetlenül, és sokszor csoportosan, míg a ritkán felbukkanó férfigmodellt jellemzően fedett ágyékkal.³⁸

35 NOCHLIN: *i. m.*

36 Ennek problematikáját Laura Mulvey a „male gaze” fogalmával a hollywoodi filmekre és a pornófilmekre dolgozza ki meghatározó tanulmányában, amelyben a tekintet a hatalommal és az eltárgyasítással kapcsolja össze. LAURA MULVEY: *Visual Pleasure and Narrative Cinema*. Screen 16(1975). 3. sz. 6–18.

37 JOHANN ZOFFANY: *A Royal Academy tagjai*. 1772, olaj, vászon, 101,1 × 147,5 cm, Royal Collection Trust, London.

38 Vö. *A modell*. 325–327.

A magyar festőnők helyzetének 19. századi tanulmányozásában, mint az a fentebbi áttekintésben világosan látható volt, az esztétikai és művészettörténeti szempontok mellett alapvető társadalomtörténeti, oktatástörténeti, mentalitástörténeti, intézménytörténeti, tudománytörténeti, nyilvánosságtörténeti stb. kontextusok bevonása, összefüggéseik szem előtt tartása szükséges annak a kérdésnek a megválaszolására, amelyet Linda Nochlin a következőképpen fogalmazott meg eredetileg 1971-ben megjelent kötetében: *Miért nincsenek nagy női művészek?* A tehetség, a zsenialitás fogalmának 19. századi felértékelődése, amelyet az akkortájt formálódó művészettörténeti diskurzusok is kitüntettek, bizonyosan a nők ellen hatottak, ugyanakkor az akadémiai festészet és szigorú intézményrendszere lassú lebomlása hosszú távon inkább kedvezett a nők művészi szerepének. Magyarországon ugyanakkor – némiképpen eltérően a nyugat-európai példaktól és előzményektől – összetorlódik számos olyan tényező, amely az éppen formálódó képzőművészeti nyilvánosságban még nehezebbé tette a festőnők helyzetét. Emellett ráadásul – szemben a nyugat-európai projektekkel – Magyarországon a mai napig hiányoznak az alap kutatások. Ahogyan Bicskei Éva fogalmaz: „Végigtekintve a festőnők képzésére létrehozott intézmények rövid történetén, a nőknek mint személyiségeknek a hiánya a legszembeesőbb. A jövő művészettörténet-írásának feladata a más országokban már lezajlott alap kutatások elvégzése: a művek összegyűjtése, értékelése és egy lexikon összeállítása. A magyarországi festőnők története addig azoknak a »névtelen« nőknek a története marad, akik nemcsak az egymást váltó generációkban, de saját életükben is feltehetően többször, újra és újra kezdtek hozzá saját és pályatársaik professzionális működésének szakmai és társadalmi elismertetéséhez”.³⁹ Ugyanakkor érdemes megemlíteni a New York-i alapítású, női képzőművészekből álló Guerilla Girls csapatát, akik 1985-ös megalakulásuktól kezdődően figyelmeztetnek a férfi tekintet nagyon is erős, aktuális jelenlétére a múzeumi kultúrában: híres plakátjuk (1989) szerint „A nők csak meztelenül juthatnak be a MET-be?»: a MET Modern Művészet szekciójában ugyanis, ahogyan az Jean-Auguste-Dominique Ingres híres *Grande Odalisque*-jét (1814) átdolgozó plakáton szintén olvasható, ez idő tájt a kiállított alkotók kevesebb mint 5%-a volt nő, viszont az aktok 85%-a nőt ábrázolt.⁴⁰

39 BICSKEI: *A Női Festészeti*. 83.

40 A plakátot 2005-ben és 2012-ben újraalkották, a százalékarányok minimálisan változtak: 2005: 3 %–83 %, 2012: 4 %–76 %. <https://www.guerrillagirls.com/naked-through-the-ages> (Utolsó megtekintés: 2025. 03. 17.)

FIND THE WOMAN. THE MISSING AND INCOMPLETE HISTORY OF HUNGARIAN WOMEN PAINTERS IN THE 19TH CENTURY

Keywords: *Hungarian women painters; 19th century Hungarian art history; male gaze; biological female image; museum culture*

We associate the birth of Hungarian national painting with a very eventful period in 19th century social, literary and art history. However, the contemporary history of Hungarian women painters is still missing from art history. In my paper, I will examine the factors that have contributed to this gap, which is still unfilled today. In my view, the contemporary position of Hungarian women painters and the undeserved fading of their memory (or their failure to create it) was made more difficult by the simultaneity of the following factors: the birth of the ideal of Hungarian national art, the late institutionalisation of art education, the emergence of museum culture, the emergence of art history as a discipline, the new biological image of women in the 19th century and the problem of the male gaze.

CAUTĂ FEMEIA! DESPRE POVESTEA LIPSĂ ȘI INCOMPLETĂ A PICTORIȚELOR MAGHIARE DIN SECOLUL AL 19-LEA

Cuvinte-cheie: *pictorițe maghiare; istoria artei maghiare din secolul al XIX-lea; perspectiva masculină; imaginea femeii biologice; cultura muzeală*

Nașterea picturii naționale maghiare este legată de o perioadă extrem de dinamică din secolul al XIX-lea, din perspectiva societății, literaturii și istoriei artei. Cu toate acestea, din istoria artei lipsește până în zilele noastre istoria pictorițelor maghiare din acea vreme. În studiul meu, examinez ce factori au contribuit la crearea acestei lacuni existente până în prezent. Din perspectiva mea, situația pictorițelor maghiare din acea vreme și estomparea nedreaptă a memoriei lor (sau chiar negarea acesteia) a fost îngreunată de existența cumulată și suprapusă a următorilor factori: nașterea idealului artei naționale maghiare, instituționalizarea tardivă a educației artistice, dezvoltarea culturii muzeale, formarea disciplinei istoriei artei, noua imagine biologică a femeii din secolul al XIX-lea și problema privirii masculine.

A PÁLYAKEZDŐ RAJZTANÁR ÉS KÉPZŐMŰVÉSZ.
MARLIN MOLLY
(SZÁSZSEBES, 1865–BAYRISCHZELL, 1954)

Kulcsszavak: *nők oktatása; rajztanítónők; női képzőművészek; szakmai dilemmák; női életút*

Az erdélyi szász képzőművészet történetének kutatója, Gudrun-Liane Ittu a 20. század fontos női alkotójaként tartja számon a szászsebesi Marlin Mollyt öt másik nő társaságában, olyanokként, akik az 1880-as, 1890-es években elsőként tanultak külföldön.¹ Az általa felgöngyölített művészi életrajzi adatok a szakmai karriernek párhuzamba állítására adnak lehetőséget, továbbgondolásra készítetnek a magyar festőiskolákra, a festészet intézményes oktathatóságára, a női festők képzésére, identitására, karrierjére vonatkozóan is. E tanulmányban egy női életpálya alakulástörténetének rekonstruálása rendjén vizsgálom ezeket a kérdéseket.

A viszonylag hosszú életkort megélt Marlin Molly élettörténete Szászsebesről indul, és a szálak német földre vezetnek, miközben nyomát veszítjük a 20. században.² Az evangélikus felekezetű Marlin Molly a Szászsebesen jegyzőként működő Karl Marlin és Lujza lánya.³ Kolozsváron az Állami Tanítóképzőben szerez képesítést,

* BERKI Tímea (1977), PhD, irodalomtörténész, társult oktató, BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézet, szerkesztő, *Napsugár*, *Szívárvány* gyermekirodalmi lapok, Kolozsvár, berkitimea@gmail.com

1 Lásd erről bővebben Gudrun-Liane ITTU: *Siebenbürgisch-Deutsche Künstlerinnen vom Ende des 19 und Anfang des 20 Jahrhunderts*. Studia Ubb Historia Artium LXV(2020). 1. sz. 127–157.

2 Erdélyben utoljára 1907-ben állít ki, Segesváron. Vö. uo. 139.

3 Valószínű, rokonságban áll azzal a Marlin családdal, melyhez a polgári származású Marlin Joseph is tartozik. Ez utóbbi Nagyszebenben tanult, Bécsben teológiai képzésben vett részt, majd újságírói, szépírói karriert futott be Pesten. Lásd MISKOLCZY Ámbrus: *A szászok német nemzeti ébredése = Erdély története*. Főszerk. Köpeczi Béla. III. Online: <https://mek.oszk.hu/02100/02109/html/588.html#597> (Utolsó megtekintés: 2025. 03. 18.) Németül ismertette a román népköltészet értékeit, és hangsúlyozta a magyarság szerepét Erdélyben. *Attila* című drámájáról bővebben HERMANN Gusztáv Mihály: *Joseph Marlin: Attila* = HERMANN Gusztáv Mihály–ORBÁN Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székely nép tudatában*. EME, Kvár, 2018. 205–206.

majd felvételt nyer a budapesti Mintarajzképző Iskola női osztályába, ahol 1891-ben polgári leányiskolai rajztanítónői képesítést nyer.

Bicskei Éva állítja azt, hogy a nők képzőművészeti képzése és tevékenysége jólneveltséget, így társadalmi státuszt jelzett a 19. században, és a középréteg kulturális önmeghatározásának alkotórésze volt, akárcsak a nyelvtanulás vagy zenei tudás.⁴ A nők szakképzése a budapesti iskolában éppen abban az időszakban, amikor Marlin Molly ott tanul, másodlagosnak számított a férfiakéhoz képest, és a rajztanításra korlátozódott. Az intézmény elzárkózott a hivatásos festőnők képzésétől: festészeti oktatásban csak magas tandíjat fizető és „rendkívüli” nőnövendékek részesülhettek.⁵ „A mintarajztanoda nemcsak a nők professzionális képzőművészeti tevékenységének dilettánsként való felfogását tartotta fenn, hanem egyben a műkedvelést (a női) nemhez kötötten építette ki.”⁶ A magas tandíj anyagi korlátozása, a rendkívüliség sem jelentett garanciát a képzőművészeti tevékenység professzionális elismeréséhez.

Az *Okleveles rajztanárok, rajztanítók és rajztanítónők névjegyzéke a képesítés nemének, évének és az illető állomáshelyének megjelölésével* című kiadványban ott találjuk Marlin Molly nevét, és azt, hogy 1891-ben polgári leányiskolai rajztanítónői képesítést szerzett. Ezáltal kortársi értelmezésben – amint erre Bicskei Éva rámutatott – a női dilettáns, azaz műkedvelő képzőművészek sorába tartozott. 1891-ben többen is befejezték tanulmányaikat a mintarajziskolában, a tizenhét diák közül tizennégy férfi és Marlin Molly, Rigó Mária, Rössner Adél, valamint Telkesy Valéria. A rajztanítói vizsga előtt ez a négy nő 1891 márciusában közös fellebbezést nyújt be az intézmény vezetőjének, Kelety Gusztávnak a vizsgakövetelmények miatt, hiszen olyasmit is számonkérnek tőlük, amit saját költségükön, szorgalomból tanultak meg, nem a mintarajziskolában.⁸ E női szolidaritásról és öntudatosságról árulkodó gesztus erősít meg abban, hogy érdemes e női életpályák alakulását alaposabban szemügyre venni.

Rigó Mária az egykorú elképzelések szerinti legegységertelműbb utat járja be. Mintarajziskolai tanulmányai után polgári leányiskolai tanítóként, majd tanítóképzői tanárként helyezkedik el Kolozsváron.⁹ Pályakövető, a végzettségének megfelelő hivatást gyakorolja, de alkot is, művészi teljesítményét kiállításokon szereplő munkái

4 Vö. BICSKEI Éva: *Műkedvelés és professzionalizáció között. Nők képzőművészeti oktatásának intézményesülése az első világháborúig*. Korall 13. (2003. szept.) 5–29.

5 Néhány erre vonatkozó példához lásd SZÉCSI Noémi–GÉRA Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*. Európa, Bp., 2015. különösen 308–375.

6 BICSKEI: *i. m.* 14.

7 *Okleveles rajztanárok, rajztanítók és rajztanítónők névjegyzéke a képesítés nemének, évének és az illető állomáshelyének megjelölésével = Rajzoktatás. A magyar rajztanárok és rajztanítók országos egyesületének értesítője*. XIV(1911). 4. sz. 117–130.

8 Lásd erről bővebben BICSKEI: *i. m.*

9 Kolozsvári rajztanítóként részt vesz a Kolozs megyei tanítótestület nevelésügyi bizottsága munkálataiban. Vö. S. J.: *Egyesületi élet. Család és nevelés XXIV*(1899). 1. sz. 11.

jelentik. A fővárosi iparcsarnokban az 1885-ös országos kiállításon látható edények, használati tárgyak díszítését értékelve, a porcelánfestés kapcsán írják, hogy „[M]int különlegességet sokan fogják megtekinteni a báró Kemény Vilma és Rigó Mari kolozsvári »műkedvelők« munkáit, melyek régi jó magyar minta után készült edényállványra vannak rakva s ez állványt virágokkal szintén Kemény Vilma bárónő festette be. A bárónő különben csupa madarat festett (tányérokra,) míg Rigó Mari kínai és japáni alakokkal, meg kutya s macska csoportokkal próbálkozott meg, mindkettő nagyobb sikerrel, mint műkedvelőktől várhatnék. Báró Bornemissza Albertné Kolozsvárról és Vancza Emma Miskolcra szintén állítottak ki igen csinos porcelánfestéseket”.¹⁰ A kiállítási tárca szerzője az ismertetésen kívül minősítésekbe is bocsátkozik, és ezekre figyelve, számunkra a műkedvelő szó idézőjeles használata igazán érdekes. Ez arra enged következtetni, hogy a kifejezés jelentése bizonytalanságával számol a szerző. Erre utal a „nagyobb sikerrel, mint műkedvelőktől várhatnék” megfogalmazása, és ezzel a dilettáns és művészileg értéket létrehozó alkotók közötti különbség kérdését hozza játékba, ami pozitív elmozdulást jelenthet a női képzőművészek kortársi értelmezéseihez képest. A díszítőművészet kérdésére a tanulmány egy későbbi részében visszatérünk. Egyébként ezen a kiállításon a X. csoport, az Agyag- és üvegipari csoport kiállítási nagy érmét nyeri el Rigó Mari, jó ízléséért.¹¹ A kolozsvári *Ellenzék* napilap tudósítása megerősíti azt a tényt, hogy festői tevékenységével tanítói, tanári pályája idején sem hagy fel Rigó Mari, például a helyi művészbál díszletei festésében vállal szerepet más festők társaságában: „A ma esti művészbálra nagy a készülődés. A festők Peielle Róbert műtermében, hetek óta dolgoznak a díszleteken. A munkába részt vettek: Peielle Róbertné, özv. Peielle Istvánné, Rigó Mariska, Biasini Mariska, Ács Ferenc, Peielle Róbert, Kőváry Endre, Marselek Endre, Stein János, Veress Zoltán. Papp Gábor festő is készített egy reklám képet, mely a New York szállóban látható”.¹²

Telkesy Valéria (1870–1950), aki 1893-ban szintén díjat nyer csendéletével, és akit tehetségesnek tartanak már diákként is, tanulmányai végeztével festőnőként működik. Életpályája mélyreható feltárása gazdagíthatja a női képzőművészek történe-

10 MUZSLAI K. János: *A szalonból a konyháig (Kiállítási tárcsa)*. Fővárosi Lapok XXII(1885). 115. sz. 745.

11 Rigó Mari nem egyedüli nyertes. Kiállítási nagy érmet nyer még „Báró Bornemissza Albertné szül. gr. Kornis Gabriella Kolozsvár, jó ízlésért. Farkasházi Fischer Vilmos porcelánfestészete Kolozsvár, jó munka, jó ízlés és iparművészeti haladásért. Kemény Vilma bárónő, jó ízlésért. Haller Kornélia Kolozsvár, jó ízlésért. [...] Zilahi fazekas-ipartársulat Zilah, jó munkáért”. Sz. n.: *Országos kiállítás*. Székely Nemzet III(1885). 151. sz. o. n.

12 A kolozsvári *Ellenzék* napilapot idézi MIKLÓSI-SIKES Csaba: *Festőművészek, műtermek a 19. századi Kolozsváron. Kortörténeti adatok a helyi sajtó tükrében*. Erdélyi művészet 1989. Online: <http://www.erdelyimuveszet.ro/kataszter/keret/cikk/cikkekossz.htm> (Utolsó megtekintés: 2025. 05. 02.)

tét. Rössner Adél (1860–1954) Munkácsy ajánlására tanul az intézményben 1882 és 1885 között. Ő az, aki tanulmányait házassága és anyasága miatt hagyja abba. Férje Komócsy József költő lesz, azonban nem pályaelhagyó, hiszen sikerül a családi szerepei mellett elvégeznie a rajztanítónői és női festészeti szakot. Özvegysege után második férje 1907-től Krenner Viktor festőművész, író, így a művészethez családiról is kötődik. Szakmai pályája az országos képzőművészeti főiskolán folytatódik, ahol 1937-ig oktat. Esetében a szerepek összeegyeztetése sikertörténet és társadalmi felemelkedést mutat. Oktatói karrierje a női rajzoktatás és a képzőművészeti főiskola vonatkozásában is példaértékű, ambiciózus.¹³

Marlin Mollyt 1892-ben nevezik ki a szászsebesi állami elemi iskolához rendes tanítónőnek. 1895-től Kassán a Felsőbb Leányiskola tanítójaként heti 18 órában rajzot, mértant, tornát tanít, a rajzsztár óre. Az iskola értesítőiből¹⁴ órái tartalma rekonstruálható, ez betekintést enged a korabeli rajz- és mértantárgyak struktúrájába, finalitásába. Mindez a mértani rajz, a geometriai díszítmények, a síkidomok rajzolása, a szabadkézi rajz, a perspektivikus látás, festés köré szerveződött. Pár évvel később, 1902-ben sikerül előlépnie rendes tanítónőnek, amely folyamat szempontunkból túlmutat a sima előléptetésen.

Egy korábbi tanulmányomban¹⁵ írtam arról, hogy bizonyos női szereplehetőségek és szakmai pályák nem alakulhattak volna annyira szerencsésen, ha nincs a háttérben anyagi és szellemi támogató. Marlin Molly esetében e támogató a kolozsvári tudós, Brassai Sámuel, aki nagyon korán, vagyis az 1858-as nőíró vitában elsőként foglal állást a nők alkotó szereplehetőségei mellett és kritikusan viszonyul ahhoz a férfitársadalomhoz, amely elzárta őket az oktatástól.¹⁶ A *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* 1896-ban figyel fel Marlin Molly tevékenységére és fontosnak tartja kiemelni az erdélyi származású nő tanulmányainak támogatóját.¹⁷

A Mintarajziskola 1888/89-es évkönyvének statisztikai adatai közt azt olvassuk, hogy Brassai Sámuel nyug. egyetemi tanár 500 forinttal segélyezte a női osztály egy

13 Karrierjére Bicskei Éva és Peternák Miklós hívta fel a figyelmet. BICSKEI: *i. m.*, illetve PETERNÁK Miklós: *Fényképek a művészeti képzés háttérében*. Per Aspera ad Astra VIII(2021). 2. sz. 151–179. A pályakép értelmezéséhez lásd Bojtos Anikó: *Székely Bertalan korai nőnevendékei (1871–1885)*. Ars Hungarica XLVIII(2022). 2. sz. 187–210.

14 Vö. online elérhető iskolai értesítők – Állami Leány Középiskola, Kassa: https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Kassa_13996/ (Utolsó megtekintés: 2025. 04. 04.)

15 BERKI Tímea: „Édes jó Brassai bácsi!” *Közelítések egy 19. századi tudós levelezéséhez*. Erdélyi Múzeum LXXXI(2019). 3. sz. 11–23.

16 BRASSAI [Sámuel]: *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz*. Szépirodalmi Közlöny 2(1858). 33. sz. 1397–1400; 34. sz. 1421–1425; 35. sz. 1445–1449; uő: *Tiltakozás*. Pesti Napló 9(1858). 127. sz. 2–3.

17 Sz. N.: (*Eine fächliche Mahlerin*). *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* 1896. 6855. sz. 685.

növendékét.¹⁸ Itt nem nevezik meg a diákot. Ugyanakkor Rigó Mari húgának, Annának, amint Brassai levelezéséből kitűnik, barátai segítségével 1000 forintért Bécsből zongorát vásárol.¹⁹ A tudós e gesztusából arra következtethetnénk, hogy Rigó Marit támogatja anyagiilag, ami akár igaz is, de itt mégsem ő a kedvezményezett. A kolozsvári Brassai-hagyatékban fennmaradt, 1888. szeptember 13-ai keltezésű pénzutasvány szerint a tudós postán küld 500 forintot Marlin Mollynak Szászsebesre.²⁰ (Mellesleg pár évvel később szintén a Mintarajziskolában tanuló küküllődombói Csiki Istvánnak küld pénzt, de csak 30 forintot.²¹) Látható, hogy a kéziratos levelezés és a Mintarajziskola értesítője jelentős (kontroll)forrás az oktatáshoz való hozzáférés, anyagi aspektusok, mecénatúra tekintetében.²² Az értesítő szerint Gömör és Kishont vármegye közönsége 100 forinttal segélyezte egy másik női növendék tanulását, a nagyváradi görögkatolikus püspökség 250 forint ösztöndíjat biztosított egy első osztályos növendéknek – nem pontosít az értesítő, valószínű, hogy nem nőről van szó, akárcsak a Zombor városi Falcione-féle 600 forintos ösztöndíj esetében. Nyilvánvaló, hogy a vármegyei és az egyházi püspökségi, de akár az említett városi ösztöndíj összegéhez képest is kiemelkedően magas a Brassaitól érkező segély, ráadásul egyedi abban az értelemben, hogy magánszemélyként, nyugalmazott egyetemi tanárként fizet majdnem annyit, mint a többi támogató, ráadásul a tandíjakból befolyt éves összegek is e támogatások körül mozognak. Hozzátehetjük ehhez, hogy az iskolát elvégző fiatalok kezdő tanítókként alig számíthatnak a tandíjnál picivel magasabb fizetésre, hiszen a Brassai–Marlin-levelezésből kiderül, hogy a segédtanítói 710, a rendes tanítói fizetés pedig 750 forint.²³ Ez az anyagi támogatás tehát nélkülözhetetlen a fiatal szászsebesi lány felsőfokú oktatása tekintetében. Kapcsolatuk nem merül ki ennyiben. Máskor Marlin Molly azért keresi fel Brassait levélben, hogy elhelyezkedése ügyében – 1894-ben Eötvös Lorándnál, előléptetéséért pedig 1897 januárjában Csengery Antalnén keresztül – Wlassics Gyula miniszternél járjon közben. Ez a gesztus a tudós személyes és szakmai kapcsolathálójának dinamikáját, annak szimbolikus tőke mivoltát érzékelteti, amelyet mindig hasznosít, ha szükséges. Wlassics megkeresése eredménytelen volt ekkor, mivel az 1897-es év helyett csak 1902-ben

18 KELETI Gusztáv: *A magyar kir. országos mintarajziskolának és rajztanárképzőnek értesítője az 1888/89. tanévről*. Franklin Társulat, Bp., 1889. 42.

19 A műkedvelő zongorista Anna Liszt-tanítvány lesz, majd előadóművész, zongoratanár.

20 *Pénzutasvány*. 1888. szeptember 13. Kézirat. Lelőhelye: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára. Jelzete: Ms 239. Vegyes táviratok és postai fölvevények.

21 *Pénzutasvány*. 1896. március. Kézirat. Lelőhelye: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára. Jelzete: Ms 239. Vegyes táviratok és postai fölvevények.

22 KELETI: *i. m.* 44.

23 *Marlin Molly Brassai Sámuelhez*. 1897. január 9. Kézirat. Lelőhelye: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára.

sikerül Marlin Molly előléptetése,²⁴ de addigra már számára is megadatik a miniszterrel való személyes találkozás, ugyanis a kassai dóm felújítása, átépítése utáni átadására Wlassics a városba érkezik 1896 szeptemberében. Ellátogat az Állami Leánygimnáziumba. Az intézet vendégkönyvének Marlin Molly által ízlésesen festett egyik lapjára jegyezi be nevét, mi több, a „segédtanítónő az 1898/9. tanévben a rajzban elért szép eredményért a miniszter úr Ő Excellenciájától is nyert kitüntető elismerést [...] és részére I. ötödéves pótlékul 120 korona utalványoztatott”.²⁵ A fentebb említett levelezés felől ez az (anyagi) elismerés Marlin Molly érdemei mellett támogatói közbenjárás eredménye is lehet. A megkésétt, de folyamatos minisztériumi figyelem tovább kíséri a nő pályáját. Például az 1899-ben kieszközölt éves szabadsága mellé állami segínyt is nyer a külföldi (előbb féléves müncheni, majd párizsi) tanulmányútjához.²⁶ Az 1900-as évek elején visszatér Münchenbe, majd Berlinbe is eljut.²⁷

A híres festőakadémiák látogatásakor szerzett tudás kamatoztatása sem marad el, a visszatérő Marlin Molly különdíj fejében vezeti be a vízfestészetet a kassai iskolába. Diákjai alkotásait kiállításokon, tárlatokon mutatja be, például 1898-ban Kassán az iskolában kolléganőjével, a kézimunkát tanító Radványi Annával közösen. A kassai *Pannónia* tudósítója, miközben a város figyelmébe ajánlja a kiállítást, ezt írja: „konstatálnunk kell, hogy különösen a csak ez éven megnyílt aquarelle kurzus fényesen bevált. A kiállított diszítmények, szénrajzok csinosan és tisztán, gonddal vannak kidolgozva; egyes virágcsoportok festésében és tájképek rajzolásában már némi önálló felfogás és hangulat is nyilvánul”.²⁸ Látható tehát, hogy az új technika bevezetése a helyi sajtóban is hírértéket nyer.²⁹ Talán itt érdemes szót ejteni arról, hogy 1900-ban Marlin Molly is részt vesz Budapesten Szuppán Vilmos iskolaigazgató, rajztankönyv-

24 Rendes tanítónőként – a fizetési skála legalján, a miniszteri segédtitkárokkal azonos kategóriában – a X. fizetési osztály 3. fokozatába sorolják, ami 800–1000 forintos fizetést jelent, amelyhez még lakpénzt és 120 korona pótlékot is kap. Vö. *A kassai m. kir. állami felsőbb leányiskola értesítője az 1899–1900. iskolai évről*. Szerk. KOLACSKOVSKY Elza. Ries Lajos könyvnyomdája, Kassa, 1900 (a továbbiakban *Értesítő 1899–1900*); Szívós Erika: *A magyar képzőművészek társadalmi helyzete a 19–20. század fordulóján* = uő: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918*. Új Mandátum, Bp., 2009. 97.

25 *Értesítő 1899–1900*. 63.

26 Uo. 68.

27 Lásd Gudrun-Lianne ITTU: *Siebenbürgisch-Deutsche Künstlerinnen vom Ende des 19 und Anfang des 20 Jahrhunderts*. Studia Ubb Historia Artium LXV(2020). 1. sz. 139.

28 Sz. N.: *Az állami felsőbb leányiskola*. Pannónia 1898. június 23-i sz. 5.

29 „Sok tekintetben új alapon indult meg a rajztanítás. Marlin Molly tanítónő a külföldön jónak, üdvösnek tapasztalt újításokat hozott be és a tanításban meglepő eredményt ért el. Mind nagyobb tért foglal el tanításában a természet után való rajzoltatás; a növendékek fantáziájának és találékonyságának és ezzel együtt munkakedvének pedig nagy tért nyit az önálló tervezetek készítése. A víz-festészeti tanfolyam is szép sikert mutatott fel.” *Értesítő 1899–1900*. 53.

szerző 25. éves tanári jubileumán, ahol „vidéki állami felsőbb leányiskolák igazgatói és tanári testületei is csatlakoztak az ünnepélyt rendezőkhöz, miáltal annak országos jelleget adtak. Az üde lombbal ékesített nagy terme az iskolának, melynek ünnepi keretét a fehér ruhás növendékek alkották, megtelt díszes válogatott közönséggel, melynek sorában miniszteri biztos, államtitkár, számos iskolaigazgató, a kolozsvári igazgató De Gerando Antonina, de Marlin Molly is ott volt más felsőbb leányiskolái tanítónők társaságában”.³⁰ Szuppán Vilmos az iskola indítása óta igazgató itt, ahol Marlin Molly ez ünnepségre látogatva „rajztanításunkat tette tanulmány tárgyává”.³¹ Ezt a tanulmányozást az értesítő az iskolában látogatást tévő politikai és szakmai hivatalosságokkal egyenrangúan kezeli. Marlin Molly időzése az intézmény szempontjából eseményszámba menő és számontartandó.

1902-ben ismét Budapesten jár, és az Állami Felsőbb Leányiskolában tartott előadásában veti fel azokat a szakmai dilemmákat, amelyek őt foglalkoztatják. Nőként a női oktatásról, a rajztanításról és a képzőművészeti pálya lehetőségeiről beszél tanárai, kollégái előtt. Előadását közli a kassai iskola értesítője³² (önálló értekezésként kiadott közleményként is³³), így e forrásból kitűnően rekonstruálható érvelése a rajzoktatás hogyanját illetően. Határozottan érdemes részletesebben foglalkozni ezzel a szövegével.

Marlin erős kérdésfelvetéssel indít, a műtermi alkotás és iskolai rajzoktatás összeegyeztethetőségének kérdésével: a művészetet hátrahagyva lép ő a katedrára, művészi aspirációitól megfosztottan. Önreflexíven, saját hiányosságait a gyermeki léttel, a gyermek és művészet kapcsolatával köti össze: „hisz gyermekkorai rajzóráimra ijesztő élménsséggel emlékeztem vissza; magát pedig a gyermeket a művészet iránti viselkedésében még alig ismertem annyira, hogy megvigasztalhatott volna. Csak lett volna sejtelmem »Die Kunst im Leben des Kindes« című nagy mozgalomról, mely hullámban tartja a külföldi művészek, paedagógusok gondolkozását, – megkönnyebbültem volna”.³⁴ Tanítói gyakorlata hiánya és a gyermeki sajátosságok ismeretlensége találkozik a lányok oktatáshoz való joga ügyével, és diákjaival végzett gyakorlatai felől

30 SZUPPÁN Vilmos: *Értesítő a budapesti m. kir. állami felsőbb leányiskola és a vele kapcsolatos felső továbbképző tanfolyam 1900–1901-iki huszonhatodik iskolaévről*. Fritz Ármin könyvnyomdája, Bp., 1901.

31 Uo. 20.

32 MARLIN Molly: *Rajztanítás művészi alapon = A kassai m. kir. állami felsőbb leányiskola és a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1902–1903. iskolai évről*. Szerk. MÖSZL Gusztáv. Vitéz könyv-, kő- és műnyomdája, Kassa. 83–91 (a továbbiakban *Értesítő 1902–1903*).

33 Az intézmény férfi tanárai mellett (akik a lánynevelésről és számtanról írnak) Marlin Molly és Halmi Piroska értekezését közli az iskolai értesítő. Halmi Piroska a németországi iskolák rendszerét ismerteti 1908-ban, kiemelve azokat a sajátosságokat, amelyek a kassai oktatási intézményben is adaptálhatók lennének.

34 MARLIN: *i. m.* 83.

jut arra a következtetésre, hogy a lányok képzőművészeti nevelése tulajdonképpen a haza művészetének és a haza szeretetének szolgálata. Módszertani szempontból közelít az oktatáshoz. A szemléltetés módszerét kifogásolja, amikor a tanteremben látható, élettelen, pedáns rajzmintákat hozza szóba. De tesz is a kifogásoltak ellen: „helyükbe aggattuk a legjobb mesterek jó rajzú, üdeszínű munkáit. Fali polcokon díszletek a fenséges antikok, különböző stílusú edények, pajzsok, oszlop-fejek. Erdő, mező pedig adott friss virágot”.³⁵ Megváltoztatja, élővé teszi tehát a gyermeki képzeletet is mozgósítani tudó rajzolás, vagyis kezdetekben a mintakövetés tárgyát. Példái részei ugyan a tantervnek, de módszertanilag új, felfedeztető, a gyakorlatitól az elméleti felé haladó oktatási szemléletéről árulkodnak. A levélszobrás mellett az orgonatervezet és babaszoba példáit ismerteti, részletesen bizonyítva, hogy eljárása miként szolgálja a fiatalok esztétikai, etikai és vallási érzékét, pontosabban: a természeti megfigyelés esztétikai, a természetvédelem etikai, míg a természetből vett tárgy (levél, orgona) rajzolás közbeni csodálata járul hozzá a lelki és vallási érzület fejlesztéséhez – így nyilatkozik meg a művészet léleknevelő ereje. A szigorúan szabályozott, tanterv által előírt feladat kivitelezésében, az alkotásban megengedett egyéni szabadság a másik olyan (ism)érve Marlin Molly tanítói koncepciójának, amely teret ad a gyermeki önkifejezésnek. A művészeti alapokon nyugvó rajztanítás okfejtésében funkcionális, az iskolán kívül is releváns tudást, gyakorlatot nyújt, és ez „a leány vezesse be a művészetet az otthonba!” kijelentésében köszön vissza. A babaszoba, annak műérzékkel történő berendezése egyfelől a tanítványok otthonában is nyomot hagyhat, másfelől pedig a (magyar) iparművészetet ismerteti meg azokkal. A székely parasztkorsó, a magyar „ornament” így nyer kettős értéket: a sajátos ipar- és díszítőművészeti tárgyak használata az iskolai feladaton túl az otthonok részévé válik, az oktatás etnikai, nemzeti identitásformáló jellege pedig felerősödik, a homogenizáció irányába mutat, az intézetben létrehozott alkotások pedig a szimbolikus nemzetrepresentáció részei lesznek.

Marlin Molly magyar lányokról beszél, a magyar nő géniuszához fohászkodik, hogy a művészetet a rajztanítás fölé emelő munkájában megsegítse nemcsak őt, hanem kollégáit is, akiket „a haza művésze, a haza szeretete hív! – Zászlója fennen leng, – mutatja az utat! Induljunk alája egytől-egyig! – »Előre!«”.³⁶ Hazafias gesztus tehát a lánynevelés, a rajztanítás, a magyar iparművészet iránti érdeklődés. Marlin értekezésének jelentőségét és tanítói gyakorlatát a rajztanárok elismerik, és a rajzoktatás modern irányába sorolják, mint ahogy Szűts Izsó, aki a műízlés neveléséről tartott előadásában és annak írott változatában is említést tesz róla.³⁷

³⁵ Uo. 84.

³⁶ Uo. 91.

³⁷ Vö. Szűts Izsó: *A műízlés nevelése. A rajzoktatás reformja Európában*. A Magyar Rajztanárok Országos Egyesületének értesítője V(1903). 20. sz. 703–721.

Marlin Molly fontosnak tartja, hogy az iskolai oktatáson túl egyéb alkalmakat megragadva is fejlessze diákjai műérzékét az iskolában kiállított diákmunkák által, vagy olyankor, amikor közös kiállításlátogatásra viszi azokat, 1902-ben például a Nemzeti Szalon kassai képkiállítására, ahol Strasser Sándor számtan-, természettan- és mértantanárral együtt magyarázattal kísért ismertetőt tartanak,³⁸ vagyis tanárként a szemléltetés és megfigyeltetés említett lehetőségeivel élnek.

Tanári működése idején a rajzszerzőre, ez szakmájából adódó feladat, akárcsak a Wlassics Gyula látogatása apropóján már említett vendégkönyv festése, díszítése, amely keze alatt iparművészeti tárggyá alakul, miközben a látogatás emlékét őrzi. Ennél sokkal érdekesebb az, hogy a millennium iskolájukban történő májusi megünneplésekor felügyeli a díszítést, és „a színpad bálteréül egy három méter magas képet festett, mely Árpád fejedelmet vezéreivel ábrázolja. [Május] 9-én reggel a növendékek nemzeti színű kokárdákkal felékesítve, sokan magyar díszruhában, jelentek meg az iskolában, honnan mindannyian saját felekezetük templomába ünnepélyes isteni tiszteletre mentek”.³⁹ A honfoglalás narratívájába épülő színpadi háttér, a nemzetrepresentációs millenniumi ünnepi díszlet eléri a német sajtó ingerküszöbét is, ahol az alkotást festményként, nem dekorációként értelmezik.⁴⁰ A lányok rajzoktatásakor már előkerült az iskolában tanultak otthoni kamatoztatása és a művészeti tudás funkcionalitása, applikatív lehetősége kapcsán, hogy az ipar- és díszítőművészeti jártasság mennyire meghatározó lehet az oktatáson túl is. Marlin Molly esetében ezek a díszítőmunkák is hasonló jelentéssel telítődhetnek, ambivalens mivoltuk egyértelmű: miközben önálló művészi alkotások, alkalmi ünnepek olyan dekoratív elemei, melyek közösségekké válnak, és a tanári hivatás nemzeti narratívába épülő részét képezik. Így nem a férfiak által művelt, értékesebbként elismert festői alkotóművészet részei, hanem abból a perspektívából csak másodlagosak.

Bár végső soron Marlin Molly rajztanító pályája sikertörténet, e diszkriminációt már diákkorában megtapasztalhatta nőtársaival együtt. Amint erre Bicskei Éva felhívja a figyelmet, a rajzoktatás megőrizte nem specifikus jellegét, azaz eltérő bánásmódban, elméleti és gyakorlati szakoktatásban részesítette még a 20. század elején is a férfi és női hallgatókat.⁴¹ A professzionális diszkrimináció másik példája – a tanulmány elején Rigó Mari festői szerepéhez kapcsolódva – a dilettáns, azaz műkedvelő címke, amely még a századelőn is használatban volt a nők professzionális képzőművészeti tevékenységére vonatkozóan, ráadásul „a mintarajztanodában elsajátított ipar-

38 Lásd *Értesítő 1902–1903.* 61.

39 Uo.

40 Marlin Molly e munkája és rövid életrajza említése apropóján hangsúlyozzák Brassai támogatását, valamint azt is, hogy mekkora alkotás ez a festmény. Vö. Sz. n.: (*Eine fächliche Mahlerin*). Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt 1896. 6855. sz. 685.

41 BICSKEI: *i. m.* 16.

művészeti tevékenység különösen kedvezőtlen elbírálás alá esett”.⁴² A női emancipációban alapvető szerepet betöltő intézmény számszerűsíthető eredményeit szintén Bicskei Éva foglalja össze: a mintarajztanoda „1871 és 1914 között mintegy hatszáz-húsz nőt részesített felsőfokú képzőművészeti képzésben, és közülük százkilencvennyolcan szereztek rajztanítónői képesítést”.⁴³ E kis statisztika értelmezésekor a (fesző) női életpálya sajátosságaival is számolnunk kell, mivel a társadalmi normakövetés (házasságkötés, gyermekvállalás) miatt sokan pályaelhagyók lettek. Az az elképzelés is működött az intézményben, hogy „azok a növendékek, akik az oklevél megszerzése után tanítónői álláshoz egyelőre nem juthatnak, ily módon iparművészeti készségük és kézi ügyességük révén tarthassák fent magukat”.⁴⁴ Ez utóbbi elképzeléssel cseng össze Marlin Molly értekezése is, amelyben, mint már arról szó esett, a háziipari és iparművészeti ismeretek (otthoni) alkalmazhatóságát hangsúlyozza.

Életpályájának további alakulásához visszatérve, Kassán ő is jótékonyági „amateur kiállítás”-on van jelen 1897-ben,⁴⁵ akárcsak Rigó Mari Kolozsváron, és tanítói működése alatt is folytatja festészeti munkásságát. Azonban Rigó Maritól eltérően külföldi tanulmányutakon vesz részt, amelyek célja kettős: az ottani rajzoktatás tanulmányozása és az önképzés (pl. új technikák megtanulása).

Marlin Molly az 1900-as évektől állandó szereplője a Nemzeti Szalonnak, ahol a kiállított műveiből fel is vásárolnak⁴⁶: *Tőparton* című alkotását Oszkar von Krücken⁴⁷, a *Csendélet* címűt pedig a Szalon kassai kiállításán az N. N. monogram mögött rejtőző vásárló.⁴⁸ 1903-ban egykori évfolyamtársa, Komócsy Józsefné (Röszner Adél) ír cikket *Téli kiállítás a Nemzeti Szalonban* címmel, amelyben az áll, hogy „[a]z előteremben vízfestmények, rézkarcok és litográfiák vannak csoportosítva. A két utóbbi műfaj egyszersmind egy új név debüt-jét jelenti. Ez Marlin Molly, az erdélyi születésű rajztanítónő, a kinek enerzsiáját és hivatásába vetett hitét nem bírták leigázni a mostoha viszonyok. Végre rajta is beteljesedett az evangéliumi mondás: meghallgattatott és két évig tanult külföldön. Kiállított művei meggyőző bizonyyságot szolgáltatnak

42 Uo. 25.

43 Uo. 27.

44 Uo. 17.

45 Sz. n.: *Amateur kiállítás*. Pannónia 1987. 165. sz. 1–2.

46 A festőnők konvencionális, preferált alkotásai eladhatóságát illusztrálja: „De természetesen nem csupán ő [Parlaghy Vilma 19. századi ünnepezt és keresett portréfestő] létezett ekkor a műtárgypiacon, hanem más festőnők is, bár csakúgy, mint más művészeti ágak esetében, a népszerű piacra kellett termelniük, portrékat, állatokat, csinos csendéleteket kellett festeniük, hogy alkotásaikat eladhassák”. SZÉCSI–GÉRA: *i. m.* 370.

47 Vö. Sz. n.: (*Művásárlások a Nemzeti szalonban*). Pesti Hírlap 1900. márc. 21. 6. Ugyanez a hír olvasható a *Magyarország* című lap 1900. márc. 22-i számának 10. oldalán is.

48 Vö. Sz. n.: *Képvásárlás*. Felsőmagyarország 1902. okt. 30. 4.

arról, hogy a kultuszminiszter nem érdemtelenül részesíté támogatásában”.⁴⁹ Korábbi kiállításai ellenére debütnek nevezi a budapesti jelenlétet a cikkíró – aki a képzés elvégzése után nem sokkal nyer „emberségből” és kevésbé professzionális megítélés alapján segédtanítói állást a mintarajztanodában⁵⁰ –, hiszen a kassai Szalon-szerepléshez képest ez szintváltást, fővárosi bemutatkozást jelent. Komócsyné (ön)reflexív, akár saját mostoha körülményeire is reflektáló írása kiemeli a külföldi tanulmányok és a miniszteri támogatás fontosságát Marlin pályájának alakulásában. Az sem mellékes e vonatkozásban, hogy ezen a kiállításon a magyar kormány vásárlóként van jelen: a számos általa felvásárolt műtárgy között kitüntetett szerepet kapnak Marlin Molly rézkarcai és litográfiái már csak azért is, mert a kiállításon szereplő más női alkotók, Rónay Kinga, Brück Hermin és Bömm Ritta műveit nem a kormány, hanem magánszemélyek vásárolják meg.⁵¹ Amiről nem tájékoztat ez a cikk, természetesen azért, mert nem képezi tárgyát, az az, hogy Marlin Molly külföldön is kiállít, Münchenben például 1902-ben.⁵² A Nemzeti Szalonon⁵³ később is részt vesz, 1907-ben Erdélybe is visszatér művészként a szász alkotók segesvári kiállítására,⁵⁴ melyet a Sebastian Hann Egyesület⁵⁵ szervez.

Időközben az 1904-es tanévet a tanári testületre nézve rosszként tartja számon a kassai leányiskola. Betegségek, halálesetek, nyugdíjba vonulás miatt maradnak távol tanárok, köztük Martin Molly, aki „ideiglenesen nyugdíjaztatta magát, hogy tehetségeit, a nézete szerint kevésbé idegrontó művészi pályán érvényesítse”.⁵⁶ Szűk tíz év tanítói munkásság és pár évvel az ígéretes előadás után a rajztanító pálya negatív aspektusait látjuk itt, miközben festőként növekvő népszerűségnek és a kormány figyelmének örvend. Egyéni példája nem lehet mutatója a női festők karrierjének, jóval több információra lenne ahhoz szükség, hiszen a kérdések adóttak. Miért vált ideg-

49 KOMÓCSY Józsefné: *Téli kiállítás a Nemzeti Szalonban*. Budapesti Építészeti Szemle XII(1903). 2. f. 18–20.

50 Vö. BICSKEI: i. m. 22–23.

51 Lásd Sz. N.: *Művásár. Vásárlások a Nemzeti Szalon budapesti téli tárlatán*. Művészet II(1903). 1. sz. 76.

52 Sz. N.: *Offizieller Katalog der Münchener Jahres-Austellung 1902 im Kgl. Glaspalast*. Der Münchener Künstlergenossenschaft, München, 1902. 179.

53 Például a *Durcáskodó* című munkájával, lásd KÉZDI-KOVÁCS László: *A „Nemzeti Szalon” rajzkiállítása*. Pesti Hírlap 1908. máj. 3. 10.

54 Vö. ITTU: i. m.

55 Az 1904 és 1946 között működő egyesület történetéhez lásd Gudrun-Liane ITTU: *Sebastian Hann – Verein für Heimische Kunstbestrebungen – Bewahrer des Althergebrachten und Förderer des Neuen (1904–1946)*. Studia UBB Historia Artium LXIV(2019). 1. sz. 171–194.

56 Sz. N.: *Az 1905–1906. iskolai év története = A kassai m. kir. állami felsőbb leányiskola és a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1905–1905. iskolai évről*. Szerk. KOLACSKOVSKY Elza. Vitéz A. könyv-, kő- és műnyomdájában, Kassa. 1906. 55.

rontóvá e pálya? Miben változott, javult-e a női festők, rajztanítók helyzete, társadalmi megítélése az 1895 és 1905 között időszakban? E szűkszavú iskolai értesítői megfogalmazás rejt-e, és ha igen, akkor milyen mögöttes információkat, amelyek rekonstruálása források hiányában talán lehetetlen. Örvend-e a kormány részéről ekkora figyelemnek más, vele egykorú női képzőművész? Évfolyamtársai karrierjének viszonylatában ez visszalépés vagy sem? A számos kérdés közül ez utolsóhoz kapcsolódóan folytatható a gondolatmenet.

Az oktatói és alkotói pálya Marlin által a budapesti előadásában jelzett nehezen összeegyeztethetősége munkálhat e későbbi döntés hátterében, illetve magánélete: 1907-ben házasságot köt Karl Horn professzorral, Németországba költözik. 1911-ben vonul nyugdíjba. Időközben fia születik, akinek 1948-as halála után idősek otthonába kerül, és ott hal meg 1954-ben. Kései házassága, a gyermekvállalás nem elsődleges okai a rajztanítói pálya elhagyásának, azonban külföldre távozása kiszakítja megszokott kulturális és professzionális közegéből. Német nyelvű források felkutatása segíthet talán életének e második, külföldön megélt szakasza utólagos rekonstruálásában. 1935-ben Frieda Marlin rokona kufsteini halála kapcsán olvashatnak ismét róla Erdélyben, a német nyelvű lapban.⁵⁷ A gyászolók közt felsorakoztatott női rokonok közül például Auguste Marlin zongoratanárnő Gyöngyösön, Mathilde Marlin leányiskolai tanító Szászsebesen, akárcsak a pályakezdő Marlin Molly, aki itt rajztanítói foglalkozását megőrizve szerepel müncheniként. Családjában léteznek az övéhez hasonló szakmai életpályák, ekként szakmai mintakövetésről beszélhetünk esetében.

A rajztanítónő iskolán és szakmán⁵⁸ kívüli érdeklődése is figyelmet érdemel. Bekapcsolódik Kassa kulturális és szociális életébe. 1897-ben a kassai női daloskörben énekel.⁵⁹ A helyi turistakör tagja, ahol kirándulásvezetői minőségben is fellép,⁶⁰ az áldozócsüdtörtöki kirándulás „kitűzésénél különös tekintet volt a hölgyek részvételére. [...] A hölgyek szíveskedjenek magas cipőben és könnyű öltözetben megjelenni. Felöltök és pléddek föltétlenül szükségesek”.⁶¹ A kirándulást hirdető újságcikk a nők részvételét szorgalmazza. Valószínű, azért szervez a kör Marlin Molly vezette kirándulást, hogy a hölgyeket könnyebben megszólíthassák. Az öltözetükre vonatkozó kérés azt jelzi (a poggyászként feladott élelemcsomaghoz hasonlóan), hogy még alakulóban van a turizmus kultúrája. A *Pannónia* c. lap a kirándulásról is beszámol. Megtudjuk, hogy

57 Sz. N.: *Todesfall*. Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt 1935. 18749. sz. (okt. 17.) 3.

58 Az érdeklődés kapcsán fontosak lehetnek azok a szakmai szervezetek is, amelyeknek tagjává válik. Ezek az Országos Középiskolai Tanáregyesület (1898-tól) vagy a Magyar Rajztanárok Egyesülete (1905-től).

59 Sz. N.: *Hangverseny*. Abaúj-Kassai Közlöny XXVI(1897). 6. sz. 2.

60 Lásd erről bővebben: Sz. N.: *Kassa-vidéki turista kör*. Pannónia 1898. 113. sz. (máj. 18.) 5.

61 Uo.

a vonatozást követő, öt kilométernyi gyalogutas túrán hat nő vett részt, és hogy „az egyesület titkára Truskovszky Gyula az útba eső szebb pontokat lefényképezte s alkalmunk leszen a felvételeket Mildner Ferencz kirakatában megcsémélhetni. Ezen alkalommal ismételtén figyelmeztetjük r. olvasóinkat, hogy ily társas kirándulásokon részt venni nem csupán társadalmi, de egészségi szempontból is ajánlatos”.⁶² A rekordként elismert női jelenlét, mint fentebb jeleztem, nem függetleníthető Marlin Molly túravezetőtől. A fényképész által megörökített képek a könyvkereskedő kirakatában pedig szimbolikusan tágítják ki, és teszik szélesebb közösségi élménnyé a turisták által megcsodált tájat mint látványt. A cikkbeli két szempont szintén e közösségiség irányába mutat: a kirándulás a szocializáció tere, nők számára különösképp, ráadásul a természetjárás egészségre gyakorolt hatása is vonzóként kínálkozik. Marlin Molly ugyanebben az időszakban, az 1890-es évek végén az erdélyi szászok turistaszervezetének, a Siebenbürgisher Karpatenvereinnak is rendes tagja.

Innen nézve, amennyiben etnikai identitására vagyunk kíváncsiak, magyar nyelvű szocializációja, iskoláztatása, magyar nyelvű oktatói pályája ellenére se tévesszük szem elől szászsebesi származását, evangélikus felekezetét és kötődését a szász etnikumhoz. Szakmai identitásáról összegzésként állítható, hogy miközben a kassai leányiskola rajztanára, pedagógusi karrierjét sikerül úgy alakítania, hogy reflexíven tekint szakmájára. Nemcsak gyakorolja azt, hanem elméleti kihívásként tekint rá, külföldi útjai során a rajztanítás lehetőségeit, eszköztárát, technikáit, módszereit tanulmányozza, azok magyarországi alkalmazhatóságával kísérletezik, előadást tart, értekezést ír. Bár kezdetben a Rigó Mariéhoz hasonlít pályája, egy idő után eltérően alakul életútjuk. Míg Rigó Mari a budapesti tanulmányai után visszatér szülővárosába, Kolozsvárra, Marlin Molly csak ideiglenesen jár el ugyanígy, és folyamatosan azon ügyködik – amint láttuk, Brassai Sámuel közbenjárását kérve és annak sikerében reménykedve –, hogy ne maradjon Szászsebesen. Így válik kassai rajztanítótá. Hazája határain belül mozog, és külföldi tanulmányútjairól mindig visszatér, addig, amíg rá nem szánja magát 45 éves kora körül előzetes nyugdíjaztatására. Pedagógusi és művészi karrierje intenzitásának ritmusa is változó: a diákkorában dilettáns és „amateur” művészként elismert, pályakezdő pedagógus diákjaival is alkot, kiállít, majd a 20. század első éveiben, külföldi tanulmányútjai következtében egyre inkább elkülönül alkotói munkássága. Amint láthattuk, rajztanítóként és festőként egyaránt kitüntetett figyelmet kap a szakma részéről, alkotásai megvásárlandók. A kormány részéről ez a gesztus a nemzeti szalonok alkalmával nemzetrepresentációs, muzeifikációs gesztusként, de a mecenatúra ilyenfajta átörökítődéseként is értelmezhető.

A német és román nyelvű, későbbi szakirodalom tehetséges erdélyi szász festőnőként tartja számon (kevésbé fontos szempontjából rajztanítói munkássága), és ki-

62 Sz. N.: *A kassai turista egyesület*. Pannónia 1898. 118. sz. (máj. 25.) 4.

emeli, hogy kortársaival ellentétben nem itthon keresi boldogulását, hanem külföldre távozik, ezzel pedig magyar vonatkozásban is megszakad a történet. Szocializációja, pályája ugyan Magyarországhoz köti, Münchenbe költözése magánéleti változást hoz, ráadásul a szász/német nyelvű kultúrához köti/kapcsolja vissza, és szimbolikusan eltávolítja hazájától meg attól a magyarországi szakmai közösségtől, amelyhez addig tartozott. A rajztanító nők, Marlin Molly kollégái életrajzának, pályája alakulásának, a kassai vagy budapesti leányiskolák működésének alaposabb ismerete, a pedagógusi és képzőművészi szereplehetőségek vállalása, a magánélet és továbbtanulás, önképzés, karrier, az ezeket meghatározó döntések és dilemmák feltárása további irányokat jelelhet ki a kutatás számára, és gazdagíthatja a nők 19. század végi, 20. század eleji (társadalom)történetét.

EARLY CAREER AS ART TEACHER AND ARTIST.
MARLIN MOLLY (MÜLBACH, 1865-BAYRISCHZELL, 1954)

Keywords: women's education; art teachers; women artists; professional dilemmas; women's life paths

Marlin Molly is regarded by Gudrun-Liane Ittu, a researcher of Transylvanian Saxon art history, as one of the most important female artists of the 20th century. The biographical data of the six artists studied by Ittu are comparable, but they also raise questions and call for reflection on the Hungarian schools of painting, the institutionalisation of artistic education, the formation of women artists, their professional and, in this case, their ethnic identity.

Molly Marlin, who studied in Budapest with the support of the scholar Samuel Brassai, and in 1895 became member of the teaching staff of the Royal High School for Girls in Košice, continued her artistic activity, and was present at the exhibitions of the Hungarian National Salon. After the First World War she settled in Munich, her Transylvanian connections fading.

The school reports of the institution in Košice record her early career as art teacher. In addition to recording her presence in the teaching staff, these documents also help us to examine her role as a teacher, as an artist, her self-perception, and in general, the aspects of women's education. These resources also contextualise that activity of Marlin's which made her more visible in the Hungarian culture at the turn of the century. The present study examines from the perspective of Molly Marlin's biography the professional dilemmas and occupational possibilities of women artists at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

ÎNCEPUTUL CARIEREI ÎNVĂȚĂTOAREI DE DESEN ȘI ARTISTEI. MARLIN MOLLY (SEBEȘ, 1865-BAYRISCHZELL, 1954)

Cuvinte-cheie: *educația femeilor; învățătoare de desen; femei artiști; dileme profesionale; carierele femeilor*

Marlin Molly este considerată de Gudrun-Liane Ittu, cercetătoare a istoriei artei sașilor transilvăneni, ca fiind una dintre cele mai importante femei artiste din secolul 20. Datele biografice ale celor șase artiste studiate de Ittu sunt comparabile, dar totuși ridică întrebări și îndeamnă la o reflecție asupra școlilor de pictură maghiare, a instituționalizării educației picturii, a formării femeilor artiste, a identității lor profesionale și, în acest caz și etnice.

Molly Marlin, care a studiat la Budapesta cu sprijinul savantului Samuel Brassai, în 1895 devenind membrul corpului profesoral al Școlii Regale Superioare de Fete din Cașovia, și-a continuat activitatea de artistă, fiind prezentă la expozițiile Salonului Național din Ungaria. După Primul Război Mondial se stabilește la München, legăturile sale transilvănene estompându-se.

Buletinele școlare ale instituției din Cașovia relevă începuturile carierei sale și activitatea sa ca învățătoare de desen. Pe lângă consemnarea prezenței sale în corpul profesoral, aceste surse ne ajută și în examinarea rolului său de profesor de desen, de artistă, în studierea autopercepției sale, și în general, a problemelor legate de educația și formarea femeilor. De asemenea, aceste resurse contextualizează și acea activitate a lui Marlin, care a făcut-o mai vizibilă în cultura maghiară de la sfârșitul secolului. Studiul prezent examinează din perspectiva biografiei lui Molly Marlin dilemele profesionale și posibilitățile ocupaționale ale femeilor artiste de la sfârșitul secolului al 19-lea și începutul secolului 20.

REGARDEZ-MOI – KÉP ÉS TEKINTET KÖZTES TEREI,
INTERMEDIÁLIS ÁTVÁLTOZÁSOK CÉLINE SCIAMMA
PORTRÉ A LÁNGOLÓ FIATAL LÁNYRÓL CÍMŰ FILMJÉBEN**

Kulcsszavak: *intermedialitás; film; festészet; női tekintet*

BEVEZETÉS

Céline Sciamma 2019-es romantikus-történelmi filmdrámája a festői ábrázolás és a női tekintet viszonyát helyezi középpontba. A *Portré a lángoló fiatal lányról* [*Portrait de la jeune fille en feu*] a rendezőnő negyedik játékfilmje a *Vízililiomok* (*Naissance des pieuvres*, 2007), a *Tomboy* (2011) és a *Csajkor* (*Bande de filles*, 2014) című filmeket követően. A jelen tanulmány keretében elemzésre választott film számos művészeti-kulturális témakörbe illeszthető, mint például a művész és a múzsa kapcsolata; szerelem és házasság konfliktusa; reménytelen leszbikus szerelem szemben a társadalmi konvenciókkal. Emellett több filmes műfajba is sorolható, a „hibrid film” szellemében, ahogyan Céline Sciamma a saját alkotását meghatározza egy interjúban,¹ ötvözve az örökségfilmet és a művészfilmet, az életrajzi és a queer filmet, a kosztümös történelmi drámát és a kortárs filmalkotást. „Ez volt az iránytűm: a lehető legkorszerűbb filmet készíteni” – mondja ugyanebben az interjúban, és ezt tartja szem előtt, miközben a történelmi távlat előterében saját filmes *ars poeticáját*, a női tekintet manifesztumát fogalmazza meg.

A film címében a „portré” több jelentésvonatkozásban is mozgósítódik, a női portré festészeti hagyománya mellett irodalmi műveket is felidézve, mint például Henry James *Egy hölgy arcképe* című regényét, amelyet Jane Campion adaptált filmre 1996-ban. Ugyanakkor a film festészeti utalásai számos festészeti hagyománnyal lépnek

* PIELDNER Judit (1975), dr., a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Csíkszeredai Kara Humántudományok Tanszékének habilitált docense,
e-mail: pieldnerjudit@uni.sapientia.ro

** A tanulmány a romániai Kutatási, Innovációs és Digitalizációs Minisztérium által támogatott PN-III-P4-PCE-2021-1297 számú CNCS – UEFISCDI projekt keretében készült. Angol nyelvű változata *Corporeality and Imageness, Intermediality and Intersensuality in Céline Sciamma's Portrait of a Lady on Fire* címmel a *RHINOCERVS: CINEMA, DANÇA, MÚSICA, TEATRO* című folyóiratban jelent meg [2(2025). 1. sz.].

1 <https://www.youtube.com/watch?v=xNIGRXP7g0>. (Utolsó megtekintés: 2024. 11. 10.)

dialógusba, az ábrázolt 18. század vége előtti időszaktól a holland festészet aranykorára vagy Claude Lorrain barokk tájképfestő képeire való utalásokon át egészen a 19. századig, a romantikának a fenséges esztétikája szellemében fogant alkotásaiig. A portré, amelyet Marianne (Noémie Merlant) fest Héloïse-ről (Adèle Haenel), Jean Honoré Fragonard rokokó festő 1770-es években készült, *Fiatal nő portréja* című művéhez, ehhez a finom ecsetvonásokkal megfestett, szinte lebegő női alakhoz áll talán a legközelebb [1–2. kép]. De nemcsak ezt a művet asszociálhatja a néző, hiszen vizuális-reprezentációs pastiche-ként a film a modern formabontás, valamint a kortárs művészet radikális gesztusait is színre viszi, ahogyan erről a későbbiekben szó lesz a tanulmányban.

A fiktív festőnő, Marianne alakja abból a több száz festőnőből inspirálva születik, akiket Céline Sciamma a filmhez folytatott kutatása során fedezett fel, ezek között említhetjük elsősorban Élisabeth Vigée Le Brunt, akinek 1790-ben festett *Önarcképén* a nőalak derűsen tekint a nézőre,² valamint Judith Leyster 17. századi holland festőnőt, aki szintén vidáman és magabiztosan tekint a nézőre a vászon mellől.³ És nemcsak őket kutatta fel a filmrendezőnő, hanem számos további ismert és kevésbé ismert festőnőt is, köztük Artemisia Gentileschi olasz barokk festőnőt, Rosalba Carriera velencei portréfestőt, illetve Angelika Kauffmann svájci klasszicista festőnőt. A filmbeli festőnő, Marianne figurája a festészet történetében felfedezett női festők egyfajta szintézise, akiknek Sciamma arcot és hangot adott innovatív, 18. századot idéző filmalkotásában.

A 18. század végére helyezett elbeszélte idő ugyanakkor egy forradalmi változás időszaka, nemcsak társadalompolitikai, hanem művészettörténeti, az optikai médiumok fejlődésének szempontjából is, amikor, a 18. és 19. század fordulóján a látás művészete új lendületet kapott, és megszokasodtak az új látásmódot megvalósító festészeti technikák, valamint az azt segítő optikai technológiák. Ez volt az az időszak, amikor a felvilágosodás és a vallás szembenállása az optikai médiumok szempontjából azt jelentette, hogy azokat kiragadták az ellenreformáció kezéből, és más célra használták fel.⁴ Szintén ez az időszak nyitotta meg az utat a 19. században megszülető, új típusú megfigyelő felé, aki a saját jelentéstartalmak aktív, autonóm előállítójává, immanens jelentéstartalmak kidolgozójává lép elő, új empirikus tudást közvetítve a látásról és a láthatóság technikáiról.⁵ A 18. század vége tehát az újkori látás történe-

2 <https://www.lib-art.com/imgpainting/5/1/55715-self-portrait-vig-e-lebrun-lisabeth.jpg>. (Utolsó megtekintés: 2024. 11. 10.)

3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Judith_Leyster_-_Self-Portrait_-_WGA12959.jpg. (Utolsó megtekintés: 2024. 11. 10.)

4 Vö. Friedrich KITTler: *Optikai médiumok*. Ford. KELEMEN Pál. Magyar Műhely–Ráció, Bp., 2005.

5 Vö. Jonathan Crary: *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*. Szerk. PLÉH Csaba. Ford. LUKÁCS Ágnes. Osiris, Bp., 1999.

tének jelentős állomása, amikor a látvány és a tekintet egymásra utaltsága kerül előtérbe, amikor a nézés aktusa nem csupán a látvány, hanem a saját identitás, a saját szubjektum megalkotásának is az eszközévé válik.⁶

“REGARDEZ-MOI” – A NŐI TEKINTET ÉRZÉKENY HATALMA

Céline Sciamma monográfusa, Emma Wilson,⁷ valamint a *Portré a lángoló fiatal lányról* további értelmezői⁸ szerint a film elsősorban a női tekintetről szól, amely összekapcsolja nemcsak a festőt és a modellt, hanem a két nőt is, ahogyan megismerik egymás egyéniségét, érzelmekről árulkodó gesztusait, az arckifejezések jelentését. A filmben egy egyenlőségen alapuló barátság bontakozik ki, a dominancia struktúráin kívül, amelyben a modell és a művész egyaránt együttműködik, és a festmény létrehozásával párhuzamosan a Saját és a Másik szubjektuma is kölcsönösen feltárul egymásnak.⁹ A film a nőiség kérdéskörét helyezi előtérbe, a hangsúlyt az empátia, a szubjektivitás és a kölcsönösség elvére helyezi, a női autonómia, a kreatív együttműködés és a Másik megismerése iránti vágy kerül előtérbe.

A filmkészítésben főként női alkotók vettek részt, és a filmben szinte kizárólag női karakterek szerepelnek. A két másodlagos jelentőségű férfi szereplő csak a film keretében bukkan fel, az egyik a film elején a bretagne-i tengerparton hagyja Marianne-t, majd a film végén egy másik férfi szereplő elviszi, amikor Marianne elhagyja Héloïse otthonát. Ily módon egy kizárólagosan női szereplők által meghatározott térben játszódó női történet bontakozik ki. A film Marianne, a 18. századi francia festőnő történetét meséli el, aki azt a megbízatást kapja, hogy megfestse Héloïse¹⁰ portréját. A fiatal nő azonban nem hajlandó modellt ülni, mert a portré a milánói jövődöbelijé-

6 FÖLDÉNYI F. László: *Képek előtt állni. Adalékok a látás újkori történetéhez*. Kalligram, Pozsony, 2010.

7 Emma WILSON: *Céline Sciamma. Portraits*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2021 (a továbbiakban WILSON: *Céline Sciamma*).

8 Vö. REN SCATENI: *How Portrait of a Lady on Fire Celebrates the Female Gaze*. BFI 2020. 02. 26. <https://www.bfi.org.uk/features/portrait-lady-fire-female-gaze>. (Utolsó megtekintés: 2024. 11. 18.); RACHEL SYME: *'Portrait of a Lady on Fire' Is More Than a 'Manifesto on the Female Gaze'*. The New Yorker 2020. 03. 04. <https://www.newyorker.com/culture/cultural-comment/portrait-of-a-lady-on-fire-is-more-than-a-manifesto-on-the-female-gaze>. (Utolsó megtekintés: 2024. 11. 18.); YU LI: *The Art of Female Gaze and Emotional Expression: A Study of Portrait of a Lady on Fire*. Journal of Research in Social Science and Humanities 3(2024). 11. sz. 41–47.

9 Vö. WILSON: *Céline Sciamma*. 8.

10 A névválasztás nem véletlen, rejtett utalásként a legendás középkori szerelmesek, Abélard és Héloïse történetére, amely Jean-Jacques Rousseau *Júlia vagy Új Héloïse* című regényének alapját képezi (1761).

nek készül, akit voltaképpen nem is ismer, így Marianne kénytelen őt titokban megfigyelni. Héloïse szobalánya, Sophie (Luana Bajrami) is bekerül az arisztokrata Héloïse és a középosztálybeli Marianne által kialakított bensőséges körbe, amely ilyenformán átlépi az osztályhatárokat, miközben ők hármasan egy rövid, utópikus együttlét részeseivé válnak. Az emelkedett pillanatokat, amikor a művészetről és a mitológiáról beszélgetnek, beárnyékolja Sophie abortusza, amelyben a két főszereplő segédkezik, és amelyet majd végig is néznek. Marianne szeretné elfordítani a tekintetét, de Héloïse biztatja, hogy nézze végig, hiszen meg kell majd festenie a később Sophie és Héloïse által újrajátszott jelenetet.

Miután fény derül az eltitkolt portrékészítésre, Héloïse elutasítja a folyamat végeredményét, és felajánlja, hogy modellt ül, így a továbbiakban a kép az alkotó és a modell együttes részvételével készül. Ebben a folyamatban a festő és a modell szerepe felcserélhetővé válik: a nyitó jelenetben a festő modellt ül a tanítványai számára, későbbi modelljét, Héloïse-t pedig a képből való kitekintésre ösztönzi, a film elhíresült passzusában: „*Regardez-moi*” [3–4. kép].

A tekintet tulajdonjogával felruházott, visszanéző modell felülírja az alkotónak mint a tekintet tulajdonosának és a képnek mint a szubjektum eltárgyasításának hagyományos viszonyát; ily módon, az aktív–passzív dichotómiából kilépve, a tekintet mint ágencia felcserélhetővé, átvihetővé válik az egyik szubjektumról a másikra az alkotás performatív, egyenjogúsító aktusában. Emma Wilson értelmezése rávilágít arra, hogy a filmben hogyan íródnak felül a bináris oppozíciók: „Sciamma alkotása azon lehetőségeket tárja fel, amelyek révén a tekintet már nem kényszeríti ki az aktivitás és a passzivitás nemek szerinti megosztását. A tekintet alanyának és tárgyának viszonya együttműködésen alapul, változó, rögzítetlen”.¹¹

Ugyanakkor a női tekintet nemcsak az optikai, hanem a haptikus látásról is szól. Sciamma filmje tökéletesen illeszkedik abba a kategóriába, amelyet Martine Beugnet „az érzékek mozijának” nevez, francia női filmrendezők alkotásaira utalva, amelyek „az őket körülvevő világgal való intenzív, tapintható kapcsolatban mutatják be szereplőiket, miközben intenzív, érzéki élményt nyújtanak a nézőknek”.¹² Sciamma filmje nemcsak a megfestett portré finom ecsetvonásai révén törekszik haptikusságra, hanem ugyanakkor a filmképet is haptikus minőségében hozza létre, a női téma, a női környezet finom, érzéki megjelenítése révén. Martine Beugnet értelmezésében, „az optikai és a haptikus nem egymással ellentétes, hanem egymást kiegészítő minőség-

11 WILSON: *Céline Sciamma*. 20. Saját fordítás, P. J.

12 Martine BEUGNET–Laura MULVEY: *Film, Corporeality, Transgressive Cinema: A Feminist Perspective = Feminisms: Diversity, Difference and Multiplicity in Contemporary Film Cultures*. Eds. Laura MULVEY–Anna BACKMAN ROGERS. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2015. 192. Saját fordítás, P. J.

gek: gyakran a filmben a haptikus hatások az egyik látásmódból a másikba való átmeneteken keresztül jönnek létre”.¹³

AFFEKTÍV INTERMEDIALITÁS ÉS INTERSZENZORIALITÁS. INTERMEDIÁLIS ÁTVÁLTOZÁSOK

A továbbiakban arra keresem a választ, hogy hogyan kapcsolódik a női tekintet az intermedialitáshoz és az interszenzorialitáshoz, a film által nyújtott érzéki többlet a társművészetek – festészet, irodalom, zene – hangsúlyos jelenlétehez. Továbbá, hogyan érvényesülnek a médiumközi kapcsolatok affektív dimenziói, avagy az „affektív intermedialitás”, ahogyan Pethő Ágnes javasolja a terminust. A humántudományi diskurzusokban az utóbbi évtizedekben bekövetkező „affektív fordulat” nyomán Pethő Ágnes legújabb, filmes intermedialitással foglalkozó kutatásai az intermedialitás affektív potenciáljának feltárására irányulnak. A médiumköziség összekapcsolása az „affektivitás” fogalmával „a köztesség új, a médiumokon, reprezentáción, szövegen, sőt rajtunk, embereken túlmutató területei felé vezet”.¹⁴ Interszenzorialitásnak pedig az érzéki hatások összekapcsolását nevezem, amely Dávid Ádám szerint „a percepció fokozottabb dinamikáját és a befogadás sajátos komplexitását” eredményezi.¹⁵

A *Portré a lángoló fiatal lányról* képi világának érzéki többlete mindenekelőtt a festészettel folytatott párbeszéd révén teremthető meg. A film a tájat fenséges kompozíciók formájában jeleníti meg, a női alakoknak a tenger előterében való festői elhelyezése a skageni művésztelep stílusára és kedvelt motívumára emlékeztetheti a nézőt [5. kép]. Kiemelném a film azon momentumainak egyikét, amelyben a tekintet látványként dinamizálódik: Marianne Héloïse-ra néz, ezt követően profilja kitakarja Héloïse profilját, majd Héloïse is visszanéz rá. A női alakok megjelenítése irodalmi kapcsolatokat is mozgósíthat a nézőben, például a Brontë nővérek vagy Daphne du Maurier gótikus regényvilágát. A film a fekvő női akt ikonográfiáját is mozgósítja, egy-egy filmkép-kompozíció kapcsán gondolhatunk Tiziano *Danaë* (1544–1546) vagy akár Gustave Courbet *Alvó akt* (*Femme Nue Endormie*, 1858) című festményeire. Mindeközben a film sajátos, innovatív, a női alakot egzotizáló ikonográfiát is alkalmaz, mint például a tengerparton a homokban ülő főszereplők jelenetében, akik szállal

13 Uo. 197. Saját fordítás, P. J.

14 Ágnes PETHŐ: *Tacita Dean's Affective Intermediality: Precarious Visions in-between the Visual Arts, Cinema, and the Gallery Film*. Arts 12(2023). no. 4. 168. <https://doi.org/10.3390/arts12040168>. Saját fordítás, P. J. (Utolsó megtekintés: 2024. 11. 18.)

15 Ádám DÁVID: *Montage of Scents. Intermediality and 'Intersensuality' in Patrick Süskind's and Tom Tykwer's Perfume = Words and Images on the Screen: Language, Literature, Moving Pictures*. Ed. Ágnes PETHŐ. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2008. 89–103. 92. Saját fordítás, P. J.

takarják el arcukat, hogy megvédjék magukat a szélről, így keleties vonást öltenek magukra.

Sciamma filmje a festés, avagy a képpé válás folyamatát viszi színre, miközben a női tekintet nem eltárgyasításként, kisajátításként működik, hanem *tekintettel van* a Másik szubjektivitására. A továbbiakban ennek a folyamatnak néhány stációját szeretném kiemelni és értelmezni. A film első részében, amelyben Marianne titokban figyeli meg Héloïse-t, a szubjektív kamera Marianne nézőpontját tárja fel. Ekkor Héloïse még rejtély Marianne – és a néző – számára, háttal látjuk a képen, ily módon a tengert szemlélő tekintete rejtve marad, miközben érzékelhetően az egész testével szemléli a tengert. „Ez a jelenet sűrítve tartalmazza a film egyik fő konfliktusát, az érzéki, megélt test, valamint a szigorúan szabályozott nézések eltávolító rendjének feszültségét”, írja Vincze Teréz.¹⁶ Ezért amikor a portré elkészül, a művész elkeseredett gesztussal elmázoja a megfestett arcot. A portré roncsolásának gesztusa azon a felismerésen alapul, hogy a munka eredménye inkább eltárgyasítás, mintsem a szubjektum lényegének megjelenítése. A kép ebben a formában a férfi tekintet kiszolgálója, tehát valójában a reprezentáció hegemoniáját ismétli meg. Másrészt viszont, ha alkotásként tekintünk a roncsolás gesztusának eredményére, egy kortárs festészeti témával, jelenséggel találjuk szembe magunkat. A roncsolt portrét úgy keretezi át a film, hogy a képet elmosódottan látjuk, amiről akár az életlen, az elmosódottság lát-szatát keltő (fotó)festményeket alkotó Gerhard Richter¹⁷ esztétikája juthat eszünkbe [6. kép].

A filmrendező Hélène Delmaire kortárs festőművészt kérte fel a film festészettel, festéssel kapcsolatos részleteihez. A roncsolt portré Delmaire *Eyeless*¹⁸ című sorozatának szellemében készült. Delmaire a megfestett nőalakok szemét és arcának egy részét eltörli, radikális ecsetvonásokkal felismerhetetlenné teszi. A maszk mögé rejtett arc hagyományára támaszkodva, René Magritte-től Francis Baconon át Henrietta Harrisig és további kortárs művészekig, az eltörlés performatív gesztusa a nőiség, a női identitás és szubjektum reprezentálhatóságának kérdéseit veti fel. Így a folyamat első fázisában elkészült, majd roncsolt portré mondhatni kortárs művészeti alkotásként emelkedik ki a kosztümös filmdráma látványvilágából, párbeszédet kezdeményezve az alkotás és a visszavonás, a teremtés és az eltörlés, a 18. századi esztétika és a dekonstrukció között, akár Jacques Derrida „*sous rature*” ‘törlés alatt’ fogalmát felidézve, amellyel a filozófus azt a helyzetet írja le, amikor szükség van egy fogalomra,

16 VINCZE Teréz: *Női érzékek – Rendezőnők nőalakjainak fenomenológiai olvasata*. Apertúra 16(2021). 2 sz. (tél). <https://www.apertura.hu/2021/tel/vincze-noi-erzekek-rendezonok-noalakjainak-fenomenologiai-olasata/> (Utolsó megtekintés: 2024. 11. 18. – a továbbiakban VINCZE: *Női érzékek*).

17 2021-ben nyílt kiállítása a Magyar Nemzeti Galériában *Valós látszat* címmel.

18 <https://www.helenedelmaire.com/albums/blind/>. (Utolsó megtekintés: 2024. 11. 18.)

de az nem teljesen pontos vagy kielégítő, ezért a fogalom egyben „törlésjel” alá is kerül, jelezve, hogy a szó nem fejezi ki teljesen azt, amit jelenteni akar.

A női szubjektum kérdésköréhez társítva, az eltörölt, eltakart, roncsolt arc a reprezentáció határait feszegető kérdéssé válik, ahogy Lisa Ito művészeteteoretikus írja: „A törlés aktusa – a létezés vagy jelenlét nyomainak eltávolítása – magában foglalja mind a látható megsemmisítését, mind pedig annak létrehozását: miközben a korábban észlelt láthatatlanná válik, új képek kerülnek a felszínre a folyamatban”.¹⁹ Ily módon a láthatatlan visszairódik a láthatóba, a figyelem pedig a kimondhatatlanra irányul, a Másik kifürkészhetetlen másságára, amelyben mindig marad valami radikálisan elérhetetlen. Hélène Delmaire így értelmezi a saját képeit: „A szubjektumot gyakran elnyeli vagy elrejtí képi környezete, egy ecsetvonás csönkolja vagy törli. Az arc és a szemek [...] takarva, elfordítva vagy elfedve vannak, a belső világ felé irányulva, amelyet soha nem lehet teljesen megmutatni a másíknak, a közös mélység ellenére”.²⁰ Ugyanakkor az eltörlés radikálisan performatív gesztus, hiszen nemcsak spon-tán impulzusból fakad, hanem tudatos döntés eredménye.

A portré második változatához Héloíse beleegyezik, hogy modellt üljön. Az újrafestett portré a festő és a modell, az érintés és a tekintet, valamint a tekintetek közötti párbeszéd eredménye, hiszen a modell visszanez, és a megfigyelő tudatos tekintetével veszi szemügyre a festőt. A sérült portré és a helyreállított portré közötti különbség az optikai és a haptikus minőségek közötti eltérés révén ragadható meg a leginkább. A kép roncsolásában az optikai látás primátusát megkérdőjelező kritikai attitűd fejeződik ki, amely átadja a helyét a néző minden érzékszervére apelláló, ún. haptikus látásnak. A haptikus látás fogalmát Laura U. Marks (2002) vezeti be a filmfenomenológiai diskurzusba, a felvilágosodás kulturális örökségének felülbírlását, ezzel együtt a látás korporeális, materiális aspektusát hangsúlyozva: „A haptikus és az optikai közti áramlást kívánom visszaállítani, amely jelenleg hiányzik kultúránkból. Meg kellett volna szűnnie annak, hogy a látást kapcsolatformaként értsük, amellyel együtt testetlenné és a tudással egyenértékűvé vált a felvilágosodás utáni európai racionalitás kontextusában. Viszont a haptikus vizualitás ősi és interkulturális rejtett áramlata a látást továbbra is megtestesültként és materiálisként közvetíti. Idő-szerű feltárni, hogy egy haptikus megközelítés hogyan materializálhatja újra az érzékelés tárgyait, különösen most, hogy az optikai vizualitás a digitális kor virtuális episztemológiájához igazodik”.²¹ Az ecset érintése a vásznon megismétli a kéz és a tekintet érintését a bőrön, haptikus, interszenzoriális módon, amit, Laura Marks

19 Lisa ITO: *Liminal Materiality*. 2014. <https://www.osagepublications.com/product/erasure/>. (Utolsó megtekintés: 2024. 11. 20.) Saját fordítás, P. J.

20 Hélène Delmaire, idézi WILSON: *Céline Sciamma*. 90. Saját fordítás, P. J.

21 Laura U. MARKS: *Touch: Sensuous Theory and Multisensory Media*. University of Minnesota Press, Minneapolis and London, 2002. xiii. Saját fordítás, P. J.

könyvének címét parafrázálva, a film „bőrének” textúrája is közvetít. A kép ezúttal Marianne és Héloïse egyenértékű, együttműködésen alapuló alkotói munkájának eredménye, amelynek létrehozásában a női szubjektum egyformán számít a vászon mindkét oldalán.

A festmény paradoxona, hogy miközben a megalkotása kioldódott az eltárgyasítás kötelékéből, továbbra is egy férfi számára készül. Így minél közelebb áll a festmény az elkészüléshez, Héloïse annál közelebb kerül az induláshoz. Miközben Sophie abortuszára készülnek, a három lány Ovidius *Metamorfózisok* című művét olvassa. Különbözőképpen értelmezik Orpheusz és Eurüdiké mítoszát: „Mennek az ösvényen csöndben, mely a földre vezet fel, / árnyborított, meredek-lejtős, tele sűrű homállyal; / s már közelébe is érnek a fölső föld peremének: / itt, félvén, hogy elillan a hitvese, látni mohóan / Orpheus megfordul, mire ő tűnik tova tüstént. / Nyújtja kezét: ölelést keresőn, megölelni akarja, / s, jaj, csak a szertefutó levegőbe ölelhet a karja! / Ő meg, az ismét haldokoló, nem sír az uráról / semmi panaszt (másról sírhatna-e, mint szeretetről?), / s »Légy boldog« szól még hozzá legutolszor: a hangja / már alig is hallik, s maga ismét visszairamlík”.²² Sophie nem érti, miért tekint vissza Orpheusz, Héloïse szerint örületében, Marianne pedig a halál tudatos választásaként értelmezi az emlékezet javára, vagyis a költő választásaként a szerető választása helyett. Emlékkül Marianne egy önarcképet rajzol Héloïse Ovidius-könyvének 28. oldalára.

A film utolsó előtti jelenete Orpheusz és Eurüdiké mítoszának újrajátszásaként értelmezhető. A fehérbe öltözött Héloïse képe látomásként jelenik meg Marianne számára, ami egyszerre jelzi közelgő esküvőjét és Eurüdiké elvesztését. A víziószerű kép különböző reprezentációs hagyományokat egyesít: egyszerre gótikus, szimbolikus és preraffaelita festményhez hasonlatos. A megbízatását teljesítve távozó Marianne Orpheuszhoz hasonlóan visszanéz, mire a látomás eltűnik: Héloïse/Eurüdiké elveszett, leszáll az Alvilágba [7–8. kép]. De nem a művész számára. Az, hogy Marianne visszanéz, tudatos döntés eredménye, akárcsak az Orpheuszé, aki a Marianne értelmezésében Eurüdiké emlékképét választja. A döntés lehetőségében a női tekintet érzékeny hatalma érvényesül: a materiálisan létező képtől elszakítva a festő az immateriális, saját testben hordozható, elidegeníthetetlen emlékképet választja. Hans Belting képanthropológiájában a test képeket archiváló médiumként értelmeződik: „Tudjuk, hogy mindannyiunkban *vannak* képek, vagy mindannyian *rendelkezünk* velük, hogy azok a testünkben élnek vagy az álmainkban, és arra várnak, hogy a testünk megidézzé őket, hogy megjelenjenek. Egyes nyelvek, mint például a német, különbséget tesznek az emlékezet mint a képek *archívuma* (*Gedächtnis*) és az emlékezés mint aktivitás, vagyis a képek felidézése között (*Erinnerung*). Ez a különbségtétel azt jelenti, hogy egyrészt *vannak* képeink, másrészt *létrehozzuk* őket.

22 Publius OVIDIUS NASO: *Átváltozások* (*Metamorphoses*). Ford. DEVECSERI Gábor. <https://mek.oszk.hu/03600/03690/03690.htm> (Utolsó megtekintés: 2024. 11. 20.)

Mindkét esetben a testek (tehát az agyak) szolgálnak olyan élő médiumként, amelyek *észlelik, elképzelik* a képeket vagy *emlékeznek* rájuk, és ez lehetővé teszi képzeletünk számára, hogy cenzúrázza vagy megváltoztassa őket”.²³

Később Héloïse újra felbukkan Marianne életében, ezúttal egy másik festő által festett, szalonban kiállított festményen, amelyen Marianne felfedezi a könyvet, Ovidius *Metamorfózisait*, miközben Héloïse ujját a 28. oldalon helyezi a lapok közé, mintegy titkos üzenetként Marianne számára, hogy nem merült feledésbe.

Végül a festőnő az operában látja még egyszer, utoljára egykori modelljét. Diszkrétén, messziről figyeli meg őt, mint egy képet, amint Vivaldi *A négy évszak* című hegedűversenyének *Nyár* tételét hallgatja, amelyet egykoron együtt játszottak a csembalón. Vincze Teréz fenomenológiai megközelítésében „[a]z intenzív hosszú beállítás ereje nagyrészt abból az energiából származik, amely azáltal jön létre, ahogy az erőteljes érzelmek a szó szoros értelmében mozgásban tartják a zokogás kitörése ellen küzdő, szinte ziháló testet: az érzelmek testiesülésének szemtanúi vagyunk. Mindez a test túlcsoorduló láthatóságát eredményezi, a látható létbe ágyazottság fokozott materialitása játszik fontos szerepet e hatásmechanizmusban”.²⁴ A hosszan kitartott, katartikus jelenetben Héloïse élő képpé alakul át, Eurüdiké visszatér az élők sorába, egyszerre mint test és kép, statikus kép és mozgókép, jelenlét és hiány, közvetlenség és távolság, megragadás és elengedés. A film zárlatának intermedialitáspillanatában a látvány, a zene és a festészet affektív hatása egyszerre jut érvényre.

ZÁRSZÓ

Céline Sciamma *Portré a lángoló fiatal lányról* című filmje a kép és a (női) tekintet viszonyát, a képpé válás intermedialis folyamatát viszi színre. A női portré megalkotásának folyamatában a festészet és a film, a tekintet és a látvány, az élet és a mitológia, a művészettörténet és a kortárs művészet közötti dialógusra nyílik lehetőség. A film egésze az Orpheusz és Eurüdiké-mítosz újrajátszásaként értelmezhető, miközben affektív potenciálja, a nézőre gyakorolt elemi hatása az intermedialis lehetőségek kiaknázása révén érvényesül.

23 Hans BELTING: *Kép, médium, test: az ikonológia új megközelítésben*. Ford. MATUSKA Ágnes. Apertúra 2008. ősz. <https://www.apertura.hu/2008/osz/belting/> (Utolsó megtekintés: 2024. 11. 20.) Kiemelések az eredetiben.

24 VINCZE: *Női érzékek*. n. p.

REGARDEZ-MOI – SPACES BETWEEN THE IMAGE AND THE GAZE,
INTERMEDIAL TRANSFORMATIONS IN CÉLINE SCIAMMA'S
PORTRAIT OF LADY ON FIRE

Keywords: *intermediality; film; painting; the female gaze*

Céline Sciamma's 2019 film *Portrait of a Lady on Fire* places in focus painterly representation accompanied by the female gaze. It addresses femininity not only by employing almost exclusively female characters, but eminently by delving into the power of the female gaze. Departing from the possibilities of intersectional analysis (Wilson 2021), this article proposes to discuss the ways in which the female gaze is related to intermediality, inviting the other arts to a symbiotic dialogue. In the connection between painting and film, the collaboration of the painter Hélène Delmaire is also investigated.

REGARDEZ-MOI – SPAȚII ÎNTRE IMAGINE ȘI PRIVIRE,
TRANSFORMĂRI INTERMEDIALE ÎN *PORTRETUL UNEI FEMEI*
ÎN *FLĂCĂRI* DE CÉLINE SCIAMMA

Cuvinte-cheie: *intermedialitate; film; pictură; privirea feminină*

Filmul *Portretul unei femei în flăcări* (2019) regizat de Céline Sciamma pune în centrul atenției relația dintre reprezentarea picturală și privirea feminină. Filmul abordează feminitatea nu numai prin prezența aproape exclusivă a personajelor feminine, ci în primul rând prin investigarea puterii privirii feminine. Plecând de la posibilitățile analizei intersecționale (Wilson 2021), acest articol își propune să reflecteze asupra modurilor în care privirea feminină este legată de intermedialitate, invitând celelalte arte la un dialog simbiotic. În analiza relației dintre pictură și film, se investighează și colaborarea pictoriței Hélène Delmaire.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

- 1–2. Héloïse portréja. *Portré a lángoló fiatal lányról* (Céline Sciamma, 2019). Jean Honoré Fragonard: *Fiatal nő portréja* (1770-es évek). / Portretul lui Héloïse. *Portretul unei femei în flăcări* (Céline Sciamma, 2019). Jean Honoré Fragonard: *Portretul unei femei tinere* (anii 1770). / The Portrait of Héloïse. *Portrait of a Lady on Fire* (Céline Sciamma, 2019). Jean Honoré Fragonard: *Portrait of a Young Woman* (the 1770s).
- 3–4. A tekintet ágenciája, a festő és a modell szerepe felcserélhetővé válik. / Agențialitatea privirii, rolul pictorului și al modelului devin interschimbabile. / The agency of the gaze; the role of the painter and the model become interchangeable.
5. Női alak a tenger előterében – a skageni művésztelep stílusában. / Figură feminină în prim-planul mării – în stilul coloniei artiștilor din Skagen. / Female figure in the foreground of the sea – in the style of the Skagen Artists' Colony.
6. A ronsolt portré – életlen fókuszban. / Portretul distrus – imagine lipsită de focalizare. / The erased portrait – in blurred focus.
- 7–8. Héloïse/Eurüdiké fantomképe. Marianne/Orpheusz visszanéz. / Imaginea fantomă a lui Héloïse/Euridice. Marianne/Orfeu se uită înapoi. / The phantom image of Héloïse/Eurydice. Marianne/Orpheus looks back.

A MŰVELT NŐ ALAKJA A KORTÁRS (KELET-)EURÓPAI FILMBEN: KOLLEKTÍV TRAUMAFELDOLGOZÁS, TESTBEN KÓDOLT EMLÉKEZET ÉS KULTURÁLIS TŐKEFORMÁK¹

Kulcsszavak: *női karakter; fehérgalléros; társadalmi mobilitás; kelet-európai film; szórt habitus*

A játékfilm egy audiovizuálisan kódolt diegetikus világot hoz létre, mintegy két órában korlátozott vetítési idővel, amelybe a nézőnek előre meghatározott bemeneti útja(i) van(nak) a fókuszált nézőponton keresztül – ez utóbbit pedig az emberi test fizikai materialitására alakítják a művészi kódolás folyamán. Az ily módon meghatározott játékfilmes formátum specifikus szereppel bírhat a közösségi emlékezeti folyamatainkban: olyan egyéni és közösségi emlékek megjelenítésére is alkalmas, amelyek negatív érzelmeket aktiválnak. A pontosan ilyen jelenségeket leírni hivatott „banális emlékezés” fogalma Vered Vinitzky-Seroussi nevéhez fűződik, aki kiemeli, hogy „[a] tömegmédia kulcsfontosságú a kollektív emlékezet nagyközönséghez való eljutását illetően, és kényszerítő erejű a szerepe is a banális megemlékezés létrehozásában”, amely „relative tervezetlen, és teljesen össze nem függő kérdések kontextusából bukkanhat elő”.²

* VIRGINÁS Andrea (1976), PhD, habil., filmteoretikus, egyetemi docens, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Színház és Film Kara, Kolozsvár, andrea.virginas@ubbcluj.ro

- 1 Noha ez egy, a jelen felkérésre íródott magyar nyelvű tanulmány, számos gondolat részét képezte korábban angolul publikált szövegeknek. VIRGINÁS Andrea: *Fragile Diegetic Spaces and Mobile Women: Coping with Trauma in Hungarian and Romanian Films = Cultural Studies Approaches in the Study of Eastern European Cinema: Spaces, Bodies, Memories*. Ed. VIRGINÁS Andrea. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2016. 66–84; uő: *Embodied Memories of Geographical and Social Mobility: White-Collar Women in Postcommunist Films about Romania*. *Journal of European Studies* 48(2018). 3–4. sz. 278–294. Elkészültéhez a következő kutatási projektek szolgáltattak keretet: Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (2021–2024), UEFISCDI TE csoportos kutatási projekt, *Cultural Traumas in Contemporary European Small National Cinemas* (2022–2024).
- 2 Vered VINITZKY-SEROUSSI: *Banal Commemoration = Routledge International Handbook of Memory Studies*. Szerk. Anna Lisa TOTA–Trevor HAGEN. Routledge, London–New York, 2016 (a továbbiakban *Routledge Memory Studies*). 90.

Kelet-Európában több olyan kollektív traumára is gondolhatunk, amelyek testi-leg kódoltak, de mediatisációban is léteznek, és aktív emlékezeti munka tárgyát képezik ma is: a két világháború esetenként még személyes élményei; az ezeket követő határváltozások, amelyek etnikai és osztálycsoporthoz tartozásuk révén hatottak az emberekre; a kommunista diktatúrák társadalmi osztályhatárokat érintő agresszív beavatkozásai; avagy a posztkommunista időszak instabilitásai, az általánosan nacionalista, rasszista, osztályalapú intolerancia említethetőek e tekintetben. A kulturális emlékezeti tanulmányok és a filmtanulmányok határmezsgyéjén elhelyezhető jelen vizsgálódásom célja egy további – talán csak regionálisan, Kelet-Európa vonatkozásában érvényes – „banális emlékezeti” mintázat bemutatása, amely a testet öltöttség és a közvetítettség/mediáltság kettősségében létezik. Ez a testet öltött, de egyben mediált és mediatisált emlékezet egy kollektíven megtapasztalt, talán kollektíven osztott, továbbá kollektíven az emlékezetben (meg)őrzött képződmény is tehát, a hozzákapcsolódó érzelmi mintázatok pedig minimum ambivalentek, a negatívak dominálnak, amelyek váratlanul csaphatnak át a traumatikus (és a talán traumatizáló) variánsokba. A soron következő elemzés által mintegy eseti választ kínálhatok Ann Rigney kutatómódszertaniként is felfogható kérdésére: „mely médiatechnológiákat használva, mely kulturális modellek és formák segítségével jönnek létre, osztódnak meg, és kapcsolódnak az identitáshoz a partikuláris történetek?”³

A gyors, avagy hirtelen felfelé/lefelé történő társadalmi mobilitás, amely gyakran földrajzi mobilitásként is kettőződik, és általában szükségből, mintsem pozitív előjelű választásként, sőt akár erőszakos beavatkozás formájában valósul meg, a kelet-európaiak közös tapasztalata. A közelmúlt kelet-európai mobilitási mintázatainak sajátosságáról a következőképpen ír a kanonikus angolszász szerzőpáros: „Míg a kapitalista társadalmakban a mobilitás túlnyomóan »kis hatótávolságú«, állapítják meg Parkin kutatásaira hivatkozva, »a szocialista társadalmakban »nagy hatótávolságú mozgásokat implikál a jutalmazási hierarchia teljes tartományában, és nem csak az osztályhatárokon történő személyzet-cserét jelenti« (1971a: 157)”.⁴ Ezen jelenségkörnek természetesen komoly hatása van az 1989-et követő tranzíciós időszak számára is, amelyet akár a kollektív trauma Erikson által leírt fogalmával is jellemezhetünk: „a társadalmi élet alapvető szöveget érő *csapás*[ként], amely az embereket összekötő kapcs(olat)okat roncsolja”.⁵

3 Ann RIGNEY: *Cultural Memory Studies: Mediation, Narrative, and the Aesthetic* = Routledge Memory Studies. 66.

4 Robert ERIKSON–John H. GOLDTHORPE: *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Clarendon Press, Oxford. 1992. 17.

5 Jeffrey C. ALEXANDER: *Toward a Theory of Cultural Trauma=Cultural Trauma and Collective Identity*. Ed. Jeffrey C. ALEXANDER et al. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 2004. 4.

Hol és hogyan valósul meg a kommunista időszak nagy hatótávolságú társadalmi mobilitására való kollektív emlékezés a kelet-európai régió emlékezeti kultúrájában? Vagy, ahogyan Ann Rigney teszi fel kérdését: „[h]ogyan kapcsolódik az egyének testet öltött emlékezete a közösségek által osztott kollektív emlékezethez? (...) Világos, hogy amint a mindennapi élet a médiahasználattal szaturálódik, úgy válik a »testet öltött« és a »mediált« tapasztalat közti interakció egyre intenzívebbé”.⁶ Ezen tanulmányt azon hipotézis vázlatos igazolása szervezi, hogy a művelt, értelmiségi, fehérgalléros foglalkozású nő alakja, karaktere a (kelet-)európai játékfilmekben – és különösen azokban, amelyek koprodukciós gyártási kontextusuk okán kulturális fordítási és tranzakciós folyamatok tárházát képezik – egy ilyen media(tiz)ált emlékezeti forma vagy alakzat, főképp egy jellegzetességének köszönhetően. A művelt, Kelet-Európához köthető, értelmiségi nő ikonográfiája színpadra állítja a különböző osztályhabitusok feszültségteli együttélését, amelyek a maguk során a posztkommunista időszakok kikényszerített földrajzi és társadalmi mobilitása(i)nak a következményeiként is érthetőek. A testet öltött (embodied) kulturális tőke – amely „a magatartásban, az akcentusban, az öltözködésben és az általában vett testi viselkedésben” mutatkozik meg⁷ – különösen alkalmas arra, hogy a hipotézisem alátámasztásában mint egy vizsgálati egységként funkcionáljon a kelet-európai művelt női karakterek soron következő elemzésében.

A fehérgalléros értelmiségi-művelt nő egy (szetero)tipikusnak is nevezhető női karakter a Kelet-Európához kapcsolódó, posztkommunista, szerzői(nek szánt) filmekben, amelyek nemzetközi koprodukcióban valósulnak meg. Az 1990-es évekből olyan példák juthatnak eszünkbe, mint Nela (Maia Morgenstern) Lucian Pintilie 1992-es *Balanțájában*⁸ vagy Irma, ugyancsak Morgenstern alakításában Tompa Gábor 1999-es *A kínai védelmében*. De idesorolható Irina (Oana Pellea) Stere Gulea 1993-as *Vulpe vânător* című, Herta Müller-adaptációjában vagy Weisz Gizella (Nagy Mari) Gothár Péter 1995-ös *A körzetében*, amely Bodor Ádám prózai munkáit dolgozza fel. De sorjázik a karakter a 2010-es évek során készült koprodukciós alkotásokban, amelyek a kelet-európai régió egészéről fogalmaznak meg állításokat: Magda (Lia Bugnar) Cristian Mungiu 2016-os *Bacalaureat* című filmjében (FIG. 1), Sandra (Judith State) Cristi Puiu 2016-os *Sieranevadájában*, Ines Conradi (Sandra Hüller) Maren Ade 2016-os *Toni Erdmann* című filmjében vagy Eszter (Török-Illyés Orsolya) Hajdu Szabolcs 2016-os *Ernellék Farkaséknál* című alkotásában, Ulrike von

6 RIGNEY: *i. m.* 65.

7 Tony BENNETT–Mike SAVAGE–Elizabeth SIVA–Alan WARDE–Modesto GAYO–CAL–David WRIGHT: *Culture, Class, Distinction*. Routledge, New York–London, 2010. 29–30.

8 A filmek címeit eredeti nyelven használom a tanulmányban.

Syberg (Susanne Bormann) a *La drum cu tata* című filmben (Anca-Miruna Lăzărescu, 2016) és Eszter (Mária Dobra) a *Kojotban* (Márk Kostyál, 2017).⁹

Ezek a filmek olyan női alakokról is szólnak, akik a szónak legalább egyik értelmében mobilisnak mutatkoznak – sőt a történeteket ez a vonásuk bontja ki, viszi előre. Primer szinten elutaznak, kiküldetésbe mennek, valamit keresnek, vagy egy új állást készülnek elfoglalni. De nemcsak térben, hanem társadalmilag is kénytelenek mobilisnak mutatkozni: utazásra vannak kényszerítve, következésképp a társadalmi pozíciójuk is változásnak van kitéve, vagy esetleg erre törekszenek, erre vágnak. Azaz a mobilitásuk mindig kettős jelentéssel bír(hat), ahogyan Peter Adey kulturális geográfus fogalmaz mobilitásról szóló könyvében: „A mobilitás mindig értelemmel és gondolatokkal teli. Valószínűleg, a mobilitásnak mindig van jelentősége, és, következésképp, soha nem pusztán mozgásról van szó... Így, esetenként a mobilitás a haladás és a gazdagság pozitív jeleként regisztrálódik, mint a vásárló vagy a fogyasztó esetében, míg más esetben épp koszosként és elmaradottként dekódolódik [a mozgás]. A jelentésteli és ideológiailag terhelt kódolása a mobilitásnak kontextusfüggő társadalmi attitűdöket és gyakorlatokat mutathat meg”.¹⁰

Olyan filmes narratívákban tehát, amelyek történelmi tragédiákként és bukásokként is érthetőek, lévén a legtöbb esetben a kommunista időszak posztkommunista allegóriáiról szó, azt látjuk, hogy az elemzett női alakok gyakorta fiatalok, a társadalomban felfelé tartó mobilitásra törekszenek. Következésképp a térben való mozgás mellett foglalkozás-, pálya- és szakmaváltás közben találkozunk velük, továbbá néha valóban félképzett, felületi kultúrával rendelkező nőkről van szó. Az ilyen típusú hősnő gyakori a filmes melodráákban is, amelyeknek az egyik fő érdeklődési területét pontosan a társadalom szövete, illetve a társadalmi pozíciók és osztályok közti mozgáslehetőségek, a felkapaszkodás és a lesüllyedés alkotják. Ahogyan a műfaj posztklasszikus fázisának egyik fontos teroretikusa, Thomas Elsaesser fogalmaz: „az ismétlődő melodramai cselekmény a nő[re vonatkozik], akinek nem jött össze a nagyvárosban – és visszatér a kisvárosba, azt remélvén, hogy végre megtalálja az igazi helyét”.¹¹ Természetesen nem társadalmi aktivizmussal állunk szemben, hisz a melodráma műfaja „megtagadja azt, hogy a társadalmi változás [lehetőségét] máshol fellelhetőnek mutassa, mint a privát kontextusokban és az érzelmi[leg meghatározott] feltételek közepette”¹² – és nincs ez másképp a művelt, értelmiségi, fehérgalléros nő karakterének esetében sem. Ez persze nem jelenti azt, hogy hipotézisigazoló elemzé-

9 Továbbá számos tanárnőkarakter is idesorolható, akik a 2020-as években válnak gyakorivá.

10 Peter ADEY: *Mobility*. Routledge, London–New York, 2010. 81–82.

11 Thomas ELSAESSER: *Tales of Sound and Fury. Observations on the Family Melodrama = Film Genre Reader IV*. Ed. Barry Keith GRANT. University of Texas Press, Austin, (1973), 2012. 445.

12 ELSAESSER: *i. m.* 438.

sünkben ne csatlakoztathatnánk a karakterhez olyan fontos társadalmi jelenségeket, mint a már említett, felülről irányított, nagy léptékű, kikényszerített társadalmi mobilitás jelensége a kommunista időszakban – amely ugyanakkor a látszólagos női emancipáció és a szívósan továbbélő patriarchátus paradox együttes létezésén is alapult. Mintegy ellenhatásként a kommunista emancipáció és társadalmi mobilitás által létrehozott művelt, értelmiségi, fehérgalléros nőre az 1989-cel kezdődő poszt-kommunizmusban bekövetkezett a fehérgalléros, értelmiségi munkakörök és a műveltség, valamint a női szféra devalvációja. Hipotézisem értelmében mindezek a folyamatok kódolva vannak Nela, Magda, Sandra, Weisz Gizella vagy Ines karaktereiben, viszonyulásmódjukban – hisz ezáltal tudják komplex traumamegjelenítő és feldolgozó funkciójukat betölteni.

Ebben a kontextusban kell leírunk a fentiekben megnevezett művelt női alakokat, akiknek a középosztályi volta is megmutatkozik a testet öltött kulturális tőkén keresztül. Ez utóbbi entitást, Pierre Bourdieu francia kultúraszociológus nyomán, a következőképpen írja le egy brit szerzőcsoport: „A testet öltött kulturális tőke manifestálódik a magatartásban, az akcentusban, az öltözködésben és a testi viselkedésben általában véve. Széles körben elismertek azok az előnyök, amelyek az olyan adottságokból származtathatóak, mint a szépség, a karcsúság vagy a megfelelő akcentus, bár az elismer(tet)és technikái, például a szépség esetében, erőteljesen vitatottak”.¹³ Mindezek a vonások – a környezet által elismert szépség, karcsúság, megfelelő akcentus, illő, divatos öltözködés – teljességgel jellemzik a fent említett művelt női karaktereket, akik olyan fehérgalléros munkaköröket töltenek be, mint pszichológus (Nela), mérnök (Weisz Gizella), könyvtáros (Magda, 1. kép) vagy menedzser (Ines).

A fehérgalléros munkakörökben „az explicit státusz-jelzés a munkaköri leírás része” érvel a szociológus,¹⁴ ám ezt az aspektust esetenként teljességgel elfedi az itt vizsgált kelet-európai művelt női karakterek egyik vonása. Annak ellenére, hogy intellektuális női munkásokról beszélünk, egyik legszembeötlőbb, egyszersmind (szándékoltan) legirritálóbb vonásuk a nyilvánvaló udvariatlanság, a másokat elijesztő beszéd- és viselkedési mód, az összességében távolságtartó, esetenként cinikus viszonyulásmód. Mindezek munkásosztálybeli jelek, és jelölökként azonosíthatóak „a magatartásban és a testi viselkedésben”: a vulgaritás és a túljátszott extrovertáltság révén például, amely ezen fiktív karakterek eljárásában észrevehető. Bizonyos értelemben ezek a fehérgalléros, értelmiségi, művelt, fiktív női karakterek épp ellentétes módon jönnek létre és működnek, mint amit a mára középkorú latin-amerikai popsztár kapcsán fogalmaz meg a kultúraszociológus, Kim Allen: „J-Lo munkásosztály-

13 BENNETT et al.: *i. m.* 29–30.

14 COLLINS R: *A státusz-kultúrák termelése és a nők* [Women and the Production of Status Culture] = *A kultúra szociológiája*. Szerk. WESSELY Anna. Ford. PÁSZTOR P. Osiris, Bp., 1998. 160.

beli harca a sztársághoz vezető úton állandóan megjelent és megjelenik a sajtóhíradásokban, de az énekesnő dalszövegeiben és videóiban is, miközben a relatíve kényelmes felnövésének jelölői rejtve maradtak”.¹⁵

Azt mondhatjuk tehát, hogy az ezekben a kortárs koprodukciós filmekben megjelenő kelet-európai művelt női karakterek, illetve a nekik testet adó kivételes színésznők mintegy szimultán módon testesítik meg a különféle osztályhabitusokat. „[H]árom eltérő, belsőleg egységes osztályhabitus[ról beszélhetünk]”, összegzik Bennett és szerzőtársai az újabb bourdieu-i fogalomcsokrot: mégpedig „a különbözős polgári érzete[ről], a kispolgárság »kulturális jóakaratainak« változatai[ról] és a szükségyszerű munkásosztálybeli választása[ról]”.¹⁶ Ezek a nők egyértelműen kiemelkednek környezetükből látványként, de értelmiségi voltuknál fogva tudásukat is értékelik, személyiségük ereje pedig mindenki számára evidens – ellenben „kulturális jóakarattal” fordulnak a körülöttük lévők irányába, esetenként nem is különböznek sokban tőlük. A „szükségyszerű munkásosztálybeli választása” úgy jelenik meg, mint ami áthidalható a középosztály(beli) stratégiákkal, ám ezek hűsbavágó volta is megjelenik: a fáradt, figyelmetlen Ines véresre sérti lábujját a szűk szobában, ahol lakik (*Toni Erdmann*), míg az egyedül gyalogló Nelát a folyóba ejtik, majd később megerősözkölik a *Balan*tában.

Ezekben a posztkommunista időszakban készült társadalmi allegóriákban azt látjuk, hogy minél előbbre halad a művelt női karakter az oktatásnak, képzésnek köszönhetően, annál nagyobb büntetés vár rá: Ines felsővezetői pozíciója dacára se tud előnyösebb élet- és lakhatási feltételeket kialkudni az ezzel szemben gyanakvó romániai közegtől, Nela Párizsban szerzett pszichológusi fokozata és kifinomult ízlése pedig mit sem ér az erőszaktevőkkel szemben. Ez mintegy a fordítottja a következő megállapításnak, amely a munkásosztálybeli nők oktatásnak köszönhető mobilitását taglalja: „a felsőoktatás egy furcsa és elidegenítő tér lehet a munkásosztálybeli háttérrel bíró nők számára. Ezzel szemben úgy érni el sikert, hogy az ember híresség/celebritás lesz, biztosabbnak és elérhetőbb vágyalomnak tűnik, mint az, amely a formális oktatási rendszer keretei közt érhető el”.¹⁷

A fenti rövid elemzés talán megengedi azt a következtetést, hogy Bourdieu „egysíkú osztálylogikája, amely azt alapozza meg, hogy az érdektelenség polgári esztétikájának és a szükségyszerűség munkásosztálybeli kultúrájának ellentéte szervezi a kulturális tőke fogalmát” árnyalásra szorul, hisz „a habitus nem szükségyszerűen egy-

15 Kim ALLEN: *Girls Imagining Careers in the Limelight. Social Class, Gender and Fantasies of Success = In the Limelight and Under the Microscope. Forms and Functions of Female Celebrity.* Edited by Su HOLMES–Diane NEGRA. Continuum, New York–London, 2011. 160.

16 BENNETT et al.: i. m. 26.

17 ALLEN: i. m. 161.

séges, és a személy (ki)alakulása szórtaabb és plurálisabb megközelítést igényel”.¹⁸ Az elemzett filmek emlékezetes volta – a női alakokkal egyetemben – igen sok szállal kapcsolódik a filmek és a karakterek azon képességéhez, hogy ezt a „szórt habitust” artikulálják, amely ezen korpusz esetében a szórtságát annak (is) köszönheti, hogy a kommunista időszakban Kelet-Európában a kikényszerített mobilitás volt a norma: felfelé az oktatás, lefelé pedig a földrajzi mozgás révén.¹⁹

A „szórt habitus” időben kibomló formája valósul meg a Tompa Gábor rendezésében elkészült, 1999-es *Kínai védelem* című játékfilmben.²⁰ A Csiki László prózájából és Tompa Gábor közreműködésével íródott filmben egy viharverte, névtelen férfi érkezik meg a kis hegyi település vasútállomására, és a kommunista élet- és államberendezkedés kontextusában a felügyeleti szervek formális és informális képviselői próbálkoznak a szándékai kiderítésével. Ez utóbbi kategóriába sorolható Irma is: ez Maia Morgenstern „romániai magyar” szerepe, a Lucian Pintilie rendezte *Balanța* (1992) és a Mel Gibson-féle *The Passion of the Christ* (2004) ikonikus alakításai közti mintegy átkötőelemként. Ahogyan az alábbi képernyőmentés-sorozaton látható, az idegen férfi Irma félhomályos szobájában találkozik az élénk rózsaszínű, kihívó szabású otthoni pongyolát viselő települési luxusprostituálttal (2. kép, 3. kép). Irma szépítkezni kezd az oldalvilágítású tükör előtt, és kettejük meztelen légyottjára sem kell sokat várnia a nézőnek. Igen rövid idő telik el attól a pillanattól, hogy meglátjuk Irmát, addig, hogy lemeztelenítve, intim pillanatban szembesülünk vele (4. kép). Az elliptikus, talán mágikus változásokkal megtűzdelt történetmondási konvenció is magyarázza, hogy kevésbé lepődünk meg Irma további gyors alakváltozásán: csakhamar nyakig zárt, szolid, szó szerint fehér galléros ruhában látjuk viszont a hasonlóképpen zakóra-ingre váltott idegen férfi társaságában, majd együtt utaznak el a rozoga motorbiciklin (5–6. kép). Az Irma kezében tartott fehér szegfűvel lesz teljes az ikonográfiai átalakulás, a prostituáltból lett tiszteletre méltó irodista értelmiségié, amely a felfelé történő mobilitást a térbeli mozgással köti össze. A szakképzettséghez kapcsolódó értelmiségi jelölők pedig Irma öltözkén jelennek meg, azén az Irmáén, aki alig pár perccel korábban a legalacsonyabb osztálypozícióban, a mindenkinek kiszolgáltatót utcalányéban jelent meg a film világában.

Ezek az ambivalens női karakterek – amelyeknek a Maia Morgenstern alakította Irma az 1999-es *Kínai védelem*ben egy esszenciálisnak nevezhető képviselője – inde-

18 BENNETT et al.: *i. m.* 25.

19 Egy olyasfajta elképzelés (tér?) ez, amelynek értelmében „az egyének heteorgén ízlést és diszpozíciót alakíthatnak ki annak köszönhetően, hogy olyan kulturális képzés(ek)nek és diskurzus(ok)nak vannak kitéve, amelyek nem szükségszerűen kapcsolódnak az ő osztályhelyzetükhöz”. BENNETT et al.: *i. m.* 27.

20 Producerek Alexandru Riosanu, Rózsa János, gyártócégek Objektív Filmstúdió, MTV, Covi Design Film.

xálják ugyanakkor azokat a töréseket és szakadásokat a posztkommunista Kelet-Európa társadalmi szövetében, amelyekről Erikson a kollektív trauma(tízáltság) kapcsán gondolkodott. Ezek egyike az a jelenség, amelyet a maga során Allen a következőképpen ír le: „a munkásosztálybeli lányok számára, a [felfelé] irányuló társadalmi mobilitás olyan nehéz érzéseket okozhat, mint a bűnösség, az árulás és a veszteség”.²¹ Továbbgondolva ezt, láthatjuk, hogy a fehérgalléros női alakok hasonlósága a posztkommunista kelet-európai régióra vonatkozó filmekben mintegy kollektíven és mediáltan őrzi azok „bűntudatát és veszteségérzését”, akik számára a kommunista korszak komoly társadalmi mobilitást tett lehetővé, és ami törvényszerűen a származási helyről való elutazással és az oktatási eredményeikkel esett egybe. Néhány filmben a veszteség érzése igen emlékezetes jelenetekben csúcsosodik ki, amelyek szuggesztívan teátrális, felfokozott alakításokat követelnek meg: Sandra Cristi Puîu *Sieranevada* című filmjében a gyászoló család tagjaival összeesve artikulálja veszteségérzését amiatt, hogy immár sem a családi közösségben, sem a munkahelyi publikus közegben nem lel otthonra (7. kép).

Nela, az 1992-es Lucian Pintilie-rendezés, a *Balanța* hősnője, családi filmanyagot vetít zsúfolt, koszos kis garzonlakásuk falára, és a gesztus, amellyel a kommunista elitbe tagozódott családja és önmaga képét nézi, a veszteség és a kiűzetés fogalmait idézi fel a nézőben (8. kép).

Ezen fehérgalléros, művelt nők erőteljesen stilizált „veszteségpillanatai, amelyek csodálatot váltanak ki” (ahogyan Flo Leibowitz fogalmaz)²² a diegetikus világban, és mindig erőteljes színházi stilizációt követelnek meg, mintegy kárpótolják, a pillanatnyi hírnév révén, a pályájukon való megrekedtséget – amely pedig borítékolható lenne a kiváló képzsük révén. Azt mondhatjuk tehát, hogy a bemutatott kelet-európai kontextusban a megtestesült és kulturális tőkéjüket nem tudják társadalmi tőkévé alakítani.

Ezek az emlékezetes, színházilag, teátrálisan artikulált veszteségpillanatok felidéz-
 zik Aleida Assmann terminusát is, a „megtestesült kulturális emlékezetet”, amely a rövid távú generációs emlékezetet hívja be a posztkommunista kollektív traumák feldolgozási folyamatába.²³ Végezetül, a „banális megemlékezés” fogalmát is meg kell

21 ALLEN: *i. m.* 169.

22 Flo LEIBOWITZ: *Apt Feelings, or Why “Women’s Films’ Aren’t Trivial”* = *Post-Theory: Reconstructing Film Studies*. Ed. David BORDWELL–Noël CARROLL. The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 1996. 219–229.

23 *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives* című munkájában Aleida Assmann megkülönbözteti „a kulturális emlékezetet, amely átível korokon, és normatív szövegeken nyugszik, és a kommunikatív emlékezetet, amely három generációt köt össze a szóbeli hagyományozásban átadott emlékek révén”. Aleida ASSMANN: *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011. 4. Kiemelés az eredetiben.

említenünk: ez Vered Vinitzky-Seroussi a bevezetőben már hivatkozott terminusa, és azt írja le, „amikor a megemlékező gyakorlatok és alkotások jelentéktelen módon bukkannak fel, egy olyan időben és térben, amelyek nem az emlékezés szolgálatában állnak, miközben együtt jelennek meg egy emlékezésre méltó eseménnyel vagy személlyel – és ebből a keveredésből jön létre az az emlékező valóság, amelyben a közösségek élnek”.²⁴ Ugyanakkor nagyon lényeges, hogy „a banális megemlékezésnek vannak [azért] társadalmi következményei. Elsősorban is a »banális« nem jelenti azt, hogy triviális vagy jelentőség nélküli lenne, vagy hogy erőtlen és hatás nélküli (Azaryahu 2012). (...) [Az] informális, könnyed és nem lehengerlő banális megemlékezés képes lehet arra, hogy egy olyan emléket is megtartsion, amely máskülönben szembenállást és ellenkezést szülne”.²⁵

A fehérgalléros, értelmiségi, művelt nő ikonográfiája és ábrázolt létezőmódja ezekben a Kelet-Európához kötődő filmekben bemutatja a különböző osztályhabitusok feszültségteli együtt létezését, amely a felülről vezényelt, kikényszerített földrajzi és társadalmi mobilitás következménye (is), mind a kommunista, mind a posztkommunista időszakok vonatkozásában, és a „megtestesült kulturális tőke” formációja révén is teoretizálható ezen női karakterekkel kapcsolatosan. Elemzésemben arra törekedtem, hogy Bourdieu „megtestesült kulturális tőke” fogalmát és Assmann „megtestesült kulturális emlékezet” fogalmát kiegészítsem Vinitzky-Seroussi „lentről épülő banális megemlékezés” fogalmával, mindvégig figyelmet szentelve az Ann Rigney kiemelte aspektusnak: „milyen médiatechnológiákat használva, milyen kulturális modellek és formák révén jönnek létre a specifikus történetek, hogyan osztódnak ezek meg, és mi módon kapcsolódnak az identitáshoz?”.²⁶

Ezek a női alakok részben a hosszú távú, nagy léptékű, a kommunista állam által eszközölt társadalmi mobilitás eredményei, következményei és áldozatai, mind a filmekben bemutatott történetvilágokban, mind a fenti komparatív elemzési hálóban, amely sokat merít Pierre Bourdieu osztályelméletéből is. Ez az „az önnön társadalomban elfoglalt helyünk tudásának” („the sense of one’s place”) a fontosságát emeli ki, amely természetesen mindig a többiek helyzetének az ismeretéről is szól,²⁷ ez lévén az a közmegegyezésszerű tudás, amelyet a kommunizmusban megalapozott társadalmi, majd a posztkommunizmusban foganatosított földrajzi mobilitás „roncsolt”, s amelyet az elemzett filmek női alakjai oly sokrétűen összegeznek, és érzékletesen mutatnak meg²⁸ – mindig a (kollektív) traumatizáltság kontextusát idézve meg.

24 VINITZKY-SEROUSSI: *i. m.* 86.

25 Uo. 90.

26 RIGNEY: *i. m.* 66.

27 Pierre BOURDIEU: *What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups*. Berkeley Journal of Sociology 32(1987). 1–17.

28 Azon a módon, amire csakis a művészeti megközelítésmód képes Jill Bennett traumaelgondolása értelmében, lásd Jill BENNETT: *The Aesthetics of Sense-Memory. Theorising*

THE CHARACTER OF THE EDUCATED WOMAN IN (EASTERN) EUROPEAN FILM: COLLECTIVE TRAUMA PROCESSING, EMBODIED MEMORY AND FORMS OF CULTURAL CAPITAL

Keywords: *female character; white-collar; social mobility; Eastern European film; diffused habitus*

Where and how does the collective memory of the long-range social mobility of the communist period take place in the memory culture of the Eastern European region? This paper is organized around a sketchy test of the hypothesis that the character of the educated, intellectual, white-collar woman in (East) European co-produced feature films is such a media(tic) memory form or figure. In the following analysis, attention will focus on the way in which the iconography of the educated, intellectual woman associated with Eastern Europe stages the tense coexistence of different class-habitus, using the notion of embodied cultural capital as a unit of analysis.²⁹

CARACTERUL FEMEII EDUCATE ÎN FILME (EST) EUROPENE: PROCESAREA COLECTIVĂ A TRAUMEI, MEMORIE ÎNTRUCHIPATĂ ȘI FORME DE CAPITAL CULTURAL

Cuvinte-cheie: *caracter feminin; guler alb; mobilitate socială; film est-european; habitus difuz*

Unde și cum are loc memoria colectivă a mobilității sociale pe termen lung din perioada comunistă în cultura memoriei din regiunea Europei de Est? Această lucrare este organizată în jurul unui test sumar al ipotezei că personajul femeii educate, intelectuale, cu gulere albe din filmele de lung metraj coproduse în Europa (de Est) este o astfel de formă sau figură de memorie media(tică). În analiza următoare, atenția se va concentra asupra modului în care iconografia femeii educate și intelectuale asociate cu Europa de Est pune în scenă coexistența tensionată a diferitelor habitate de clasă, folosind noțiunea de capital cultural întrupat ca unitate de analiză.³⁰

Trauma through the Visual Arts = Memory Cultures. Memory, Subjectivity and Recognition. Ed. Susannah RADSTONE–Katharine HODGKIN. Transaction Publishers, New Brunswick–London, 2006. 27–39.

29 DeepL Free Version segítségével fordítva.

30 DeepL Free Version segítségével fordítva.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Magda (Lia Bugnar), a könyvtárosnő, Cristian Mungiu 2016-os *Bacalaureat* című filmjében / Magda (Lia Bugnar), the librarian, in the film *Bacalaureat* by Cristian Mungiu (2016) / Magda (Lia Bugnar), the librarian, in *Bacalaureat* by Cristian Mungiu (2016)
2. Az idegen férfi Irma félhomályos szobájában (*Kínai védelem*, Tompa Gábor, 1999) / Bărbatul străin în camera întunecoasă al Irmei (*Kínai védelem*, Gábor Tompa, 1999) / The foreign man in Irma's shady room (*Kínai védelem*, Gábor Tompa, 1999)
3. Irma a tükör előtt (*Kínai védelem*, Tompa Gábor, 1999) / Irma în fața oglinzii (*Kínai védelem*, Gábor Tompa, 1999) / Irma in front of the mirror (*Kínai védelem*, Gábor Tompa, 1999)
4. A meztelen pillanatra nem kell sokáig várni (*Kínai védelem*, Tompa Gábor, 1999) / Momentul nudității nu se lasă așteptat (*Kínai védelem*, Gábor Tompa, 1999) / The moment of nudity is swiftly there (*Kínai védelem*, Gábor Tompa, 1999)
5. Prostitúáltból fehér galléros nő 1. (*Kínai védelem*, Tompa Gábor, 1999) / Din prostituată femeie cu guler alb 1. (*Kínai védelem*, Gábor Tompa, 1999) / From prostitute to white-collar woman 1. (*Kínai védelem*, Gábor Tompa, 1999)
6. Prostitúáltból fehér galléros nő 2. (*Kínai védelem*, Tompa Gábor, 1999) / Din prostituată femeie cu guler alb 1. (*Kínai védelem*, Gábor Tompa, 1999) / From prostitute to white-collar woman (*Kínai védelem*, Gábor Tompa, 1999)
7. Sandra (Judith State) nagyjelenete (*Sieranevada*, Cristi Puiu, 2016) / Scena cea mare a Sandrei (Judith State in *Sieranevada* de Cristi Puiu, 2016) / Sandra's big scene (Judith State in *Sieranevada* de Cristi Puiu, 2016)
8. Nela a múltja után kap (Maia Morgenstern, *Balanța*, Lucian Pintilie, 1992) / Nela se uită la trecut (Maia Morgenstern in *Balanța*, Lucian Pintilie, 1992) / Nela looks at her past (Maia Morgenstern, *Balanța*, Lucian Pintilie, 1992)

II. TÖRTÉNELEM, RÉGÉSZET

AZ IRODALOM TUDOMÁNYOS FORDULATA A HELLENISZTIKUS ALEXANDRIÁBAN**

Kulcsszavak: *hellenisztikus kultúra; írásbeliség; filológia; szkholionirodalom; múzsainvokáció*

Ἔσπετε νῦν μοι Μοῦσαι Ὀλύμπια δώματ' ἔχουσαι —
ὑμεῖς γὰρ θεαί ἐστε πάρεστε τε ἴστε τε πάντα,
ἡμεῖς δὲ κλέος οἶον ἀκούομεν οὐδέ τι ἴδμεν —,
οἳ τινες ἡγεμόνες Δαναῶν καὶ κοίρανοι ἦσαν·
πληθὺν δ' οὐκ ἂν ἐγὼ μυθήσομαι οὐδ' ὀνομήνω,
οὐδ' εἰ μοι δέκα γλῶσσαι, δέκα δὲ στόματ' εἶεν,
φωνὴ δ' ἄρρηκτος, χάλκεον δέ μοι ἦτορ ἐνείη,
εἰ μὴ Ὀλυμπιάδες Μοῦσαι Διὸς αἰγιόχοιο
θυγατέρες μνησαίαθ' ὅσοι ὑπὸ Ἴλιον ἦλθον·
(Hom. II. 2. 484–492)

Mondjátok hát nekem olymposi házakat lakó Múzsák, hiszen ti istennők vagytok, jelen vagytok és mindent tudtok, míg mi csak a hírért halljuk és nem tudunk/láttunk semmit, hogy kik voltak a Danaók vezérei és parancsnokai. A sokat én nem tudnám elbeszélni és megnevezni, akkor sem, ha tíz nyelvem és tíz szám volna, hangom rendületlen és érc szív dobogna kebelemben, ha nem emlékeztetnének a Múzsák, a pajzsos Zeus olymposlakó lányai, hogy mennyien érkeztek Trója alá.

* ADORJÁNI Zsolt (1982), PhD, nyelvtudomány, klasszika-filológus, irodalomtörténész, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Moravcsik Gyula Intézet, Budapest, adorjanizs@gmail.com

** Jelen dolgozat azon előadás némileg átdolgozott és kibővített változata, melyet 2024. november 23-án a Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvénysorozat Erdélyi Múzeum-Egyesület szervezte 23. fórumán *A Pindaros-scholionok fordításának és kommentálásának tanulságai* címen tartottam. A szervezőknek köszönöm a meghívást és a baráti fogadtatást. Az alábbiakban megtartottam a szóbeli jelleget, és csak a legszükségesebb jegyzetapparátust fűztem hozzá. Dolgozatom nem filológiai mélyfúrás, hanem általános áttekintés azok számára, akik éppen csak ismerkednek a hellenisztikus kultúra szerepével a klasszikus irodalom hagyományozásában.

Az európai irodalom első és mindmáig egyik legnagyobb alakja, Homérosz (vagy az a költő, akit Homérosznak hívunk) az *Iliász* második énekében a több száz soron keresztül tartó hajókatalógus bevezetőjében e szavakkal idézi meg a múzsákat, és ez egyben a műben található leghosszabb múzsainvokáció. Okkal-joggal áll e passzus éppen ezen a helyen, a hajókatalógus személy- és helységnevekben, valamint egyéb „adatokban” tobzódó, a mitikus görögséget ábrázoló irodalmi szöveg freskó bevezetőjeként. A katalógus a dalnok minden képességét, nemcsak költői-előadói vénáját, de tudását-émlékezőtehetségét is mozgósító, formai és tartalmi bravúr, amelyet lehetetlen volna külső, isteni segítség nélkül létrehozni. Jóllehet a *múza* szó etimológiája mindmáig vitatott, az kétségtelen, hogy az istennők – Zeusz és Mnemoszüné lányai – genealógiája az emlékezés-émlékeztetés (μνημή ~ μνησαῖαθ': 492) tevékenységét kapcsolta hozzájuk. A tudásközvetítés közege az élő szó – az irodalom orális korszakában vagyunk –, a múzsák mondják, a költők hallják és továbbmondják az üzenetet. Erre a közvetítésre a múzsákat nem pusztán valami meghatározatlan, isteni erő képesíti, hanem az, hogy ott voltak az eseményeknél, mint szemtanúk látták és ismerik a „tényeket”, míg az emberekhez, így a dalnokhoz is csupán hallomásuk (κλέος) jut el. Ezt hármas szójáttékkal (*paronomasiával*, illetve *figura etymologica*val) közvetíti a költő: a *jelenlét* (παρεστέ) és a *tudás* (ἴστέ) töve hangalakban hasonló, az utóbbi pedig etimológiailag azonos a *látás* „id”-tövével: a tudás valójában közvetlenül a szemem keresztül haladó érzékszervi tapasztalást jelent (lásd lat. „vid”-, ném. „wiss”-töveket). A költészet és a tudás (ami később a tudomány-, „Wissenschaft”-fogalmakat is eredményezi) tehát már a kezdet kezdetén Homérosznál összekapcsolódik: a költő nemcsak szórakoztat, elűzi a szomorúságot, örömet és tetszetősséget (*charist*) közvetít, hanem tudást is – mindezt a múzsák segítségével. Később, az archaikus kardal megjelenésével a szóbeliség marad, ám a dalnokot felváltja a kar mint a költő szócsöve – a lírai én jellemző önmegnyilvánulása és önmegnevezése pedig a *bölcs* (σοφός), továbbra is meghatározó tehát a költői tevékenység intellektuális vonatkozása, a világösszefüggések átlátása.

A görög költészeti gyakorlatban a Nagy Sándor birodalmán létesülő utódállamok kulturális forradalma, a hellenisztikus kultúra hoz gyökeres változást, ám nem teljes átalakulást, hiszen a szóbeliség is megmarad, csak éppen dominánssá válik az időközben megjelent írásbeliség mint kultúrtechnikum: a görög irodalmat „írni kezdik”. Kérdés, hogy a múzsák – tudás – költő hármasa miként alakul a megváltozott körülmények között. Ennek látványos illusztrálására, a homéroszi múzsainvokáció ellenpólusaként az alexandriai Kallimakhosz egyik – sajnos csak töredékesen hagyományozódott – főművét idézzük, melynek már címe is beszédes: *Aitia* („Okok”), ami akár filozófiai traktátust vagy tankölteményt is takarhatna, valójában azonban szellemesen összefűzött mítoszbeszélések csokra, melyek valamilyen obskúrus rítus, kultusz, tárgyi emlék magyarázatát, okát keresik és tárják az olvasó elé. Ez az oknyomozó-antikvárius törekvés máris az intellektualizmus bélyegét nyomja a kallimakhoszi

műre, melyet egy oxfordi kutató okkal-joggal nevez „tudáskölteménynek”.¹ A harmadik könyv tartalmazta a későbbi szerelmi elégia archetípusának tekintett Akontiosz és Küdippé történetét, melynek *aition*-vonatkozása mindjárt kettős: egyrészt a végki-fejletben a főhős a keosi Akontiadák ősenek bizonyul, tehát van egyfajta genealogikus okmagyarázat, másrészt választ kapunk arra a kérdésre, hogy az egyéb forrásból ismeretlen történet hogyan jutott Kallimakhosz tudomására. Ez a metapoétikus okmagyarázat a következő formában jelentkezik:

(...) εἶπε δέ, Κεῖε,
 ξυγκραθέντ' αὐταῖς ὅζυν ἔρωτα σέθεν
 πρέσβυς ἐτητυμῖη μεμελημένος, ἔνθεν ὁ πα[ι]δός
 μῦθος ἐς ἡμετέρην ἔδραμε Καλλιόπην.
 (Ait. fr. 75. 74–77)

(...) s elmesélte, keósi ifjú, a sziget városaival összefonódott lángoló szerelmi történetedet a valóságghú előadásmód nagy öregje, ahonnan a rege a mi szépen szóló múzsanánkba szaladt át.

A *valóságghú előadásmód* doyen-ja keosi Xenomédész, egy prózában alkotó lokálkrónikás, akinek művét a költő az általa sugallt szcenárió szerint olvasta, feltehetőleg kivonatolta, majd megverselte. A tudásmozzanat félreismerhetetlen, de ez nem a múzsa transzcendentális és némileg irracionális erejéből származik. Kallimakhosz nem fohászkodik hozzá, helyette a szorgos (szoba)tudós álarcát ölti magára, aki buzgón és szinte pedánsan tanulmányozza egy olyan szerző művét, aki egy nem éppen szépirodalmi, inkább objektív igazságértéke miatt érdekes munka (ún. Sachliteratur) szerzőjének tűnik. A szöveg szellemi rokonságot sugall a tudós költő és a pontosságra törekvő öreg (πρέσβυς ἐτητυμῖη μεμελημένος) között. A *pontosságnak* fordítható ἐτητυμῖη töve a létige, az igazság tehát nem más, mint a valóban létező (akárcsak a magyar „lényeg” vagy a német „Wesen”, a szó természetesen a nyelvi valóságot is jelenti mint *etymologia*). Az igazság körültekintő és pontos felderítése tehát olyan tulajdonság, mely egyaránt jellemzi a krónikást és a filológust, aki nem a múzsáktól várja a megvilágosodást, hanem képes saját maga erejéből utána járni. Xenomédész archeológiája így a filológusi munka társtudományává, a történetíró pedig Kallimakhosz avatárjává lép elő.

Egy ilyen tudásra építő költészetfelfogásban milyen szerepe juthat a hagyományos homéroszi múzsá(k)nak? Jellemző, hogy az epizód utolsó szava Kalliopé, az

1 Gregory HUTCHINSON: *The Aitia: Callimachus' Poem of Knowledge*. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 145(2003). 47–59.

epikus költészet mûzsája. Ám itt a fogalom nem isteni hatóerő jelölésére, hanem pusztán metonimikusan Kallimakhosz költészetének kifejezésére szolgál. Xenomédész pontos, ám száraz-prózai munkája a költő előadásában válik igazán „szépen szólóvá” (Καλλι-όπη), vagyis költészetté. Sommásan megállapíthatjuk tehát: míg Homérosznál a tudás a mûzsáktól mint isteni erőtől származik, addig Kallimakhosznál a hellenisztikus korban a költő áll a középpontban tudásvágyával, a költemény ezen törekvés gyümölcse, a mûzsa pedig már nem önálló entitásként, csak a tetszetős költői forma védjegyeként jelenik meg.

A következőben két kérdésre keressük a választ: egyfelől milyen tárgyi-kultúrtechnológiai változások tették lehetővé ezt az új intellektuális irodalomfelfogást, másfelől milyen társadalmi-irodalomszociológiai folyamatok állhattak a változás hátterében, melyet okkal-joggal nevezhetünk az irodalom tudományos fordulatának?

Az első kérdésre a válasz egyértelműen a papirusz térhódítása, melynek alapanyaga az időközben görög kultúrájú Alsó-Egyiptomban, a Nílus deltájában korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre. A papirusznádból készült tekercsekre a szöveget oszlopok (*columnák*) formájában írták nádból vagy sásból metszett íróeszközzel, olvasás közben pedig oszlopról oszlopra haladva jobbról balra letekerték az egyik tartórúdról és fel a másikra, majd használat után ismét feltekerték (innen a „tekercs”, latinul *rotulus* vagy *volumen*), és bőrtokban (*scrinium*) egy erre a célra szolgáló falmélyedésben (*nidus*) vagy szekrényben (*armarium*) tárolták.²

A második kérdésre a válasz komplexebb, most csak egyetlen jellemző aspektusát emelném ki, mely az említett Alsó-Egyiptom kulturális metropolisza, Alexandria esete. Alexandriát azontúl, hogy a világbirodalmat létrehozó Nagy Sándor nevét viselte, és a hadvezér tulajdon alapítása volt, még egy fontos ok predesztinálta arra, hogy a Kr. e. 3. század kulturális és irodalmi központja legyen. Az *Odüsszeia* negyedik énekében Menelaosz beszámolójában megjelenik Észak-Egyiptom mint Próteusz birodalma. Az alexandriaiak úgy tekinthettek erre a szövegre, mint saját alapítási mítoszukra, a görög múlt igazolására nemzeti költőjük által. Egy nagy görög, a trójai háború hőse már járt Egyiptom földjén – ez az egyiptomi görögök identitásának *aitionja*. A jelen társadalmi valósága ezzel szemben egészen mást sugallt. A görögök kisebbségben voltak az őshonos egyiptomi lakosság körében, ami elidegenítően hatott rájuk. Egy amerikai kutató ezt a történelmi tapasztalást „kulturális sokk”-nak nevezte, ami különféle válaszreakciókat időzített.³ Az egyik ilyen a klasszikusok má-

2 A *nidus* jelentése eredetileg „fészek”, az *armarium*, amely tulajdonképpen fegyveres szekrény, az „r” hang elhasonulásával (disszimiláció) *almáriumot* (régies konyhaszekrény) eredményezett.

3 Graham ZANKER: *Realism in Alexandrian Poetry: A Literature and Its Audience*. London–Sidney, 1987.

solása és gondozása volt, mert ez adott identitást és történelmi gravitációs erőt az alexandriai görögöknek.

Alexandriában hatalmas múltörző és -feldolgozó monopólium működött, melyet Muszeion néven ismerünk. Alapítója I. Ptolemaiosz Szótér volt, de igazi virágzását fia, II. Ptolemaiosz alatt érte el. Maga a név múzsakertet jelent,⁴ átvitt értelemben pedig olyan létesítményt, amely a mûzsai tudományokkal (azaz a *humaniorákkal*) való foglalatosságot tette lehetővé. Ennek csupán egyik, ám valószínűleg emblematisz intézménye volt az alexandriai könyvtár. Az itt működő könyvtárosok nemcsak katalogizálták és megőrizték a rájuk bízott anyagot, hanem buzgón tanulmányozták is. Nemcsak *custosok* voltak tehát, hanem filológusok is. Hogy ez pontosan mit is jelent, arra hamarosan visszatérek. A Muszeion ezzel együtt nem pusztán szellemi tér volt, hanem rendkívül jól felszerelt rekreációs övezet is: rendelkezett például vadasparkkal, amely egyszerre szolgált zoológiai megfigyelőközpontként és királyi vadászterületként is. Látható tehát, hogy a létesítmény kiemelt uralkodói beruházásként működött, a rendszer kedvezményezettjei adómentességet és további előjogokat élveztek, nem csoda tehát, ha cserébe bizonyos gesztusokat tettek a felsőbb hatalom birtokosának. Ez nyilvánvalóan kritikára serkentette azokat, akik nem részesültek efféle privilégiumokban, és irigyek voltak azokra, akik igen. Phliuszi Timón például így ír a Muszeionról egyik szatirikus költeményében (a *silloi* műfajmegnevezés tulajdonképpen ferde tekintetet, „bandzsítás”-t jelent):

πολλοὶ μὲν βόσκονται ἐν Αἰγύπτῳ πολυφύλλῳ,
βιβλιακοὶ χαρακῖται ἀπειρίτα δηριόωνι
Μουσέων ἐν ταλάρῳ.

(fr. 786 SH)

*Sokan híznak Egyiptom soklevelű földjén, a sok
könyvmoly a zárt kapuk mögött véget nem érően
vitatkozik⁶ a Múzsák kalitkájában.*

A múzsák ketrece valószínűleg az alexandriai könyvtár állattartási gyakorlatán alapul, és az énekes múzsák bezárt madarak képében jelennek meg. A „könyvmoly”

4 A Μουσείον semleges nemű jelző, így jelentése eredetileg „múzsákhoz tartozó”, a gyakorlatban ez az archaikus kor óta múzsaszentélyt jelölt, mely rendszerint vonzó természeti környezetben foglalt helyet (az egyik leghíresebb és régészetiileg is feltárt Muszeion a thérai Archedamos alapítása Athén közelében).

5 A jelző nemcsak Egyiptom legendás termékenységre utalhat, hanem a φύλλον szó kétértelműségével játszva („levél” ~ „lap”) a könyvtár papirusztekercs-gyűjteményére is.

6 A vitatkozó filológusok jelennek meg Kallimakhosz első és negyedik iamboszában is.

szóval fordított kifejezés pontos értelme vitatott: a χαρακῖται származtatható a χαράσσειν „vésni” igéből, így a filológusok megszállott író tevékenységére utalna, vagy a χάραξ „cölöp” főnévből, ami a Muszeion zárt-ezoterikus, mintegy kerítéssel körülvett világára utalna.⁷

A két változás együttese: az írásbeliség térhódítása és a saját múlt iránti szenvedélyes érdeklődés következtében gyökeresen megváltozik a költészethez mint írott szöveghez való viszony, és új hermeneutikai gyakorlat születik, a filológia. A φιλόλογος jelző már Platónnál is többször előfordul (például *Phaidr.* 236E), igaz, itt még nem technikai értelemben, hanem csak a beszédet/beszélgetést kedvelő ember megnevezéseként. Arisztotelésznél már „irodalomkedvelőt” jelent (*Rhet.* 1398B 14), legkésőbb a hellenisztikus korra pedig kialakul a foglalkozást megnevező terminus. Suetonius tanúsága szerint (*Gramm.* 10) először Eratoszthenész nevezte magát így. A filológusok irodalomszeretete abban nyilvánult meg, hogy nemcsak olvasták az irodalmi múlt klasszikusait, hanem gondolták is szövegeiket. Ha közelebbről megnézzük módszereiket, rájöhetünk, hogy mind célját, mind eszköztárát illetően igen hasonló ahhoz, amit a modern filológia alkalmaz. A filológiát mindig is a „jó” szöveg megalkotása érdekelte, ami a szerző szándékainak leginkább megfelelő változatot jelenti. Ezzel összefüggésben érdemes azokat a fogásokat áttekinteni, melyeket a hellenisztikus tudósok alkalmaztak munkájuk során. Így az alexandriai filológusok generációit is közelebbről megismerjük.

A leghíresebb filológusok egyszersmind az uralkodó által kinevezett Muszeion-beli főkönyvtárosok is voltak. Az egyetlen kivétel Kallimakhosz, aki irodalmi kérdésekben megkérdőjelezhetetlen tekintélye és a Ptolemaioszokhoz fűződő kapcsolata ellenére tudomásunk szerint sosem volt főkönyvtáros.⁸ Az első, aki ezt a feladatkört betöltötte ephesosi Zénodotosz volt. Az ő nevéhez kötődnek a görög klasszikusok ún. *edaphosai* („forrásai”), melyek az első szövegkiadások (*ekdosis*) lehettek. Ezekhez valószínűleg több szöveghagyományt összevetett, és így alakította ki a maga *kritikai* kiadását, de módszereiről nem sokat tudunk. Őt követte a hivatalban kürénéi Eratoszthenész, Kallimakhosz földije, akit III. Ptolemaiosz Philadelphosz nevezett ki ebbe a pozícióba. Igazi polihisztor volt, aki nem csak a bölcsészettudományban tűnt ki,⁹ ennek ellenére gúnyneve „Béta” volt, ami arra utalt, hogy egyik területen sem ő számított a legnagyobbinak. Egyik legfontosabb újító gondolata az irodalom fiktív

7 Az „elefántcsonttorony” a másik bevett metafora, ennek ugyanakkor biblikus eredete van (az *Énekek énekében* a nő nyakának metaforája, innen került a Mária-dicsőítés eszköztárába, és vált lassanként a megközelíthetetlenység kifejezésévé).

8 Ennek ellenére az ő nevéhez kötődik a világtörténelem talán leghíresebb bibliográfiája, az ún. „Táblák” (*Pinakes*), melyben a tudós költő katalogizálta és tartalmi kivonatokkal látta el a könyvtárban fellelhető kéziratokat. A monumentális mű elveszett, csak híre maradt fenn.

9 Matematikai képességeire vall, hogy egy egyszerű, de zseniális módszerrel megmérte a föld kerületét, és verset írt a kockakettőzésről (ún. déloszi probléma). Arkhimédész oly nagyra

minivoltának „felfedezése”. Híres mondása volt az, amikor arra a kérdésre, hogy hol helyezkedik el Aiolosz birodalma (Homérosz realiztikus értelmezése), azt válaszolta, hogy készséggel elárulja, ha megtalálják azt a tömlőt, amelybe Aiolosz a szeleket zárta. Ez a nézet, mely nem annyira a költészet igazságértékére, hanem lelki épülést és örömet (*terpsisz*) okozó képességére helyezte a hangsúlyt, az epikureizmus irodalomelméletében élt tovább (gadarai Philodémosz).¹⁰

Büzsantioni Arisztophanész a harmadik és második század fordulóján működött, némileg tehát később, mint az alexandriai irodalom nagy korszakának alkotói. Legfontosabb újítása a lírai versek metrikai egységekre (sorokra, ún. *stichosokra*) való tördelése (*kólometriája*) a korábbi hagyománnyal szemben, mely a költészetet is ugyanolyan *columnákba* írta, mint a prózát.¹¹ Ez az újítása Pindaros bonyolult metrumú verseinek tagolását is két évezredre meghatározta: ezeket a modern Pindaros-kutatás kezdetéig az Arisztophanész-féle tagolásban olvasták.

A szamothrakéi Arisztarkhosz a későbbi hagyomány a legnagyobb filológusnak tartja (ὁ κριτικώτατος: a „legkritikusabb”, avagy a „legnagyobb kritikus”). Nevéhez fűződik (Proklosz leírása szerint) egy olyan szövegkritikai módszer, amelyet mind a mai napig alkalmazunk. Arisztarkhosz tisztában volt azzal, hogy a fennmaradt görög irodalomban egyszer használatos/ismert szavak, az ún. *hapax legomenák* meghatározása nehézségekbe ütközik.¹² Azt az elvet vallotta, hogy Homéroszt Homéroszból kell magyarázni, tehát ha a ritka szó még egyszer előfordul nála (*dis legomenon*), akkor

becsülte, hogy saját matematikai rejtélyversét (az ún. *problema bovinum*, a „marha-probléma”) a Hélios csordájában lévő állatok számáról) a kürenéi filológusnak ajánlotta.

10 A költészet „hedonisztikus” felfogása már Hésziodosznál kimutatható, akinél a múzsák elűzik a gondokat és a csüggeteg szívet felvidítják (*theog.* 98–103: εἰ γὰρ τις καὶ πένθος ἔχων νεοκηδεῖ θυμῷ / ἄλγεται κραδίην ἀκαχήμενος, αὐτὰρ αἰοιδὸς / Μουσάων θεράπων κλεῖτα προτέρων ἀνθρώπων / ὑμνήσει μάκαράς τε θεοὺς οἱ Ὀλυμπον ἔχουσιν, / αἶψ’ ὃ γε δυσφροσυνέων ἐπιλήθεται οὐδὲ τι κηδέων / μέμνηται· ταχέως δὲ παρέτραπε δῶρα θεῶων; *Ha valakinek újdonsült búját ül a lelkén és így hervadozik letört szívvel, ám a Múzsák szolgálja a régi emberek hírnevét és az Olympost lakó boldog isteneket magasztalja, azonnal elfelejtkezik a bűjéről és nem emlékezik a szomorúságra: az istennők ajándéka gyorsan elterelték gondolatait.*). Az epikureus nézettel szemben áll a sztoikusoké, akik mindenáron erkölcsi tanítást akartak kihallani a műből (ha másként nem ment, úgy vad allegorézis árán). Közvetítő szerepet töltött be például a parioni Neoptolemosz, aki a két cél összekapcsolását és valamiféle egyensúly megteremtését tartotta követendőnek. Vö. Hor. *ars p.* 343: *omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci.*

11 Valószínűleg nem radikális újításról van szó, hiszen ismerünk az Arisztophanész előtti időből is néhány papiruszt, melyeken valamiféle sortördelés már megragadható (például Sztészikhorsz *Thebais*-ának lille-i papirusza; ugyanez a papiruszkonvolutum őrizte meg Kallimakhosz *Aitia* c. művének egyik híres töredékét, a harmadik könyv *Victoria Berenices* néven ismert nyitódarabját).

12 A *hapax*okat természetesen már ez első generáció tagjai jól ismerték, gyakran használták eredeti költeményeikben úgy, hogy kontextusuk nemegyszer állásfoglalás volt a kérdéses

először azt a helyet kell megvizsgálni, és csak akkor folyamodni más auktorokhoz, ha a szó valóban *hapax*.¹³ Ez azon az elven alapul, hogy a költő konzekvens a ritka szavaknak adott jelentés tekintetében.

Az alexandriai filológusok ismerték a legtöbb szövegromlást, és ezek jelölésére a szövegkiadásban különféle jeleket használtak (a jelölés konvenciója ugyanakkor filológusonként eltért). Volt olyan, hogy egy egész sorról gondolták, hogy nem a szerzőtől magától származik, hanem későbbi betoldás. Ilyenkor a sor elé helyezett egyszerű vízszintes vonallal (*obelos* = „nyárs”) jelölték, hogy a sort törlendőnek ítélik (*athetálták*), de nem törölték, hiszen a szöveghagyomány része volt. Ha csupán valami megjegyzésük volt a szöveghez, akkor Arisztarkhoszt követve rendszerint a *diplét* („kettős vonalat”: >) használták. A jel utalhatott ugyanazon a szövegen belüli szkholionra vagy a szerző egy másik munkájára. Bizonyos kéziratokban, amilyen például Homérosz becses *Codex Venetus*a, fennmaradtak egyes szövegkritikai jelek, melyek az alexandriaiak tevékenységére utalnak, a legtöbbet róluk viszont, indirekt módon, későbbi szöveges beszámolókból tudjuk. Ilyen az *Anekdoton Parisinum* leírása vagy Arisztionkosz *Peri sémeiôn* („A kritikai jelekről”) c. műve.¹⁴

Látható tehát, hogy hellenisztikus filológusok generációi dolgoztak szorgalmasan az irodalmi hagyomány ápolásán. Tudományos teljesítményük sokszor a magyarázott mű terjedelmét megközelítő vagy akár meghaladó értekezésekben öltött testet, melyben azt sorról sorra, de akár szóról szóra értelmezték. Ezt a típusú értekezést, melynek szerkezetét a mű linearitása szabja meg, görögül *hypomnémának*, latinul *commentarius*nak nevezzük. Mindkét szó a *men-* tövet tartalmazza, mely az „ész”, „emlék” szemantikáját hordozza. A kommentár tehát eredeti szándéka szerint olyan mű, mely az olvasót igyekszik emlékeztetni mindarra, amit tudnia kell ahhoz, hogy a művet teljes mélységében érteni és élvezni tudja. Azt is mondhatnánk, hogy a kommentár a hellenisztikus filológus és olvasó „múzsája” – nagy különbség ez ahhoz a felfogáshoz képest, amellyel Homérosz ábrázolta az emlékezés istennőit! Ezek a kommentárok, néhány papirusztöredéket leszámítva, elvesztek, viszont lényegi állításaik átmentődtek a szkholionanyagba, mely a régi kommentárok kivonatainak tekinthető. A latinos

szó jelentését illetően. Az értelem kikövetkeztetésében sokszor az etimológiai magyarázat volt segítségükre.

13 A *hapax*oknál számontartott jelenség a *próton legomenon*, ami arra utal, hogy a szó első előfordulása jól adatolható, és a későbbi használat ebből vezethető le.

14 Ez a késő hellenisztikus szerző másik három társával együtt (Didümosz, Héródianosz, Nikanór) képezte az alapját annak a kompilációnak, melyet a bizánci korban „Négyes”- (Viermänner-)kommentárként emlegettek. Ebben Didümosz a filológiai, Héródianosz a nyelvtani, Nikanór az ortográfiai szempontokat vette figyelembe. Az utóbbi ragadványneve ezért Στιγματίας (Stigmatias), ami utal egyfelől a rabszolgák bőrébe égetett bélyegre, másfelől a *stigma* betűjegyre mint szövegkritikai eszközre, mellyel a filológus a szövegeket „megbélyegezte” (hasonló magyar szójátékkal bélyegezhetjük a filológust „rag-szolgá”-nak).

átírású *szkholion* szó a görög σχολιον főnévre megy vissza, melynek alapja a „szabad-idő” jelentésű főnév, ami később az újkori iskola antik megfelelőjének megnevezéséül szolgált. Ez a gondolattársítás arra utal, hogy a tanulás, vagyis a régi jó szerzőkkel való szervezett foglalkozás csak a szabadidővel rendelkező arisztokratikus (~ „nemes”) ifjak számára volt elérhető. A görög fogalom később a latinba is átkerült *schola* alakban, ahol eredetileg a *ludus* (~ „ludus”) szolgált ennek jelölésére, s innen terjedt tovább a többi európai nyelvben (*Schule, school, école*). Végső soron tehát a *szkholion* fogalma iskolai használatra készült szöveges bejegyzést jelent, melyet a kéziratok margójára írtak, ahol megfelelő szabad hely állt rendelkezésükre. Terjedelmük az egy vagy alig néhány szavas magyarázatoktól (ún. D-szkholionok, helytelenül Didümoszról elnevezve) az egészen hosszú, miniatűr értekezésnek is beillő formáig terjed. A Pindarosz-szkholionok inkább az utóbbi részletező gyakorlatot követik. A kései antikvitásban a szkholionok már az egész szöveget négyesögletű gyűrűként körbevevő, önálló szövegegységgé lépnek elő, melyeket megjelenésük hatására *catenának* („lánc”) nevezzük. Ez a típus viszont inkább a keresztény tematikájú szövegek kísérő-jelensége.

A szkholionokat legelőször papiruszra (latinul *charta*, innen a magyar „hártya”) írt szövegeknél alkalmazták. A papirusztekercset nehéz letenni, hiszen ilyenkor felcsavarodik, és bajosan lehet visszatérni a korábban olvasott helyhez. Ebből következik, hogy egyszerre több papiruszt körülményes volt olvasni, ezért célszerűnek bizonyult, ha minden szükséges adatot egyazon íráshordozón tároltak és találtak. Az a körülmény, hogy a megjegyzések a szöveg közelében, mintegy metatextuális utalásként láthatók, megkönnyíti használatukat, hiszen tulajdonképpen egy oldalpillantással megszerezhető az általuk kínált információs többlet. Ezért is volt alkalmas ez a forma az iskolai oktatásban való felhasználásra: segítségükkel a tanulók viszonylag könnyen olvastak nehezebb szerzőket is, mint például Homéroszt.

A kommentárok átírása szkholionokba hosszú és bonyolult folyamat lehetett, melynek nem minden részlete tisztázott. Annyi bizonyos, hogy a papiruszról való folyamatos átállás pergamenre, a tekercsről pedig a kódexre kedvezett ennek a változásnak. A pergamen a Kr. e 2. században jelent meg mint a papirusz alternatívája,¹⁵ ám eleinte csak másodlagos szerepet játszott a hagyományos technológia mellett. A Kr. u. 1–2. századra viszont átvette a vezető szerepet, és ezáltal a kódexekben haszná-

15 A „pergamen(t)” szó (latin *pergamentum*, angol *parchment*) az Attalida uralkodók központjára, Pergamonra megy vissza, ahol szüntelenül rivalizáltak az alexandriai iskolával. Egy anekdota szerint, amikor az alexandriaiak a papirusznádra embargót rendeltek el, a pergamoniak azzal válaszoltak, hogy feltalálták az állati (tinó)bőrből készült íráshordozót, melyet lapokra vágtak, a későbbi könyvhöz hasonlóan befűztek, majd kemény borításba (eredetileg fába) kötötték. A „kódex” (< lat. *caudex*) szó is eredetileg „fatönk”-öt, „vágott falap”-ot jelöl.

latos szkholionanyag jelentősége is megnőtt. Ezzel együtt biztosítva volt az antik eredetű kommentártöredékek útja a középkorba, és így az újkorba is. A kódexek azok a mentőcsónakok, melyek nemcsak az antik görög irodalom legjavát, hanem antik értelmezésének gondolatmorzsáit is megőrizték számunkra.

THE SCIENTIFIC TURN OF LITERATURE IN HELLENISTIC ALEXANDRIA

Keywords: Hellenistic culture; literacy; philology; scholion-literature; invocation of the muse

The Greek literature has not been „literate” from the beginning, but was born orally on the lips of the epic bard. Later on it will be written, as well, the natural performative context for literature, however, remains orality. It was not until the Hellenistic age that literature became predominantly written. In the wake of this process not only new ways of reception were introduced, but the general attitude towards literature changed radically, as well, which gave birth to a new hermeneutic practice, philology. Masters of this nascent science were both philologists and poets. In this paper I scrutinize some aspects of this paradigmatic shift: in what kind of cultural and social ambience it took place, which technical implements made it possible, and what kind of methodology evolved to suit the scope of this new understanding.

TRANSFORMAREA ȘTIINȚIFICĂ A LITERATURII ÎN ALEXANDRIA ELENISTICĂ

Cuvinte-cheie: cultură elenistică; alfabetizare; filologie; literatură de tip scholion; invocarea muzei

Literatura greacă nu a fost întotdeauna „literatură” în sensul scris al cuvântului, ci s-a născut inițial pe buzele bardului epic inspirat de Muză. Ulterior, va fi și scrisă, însă contextul performativ natural pentru literatură rămâne oralitatea. Abia în epoca elenistică literatura a devenit predominant scrisă. În urma acestui proces nu numai că au fost introduse noi moduri de receptare, dar și atitudinea generală față de literatură s-a schimbat radical, dând naștere unei noi practici hermeneutice, filologia. Maeștrii acestei științe incipiente erau atât filologi, cât și poeți. În această lucrare analizez câteva aspecte ale acestei schimbări de paradigmă: în ce fel de ambianță culturală și socială a avut loc, ce instrumente tehnice au făcut-o posibilă și ce fel de metodologie a evoluat pentru a se potrivi scopului acestei noi înțelegeri.

SIMON LAJOS ZOLTÁN*

GENTE PANNONIUS, DOCTRINA MIRANDUS.
MEGJEGYZÉSEK JANUS PANNONIUS
KORAI ELÉGIÁIHOZ

Kulcsszavak: *Janus Pannonius; Guarino Veronese; Bartolomeo Cevola; humanista latin elégia; recepciótörténet*

„Nagy adóssága a magyar irodalomtörténetnek: Janus költészetét elhelyezni a XV. századi latin nyelvű líra fejlődésében” – írta Janus Pannonius érdemes kutatója, Vadász Géza *A korai humanizmus lírája* című, 1999-ben megjelent könyve előszavában.¹ Habár a föltételek e munka elvégzéséhez negyedszázad múltán sem lettek kedvezőbbek, hiszen számos humanista szerzőnek máig nincsen korszerű kiadása, vagy csak részleges kiadása létezik, vagy mindmáig csak kéziratban olvasható, e munka elvégzése nélkül Janus elégiaköltészetének kezdeteiről csak hiányos képet alkothatunk. E sorok írója az elégiákhoz készülő kommentár munkálatai közben számtalan szöveghelynél szembesült azzal, hogy pusztán a klasszikus ókori előkép föltárása nem elégséges, némelykor pedig a kortárs kontextus ismerete nélkül még akár félrevezető is lehet. Az alábbiakban erre mutatunk be néhány jellemző prozódiai, tárgyi, valamint mitológiai példát. Kitűnik ezekből, különösképpen, ha Janus verseit a kortárs itáliai humanisták hasonló produktumaival összevetjük, hogy a magyar diák nyelvi és tárgyi fölkészültsége káprázatosan alapos volt, s Guarino jogos büszkeséggel írhatta régi barátjának, Francesco Barbarónak, amikor Janus 1453-ban személyesen is fölkereste az idős humanistát Velencében: „Hunc Ianum, contubernalem meum, gente Pannonium, Italicum moribus, doctrina mirandum, immo vero stupendum, tibi commendo; eum suscipe in tuorum numerum”.²

* SIMON Lajos Zoltán (1970), PhD, klasszika-filológus, irodalomtörténész, ELTE BTK Latin Tanszék; Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Moravcsik Gyula Intézet, Budapest, simon.lajos.zoltan@gmail.com

1 VADÁSZ Géza: *A korai humanizmus lírája*. Argumentum, Bp., 1999. 7.

2 *Epistolario di Guarino Veronese*. Racc., ord., illust. Remigio SABBADINI. Vol. 2. Tip. C. Ferrari–Venezia, 1916. 608.

1. PROSODICA

Első példánk egy talán apró-cseprőnek tűnő prozódiai kérdésről szól. Ismeretes, hogy Janus rendkívül kényes volt a klasszikus verselés szabályainak betartására. Amikor 1455-ben Vitéz János kíséretében a bécsújhelyi birodalmi gyűlésre érkezett, költői hírneve már akkora volt, hogy a gyűlés fő szónoka, Siena püspöke, az akkor kereken ötvenesztendős Aeneas Silvius Piccolomini verses levélváltásra méltatta a húszéves, még tanulmányait folytató magyar fiatalembert.³ Az önbizalomhiányban sohasem szenvedő Janus verseket kért Piccolominitól, hozzátéve, hogy ne féljen, csak olvasni szeretné az Európa-szerte ismert humanista költeményeit, nem pedig bírálni: *censor non ero, lector ero*, 332,10.⁴ Janus mégsem maradt adós a bravúrosságában szemtelen kritikával. Piccolomini ugyanis a Janusnak küldött versben három nyelvi vétséget, barbarizmust is elkövetett (*frīguit aetas; prōfugus hinc abiit*, *App. epigr.* 2,9;14), ám a legkirívóbb, hogy a *Pegaseus* melléknév első szótagját rövidnek vette, *dum iuvenes fuimus, Pēgaseo e fonte liquores / hausimus*, *App. epigr.* 2,7–8. Janus erre olyan verssel válaszolt, melyben mindhárom hibás szót helyes alakjában használta: *Necdum Pēgaseis te Cynthius arcet ab undis, / non vox refrīxit, non lyra muta silet*, 324,7–8; *Ille quidem gressu prōfugo mea castra petivit*, 324,15. Az Apollóra használt *Cynthius* ráadásul alighanem kissé merész utalás Piccolomini *Cinthia* című, ifjúkori szerelmi elégiagyűjteményére, amelyet sikamlós tartalma miatt három évvel később, immár II. Pius pápáként saját maga tiltott be. Ez az irodalomtörténetben példátlan önbetiltás olyan jól sikerült, hogy a *Cinthia* kézírata csak 1883-ban került elő.⁵ Azonban korántsem arról van szó, hogy Piccolomini latintudása hiányos lett volna. E levélváltás valójában két nemzedék eltérő esztétikai elveinek lenyomata. A reneszánsz legelső elégiás könyvecskéje, a mindössze 9 versből álló *Angelinetum* a szicíliai Giovanni Marrasio munkája, aki sienai diákként a szépséges Angela Piccolomininak udvarolt.⁶ A leendő pápa az ő, akkoriban irodalmi szenzációnak számító verscsokrán fölbuzdulva írta meg a

3 E költői versengésről, az említett hibákat és janusi korrekciójukat is elemezve, lásd Scevola MARIOTTI: *La corrispondenza poetica fra Giano Pannonio ed Enea Silvio Piccolomini = Umanesimo e Rinascimento. Studi offerti a Paul Oskar Kristeller da V. Branca*. Da V. BRANCA–A. FRUGONI–E. GARIN–V. R. GIUSTINIANI–S. MARIOTTI–A. PEROSA–C. VASOLI, Olschski, Firenze, 1980. 45–56; JANKOVITS László: *Nobilis ingenio. Janus Pannonius költészete*. Irodalmi Jelen Könyvek, Arad, 2012. 51–54.

4 Janus epigrammáit az alábbi kiadás szerint idézem: Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia*. I. *Epigrammata*. Fasc. 1. Textus. Ed., praef., app. crit. Iulius MAYER, add. Ladislaus TÖRÖK. Balassi, Bp., 2006.

5 A *Cinthia* újabb szakirodalmából lásd Perrine GALAND-HALLYN: *La poétique de jeunesse de Pie II: la Cinthia*. Latomus LII(1993). 4. sz. 875–896.

6 Marrasióról lásd Resta alapvető tanulmányát: Iohannis MARRASII *Angelinetum et Carmina varia*. A cura di Gianvito RESTA. Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, Palermo, 1976. 7–66.

Cinthiát, mely az első valódi reneszánsz elégiagyűjtemény, 23 elégiája Propertius híres *Monobiblosát* követi. Marrasio, Piccolomini és társaik nyelvhasználata még megengedte az említetthez hasonló licentiákat, Janus versében viszont egy új, igényesebb képzettségére büszke költőnemzedék öntudata szólal meg.

E rövid kitérő után fölvetődik a kérdés, vajon az ő elégiáiban találunk-e prozódiai hibát. Ha csak a klasszikus római költőket vesszük figyelembe, úgy tűnik, hogy igen. Egyik legkorábbi elégiája az *Ad Apollinem cum e pede laboraret*. Ez szabályos himnusz, a kamasz költő erőmutatványa, kitűnik a ritka mitológiai nevek halmozásával, antik műveltségének fitogtatásával. „Gyermekes alkotás, igazi lábfájós költészet” – jegyzi meg Janus monográfusa, Huszti József.⁷ Ennek 21–22. sora így hangzik:

*Quisque suos divum cultores spectat, et illis
prōpitio semper numine mitis adest.*⁸

Az utóbbi sorban a ‘jóindulatú’, ‘kegyes’ jelentésű *propitius* vallásos töltésű melléknév, a római irodalomban főleg a komédiák imádságjeleneteiben fordul elő, így Plautus *Mercator* című darabjában: *Apollo, quae te ut des pacem prōpitius*, 678. Mivel a szó a *prope* ‘közel’ adverbium származéka, az első szótag szigorúan rövid.⁹ Ha a klasszikus előzményekkel megelégednénk, Janus verssorát el is könyvelhetnénk egy kezdő költő botlásának. A késő ókori költőknél azonban a *propitius* kezdőszótaga megnyúlik, alighanem a *prō* prefixum hatására, miután a szó etimológiája már elhomályosodott. Az ókeresztény költészet virtuóz formaművésze, Prudentius híres *Peristephanon*jában már így áll: *purgabor oris prōpitiabilis / fulgore*, 14,130. Hasonlóan a toledói Eugenius versében: *accipe prōpitius, quae tibi, summe, loquor*, *Carm.* 76,2. A neolatin költőknél ez a késő ókori kvantitás vált normává. Így találjuk már a 14., majd a 15. század itáliai költőinél, hasonlóképpen a 16. század latin verseiben.¹⁰ Talán Janus költészete is hatott a magyar humanistánál tíz évvel fiatalabb Alessandro Braccesi (1445–1503) elégiájára, melyben a műzsákhöz fohászkodik a lázbetegségből való felgyógyulásáért: *Pellite torrentes aestus, violentaque febris / spicula prōpitia frangite, quae so, manu*, *Carm.* 1, 19, 29–30. Janus tehát legkorábbi elégiáiban sem vétett prozó-

7 Huszti József: *Janus Pannonius*. Janus Pannonius Társaság, Pécs, 1931. 64.

8 Janus elégiáit az alábbi kiadás szerint idézem: Iani Pannonii *Opera quae manserunt omnia*. II. *Elegiae*. Fasc. 1. Textus. Ed., praef., app. crit. Iulius MAYER, add. Ladislaus Török. Balassi, Bp., 2014.

9 Michiel de VAAN: *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Brill, Leiden–Boston, 2008. 492.

10 Girolamo Balbi, *Carm.* 2,175–176 *Ipse pio cultu solennes pronus ad aras / prōpitio reddes debita vota Deo*; Andrea Rapicio, *Musae* 1,1,2 *Sint tibi prōpitii, numina sancta, dei*; Gian Domenico Cancianini, *Odorum* 4,7,1–2 *Axis stelliferi decus, / sydus prōpitium mari*.

diai hibát, kínosan betartotta a klasszikus kánon előírta szabályokat, csak éppen e kánon nem teljesen volt azonos a jelenkorival.

Ám Janus verstani fölkészültsége némelykor még későbbi tudós kiadóin is kifo-gott. Mint arra már Ritoókné Szalay Ágnes fölhívta a figyelmet, Hilarius Cantiuncula olyan kiválónak tartotta elődje, Beatus Rhenanus Janus-kiadását, hogy azon saját kiadásában csak egyetlen helyen módosított: a *Marco Georgio et Antonio Sciantae rusticantibus* című korai elégiában metrikailag hibásnak vélte a 3. sort: *an quid dulce magis est rure? Molestior urbs est*, és a verssort igen szellemesen átírta: *nam ruri nihil est mage dulce*.¹¹ Ezt a változatot azután átvette Zsámboki János és a Teleki-Kovácsnai-féle kiadás is, holott az eredeti nemcsak elegánsabb, de metrikailag is tökéletes, mivel a rövid magánhangzó nyújtása (*magis*) főcezúra előtt bevett eljárás (*productio ob caesuram*) a klasszikus római elégiaköltőknél. Találunk erre példát Tibullusnál (*aut si tardus eris | errabis*, 1,4,27) és Propertiusnál is (*vinceris aut vincis, | haec in amore rota est*, 2,8,8).¹²

2. REALIA

Következő példánk tárgyi természetű probléma. Janus még csak három éve tanult Ferrarában, amikor Leonello d'Este halálával Guarino helyzete megrendülni látszott. Az utód, Borso d'Este, aki latinul alig értett, maradi módon az olasz és francia lovag-regényekért lelkesedett, a humanista oktatás ügyét kevésbé viselte szívéen. A 76 éves tanítómester honoráriumát megalázó módon csökkentette, aki elkeseredésében már ferrarai házát is meghirdette. Csak erre vártak a veronaiak, akik régóta próbálták híres szülöttjüket, busás javadalmazást ígérve, hazacsábítani.¹³ Janus, más tanítványokhoz hasonlóan, kész volt mesterét Veronába követni, és 1451 végén vagy 1452 elején hosszú verses episztolát írt erről Veronában tanító barátjának, Bartolomeo Cevolának. A vers a humanistákra olyannyira jellemző, szinte vallásos barátságkultusz egyik első dokumentuma. Rögtön a fölütésben Janus leszögezi, hogy:

*hunc ego nec claris dubitem praeferre smaragdis,
quos legit in rubro gurgite nudus Arabs. (7–8)*

11 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiuncula* = „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Balassi, Bp., 2002. 1997.

12 Maurice PLATNAUER: *Latin Elegiac Verse. A Study of the Metrical Usages of Tibullus, Propertius and Ovid*. Cambridge University Press, Cambridge, 1951. 59; Íñigo RUIZ ARZALLUZ: *Sobre la productio ob caesuram de sílaba abierta en el hexámetro latino*. Veleia VI (1989). 281–286.

13 HUSZTI: *i. m.* 43–44.

A verset magyarra fordító Palójtay Béla talán érzékelte e mondat problematikus mivoltát, amidőn e sorokat a következőképpen adta vissza:

*Féltettebb kincs ez, mint mélytüzű drága igazgyöngy
mellyet a bűvár gyűjt tengerből fenekén.*

A szó szerinti fordítás ugyanis így szól: „ezt én nem haboznék elébe helyezni a ragyogó smaragdnak, melyet a Vörös-tenger mélyéből szed a mezítelen arabus”. Ez jól ismert motívum a római elégiaköltőknél. Janus közvetlen előképét Tibullusnál találjuk: *et quascumque niger Rubro de litore gemmas / proximus Eois colligit Indus aquis*, 3,8,19–20.¹⁴ Hasonló képek bőven akadnak Propertiusnál, Martialisnál, Claudianusnál és Janus költőbarátainál, Strozzinál és Basiniónál is.¹⁵ Ám egyetlen szöveghelyet sem találunk, ahol a smaragdot a tengerből hoznák föl. A földrajzi tankönyvként használt Solinusnál azt az általánosan elterjedt nézetet olvashatjuk, hogy a smaragd a szkíták földjéről származik, ahol griffimadarak őrzik.¹⁶ Ne feledkezzünk meg Strabónról, akinek hatalmas művét Guarino fordította latinra. Itt azt olvashatjuk, hogy a Vörös-tenger vidékén berill és smaragd is található, de nem a tengerben, hanem az aranybányákban.¹⁷ Ha tehát csak a klasszikus forrásokat vesszük figyelembe, arra a következtetésre juthatnánk, hogy Janus tévedett, és egy ilyen kis lapsus egy 17

14 A szöveghely értelmezéséhez lásd *Appendix Tibulliana*. Hrsg., komm. Hermann TRÄNKLE. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1990. 265.

15 Mart. 8,28,14 *cedet Erythraeis eruta gemma vadis*; lásd még Prop. 1,14,12 *et legitur Rubris gemma sub aequoribus*; 3,13,6 *et venit e Rubro concha Erycina salo*; Mart. 10,17(16),5 *quidquid Erythraea niger invenit Indus in alga*; Claud. Hon. nupt. 168 *rubro quas legerat ipsa profundo* (Psamathe tengeri nimfa azonban igazgyöngyöket hoz föl); Hon. III cos. 210 *vobis rubra dabunt pretiosas aequora conchas*. Vö. Basinio da Parma, *Isott*. 3,9,77–80 *Aut ego ad Eoas veniam male sanus harenas, / quaeque calent Rubri littora vasta maris. / Hinc ego purpureos referam mea vota lapillos, / gemmaque Gangariis sit mihi lecta vadis*; Tito Vespasiano Strozzi, *Erot*. 141–142 *Gemma erit in pretio, quam se mercator avarus / finxerit a rubri littore ferre maris*. Cortesius Mátyás-eposzának hasonlatát, ahol a Vörös-tenger homokjából a legkülönbélebb drágakövek kerülnek elő, talán Janus is befolyásolta. Alexander Cortesius, *Laud. bell*. 53–57 *Ac veluti rubrae dubitat rimator harenas, / quam prius e variis gemmam legat (ardet iaspis, lucet onyx, viridi radiat fulgore smaragdus), / in partes dubium varias et singula circum / illum agit, haerentem spectandi immensa voluptas*. Vö. még Gabriele Altilio, *Carm*. 3,13–16 *Gemmas pocula mictat et lapillos / quos rubrum legit Indus aequor / aut quos Assirii ferunt odores / et fecundus Arabs*.

16 Solin. *Coll*. 15,23 *Smaragdis hic locus patria est, quibus tertiam inter lapides dignitatem Theophrastus dedit: nam licet sint Aegyptii et Chalcedonii et Medici et Laconici, praecipuus est bonos Scythicis*.

17 Sztrabón, *Geógr*. 16,4,20 λέγεται δὲ καὶ διότι ὁ σμάραγδος καὶ ὁ βήρυλλος ἐν τοῖς χρυσοῖς μετὰλλοις ἐγγίγνεται. („Azt is mondják, hogy smaragd és beryll is található az aranybányákban.” Földy József ford.)

éves diáktól talán megbocsátható volna. Az esetleges licentiára pedig magyarázattal szolgálhat, hogy Janus Isidorusból tudhatta, a smaragd nem kőnek (*lapillus*), hanem gemmának számít, amely a *lapillusszal* szemben áttetsző.¹⁸ Ha azonban föllapozzuk Albertus Magnus *De mineralibus* című művét, érdekes párhuzamra bukkanunk. Albertus is úgy tartja, hogy a legjobb smaragd szkíta földről származik, ám hozzáteszi, hogy ő maga beszélt egy görög utazóval, aki szavahihető és igen kíváncsi megfigyelő (*veridicus et curiosus experimentator*), és ő azt állította, hogy smaragdot a tenger alatti sziklákon (*in rupibus qui sunt sub aqua maris*) is gyakran találunk. Janus érdeklődését e szöveghely azért is fölkelthette, mert Albertus elmondja, hogy a smaragd a tisztaság köve, ezért nem viseli el a házastársi együttlétet, miként azt Magyarország jelenlegi királya – vagyis IV. Béla – esete is példázza, aki ágyasházába bemenvén, nem vette le ujjáról a zöldkőves gyűrűt, s az a feleségével való együttléte alatt három darabra törött.¹⁹ Ez esetben pedig Janus se nem tévedett, se költői szabadsággal nem élt, hanem ellenkezőleg, párját ritkítóan elmélyült ismereteit kívánta bizonyítani.

Tanulságos példa, hogy az ifjú költő szövegismerete még olyan tudós filológuson is kifogott, mint Ábel Jenő. Ugyanezen elégiában, melyet elsőként Ábel adott ki, olvassuk a következő sorokat:

*Cui satis est auri, tribuendo est largus in auro,
cui satis est pecoris, molle dat ille pecus. (6,89–90)*

A kétségtől szokatlanul tűnő, de a kisbárány mellett rendkívül kifejező *molle* ('puha', 'gyenge', 'fiatal') jelzőt Ábel a gyakoribb *mille* számnévvel vélte javítani. E coniectura mellett szólna, hogy a *mille pecus* bevett bukolikus toposz, mely Theokritos, Vergilius és Calpurnius pásztori költeményeiben egyaránt előfordul.²⁰ A szédületes gyorsasággal dolgozó Ábel azonban nem vette figyelembe a szövegkörnyezetet. A bukolikusoknál ugyanis a *mille* mindig a vagyon nagyságára utal, tehát a *mille dat ille pecus* azt jelentené, hogy a tulajdonos egy egész nyáját adna ajándékba.²¹ Az ókorban

18 Isid. *Etym.* 16,6 *Gemmae vocatae quod instar gummi translucant*; ugyanott Isidorus a smaragdot a gyöngyök mellett említi: *Etym.* 16,7 *Omnium gemmarum virentium smaragdus principatum habet, cui veteres tertiam post margaritas et uniones tribuunt dignitatem.*

19 *De min.* 2,2,17 *Dixit enim unus de Graecia veniens veridicus et curiosus experimentator, quod ille lapis nascitur in rupibus qui sunt sub aqua maris, et quod ibi frequenter invenitur. Expertum est temporibus nostris, quod hic lapis si vere bonus et verus est, non sustinet coitum, propter quod rex Ungariae, qui nostris temporibus regnat, in coitu cum uxore sua lapidem hunc in digito habuit, et propter coitum in tres partes fractus fuit.*

20 Theokr. 11,34 βοτὰ χίλια βόσκη; Verg. *ecl.* 2,21 *mille meae Siculis errant in montibus agnae*; Calp. *Sic.* 2,68 *mille sub uberibus balantes pascimus agnas.*

21 Lásd ehhez: Lygdamus. *Corpus Tiullianum* III. 1–6. *Lygdami Elegiarum Liber.* Ed., Comm. Fernando NAVARRO ANTOLÍN. Brill, Leiden–New York–Köln, 1996. 213.

azonban nyáját nem, kisbárányt annál inkább volt szokás ajándékozni.²² A *molle pecus* a klasszikus költészetben csak két ízben fordul elő, mindkét esetben Vergiliusnál.²³ Annál népszerűbbé vált az ókeresztény költészetben,²⁴ emellett pedig Isidorus meghatározása is közismertté tehetette: *ovis, molle pecus lanis, corpore inerme, animo placidum*.²⁵ Használják Janus kortársai is, így Tito Vespasiano Strozzi: *molle pecus, quacunque potest defendere sese, / certat, et accipitri parva repugnat avis, Erot. 2,15,5–6*. Örvendhetünk tehát, hogy Janus elégiáinak új kritikai kiadása visszaállította az eredeti olvasatot.

3. EXEMPLA

Janus kivételes fölkészültsége mutatkozik meg abban is, hogy humanista kortársainak sokszor mulatságos tudóskodását szeretetteli humorral bár, de alaposan kifigurázta. Az említett Cevola a korszak híres jogtudósa, 1458-tól haláláig a padovai egyetem kánonjogi és civilisztikai tanára. Jogtudományi művei, így az ún. *Cautelae Caepollae* nagy tekintélyre tettek szert, értekezéseinek gyűjteményét egészen a 16. század végéig rendszeresen kiadták. Humanista munkássága kevésbé jelentős, *Libellus de tolerando dolore* című, Juan de Carvajalhoz írott értekezése mellett egy verses levelét és egy, III. Frigyeset törökellenes hadjárat vezetésére fölszólító költeményét ismerjük.²⁶ Cevola rövid ideig, 1449–1450-ben volt a ferrarai Studio tanára, de már 1450-ben hazatért Veronába. Könnyed, mi több, csipkelődő hangvételű episztoláját tehát Janus egy nála tizennégy évvel idősebb tudóshoz, a veronai egyetem elismert tanárához intézte. Csak sajnálhatjuk, hogy további kapcsolatukról nincsen adatunk, annak ellenére, hogy Janus padovai tanulmányai alatt már Cevola is Padovában tartózkodott. Érdemes egy pillantást vetnünk az episztolában olvasható barátságkatalógusra.²⁷

22 A kisbárány mint ajándék: *cum qua fecundi redierunt munera ruris, / caseus et niveae candidus agnus ovis*, Tib. 2,5,37–38, ehhez Tibullus: *Elegies*. Text, Introduction and Commentary by Robert MALTBY. Francis Cairns Publications, Cambridge, 2002. 443–444.

23 Georg. 3,298–299 *glacies ne frigida laedat / molle pecus; Aen. 9,341 manditque trahitque / molle pecus mutumque metu*.

24 Sedul. *Carm. pasch.* 2,113 *manditque trahitque / molle pecus, trepidaeque vocant sua pignera fetae*; Ennod. *Carm.* 2,100,7 *molle pecus volucrem praevertit fraude molossum*.

25 Isid. *Etym.* 12(*De animalibus*),1,9.

26 Cevola munkásságáról lásd újabban Bartolomeo Cipolla: *Un giurista veronese del quattrocento, tra cattedra, foro eluoghi del potere. Atti del convegno internazionale di studi, Verona, 14–16 ottobre 2004*. A cura di Giovanni Rossi. Cedit, Verona, 2009.

27 *Eleg.* 6,17–38 *Dum calido nostrae fervebunt sanguine venae, / dum mea vitalis spiritus ossa reget, / huius amicitiae stabit venerabile foedus, / narrabunt nostram saecula futura fidem. / Nec plus Tyndaridae, clarissima sidera, fratres, / hic agilis frenis, caestibus ille potens; / nec plus Aegides, nec plus Ixione natus, / nec duo per Samium pectora docta senem; / nec cum Patroclo*

A barátság négy klasszikus exempluma már az ókorban rögzült a következőképpen: Akhilleusz és Patroklosz, Oresztész és Püladész, Thészeusz és Peirithoosz, Püthiasz és Damón, illetve a római költőknél némelykor Nisus és Euryalus. Ehhez ötödik párosnak Plutarkhosz még hozzáadja Epameinondaszt és Pelopidaszt. A humanisták e listát kanonikusnak tekintették, és szigorúan tartották is hozzá magukat. Aggályosságukra jellemző, hogy Gabriele Moro Francesco Filelfóhoz fordul e tárgyban fölvilágosításért. Filelfo lelkiismeretesen föl is sorolja a négy mitikus párost, valamint ötödikül a két thébai hőst.²⁸ Hasonlóan szűkszavú fölvilágosítást találunk, ugyanazon fölsorolással, Guarino levelezésében.²⁹ E listához tartják magukat a korszak legnagyobb tekintélyű latin költői, Cristoforo Landino, Tito Vespasiano Strozzi, Angelo Poliziano, Antonio Tebaldeo.³⁰ Ha Janus költeményét e háttér ismerete nélkül olvassuk, könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy az ifjú költő csupán irodalmi

plus laudis habebit Achilles, / nec Diomedes cum Polynice parens. / Euryalum veniens extollere desinet aetas, / et tuus in tenebris, Nise, iacebit honos. Vilis et Aeneas, et vilis fiet Achates, / nec feret his ullam Musa Maronis opem. / Sordebit Strophio genitus, sordebit Orestes, / utpote quos vatum fabula falsa canit. / Iunctus Alexandro concedet Hephaestio nobis, / sit licet antiqua nobilis historia. / Ipse Epaminondas, Pelopidas ipse peribit, / parva est Romanis fama futura viris. / Nostra secuturos acuent exempla nepotes, / cetera non magnae nomina laudis erunt.

- 28 Franciscus Philelfus Gabrieli Mauro Sal. Quod scire a me vis, quot fuerint amicorum paria, priscorum memoria maxime celebrata, ea reperio quattuor numero extitisse. Theseum & Perithoum. Achillem & Patroclum. Orestem & Pyladen. Pytiam & Damona. Addunt etiam iuniores apud græcos Epaminundam, & Pelopidem. Vale ex Venetiis. Idibus ianuariis. MCCCCXXVII. Franciscus PHILELPHUS, *Epistolarum familiarum libri XXXVI*. Ioannes et Gregorius de Gregoriis, Venetiis, 1502. 3v.
- 29 Guarinus Veronensis amicissimo Christophoro Parmensi. Ut igitur ad rem veniam, varia de hisce amicorum paribus traditur opinio, sed plus valeat velim quod apud Plutarchum eruditissimum in omni litterarum genere virum comperi; is enim in eo libello qui inscriptus est περί πολυφιλίαν quatuor illa esse dicit: Pirithoum et Theseum, Achillem et Patroclum, Orestem et Pyladem, Pythiam et Damonem: quintum adiungit Epaminondam et Pelopidam. *Epistolario di Guarino Veronese*. Racc., ord., illust. Remigio SABBADINI. Vol. 1. Tip.-Libr. Emiliana, Venezia, 1915. 224.
- 30 Cristoforo Landino, *carm. var.* 7,23–28 *nec tantum Argivum Pylades dilexit Orestem, / cui comes horrendo factus in exilio est, / Castora nec Pollux duris in caestibus audax, / fortem nec fortis Thesea Pirithous, / quanto ego nunc Bembi teneor devictus amore, / quem iam nulla queat dissolvere dies;* Angelo Poliziano, *epigr.* 18,1–6 *Tantus amor tuus est in me, tamque omne, Panaeti, / exemplum veteris vincis amicitiae, / ut tibi collatus iuvenis phocæus Orestem / oderit, et spernat Thesea Pirithous, / Sicanium Pyladen credatur fallere Damon, / vixque bonum fraenis Castora frater amet;* Antonio Tebaldeo, *carm.* 2,29–33 *Nec sic Euryalum Nisus dilexit, Achillem / Patroclus, fidum Thesea Pirithous. / Nec Pilades caro tantum devinctus Oresti, / nos stabilis quanto iunxit amore Fides;* Raffaele Zovenzoni, *Istr.* 1,93,1–8 *Thesea Perithous miro dilexit amore, / dilexit Pollux Castora mirifice, / Patroclusque puer puerum sibi iunxit Achillem / et verum Pylades numen Orestis erat. / Phitias et Damon duo corpora, mens tamen una / vixit, idem vixit Nisus et Euryalus. / Et qui Romano stravit Karthaginis arces / fulmine Scipiadès Laelius alter erat.*

műveltségét fitogtatja, s fölöslegesen telezsúfolja a verset tudós utalásokkal, amikor a tizenhat soros barátságkatalógusában kereken tíz ókori barátságot vonultat föl, az említettekén kívül még hozzátéve a Tündaridákat, vagyis Kasztórt és Polüdeukészt, azután Polüneikészt és Tüdeuszt, Aeneast és a „*fidus*” Achatest, valamint Alexandroszt és Héphaisztiont. Mi több, még azt is megjövendöli, hogy a klasszikus ókor összes nevezetes barátságexempluma hamarosan feledésbe fog merülni, mert az utókor csakis Csezmicei János és Cevola Bertalan barátságát fogja emlegetni: *Nostra secuturos acuent exempla nepotes, / cetera non magnae nomina laudis erunt*, 37–38.³¹

Látnivaló azonban, hogy a bevett exemplumok megduplázása olyan parodisztikus túlzás, amely éppenséggel ironikusan reflektál a barátság korabeli humanista kultúrájára. Ennek mértékére jó példa, hogy 1441-ben a nagynevű építész, festőművész, költő és bölcselő, Leon Battista Alberti Firenzében nagy érdeklődéssel övezett költőversenyt (*certame coronario*) szervezett az igaz barátság (*la vera amicizia*) tárgykörében. Alberti terjedelmes dialógust is írt *Dell'amicizia* címmel, melyet később fölvetett az *I libri della famiglia* című nagy művébe.³² Janus exemplumai azonban annyira túlzóak, hogy humoros hatást keltenek, ám éppen ezáltal képes a nála csaknem kétszer idősebb, tekintélyes jogtudóssal szemben bensőségesen tréfálkozó hangnemet megütni, s a hízélgés csapdáját elkerülni.

4. MYTHOLOGICA

Következő példánk szintén a barátságkatalógusokhoz kapcsolódik, s tanulsága, hogy a kortárs költők tanulmányozása némelykor még szövegkritikai problémák megoldásánál is hasznos lehet. A Perinus nevű, ciprusi hazájába hazatérő diáktársát búcsúztató elégiában Janus csak egy exemplumot említ, mely Kerényi Grácia szép fordításában így hangzik: „Nem gyászolta halott Patroklost így vad Achilles, / bár a barátság-

31 Az elégiához hasonlóan gazdag, tízsoros katalógust találunk az *Ad Marcellum* című epigrammában, melyben Janus Antonio Marcello Anjou Renével kötött barátságát ünnepli, 112,1–10. Az ebben föl sorolt tizenegy baráti páros Diomedesz és Odüsszeusz, Telamón és Héraklész, Patroklosz és Akhilleusz, Nisus és Euryalus, Polüneikész és Tüdeusz, Peirothoosz és Thészeusz, Alexandrosz és Héphaisztion, Epameinondasz és Pelopidasz, a két Scipio és a két Laelius, Augustus és Vipsanius Agrippa. Ezek közül az elégiában hat azonos párost találunk: Thészeusz és Peirithoosz, Patroklosz és Akhilleusz, Tüdeusz és Polüneikész, Nisus és Euryalus, Alexandrosz és Héphaisztion, Epameinondasz és Pelopidasz.

32 Albertihez és a barátságról szóló értekezésekhez lásd Reginald HYATTE: *The Arts of Friendship: The Idealization of Friendship in Medieval and Early Renaissance Literature*. Brill, Leiden–New York–Köln, 1994. 172–194., valamint újabban Annalisa CERON: *L'amicizia civile e gli amici del principe: lo spazio politico dell'amicizia nel pensiero del Quattrocento*. Eum, Macerata, 2011.

guk nem lehetett szorosabb”, 4,15–16. A fordítás azonban konjektúrán alapul. Az elégiát fölfedező Ábel Jenő a kéziratban itt is egy némileg elhamarkodott javítást hajtott végre, nyilván az Iliászra, Achilleusznak a Patroklosz halála utáni gyászára gondolva: *Non adeo abreptum doluit Patroclum Achilles, / cui fuerat summa iunctus amicitia*. A kéziratban (Vat. Lat. 2847) ugyanis, melyhez Mayer Gyula kritikai kiadása visszatért, éppen fordítva van: *non adeo abreptum doluit Patroclus Achillem, / cui fuerat summa iunctus amicitia*. Ma már az Iliásznál talán kevésbé közismert történet, hogy a két hős még a háború előtt együtt kapott kiképzést a bölcs kentaur, Kheirón barlangjában, amíg a fiát a háborútól féltő Thetisz Akhilleuszt meg nem szöktette, hogy Skürosz szigetén leánynak öltöztetve rejtegesse.³³ Vagyis Janus szövegében az *abreptum* nem a halál által elragadott, hanem a Thetisz által elrabolt, s Kheirónnál maradó barátja által meggyászolt Akhilleuszra vonatkozik. Tudjuk, hogy Statius műve, a történetet földolgozó *Achilleis* című kiseposz mind a középkorban, mind a reneszánsz idején iskolai olvasmány volt,³⁴ nem véletlen, hogy Janus ezt a történetet idézi föl Guarinóról írott panegyricusának praefatiójában is.³⁵ S erre a történetre való utalásokat a korabeli költőknél bőven találunk: „Patroklosz már kisfiúként összebarátkozott a kisfiú Akhilleusszal”, olvassuk a trieszti, Janusszal majdnem egyidős Raffaele Zovenzoninál. „Nem szerette így sem Euryalust Nisus, sem Akhilleuszt Patroklosz”, írja a ferrarai Antonio Tebaldeo.³⁶ Ábel konjektúráját tehát, mint a főt említett esetben, itt is megalapozatlannak, sőt, a vers koncepciójába nem illőnek kell tartanunk.

A mitológiai ismeretekkel való virtuóz játék jellemzi Janus egyik legkorábbi elégiáját, a már említett *Marco Georgio et Antoniolo Scientae rusticantibus* című kis költe-

33 Ezt a történetet Janus igen jól ismerte. Lásd erről az alábbi bravúros tanulmányt: TÖRÖK László: *Scythia tecta = Janus-arcok. Összegyűjtött tanulmányok, recenziók, fordítások és kommentárok*. Szerk. MAYER Gyula. Typotex, Bp., 2008. 117–118.

34 Az *Achilleis*ről az iskolai oktatásban lásd Robert BLACK: *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001. 217–218, 242–243. Statius reneszánsz kori utóéletről újabban lásd Ian FIELDING: *Statius and His Renaissance Readers: the Rediscovery of a Poeta Neapolitanus = Campania in the Flavian Poetic Imagination*. Ed. Antony AUGUSTAKIS–R. Joy LITTLEWOOD. Oxford University Press, Oxford, 2019. 271–284.

35 ‘Tu Phoebi nutris sobolem, tu sedulus hospes / accipis aeternos curva sub antra deos, / pro quibus alta manet meriti te regia caeli / contrahit et caudam Scorpius ecce tibi.’ Haec pius Aeacides. Mibi pro Chirone Guarinus; hunc sibi praescribet pagina nostra ducem, Paneg. Guar. 29–34. Lásd még *Epigr.* 112,3–4 *quod fuit inflexo mitis Patroclus Achilli, / formoso Nisus quod celer Euryalo*; *Eleg.* 6,25 *nec cum Patroclo plus laudis habebit Achilles*.

36 Raffaele Zovenzoni, *Istr.* 1,93,3–4 *Patroclusque puer puerum sibi iunxit Achillem / et verum Pylades numen Orestis erat*; Antonio Tebaldeo, *Carm.* 2,29–30 *Nec sic Euryalum Nisus dilexit, Achillem / Patroclus, fidum Thesea Pirithous*.

ményt is. Ebben Janus diáktársai elmennek vakációzni a Ferrara melletti, idilli környezetben fekvő Stientába, ahol kedvükre madarászhatnak és vadászhatnak, míg neki maradnia kell, hogy éjszakába nyúlóan a görög nyelvtant magolja. Janus ezt a szomorú állapotot igencsak zokon vette, miként azt az *ast ego continue γραμμασιν invigilo* (5–11) sor refrénszerű, háromszoros ismétlődése nyomatékosítja. Az iskolából szökni vágyó költő a görög mitológia azon alakjait hívja segítségül, akik több-kevesebb sikerrel megpróbálkoztak a repüléssel, Perszeuszt, Daidaloszt és Ikaroszt, végül magát a szárnyas istent, Mercuriust:

*Atlantis facunde nepos, sate Pleiade pulchra,
aliger aligero qui pede carpis iter;
oro tuas nobis pennas concede parumper,
ipse Stientaeas donec adibo domos. (27–30)*

Itt maga, a máskülönben nagyon szép műfordítás, Tellér Gyula munkája is kínál filológiai csemegét. Mercurius isten anyja Maia, Atlasz leánya, a Pleiaszok egyike. Ennek megfelelően szokásos megnevezése az ókori latin költőknél *Maia natus*, *Maia genitus*, *Maia satus*. Ezeket használják azután a humanista költők is.³⁷ Janus azonban már a korai költeményekben szembetűnő módon és következetesen kerüli a megszott, elkoptatott fordulatokat. A latin eredetiben olvasható *sate Pleiade*, bár Ovidius egy szöveghelye ihlette,³⁸ ebben a formában Janus leleménye, nem fordul elő sem az antik, sem a humanista költőknél. Ám úgy tűnik, a fordító ezt nem tudta a magyar hexameterbe beilleszteni, így éppen ahhoz a bevett körülíráshoz tért vissza, melyet Janus mellőzni kívánt: „Atlasz szépszavu sarja, szülötte a tünde Maiának”. A himnikus invokációt ez a fordításban elsikkadó, epikus *sate* csak még komikusabbá teszi.³⁹ Ám a jelenet humora a kortárs humanista művekkel való összevetésben bontakozik ki igazán. Mercuriust ugyanis a reneszánsz költői közhelyszerűen mint a tanulás és az iskola védőistenét emlegetik. „Ő maga is gyermek, örvend a tanulásnak és gyermekéveinek” – írja a nápolyi humanizmus legnagyobb költője, Giovanni Pontano. A trieszti Andrea Rapicio pedig így könyörög hozzá: „Ereszkedj alá az égből, hatalmas Mercurius, mi oltalmunk: te vagy a tanulmányok atyja, védelmezd a tanulni vá-

37 Verg. *Aen.* 1,297 *Maia genitum*; Ov. *Met.* 2,685–686 *Atlantide Maia / natus*; Stat. *Theb.* 2,1 *Maia satus*; hasonlóképpen a humanistáknál, Tito Vespasiano Strozzi, *Bors.* 2,11 *Maia satus*; Tito Vespasiano Strozzi, *carm.* 1,1,82–83 *generatum Atlantide Maia / Mercurium*; Marcantonio Flaminio, *carm.* 2,8,12 *natus Maia pulcher Atlantides*.

38 Ov. *Fast.* 5,447 *Pliade nate, mone* és 5,663–664 *Clare nepos Atlantis, ades, quem montibus olim / edidit Arcadiis Pleias una Iovi*. Az elégia antik szövegpárhuzamainak alapos gyűjteményét lásd TÖRÖK László: *Quasi cursores*. Irodalomtörténeti Közlemények CXV(2011). 2. sz. 146–148.

39 Verg. *Aen.* 6, 125 *sate sanguine divum*; Verg. *Aen.* 8,36 *O sate gente deum*.

gyó ifjúságot”.⁴⁰ De azért is komikus Mercuriushoz fohászkodni, mert a költő éles ellentétbe állítja az embernek terhes (*molesta*) várost és a vidéket, melynél nincs édeesebb (*an quid dulce magis est rure*, 3), Mercurius viszont a korabeli fölfogás szerint az a kultúrhérosz, aki ékes szavakkal rábeszélte az ősidők embereit, hogy a földeket elhagyva városokat hozzanak létre, és új mesterségeket tanuljanak. Így magasztalja Pontano, Michael Marullus, és még sok más humanista költő.⁴¹

A kortárs szövegkörnyezet ismerete nélkül ma már nem érezzük különösen komikusnak azt sem, hogy Janus Icarus példájára kíván a göröggtanulás elől elmenekülni:

*Quis prohibet plures cera me iungere pennas,
et iunctas humeris applicuisse meis?
Hoc tuus, ut memorant, certe pater, Icare, fecit,
et cur plus nobis ingeniosus erat? (23–26)*

Daidalosz és Ikarosz történetét azonban a humanista költők korántsem az emberi korlátok közül kitörni képes lelemény és bátorság példajaként emlegetik, hanem kizárólag a lehető legnegatívabban, a *hübrisz* jellemző exemplumaként. Apa és fia az esztelenségében jogos büntetést elnyerő nagyratörés példája Petrarcanál,⁴² a kárhozatos *ambitio* megtestesítője a bencés Teofilo Folengónál,⁴³ Filelfo pedig szatírájában az álmában hegyek-völgyek fölött röpködő és lezuhanó rest embert hasonlítja Ikaroszhoz.⁴⁴ Egyöntetűen negatív megítélésében majd csak a mítosz neoplatonikus értelmezése fog változást hozni.⁴⁵ A Jacopo Antonio Marcello hőstetteiről szóló epikus

40 Giovanni Pontano, *Uran*. 1,915–917 *Virginis hinc facie insignis flavoque capillo / Mercurius, geminae nectunt talaria plantae: / ipse puer laetus studio et puerilibus annis*; Andrea Rapicio, *Musae* 1,15,17–20 *Descende caelo, maxime Mercuri, / tutela nostri: tu studii parens / defende iam tuos alumnos, / Pegasidum docilem iuventam*; vö. még. Panfilo Sasso, *epigr.* 3,14,7–8 *Si vates, 'Regnat Phoebus', si candida pictae / dogmata rethoricae, 'Regnat Atlantiades'*.

41 Hor. *carm.* 1,10,2–3 *qui feros cultus hominum recentum / voce formasti*; ehhez lásd *A Commentary on Horace: Odes, Book 1*. By R. G. M. NISBET–Margaret HUBBARD. Oxford University Press, Oxford, 1970. 125–129. Vö. Giovanni Pontano *Uran*. 2,455–458 *Moribus his exulta hominum praecordia duros / mutarunt sensus, et ab agri munere ad artis / ingenium vertere novas. Tum magnus haberi / Mercurius*.

42 *RVF* 307,7–8 *A cader va chi troppo sale, / né si fa ben per huom quel che 'l ciel nega*. Lásd ehhez Francesco PETRARCA: *Canzoniere – Rerum vulgarium fragmenta*. A cura di Rosanna BETTARINI. Einaudi, Torino, 2005. 2, 1349–1350.

43 *Var. carm.* 46, 21–22 *Quo eunt altius Icarum aemulantes, / ruunt altius Icarum sequentes*.

44 *Sat.* 78,2,70–73 *Hinc semper stertis longoque sopore solutus / sompnia vanus alis, montes transcendis et iisdem / obrueris, nullisque volans super aera pennis / Icarus in medium praecipit delaberis aequor*.

45 Lásd erről Joachim DALFEN: „Ikarus ging unter ... hoch über den anderen“: Erzählter und angewandter Mythos durch zwei Jahrtausende. Wiener Studien CXIV(2001). 323–339.

költeményében elítélően említi maga Janus is, mint a levegőég meggyalázóját, a tengert beszennyező Iaszón és az óceánt megszenteltelenítő Caesar társaságában.⁴⁶ Csak ezt szem előtt tartva válik világossá Janus elégiájának diákosan szemtelen, a mitikus hagyományt féktelen jókedvvel kiforgató humora.

A korai elégiákat a kutatás meglehetősen elhanyagolta, kamaszkori stílusgyakorlatokként, jórészt megbízásból, sokszor Guarino fölkérésére készített alkalmi versekként tekintve rájuk. Ám talán sikerült kimutatnunk, hogy a nyelvi megformálás tökéletességével, a klasszikus római költészet páratlanul alapos ismeretével, az irodalmi hagyománnyal való szellemes játékkal már e darabok is messze kiemelkednek a korai humanizmus latin nyelvű költészetéből. Így válik érthetővé Vespasiano da Bisticci visszaemlékezése: „egész Itáliában nem beszéltek másról, mint erről a fiatalember-ről”.⁴⁷

GENTE PANNONIUS, DOCTRINA MIRANDUS. REMARKS ON JANUS PANNONIUS' EARLY ELEGIES

Keywords: *Janus Pannonius; Guarino Veronese; Bartolomeo Cevola; humanist Latin elegy; classical reception studies*

The elegies written by Janus Pannonius during his early years as a student in Ferrara have rather been neglected in literary history. While there is a rich scholarly literature on his mature elegies written in Hungary, the Italian elegies have scarcely been dealt with. Even József Huszti's monumental monograph is remarkably narrow on Janus' elegiac poetry of this period. This is probably related to the fact that these poems were largely composed on specific occasions, often written on request. In our study, we examine a few examples of prosody, realia and mythology in an attempt to place Janus' early poetic career in the context of the Latin poetry of the Quattrocento.

46 Marc. 1623–1624 *Pontum temeravit Iason, / Oceanum Caesar; vacuas homo Daedalus auras.*

47 *per tutta Italia non si diceva altro che di questo giovane.* Vespasiano da BISTICCI: *Le vite*. Ediz. crit. con introd. e comm. di Aulo GRECO. Istituto nazionale di studi sul Rinascimento, Firenze, 1970. 328.

GENTE PANNONIUS, DOCTRINA MIRANDUS.
OBSERVAȚII ASUPRA ELEGIILOR TIMPURI
ALE LUI JANUS PANNONIUS

Cuvinte-cheie: *Janus Pannonius; Guarino Veronese; Bartolomeo Cevola; elegia latină umanistă; studii de receptare clasică*

Elegiile scrise de Janus Pannonius în primii săi ani de studii la Ferrara au fost destul de neglijate în istoria literară. Deși există o literatură academică bogată despre elegiile sale scrise în Ungaria, cele italiene au fost tratate doar superficial. Chiar și monumentală monografie a lui József Huszti este remarcabil de restrânsă în ceea ce privește poezia elegiacă a lui Janus din această perioadă. Acest lucru se datorează, probabil, faptului că aceste poezii au fost compuse în mare parte cu ocazii specifice, adesea la cerere. În studiul nostru analizăm câteva exemple de prozodie, realia și mitologie, într-o încercare de a plasa începuturile carierei poetice ale lui Janus în contextul poeziei latine din Quattrocento.

BOÉR ILKA–SZTÁNCSUJ SÁNDOR JÓZSEF–BAJUSZ MÁTYÁS–
HÖGYES MIHÁLY HUBA*

A LEMHÉNYI SZENT MIHÁLY-TEPLOM KÖZÉPKORI TÖRTÉNETE AZ ÚJABB RÉGÉSZETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

Kulcsszavak: *Lemhény; Szent Mihály-templom; középkori templom; régészeti kutatás; egyházi építészet*

A lemhényi Szent Mihály-templom jelenleg az egyik legjobban kutatott középkori egyházi épület Háromszék térségében. A középkori táj- és településtörténet szempontjából is izgalmas ponton, a Lemhény és Kézdialmás között fekvő Szent Mihály-hegyen épült templom (1. kép) újabb régészeti kutatására 2020–2023 között, az épületegyüttes felújítási munkálataival összefüggésben, nagyjából ezekkel párhuzamosan került sor. A kutatások során első ízben nyílt lehetőség a templombelsőben végzett régészeti feltárásokra, amelyek révén az épület korai történetére vonatkozó adatokra sikerült szert tenni. Emellett, a műemlék felújításához kapcsolódóan, a templom környezetében további régészeti megfigyeléseket lehetővé tevő és ezeket régészeti értelemben értelmezhető és dokumentálandó munkálatokra is sor került, melyek alátámasztották és kiegészítették a korábbi kutatásokból már ismert ismereteinket az épület fázisaival kapcsolatban. Jelen írásban elsősorban a Székely Nemzeti Múzeum régészeinek az irányítása és részvétele révén¹ megvalósult 2020–2023 közötti kutatások eredményeit kívánjuk bemutatni, beillesztve ezeket az adatokat az épülettel kapcsolatos korábbi kutatások sorába.

* Boér Ilka (1993), PhD, régész–művészettörténész, muzeológus, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, boerilka@gmail.com; Sztáncsuj Sándor József (1977), PhD, régész, muzeológus, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, sztancsuj@gmail.com; Bajusz Mátyás (1988), PhD, régész, muzeológus, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, bajusz.matyas@gmail.com; Högyes Mihály Huba (1987), régész, muzeológus, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, misihuba@yahoo.com

1 Ásatásvezető: Sztáncsuj Sándor József; a kutatócsapat tagjai: Boér Ilka, Bajusz Mátyás, Högyes Mihály Huba. A munkálatokban hosszabb-rövidebb ideig részt vettek még: Barbócz Beáta, Gotzmann Anabella, Puskás-Kolozsvári Frederik és Kovács József-Szilámér.

Jelenlegi formájában a lemhenyi Szent Mihály-templom egyike a térség legjobb minőségű barokk templomegyütteseinek,² a templom alapjai és falai azonban középkori alapokon nyugszanak. A műemlékegyüttes a templom épületéből, valamint az azt övező kerítőfalból és harangtoronyból áll (2. kép). A reprezentatív méretű, kelet–nyugati irányú tengelyre fűzött, egyhajós templom, mely elsősorban gótikus és barokk elemeket őriz (3–4. kép), egy téglalap alaprajzú hajóból (14,5 × 6,9 m), valamint egy, a nyolcszög három oldalával záródó, a hajó szélességével megegyező szélességű szentélyből (7 × 6,9 m) áll. A szentélyt a hajótól félköríves diadalív választja el (5. kép). A szentélyt kettő, míg a hajót három nagyméretű, félköríves záródású ablak világítja meg a déli oldalon (a nyugati karzat tengelyében elhelyezett ablakot részben takarja a nyugati karzat külső feljárója). A templom nyugati és déli bejárata előtt négyzetes alaprajzú portikusok emelkednek (a nyugati emelettel is ellátott, méreteik 2,8 × 2,7 m és 3 × 3 m), míg a szentély északi oldalához kissé trapezoid alaprajzú sekrestye (4,9 × 3,5 m) csatlakozik. A templomhajó nyugati végében elhelyezett karzathoz külső feljáró vezet a hajó déli oldaláról.

Az épület külső falait tizenhárom támpillér erősíti, melyek a gótikus korszak elemeiként értelmezhetők. A hajót összesen nyolc támpillér támasztja meg, illetve további négy támpillér figyelhető meg a portikusok falszövegében. Mindegyik egyszerű kiképzésű lábazati párkánnyal van ellátva (6. kép), míg a szentély keleti és déli oldalán álló öt támpilléren egy gazdagabban profilált párkányt (7. kép) figyelhetünk meg. A támpilléreket és néhány, a felújítás alkalmával napvilágra került részletet leszámítva, úgy kívülről, mint a belsőben is egy barokkos jelleg dominál (a nyugati oldal volutás timpanonja, a belső, fiókos dongás, jó minőségű stukkódíszekkel ellátott boltozata, amely masszív falpillérekre támaszkodik). A templomot szabálytalan kör alaprajzú, lőrészekkel ellátott kerítőfal övezi (kiterjedése egy kb. 46 × 33 m-es tér), melyet külső oldalán tizennégy támpillérrel, illetve az északi és déli oldalon két emeletes, félköríves alaprajzú toronnyal is elláttak. A fal vastagsága 80 cm, magassága 3,5–4 m között változik. A négyzetes alaprajzú harangtorony (5,75 × 5,75 m) a fal keleti oldalán emelkedik.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A templom viszonylag korán felkeltette a kutatók érdeklődését, így már a 19. századtól kezdődően megjelenik a szakirodalomban is, ám ezek a tanulmányok elsősorban történeti forrásokra és helyszíni megfigyelésekre támaszkodtak, a stíluskritika és a morfológiai jellegzetességek alapján értelmezve a töredékes adatokat. E művek fő-

2 A romániai műemlékjegyzékben a CV-II-a-A-13234 (LMI), illetve az országos régészeti reptériumban a 64470.02 (RAN) azonosítószámokkal szerepel.

ként a templom erősítésére, azaz a kerítőfalra helyezik a hangsúlyt, a templomról csupán a rendelkezésre álló kevés adatot ismétlik.³ A templomra vonatkozó ismereteket elsősorban Csáki Árpád levéltári⁴ és Bordi Zsigmond Lóránd régészeti kutatásai⁵ gazdagították jelentősebben.

Bordi Zsigmond Lóránd 2011-ben, a templom külső oldalán folytatott kutatásai során összesen 16 szelvényt nyitott meg, melyek közül 9 a templom, míg 7 a kerítőfal kutatására koncentrált. A feltárások nyomán Bordi hat építési periódust tudott elkülöníteni, beleértve a templom legkorábbi fázisára utaló részletek dokumentálását. Ennek a korai templomnak a pontos formáját és méreteit, a templombelsőt érintő kutatás hiányában, nem tudta megállapítani. A templom kevés fennmaradt középkori emléke közül Tari Edit foglalkozott a két fennmaradt keresztelőmedencével.⁶

3 Vö. ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása*. III. Pest, 1869. 118–119; *Háromszék vármegye: Emlekkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*. Szerk. POTSA József. Sepsí-Szent-György, 1899. 313; KÖNYÖKI József: *A középkori várak. Különös tekintettel Magyarországra*. Bp., 1905. 284; GERECE Péter: *Magyarország műemlékei II. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Bp., 1906. 361; VIRGIL VĂTĂȘIANU: *Istoria artei feudale în Țările Române*. I. Academiei, Buc., 1959. 576; KÓNYA Ádám: *A lemhényi vár*. Megyei Tükör XIII (1980). 2611. o.n.; OCTAVIAN ȘTEFAN GHEORGHIU: *Arhitectura medievală de apărare din România*. Tehnică, Buc., 1985. 183–184, 232; GYÖNGYÖSSY János–KERNY Terézia–SARUDI SEBES-TYÉN János: *Székelyföldi vártemplomok*. Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület, Bp., 1995. 152–154; TUDÓS S. Kinga: *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században (Háromszéki templomvárak)*. Püski, Bp., 1995. 143–145; LÉSTYÁN Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*. II. Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Gyulafehérvár, 2000. 120–121; KARCZAG TIBOR–SZABÓ ÁKOS: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*. Semmelweis, Bp., 2010. 574–575; uők: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*. Semmelweis, Bp., 2012. 691–692; PESTY FRIGYES: *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége. I. Kovászna megye*. Közzéteszi Csáki Árpád. Országos Széchényi Könyvtár–Székely Nemzeti Múzeum, Bp.–Sepsiszentgyörgy, 2012. 87–88; KÓNYA Ádám: *Háromszéki színes szöttek*. Szerk. KÓNYA Éva. Komp-Press Korunk Baráti Társaság, Kvár, 2014. 152–153; Hubert ROSSEL: *Transylvanie: les églises fortifiées du pays des Sicules*. Risoprint, Cluj-Napoca, 2015. 232–235; BARTOS LÓRÁNT–IOCHOM ISTVÁN: *Kézdi-Orbaiszék római katolikus templomai*. Pro Press Egyesület–Háromszék Vármegye, Kézdivásárhely–Sepsiszentgyörgy, 2024. 216–225.

4 CSÁKI ÁRPÁD: *Levéltári adatok a lemhényi római katolikus egyházközség múltjára és a Szent Mihály plébániatemplom építéstörténetére vonatkozóan*. Acta Siculica 2014–2015. 171–184.

5 BORDI ZSIGMOND LÓRÁND: *A lemhényi Szent Mihály-hegyi erődített templom története a 2011. évi régészeti kutatások tükrében*. Acta Siculica 2014–2015. 131–169; 8. és 21. tábla.

6 TARI EDIT: *Kőbe faragott liturgia. A Kárpát-medence középkori kő keresztelőmedencéi*. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2018. 201–202.

A TEMPLOM RÖVID ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE A TÖRTÉNETI FORRÁSOK ALAPJÁN

Mivel a templomra vonatkozó forrásokat Csáki Árpád már korábban összesítette, a következőkben csak a templom építéstörténetére vonatkozó alapvető adatok felidézésére szorítkozunk.⁷ A lemhényi plébániára vonatkozó első forrás az 1332–1334-es pápai tizedjegyzék, mely szerint Beke nevű papja 1332-ben tizenkilenc régi báni dénárt, 1333-ban három báni dénárt, majd Péter nevű plébánosa 1334-ben tizennégy régi báni dénárt fizetett be.⁸ Ugyanekkor, 1333-ban említik a templom titulását is (*de Sancto Michaele*).⁹ A templom gótikus átépítéséről egy 1510-es, bizonytalan hitelességű forrás tájékoztat, mely szerint ez évben húsz család tett adományt a templom építésére.¹⁰ Lényeges, hogy amennyiben nem is fogadjuk el hitelesként a mára elveszett oklevelet, az évszám felbukkan az 1777-es átépítési feliraton is (8. kép), valószínűleg egy korábban a templomban valóban megtalálható felirat nyomán (*Olim erat scriptum*), ami arra utal, hogy valamilyen nagyobb beavatkozással ténylegesen lehet számolni a 16. század elején.¹¹ 1537-ben Balázs nevű plébánosa egyben *vicearchidiaconus sedis Kyzdi*.¹² Az 1823-as püspöki vizitáció alkalmával az akkor megfigyelt felirat alapján feljegyezték a torony építési idejét (1546).¹³ Bordi Zsigmond Lóránd véleménye szerint¹⁴ az új oltár felszentelése 1680-ban¹⁵ (*terminus ante quemként*) egy újabb nagyobb beavatkozás végét jelezheti, mint a későbbiekben említésre került fes-

7 A felújítás során a munkálatok művészettörténeti nyomon követését Fehér János végezte, melynek kapcsán történeti kutatásra is sor került, azonban ezek eredményeit egyelőre nem publikálta.

8 *Monumenta Vaticana. Historiam Regni Hungariae Illustrantia*. I. 1. *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai. 1281–1375*. Bp., 1887 (a továbbiakban MONVAT I/1). 105, 116, 126; *Székegy oklevéltár*. VIII. 1219–1779. Szerk. BARABÁS Samu. Bp., 1934 (a továbbiakban SZOKL VIII). 280–281.

9 MONVAT I/1. 116.

10 Az András, Baka, Bálint, Butak, Csomortányi, Donáth, Gábor, Galcsó, Hirkó, Husith, Kanis(z)tos, Kovács, Lemhényi, Lukács, Márton, Miklós, Réti, Sigmond, Szentés és Tóth családok. Lásd PÁLMAY József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsí-Szent-György, 1901. 14, 27, 33, 95, 120, 146, 166, 171, 207, 213, 245, 259, 284, 287, 294, 312, 371, 387. A forrás hitelességét korábban Csáki Árpád megkérdőjelezte. CSÁKI: *i. m.* 175–176.

11 A Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés idején a templomról a helyi hagyomány, emlékezet úgy tartotta, hogy az 1470–1490 között épülhetett. Vö. PESTY: *i. m.* 87.

12 CSÁKI: *i. m.* 171; SZOKL VIII. 280–281.

13 CSÁKI: *i. m.* 176.

14 BORDI: *i. m.* 143.

15 CSÁKI: *i. m.* 177.

tett kazettás mennyezet¹⁶ elhelyezése, vagy ahogyan Csáki Árpád is utal rá, esetleg a szentély (újbolí) újjáépítése.¹⁷

A 18. századtól már bővebb forrásbázis áll rendelkezésre, ezek alapján viszonylag jól nyomon követhetőek a további beavatkozások, átalakítások (a déli portikusz megépítése az 1707–1716 közötti időszakban, a barokk sekrestye elkészülte 1728 körül, a jelenlegi kerítőfal és a hozzá tartozó déli és északi tornyok megépítése 1755/1760–1764 között, a teljes barokk átalakítás 1776–1777-ben, mely során az emeletes nyugati portikusz is épült, a torony 1810-es magasztása).¹⁸ Az 1716-os és 1717-es vizitáció rossz állapotú, leomlott kőkerítést említ,¹⁹ ennek építési ideje nem ismert. 1731-ben kőből készült keresztelőmedencét említenek a déli bejáró környezetében, szintén kő keresztelőmedencét jegyezték fel 1743-ban is.²⁰ 1743-ban és 1747-ben az egyházlátogatási jegyzőkönyvben feljegyezték, hogy a templom hajója és szentélye egyforma magas volt, a forrás szerint a diadalív részben takarta a szentélyt. 1765-ben a sekrestye és a csonttár zsindelezéséről van adat,²¹ tehát az osszarium a 18. század közepén még állt. Az épületet a 18. század közepétől ritkábban használták, az 1970-es évektől pedig már szinte egyáltalán nem.

A TEMPLOM RÉGÉSZETI KUTATÁSA (2020–2024)

Az új feltárások a templom felújítási munkálataival párhuzamosan, Sztáncsuj Sándor József irányítása alatt, 2020–2023-ban zajlottak,²² részben kiegészítve, részben megerősítve Bordi korábbi eredményeit. A négy ásatási idény során összesen 19 szelvény megnyitására volt lehetőség a templom belsejében (5 a szentélyben, 6 a hajóban, 3 a sekrestyében) és a templom körül (5 szelvény), továbbá releváns régészeti megfigyeléseket lehetett tenni a templom körüli védőjárda kialakítása (egy 70 cm-es sávban a templom falai mentén), illetve a belső járószintek kialakítása során is. A templomot körülölelő esővíz-elvezetési rendszer kiépítése során összesen 38 árok leletmentésére került sor, mely a kerítőfalon belüli rétegtan keresztmetszetét szolgáltatja, illetve számos sír (jellemzően melléklet nélküli, nehezen keltezhető vázak) feltárásához vezetett (9. kép).

16 Ezt az 1743-as vizitáció során jegyezték fel. Vö. Csáki: *i. m.* 178.

17 Uo. 177.

18 Vö. uo. 177–180.

19 Uo. 177.

20 Uo. 178–179.

21 Uo. 180.

22 Vö. SZTÁNCSUJ Sándor József–BAJUSZ Mátyás–BOÉR Ilka–HÖGYES Mihály Huba: 2024 *Raport de cercetare arheologică preventivă. Lemnia – Biserica Sfântul Mihail*. Sf. Gheorghe, 2024. Kézirat a Székely Nemzeti Múzeum Régészeti Irattárában.

KUTATÁSOK A TEMPLOM BELSEJÉBEN (2020–2022)

A feltárások és a rétegtani eltérések kapcsán fontos előzetesen jelezni, hogy 2021 telén–tavaszán az egész templomból, tehát a hajóból és a szentélyből is 20–30 cm vastag földréteget távolítottak el az új járósintekhez kapcsolódó majdani rétegtan kialakítása végett. Ennek következtében a 2020-ban kutatott felületekkel szemben, a 2021-ben feltárt szelvényekből már hiányzott a padló alatti felső réteg, valamint a modern korszak különböző felújítási munkálatai során képződött törmelékrétegek felső része.

A szentély

A kutatás során öt szelvényt nyitottunk a templom szentélyének belső terében, az északi és déli falak mentén, illetve ezekre merőlegesen. A szentély keleti és középső részében nem lehetett feltárásokat végezni, mivel ezt a teret a főoltár és a hozzá kapcsolódó faszerkezet, illetve a középtengelyben kialakított kriptá töltötte ki. A 2020-as évben négy, 2021-ben egy szelvény került feltárássra. Ezek nyomán sikerült megállapítani a szentély általános rétegtani viszonyait, illetve azonosítani tudtuk a templom korábbi építési fázisaihoz tartozó falazott szerkezeteket (a félköríves apszist, amelyhez később támpillérek csatlakoztak, valamint a diadalív alapját), melyekre a korábbiakban, belső kutatás hiányában, nem volt lehetőség. E szelvényeken kívül, 2022 őszén, a szentély új járósíntjének előkészítésekor, a szentély északkeleti szegletében, tehát a főoltár északi és keleti oldalán előkerültek a félköríves apszis északi és keleti fala, valamint ezek keleti oldalához csatlakozóan egy további falmaradvány, mely pontosította az alaprajz kiszerkeszthetőségét. A feltárt szelvények rétegtana viszonylag egységes volt: az összes vizsgált területben hasonló rétegek jelentkeztek. Ezek különböző járósíntekből, felújítási munkálatokhoz kapcsolódó rétegekből, bontási és újjáépítési tevékenységek nyomaiból, temetkezések által megbolygatott feltöltésekből, valamint egy régi, fekete humuszrétegből álltak, amelyet a középkorra kelteztünk (I–II., VI–VII., IX., XI. tábla).

Az eredeti kőpadló alatti homokos réteg eltávolítása után (1. réteg a C1/2020, C2/2020, C5/2020, C6/2020 szelvényekben) kettő–négy, omladékos, törmelékes jellegű réteg figyelhető meg (2–5. rétegek a C1/2020; 2–3. rétegek a C2/2020; 2–4. rétegek a C5/2020; 2–3. rétegek a C6/2020; 2. réteg a C3/2021 szelvényben), amelyek különböző átalakításokhoz, építési és felújítási munkákhoz kapcsolhatók. Ezeknek a szintjei egyúttal megfelelnek a vonatkozó munkákhoz tartozó járósínteknek is. Időbeli elhelyezésük vagy történeti forrásokkal való egybevetésük, datálható leletek hiányában, meglehetősen nehéz, néhány kivételtől eltekintve. A C1/2020 szelvény 3. és 5. rétegei (a szentély délnyugati részében), a C2/2020 szelvény 6. rétege és a C3/2021 szelvény 2. rétege (a szentély északi oldalán) rétegtani megfigyelések alapján összefüggésbe hozhatók a masszív pillérek (Z-5, Z-11) kialakításával, valamint az épület

18. század végi barokk átalakításával. A C2/2020 szelvény 3. rétege terrakotta borda-töredékeket, illetve meszelt vakolatdarabokat tartalmazott, amely valószínűleg a késő gótikus boltozat elbontásával függhet össze. A C5/2020 szelvény 3. és 4. rétegei, a szelvény északnyugati sarkában, a szentély tengelyében található kriptá kialakításához köthetők.

A bontási, építési rétegek eltávolítása során több falazott struktúra is előkerült. Dokumentálható volt a jelenlegi szentély alapozásának válla a déli és az északi oldalon is. Az északi oldal alapozási válla kevésbé volt hangsúlyos, amit az is magyarázhat, hogy a mai szentély tengelye néhány fokkal eltér az első gótikus szentély tengelyétől – ezt a jelenséget már Bordi Zsigmond Lóránd is megfigyelte 2011-ben –, a váll ugyanis a korábbi alapozások/falak visszabontási szintjét is jelöli (Z-2).

A jelenlegi falakhoz kapcsolódó jelenségek mellett korábbi falmaradványok is előkerültek, amelyek a templom román kori periódusához tartoznak. A nyújtott, félköríves záródású apszis (Z-12) a C6/2020 szelvényben tűnt fel (10. kép, VII. tábla), a szentély déli oldalán, illetve a 2022-ben megtisztított felületben, a szentély északi és keleti oldalán (XII. tábla). Mindkét oldalon a falat későbbi beavatkozások bolygatták és roncsolták: a legnyugatibb falrész az északi oldalon a diadalívtől kb. 5 m-re keletre, míg délen kb. 3,2 m-re volt megfigyelhető. A korai apszishoz utólag hozzáépített támpillérek csatlakoztak, amelyeket a C6/2020 és a C3/2021 szelvényekben, valamint a 2022-es felülettisztítás keleti részén lehetett azonosítani (Z-13, Z-15). A C3/2021 szelvényben megfigyelt, erőteljesen bolygatott falcsont az első sekrestye maradványaként is értékelhető (Z-14; IX. tábla). A C5/2020 szelvényben, a szentély északnyugati sarkában egy olyan fal részlete került elő, amely valószínűleg a félköríves apszis vállrésze lehetett (Z-10; VI. tábla, 11. kép). A gótikus diadalív alapozása mind a déli, mind az északi oldalon megfogható volt a C1/2020 és a C5/2020 (11. kép) szelvényekben. A déli oldalon az alapozást a szentély délnyugati sarkában található masszív pillér alapozása zavarta meg.

A bontási rétegek alatt több kevert, laza jellegű réteg jelentkezett (6. réteg a C1/2020-ban, 4. a C2/2020-ban, 5. a C5/2020-ban, illetve 4–5. a C6/2020-ban), amelyek többszörösen megbolygatott temetkezések sírbetöltési rétegei. Ezek döntő többsége a kora újkorra és újkorra keltezhető. A legtöbb sír ezekből a rétegekből került elő. A szentély feltárása során három sírt tártunk fel, ezek közül kettőt az északi oldalon a masszív barokk falpillérek alapozása bolygatott (M-1/2020, M-2/2020), egyet pedig a gótikus szentély alapozása vágott az északkeleti oldalon (M-2/2021). Ez utóbbi sírból vett csontmintán radiokarbon-kormeghatározást is végeztünk.²³ A vizsgált minta 14 C-AMS mérése a lemhényi 1. sír konvencionális 14 C korát a 604

23 A vizsgálatot a debreceni Izotoptech Zrt. laborja végezte el, az adatok kalibrálása a Calib 8.1.0 (<http://calib.org/calib/>) programmal készült el. A vizsgálat anyagi háttérét a Tempus Közalapítvány ösztöndíja biztosította, ezúton is köszönet érte.

± 17 BP időszakban határozta meg, amelynek kalibrált naptári kora 80.5% valószínűséggel (2σ) az 1305–1365 AD/cal BC időintervallum. Mivel ezt a sírt, pozíciója alapján, mindenképpen középkorinak tekintettük, az elvégzett radiokarbon-mérés lényegében megerősíti ezt a keltezését.

Bizonyos helyeken – főként a félköríves apszis fala és a gótikus szentély fala között – a bontási rétegek alatt sötét, kemény, régi humuszjellegű réteget figyeltünk meg (5. réteg a C2/2020, 6. a C6/2020, és 3. a C3/2021 szelvényben), amelyet bolygatatlan középkori réteggént értelmeztünk. Ezen rétegek alatt, valamint a korai falmaradványok alatt jelent meg az agyagos, sárgás altalaj, a régészeti szempontból steril réteg. Biztonsági okokból – tekintettel arra, hogy a sírbetöltések porhanyó rétegére épültek a masszív pillérek (Z-4, Z-5, Z-6, Z-7, Z-11) alapozásai, és nem stabil rétegre – a C1/2020, C2/2020 és C5/2020 szelvényekben eltekintettünk attól, hogy az őstalajig folytassuk a feltárást. A C6/2020 szelvényben a vizsgálható felület a falakhoz közel meglehetősen szűk volt, objektív okokból nem lehetett bővíteni, ezért ott sem értük el az őstalajt.

A templomhajó

A kutatás során hat szelvényt nyitottunk a templomhajó belsejében, az északi, nyugati és déli falak mentén, illetve ezekre merőlegesen. A középső tengelyen nem végeztünk feltárást, mivel a számos temetkezés miatt komoly omlásveszély állt fenn. 2020-ban két, 2021-ben pedig négy szelvényt tártunk fel (III–V., VIII–X. tábla). E kutatások nyomán sikerült megállapítani a hajó általános stratigráfiáját, illetve azonosítottunk a templom korábbi építési fázisaihoz tartozó falazott struktúrákat is (a félköríves szentélyű, korai hajó falát, illetve a nyugati karzat korábbi alapozásait). A feltárt szelvények rétegtani viszonyai viszonylag hasonlóak voltak, minden felület esetében hasonló rétegek jelentkeztek. Ezek különböző járószintekből, fel- és újjáépítési, valamint bontási munkákhoz kapcsolódó rétegekből, temetkezések által bolygatott betöltésekből, valamint a szentélyhez hasonlóan egy fekete humuszos jellegű rétegből álltak, amelyet középkoriként kelteztünk.

Az eredeti fapadló alatti homokos réteg eltávolítása után (1. réteg a C3/2020 és C4/2020 szelvényekben) a hajó nyugati részében egy fa járószint nyomai (13. kép) kerültek elő (2. és 3. réteg a C3/2020 szelvényben), illetve egy sor törmelékeny jellegű réteg (2., 3., 4., 8., 9., 10. és 12. réteg a C4/2020 szelvényben; 2. réteg a C1/2021 szelvényben), amelyek különböző átalakításokhoz, építkezésekhez és felújításokhoz kapcsolódnak, egyúttal jelölve az időben nekik megfelelő járószinteket is.

Pontosabb keltezésük vagy történeti forrásokkal való egybevetésük, datálható leletek hiányában – néhány kivételtől eltekintve – nehéz. A C4/2020 szelvény 4. rétege, amely a nyugati karzat északi oszlopának alapozása (a Z-25 – részben rátámasztva a Z-24-es korábbi karzat alapozására) körül jelentkezett, rétegtani megfigyelések alapján a pillér építéséhez kapcsolható. Az egyetlen réteg, amely a középkori építkezési

szintet jelöli – a nyugati fal alapozási vállának megfelelően – a C4/2020 szelvény 11. rétege.

E rétegek alatt több, vegyes, laza szerkezetű, temetkezések által többszörösen megbolygatott feltöltési réteg jelentkezett (4. és 5. réteg a C3/2020; 5., 6., 7., 13. és 14. réteg a C4/2020; 1. réteg a C1/2021, C2/2021, C4/2021, C5/2021 szelvényekben), amelyek agyaglencséket is tartalmaztak (például a 3/2020 szelvény 7. rétege). A sírok többnyire ezekben a rétegekben kerültek elő. A hajó feltárása során összesen hat sírt azonosítottunk, ezek közül kettőt a hajó alapozása bolygatott: egyet a déli (M-1/2021), egyet pedig a nyugati oldalon (M-5/2020), ezek középkori temetkezéseknek tekinthetők.

A sírbetöltési és bontási rétegek eltávolítása során több falazott struktúra is előkerült. A nyugati karzat alatt (C3/2020 és C4/2020 szelvények) azonosítottuk egy korábbi karzat alapozásait (Z-23, Z-24), amelyeket a mai karzat építése során részben újra felhasználtak (Z-25; IV–V. tábla). A hajó alapozási válla több szelvényben is dokumentálható volt. Ennek alapján két hajófázist tudtunk elkülöníteni az északi, déli és nyugati oldalon (Z-16, Z-17, Z-19, Z-20). Ezekhez utólag csatlakoztatták a barokk átalakítás falpilléreit (Z-18 és Z-21).

A román kori templomhajó alapozása, bolygatott állapotban, csupán egy helyen, a hajó északkeleti részén volt egyértelműen megfigyelhető, a C5/2021 szelvényben (Z-26; 14. kép, X. tábla). A hajó északi oldalán, a 4/2021 szelvényben egy másik falmaradvány is előkerült, amelyet a későbbi építkezések bolygattak (Z-22; 15. kép, X. tábla). Ezt valószínűleg szintén a templom korábbi fázisához tartozó elemként értelmezhetjük, bár pontos datálása nem volt lehetséges. Meg kell jegyezni, hogy ez a szakasz a Z-26 fal meghosszabbításában fekszik, azonban az M-1/2021 sír (amelyet a hajó déli alapozása zavart meg, közvetlenül a déli bejáratától nyugatra – vö. C2/2021, IX. tábla) látszólag arra utal, hogy a román kori hajó fala keletebbre végződött, mint az említett sír.

Bizonyos helyeken – főként a hajó falainál – a fent ismertetett rétegek és a korai falak alatt egy sötétbarna-fekete, tömött, humuszos réteget figyeltünk meg (15. és 16. réteg a C4/2020; 3. az C1/2021; 2. a C2/2021, C4/2021, C5/2021 szelvényekben), amelyet középkori, bolygatatlan réteggént azonosítottunk. E rétegek alatt, valamint a korai falazatok alatt agyagos, sárgás színű őstalaj jelentkezett, amely régészeti szempontból sterilnek tekinthető.

A sekrestye

A vizsgált szelvények rétegtana itt is viszonylag egységes volt, különböző építési, bontási és helyreállítási munkálatokhoz kapcsolódó rétegekből, temetkezésekhez köthető betöltésekből, valamint egy korábbi humuszárétegből álltak, amelyet a gótikus sekrestye elbontását követően feltöltésként használtak. Fontos megjegyezni, hogy a

sekrestye eredeti kőlapokból álló járószintjét a kivitelező még a régészeti kutatás megkezdése előtt eltávolította.

A kőpadló alatti homokos réteg eltávolítása után egy omladékos, bontási réteg került napvilágra (1. réteg az S1/2022 és az S7/2022 szelvényben), amely a barokk sekrestye felújításához kapcsolódik. E réteg alatt, a jelenlegi sekrestye falai mentén, egy tömör habarcsréteg jelentkezett (6. réteg az S1/2022 szelvényben), amely a barokk sekrestye építési rétegeként értelmezhető, és az alapozás szintjét fedi. A habarcs- és omladékrétegek alatt egy fekete, tömör humuszcéteg jelentkezett (2. réteg az S1/2022 szelvényben), amely részben fedte a középkori elbontott falakat, és feltételezhetően szintezésként szolgált a középkori sekrestye elbontása után. Az egykori épület bontásának nyomát egy újabb omladékréteg jelezte (3. réteg az S1/2022 szelvényben), amely már közvetlenül a gótikus sekrestye alapozása fölött helyezkedett el (XI. tábla).

Az említett rétegek eltávolítását követően rajzolódott ki a gótikus sekrestye alapozása (Z-27). A belső oldalon megfigyelhető volt a sekrestye nyugati falának kapcsolata a szentély északi alapfalával, amellyel kötésben, egyszerre épült. A sekrestye belső terében, illetve nyugati oldalán olyan rétegek jelentkeztek, amelyek középkori temetkezésekhez kapcsolódtak, és megelőzték a gótikus sekrestye építését (4. és 5. réteg az S1/2022 szelvényben). E rétegekben négy sírt dokumentáltunk (M1/2022, M2/2022, M3/2022, M4/2022), amelyeket az altalajra fektettek, és részben a gótikus sekrestye alapozása alá nyúltak be. A sekrestye viszonylag sekély alapfala fedte a sírokat, de nem bolygatta meg a vázakat.

A TEMPLOM KÜLSŐ OLDALA

A kutatás során öt szelvényt nyitottunk meg a templom külső részén, az északi, keleti és déli falak mellett, illetve azokra merőlegesen. A szelvények megnyitása révén a templom falai melletti rétegtan vizsgálata volt a cél, még az esővíz-elvezető rendszer kiépítése előtt, azokban a zónákban, ahol 2011-ben nem történt feltárás. Emiatt a szelvények egy részét csak a kivitelező számára szükséges mélységig kutattuk (–130 cm a ± 0 szintjéhez képest). E kutatások alkalmával sikerült megállapítanunk a templom külső, falak melletti általános rétegtanát, valamint azonosítottunk a templom korábbi fázisaihoz tartozó szerkezeteket (az első gótikus szentély alapozását, illetve a déli portikusz keleti falának és a belefoglalt támpillérnek a kapcsolatát). A vizsgált szelvények rétegtana meglehetősen egységes volt, hasonló rétegekből állt a feltárt felületekben: járószintek, újkori és modern szintezőrétegek, feltöltések, amelyeket temetkezések bolygattak meg, valamint egy régi humuszcéteg, amely a középkorra datálható.

A humuszréteg eltávolítása után – amely a kivitelezés előtti járószintnek felelt meg (S2/2022 szelvény 1. rétege; S4/2022 szelvény 1. rétege; S5/2022 szelvény 1. rétege és S6/2022 szelvény 1. rétege), és amely már 20. századi javításokhoz köthető törmeléket (pl. tetőcserép) is tartalmazott – az északi és déli oldalon egy elegyengedett omladékréteget figyeltünk meg, amely az épület valamelyik újkori javításához kapcsolódott (az S2/2022 szelvény 2. rétege; az S4/2022 szelvény 2. rétege; az S5/2022 szelvény 2. rétege és az S6/2022 szelvény 2. rétege). E rétegek alatt, az északi oldalon, a sekrestye mellett, illetve a déli portikusz északi oldalán közepes és nagyobb kövekből álló réteget tártunk fel, amelyet egy korábbi védőjárdaként értelmeztünk (az S4/2022 szelvény 3. rétege és az S5/2022 szelvény 4. rétege). Ez alatt és mellett több, temetkezésekhez köthető betöltési réteg került elő (az S2/2022 szelvény 3. rétege; az S3/2022 szelvény 1. és 2. rétege; az S4/2022 szelvény 2. rétege és az S5/2022 szelvény 3. rétege), amelyek közül néhány az általános rétegtani megfigyelések és jellegük alapján középkorinak tekinthető (például az S6/2022 szelvény 5. rétege). Ezeken kívül régi humuszjellegű rétegeket is azonosítottunk (az S6/2022 szelvény 3. és 3a. rétege). Az S3/2022 és S6/2022 szelvényekben értük el a régészeti szempontból steril réteget, amely homokkő alkotta szikla volt. A többi szelvényben a kutatást a projektben előírt szintnél (–130 cm) állítottuk le.

A szelvények mellett szintén 2022 őszén megelőző jellegű kutatásokat végeztünk a templomépületet körülvevő, mintegy 150 folyóméter hosszúságban kialakított védőjárda nyomvonalán, amely a falak mellett, 70 cm szélességben fut. A védőjárda kialakítása során a nyomvonalon a járószinthez képest 30–40 cm mélységig kellett leásni. Ezek során különböző kiegyenlítő rétegeket figyeltünk meg, amelyek köveket, tégladarabokat, cserepeket és habarcsot is tartalmazó törmelékből álltak, melyek a templom újkori javításaihoz köthetők. A védőjárda kialakításához köthető lényeges eredmény, hogy az északi, keleti és déli oldalon dokumentáltuk a szentély és a hajó alapozásának vállát, amely megegyezik a hajó és a szentély első gótikus fázisának alapozásával. Az alapozások szintjén megfigyeléseket tehettünk a templom építési periódusaira vonatkozóan is, különösen a sekrestye két fázisával (középkori és barokk) kapcsolatban, az osszárium és a jelenlegi sekrestye falának viszonya tekintetében, valamint az osszárium és a hajó északi oldalán, a keleti irányból számított második támpillér kapcsolatára. A sekrestye esetében világosan megfigyelhető volt, hogy a gótikus sekrestye keleti falát a barokk sekrestye építéskor újra felhasználták, mégpedig úgy, hogy az új építményt hozzáépítették a meglévő falhoz (16. kép). A jelenlegi sekrestye nyugati oldalán megfigyeltük, hogy az osszárium keleti fala vélhetőleg a sekrestye nyugati falában került újra felhasználásra, amelynek vonalát tömör habarccsal, tégladarabokkal kevert „köpenyezéssel” erősítették meg a külső oldalon (17. kép). Ezzel szemben az osszárium és a hajó északi oldalán, a keletről számított második támpillér alapozásának viszonyát nehezebb volt meghatározni, mivel a két építményben használt habarcs nagyon hasonló vagy akár azonos volt. Ugyanakkor a támpillér

felmenő falazatán eltérő falazási módot és más jellegű habarcsot figyeltünk meg (18. kép).

LELETANYAG

Az ásás során előkerült leletanyag a kutatott épület egyházi jellegéből fakadóan – a középkori temető megléte ellenére – viszonylag szegényesnek bizonyult. A leletanyag főként kőből és terrakottából készült építészeti elemekből, néhány érméből, ruházati kiegészítőkből, vasból készült tárgyakból, valamint kis mennyiségű újkori kerámiából állt.

A templom kontextusában a legértékesebb elemek közé tartoznak azok a kőkerettöredékek, amelyek a védőjárda kialakításakor kerültek elő a nyugati portikusz déli oldalán, illetve az épület nyugati részén, a déli portikusz bejárata mellett. A két töredék a profil alapján ugyanazon bejáráshoz tartozott, és egy késő gótikus-korai reneszánsz jellegű, jó minőségű kőkeret része lehetett, amely tágabban a 16. századra keltezhető. Az ajtókeretből előkerült a szemöldökrész töredékes darabja, felső részén egyenes záródással, lemezekből és pálcából képzett profillal, belső részén törött állapotban. Bár a belső rész nem maradt meg épen, a fennmaradt részletek és a törésvonalak egy szemöldökgyámos kőkeretre utalnak, amely belső sarokmezejében félgömbös díszekkel rendelkezett. A másik kapcsolódó töredék egy szárkő része volt, azonos profillal, mint a szemöldök (19. kép). Bár egyelőre nem ismerjük pontos analógiáját, az ismert részletei alapján a gótika és a reneszánsz közötti átmeneti darabnak tekinthető. A kőkeret a templom valamelyik bejáratához tartozott, eredeti helyzetét azonban nem lehet meghatározni. A kőkeret töredékei mellett megemlíthetők a templom belsejéből, omladékrétegből előkerült kétszer hornyolt, trapéz alakú orrtaggal ellátott, terrakottából készült bordatöredékek is (20. kép).

A sírok feltárása során kis mennyiségben kerültek elő tárgyak. Idetartozik két, Luxemburgi Zsigmond-féle *parvus*, amelyek másodlagos helyzetben, bolygatott rétegekből (S3/2022 szelvény, illetve a 25. árok) kerültek elő. Ezeket az érméket 1387–1427 között verték. A viseleti elemek közül három különböző sírból származó darabokat említhetünk. Az M-10/2022 gyermeksírból, a szentély keleti oldalán, a koponya környékén két téglalap alakú, fémből (feltehetően ezüstből) készült, egyszerű díszítésű (körből kiinduló, hét szíromból álló rozettát ábrázoló) veret került elő (21. kép). A négy sarkukon átfúrt lemezek egy veretekkel díszített ún. veretes szalagpárta részei lehettek. Az ilyen típusú párták általában a 14–15. századra keltezhetők; hasonló veretek ismertek például Gyergyószárhegyről (Hargita megye).²⁴ Az M-38/2023

24 BENKŐ Elek: *A középkori Székelyföld*. I. MTA BTK Régészeti Intézet, Bp., 2012. 160–161.

(25. árok) és az M-41/2023 (30. árok) sírokból textilmaradványokkal együtt apró, kör alakú, középen átlukasztott lemezek a felkarcsont környékéről kerültek elő, amelyek a ruhaujjakat díszíthették. E darabok pontos keltezése bizonytalan, de a stratigráfiai helyzet alapján a sírokat kora újkori vagy újkori temetkezéseknek gondoljuk.

A vastárgyakat főként koporsószegek képviselik, amelyek kora újkori és újkori sírokból kerültek elő. Említésre méltó ezek mellett egy S alakú, díszes fejű szegecs, valamint két vaskulcs, amelyeket az S5/2022 szelvényben, a déli portikusz keleti oldalán találtunk. Méretük alapján valószínűleg a templom régebbi ajtóíhoz tartoztak, pontosabb keltezésük azonban a jelenlegi feldolgozottsági szinten nem adható meg.

A használati kerámia kis mennyiségben fordult elő, töredékei túlnyomórészt a 17–19. századra keltezhetők. A különlegesebb leletek közül említést érdemel a sekrestye belsejében, az S1/2022 szelvényben, a padló alatti felső rétegből előkerült kisebb méretű kerámia gyertyatartó, amely a 19–20. századra datálható. Általánosságban a feltárt tárgyak jellegükben hasonlóak a térség más templomainak leletanyagához.

ÖSSZEGZÉS: A 2020–2024-ES KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

Az egyik leglényegesebb eredmény az első templomhoz tartozó, nyújtott félköríves apszissal rendelkező szentély azonosítása (belvilága $7 \times 4,40$ m). A 110 cm vastag fal a legjobban a déli és a keleti oldalon őrződött meg, ez utóbbi a szentély új kőlapjainak lefektetésekor került elő. Az északi oldalon jóformán teljesen hiányzott, a szentély vállának csak töredékes nyomai voltak azonosíthatóak a szentély északnyugati sarkában, a déli oldalon ugyanakkor erőteljesen roncsolták a falat a későbbi beavatkozások. Az alapozás alja a járószint alatt -83 cm mélységben (Stereo 70: ▼631.990) került elő. A korai szentélyhez tartozó hajó (belső szélessége körülbelül $6,70$ m) északi falának csonkja a diadalív nyugati oldalán, az északi mellékoltár előtt nyitott szelvényben került elő. A hajó falának vastagsága 138 cm, az alapozása alja a járószint alatt -47 cm mélységben került elő (Stereo 70: ▼631.805). A román kori hajó déli fala nagyjából a mai déli hajófal alatt, attól kissé eltérő tengelyen lehetett, ennek maradványai nem kerültek elő. Szintén nem sikerült azonosítani a korai hajó nyugati falát, azonban egy, a déli hajófal alatt előkerült sír (M-1/2021) azt jelzi, hogy ez nem nyúlhatott ki nyugatabbra ennél a vonalnál. Konkrét datálóelemek hiányában a nyújtott félköríves szentély és a hozzá tartozó hajó a 13. század második felében vagy a 14. század elején épülhetett. Az első templom nyújtott félköríves szentélyét, valószínűleg még a 14. század folyamán, több támpillérrel látták el. Ezek körül az egyiket még

Bordi Zsigmond Lóránd azonosította a szentély déli oldalán.²⁵ Ennek a falrészletnek a páirjai a román kori szentély délkeleti és keleti oldalán kerültek elő. A támpillérekre részben ráépült a jelenlegi szentély fala. A félköríves szentély északi oldalán előkerült falcsonk lehetne egy további támpillér, de talán inkább a 14. században megépült sekrestye maradványaként értékelhető.

A templom gótikus átépítésére a 15–16. század folyamán kerülhetett sor, 1510. *terminus ante quem* datálással. A munkálatok minden bizonnyal több részletben zajlottak, azonban egy pontosabb intervallumot sajnos nem sikerült meghatározni. A késő gótikus templom, amely egy téglalap alakú hajóból (amely lényegében megegyezik a mai hajóval) és egy, a hajóval megegyező szélességű, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyből áll (belvilága 26,8 × 8,91 m, melyből a hajó 16,91 m, míg a szentély 9,10 m hosszú), a két téregységet 84 cm széles, a hajó és a szentély középtengelye felé beugrasztott diadalív választja el. A hajó külső, nyugati oldalán megfigyelt, vastag alapozási párkányokat Bordi Zsigmond egy külső méreteiben körülbelül 60 cm-rel hosszabb, utóbb visszabontott első gótikus hajóként értelmezte.²⁶ Az északi oldalon, a védőjárda ásásakor, az alapozási párkányban megfigyelhető váltáshoz, következetlenségekhez hasonlóan, valószínűbb, hogy egy tervmódosításról lehet szó. A hajóhoz tartozó, vele megegyező tengelyre felfűzött poligonális szentély egyszerre épült²⁷ a barokk sekrestyében megtalált gótikus, téglalap alaprajzú sekrestyével (belvilága 3,94 × 2,96 m). Szintén ebben az időszakban épülhetett a hajó északi oldalán, szokatlan módon a sekrestyétől valamivel nyugatabbra található, téglalap alaprajzú osszáríum (belvilága 4,86 × 2,99 m), amelyet északnyugati sarkán egy átlós támpillér is megtámasztott. Mivel az osszáríum keleti fala nem került elő a kutatások során, valószínűsíthető, hogy a mai sekrestye nyugati fala alatt húzódnak.

Úgy tűnik, hogy a 16–17. század folyamán, valamilyen ismeretlen esemény miatt, az első gótikus szentély körülbelül kétharmadát (a déli, délkeleti, keleti és északkeleti oldalát) visszabontották, és az eredeti tengelytől 5°-kal északi irányba elcsavarva, ugyanarra az alaprajzi mintára és méretben építették fel. Az alapozásban jól érzékelhető elválást már Bordi Zsigmond Lóránd is megfigyelte az általa megnyitott felületekben,²⁸ azonban 2022-ben a védőjárda kialakításakor lehetőség nyílt a teljes felületen való dokumentálásra is. Ugyanezt mutatja a szentély déli és keleti oldalán körbefutó lábazati forma is, amely az északi oldalon már hiányzik. Az első gótikus szentélyből ez alapján csupán az északi falrész került megőrzésre. Az északkeleti sarkokban, a szentélybelsőben, a falpillér jobb oldalán egy lefaragott gyámkő is előke-

25 Lásd BORDI: *i. m.* 137, 141.

26 Uo. 139, 163 (15. tábla).

27 A falkapcsolat jól megfigyelhető volt a Bordi 6. felületében, vö. (uo. 162, 14. tábla), illetve a felújítás során a vakolatok eltávolítása során is a felmenő falazatban.

28 Uo. 139, 141, 143, 156 (8. tábla), 157 (9. tábla).

rült.²⁹ A részben újr épített szentély déli és délkeleti oldalába még gótikus ablakkereket illesztettek, amelyek töredékei, eredeti pozíciójukban, szintén a felújítási munkálatok során kerültek elő. Nem határozható meg egyértelműen, hogy ezek már az új szentélyhez készültek, vagy a korábbi szentély ablakkereteit mentették át a részben (egyébként meglehetősen konzervatív formában) újr épített konstrukcióba. A szentély részleges újjáépítésével zárul az épület középkori vagy legalábbis gótikus (gótizáló?) építéstörténete (22. kép).

THE MEDIEVAL DEVELOPMENT OF SAINT MICHAEL'S CHURCH IN LEMNIA IN THE CONTEXT OF RECENT ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS

Keywords: *Lemnia; St. Michael's Church; medieval church; archaeological research; ecclesiastical architecture*

Saint Michael's Church in Lemnia is currently one of the most thoroughly researched medieval ecclesiastical buildings in Covasna County. Situated in a location of particular interest from the perspective of the medieval history of the landscape and settlements – on Saint Michael Hill, between Lemnia and Mereni – the church was the subject of recent archaeological investigations between 2020 and 2023, carried out largely in parallel with the restoration works of the complex. During the course of the archaeological investigation, several distinct construction phases of the church were identified. The earliest phase indicates that the initial church erected on Saint Michael Hill was a simple edifice, comprising a slightly elongated semi-circular sanctuary, with internal measurements of 7 × 4.40 meters, and a nave of 6.70 meters in width (its length remaining undeterminable). Although no definitive datable material was recovered, architectural and stratigraphic considerations suggest that this early phase likely dates to the 13th–14th centuries. Subsequent modifications during the 14th century included the addition of three buttresses to the sanctuary of the Romanesque structure and, in all probability, the construction of a sacristy along its northern side. Outside the church, the foundations of the first Gothic sanctuary were documented, dating to the 15th–16th centuries; this structure was later rebuilt, altered, and slightly reoriented along a new axis. Both interior and exterior investigations – including archaeological trenches, utility trenches, and drainage pavement excavations – facilitated the determination of the depth of both extant and newly identified foundations, as well as the overall stratigraphic sequence within and surrounding the edifice. A total of 64 burials were recorded and analyzed during the course of the excavation, the majority lacking grave goods, with the notable exceptions of burials M-10/2022, M-38/2023, and M-41/2023.

29 A lefaragott gyámkövet Fehér János figyelte meg, és ez a felújítás során bemutatásra is került. A többi sarok esetében nem került elő hasonló elem, ami utalhat arra, hogy az újjáépített második gótikus szentély már nem rendelkezett boltozattal, ugyanakkor az esetleg még létező gyámköveket a falpillérek is takarhatják.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA EVOLUȚIEI MEDIEVALE
A BISERICII SFÂNTUL MIHAIL DIN LEMNIA PE BAZA
CERCETĂRIILOR ARHEOLOGICE RECENTE

Cuvinte-cheie: *Lemnia; Biserica Sf. Mihail; biserică medievală; cercetare arheologică; arhitectură ecleziastică*

Biserica Sfântul Mihail din Lemnia este în prezent una dintre cele mai bine cercetate construcții ecleziastice medievale din zona județului Covasna. Așezată într-un punct interesant din perspectiva istoriei medievale a peisajului și așezărilor – pe Dealul Sfântul Mihail, între Lemnia și Mereni – biserica a făcut obiectul unor cercetări arheologice recente între anii 2020 și 2023, desfășurate în mare parte în paralel cu lucrările de restaurare ale ansamblului. În cursul cercetării, în interior am reușit să identificăm mai multe faze de construcții ale bisericii. Conform acestor rezultate, prima biserică pe dealul Sf. Mihail era o biserică de tip sală, formată dintr-un sanctuar cu forma semicirculară ușor lungită cu dimensiunile (măsurate în interior) $7 \times 4,40$ m și dintr-o navă cu o lățime de 6,70 m (lungimea ei nefiind delimitabil). Deși nu există elemente certe de datare, apreciem că această biserică mai timpurie a fost construită în secolele XIII–XIV. În cursul secolului al XIV-lea, sanctuarului acestei biserici romanice au fost adosați trei contraforturi, și probabil și o sacristie pe latura nordică. În afara bisericii am documentat fundația primului sanctuar gotic, databil în secolele XV–XVI, care ulterior a fost reconstruit/transformat și ușor re poziționat pe o nouă axă. În cursul cercetării din interior și exterior (secțiuni, șanțuri, trotuar de gardă) am stabilit adâncimea fundației zidurilor descoperite și existente, și stratigrafia generală în și în preajma clădirii. Cu ocazia cercetărilor am descoperit și cercetat un număr de 64 de morminte, majoritatea lor fiind fără inventar (cu excepția mormintelor M-10/2022, M-38/2023 și M-41/2023).

KÉPEK JEGYZÉKE / LIST OF ILLUSTRATIONS /
LISTA IMAGINILOR³⁰

1. A lemhényi Szent Mihály-templom elhelyezkedése / Location of Saint Michael's church in Lemnia / Localizarea Bisericii Sfântul Mihail din Lemnia.
2. A templom és a kerítőfal alaprajza (a Linea SRL felmérése nyomán) / Plan of the church and the enclosure wall (based upon the work of Linea SRL) / Planul bisericii și al zidului de incintă (după ridicarea proiectantului lucrărilor Linea SRL).
3. A templom jelenlegi összképe a felújítás után, északnyugati irányból / Current view of the church after restoration, from the northwest / Imaginea generală a bisericii după restaurare, dinspre nord-vest.
4. A templom jelenlegi összképe a felújítás után, délkeleti irányból / Current view of the church after restoration, from the southeast / Imaginea generală a bisericii după restaurare, dinspre sud-est.

30 A felvételeket a kutatócsapat tagjai, tehát a tanulmány szerzői készítették a 2020–2024 közötti periódusban. Az alaprajzok a LINEA SRL építészeti felmérése alapján készültek, összevetve és egymásra téve a saját topográfiai felméréseinkkel.

5. A templombelső jellege, a nyugati karzatról nézve / Interior view of the church, as seen from the western gallery / Aspectul interiorului bisericii din galeria vestică.
6. A hajó támpilléreinek lábazati párkánya, a hajó délnyugati sarkán / Base of the nave buttresses, at the southwest corner of the nave / Soclul contraforților navei, la colțul sud-vestic al navei.
7. A szentély lábazati párkánya, a szentély délkeleti oldalán / Base of the sanctuary, on the southeast side / Soclul sanctuarului, pe latura sud-estică.
8. A diadalíven található építési felirat / Inscription on the triumphal arch / Inscriptia de construcție de pe arcul triumfal.
9. A 2020–2023 között végzett régészeti feltárások során kutatott felületek / Excavated areas during the 2020–2023 archaeological campaigns / Suprafațele cercetate în campaniile arheologice din perioada 2020–2023.
10. A C6/2020-as szelvény nyugati irányból / Trench C6/2020, view from the west / Secțiunea C6/2020, vedere dinspre vest.
11. A C5/2020-as szelvény déli irányból / Trench C5/2020, view from the south / Secțiunea C5/2020, vedere dinspre sud.
12. Az M2/2021-es sír a C3/2021-es szelvényben / Grave M2/2021 in trench C3/2021 / Mormântul M2/2021 în secțiunea C3/2021.
13. A korábbi fapadló nyomai a C3/2020-as szelvényben / Traces of the earlier wooden floor in trench C3/2020 / Urmele pardoselii de lemn anterioare în secțiunea C3/2020.
14. A C5/2021-as szelvény a román kori hajófal csonkjával / Trench C5/2021 with the remains of the Romanesque nave wall / Secțiunea C5/2021 cu urmele zidului navei romanice.
15. Bolygatott falmaradvány a C4/2021-es szelvényben / Disturbed wall remains in trench C4/2021 / Urmele zidului deranjate în secțiunea C4/2021.
16. A gótikus és a barokk sekrestye viszonya a sekrestye keleti oldalán / Relation between the Gothic and Baroque sacristies on the eastern side / Relația dintre sacristia gotică și cea barocă pe latura estică.
17. A barokk sekrestye és az osszárium keleti falának viszonya a sekrestye nyugati oldalán / Relation between the Baroque sacristy and the eastern wall of the ossuary on the western side of the sacristy / Relația dintre sacristia barocă și peretele estic al osuarului pe latura vestică a sacristiei.
18. Az osszárium nyugati fala és a vele egy tengelyben levő támpillér viszonya a hajó északi oldalán / Relation between the western wall of the ossuary and the buttress on the northern side of the nave / Relația dintre peretele vestic al osuarului și contrafortul în axa lui de pe latura nordică a navei.
19. A templom korábbi, 16. századi kő ajtókeretének töredékei / Fragments of the church's earlier, 16th-century stone doorframe / Fragmente ale ancadramentului de piatră al ușii din secolul al XVI-lea al bisericii.
20. Terrakotta bordatöredékek a templomból / Terracotta rib fragments from the church / Fragmente de nervuri din teracotă din biserică.
21. Az M-10/2022-es sír pártaverelei / Diadem ornaments from grave M-10/2022 / Ornamentația diademei din mormântul M-10/2022.
22. A templom periodizációs alaprajza / Periodization of the church / Fazele de construcție ale bisericii.

TÁBLÁK JEGYZÉKE / LIST OF TABLES / LISTA TABELELOR

- I. C1/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench C1/2020. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea C1/2020. Planul și profilele secțiunii
- II. C2/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench C2/2020. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea C2/2020. Planul și profilele secțiunii
- III. C3/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench C3/2020. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea C3/2020. Planul și profilele secțiunii

- IV. C4/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench C4/2020. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea C4/2020. Planul și profilele secțiunii
- V. C4/2020-as szelvény. Metszetrajzok / Trench C4/2020. Sectional drawings / Secțiunea C4/2020. Profilele secțiunii
- VI. C5/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajz / Trench C5/2020. Ground plan and section / Secțiunea C5/2020. Planul și profilul secțiunii
- VII. C6/2020-as szelvény. Felszínrajz / Trench C6/2020. Ground plan / Secțiunea C6/2020. Planul secțiunii
- VIII. C1/2021-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench C1/2021. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea C1/2021. Planul și profilele secțiunii
- IX. C2/2021-es és C3/2021-as szelvények. Felszínrajzok / Trenches C2/2021 and C3/2021. Ground plans / Secțiunile C2/2021 și C3/2021. Planurile secțiunilor
- X. C4/2021-es és C5/2021-as szelvények. Felszínrajzok és metszetrajzok / Trenches C4/2021 and C5/2021. Ground plans and sectional drawings / Secțiunile C4/2021 și C5/2021. Planurile și profilele secțiunilor
- XI. S1/2022-es szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok / Trench S1/2022. Ground plan and sectional drawings / Secțiunea S1/2022. Planul și profilele secțiunii
- XII. A szentély északkeleti és keleti oldalán megtakarított felület felszínrajza / Ground plan of the cleaned area on the northeastern and eastern sides of the sanctuary / Planul suprafeței curățate pe laturile nord-est și est ale sanctuarului

BÁNFFYHUNYAD MEZŐVÁROS KIVÁLTSÁGAI ÉS ÖNKORMÁNYZATA (1540–1600)**

Kulcsszavak: *mezővárosi kiváltságok; uradalmi központ; mezővárosi önkormányzat; bíró; esküdtek; mezővárosi oklevelek; földesúri instrukció; sokadalom; hetivásár*

Az 1540–1600 közötti időszakban Erdély 7 vármegyéjében összesen 45 település tekinthető mezővárosnak, melyek nem oszlanak el egyenlőképpen az egyes vármegyékben: Belső-Szolnokban 6 (Dés, Désakna, Betlen, Alparét, Retteg, Gorbó), Dobokában 3 (Bonchida, Buza, Szék), Fehérben 13 (Gyulafehérvár, Enyed, Vizakna, Abrudbánya, Zalatna, Offenbánya, Tövis, Sárd, Igen, Krakkó, Alvinc-Borberek, Vingárt, Marosújvár), Hunyadban 7 (Déva, Vajdahunyd, Hátszeg, Solymos, Marosillye, Algyógy, Jófő), Kolozsban szintén 7 (Gyalu, Kolozsmonostor, Nagyalmás, Egeres, Bánffyhunyd, Kolozs, Teke), Küküllőben 5 (Radnót, Küküllővár, Dicsőszentmárton, Szentmiklós, Bolkács), illetve Tordában 4 oppidum (Torda, Szászrégen, Torockó, Petele) feküdt.

A tárgyalt időszakban a 45 mezőváros különböző fejlettségi szinten állott. Gyulafehérvár 1556 előtt püspöki székhely, ezt követően az ország székvárosa volt. Gyalu püspöki, majd királynéi és királyi mellékrezidencia, később főúri rezidencia, rövid ideig pedig püspöki székhely szerepet töltött be. Vajdahunyd örökös ispánsággal egybekötött főúri rezidencia volt, de Nagyalmás, Betlen és (1581-től) Déva is erődítménnyel rendelkező főúri rezidenciának számított. A kisebb uradalmi központ szerepet betöltő mezővárosok a kincstár vagy magánföldesurak tulajdonában voltak. Némelyikük kastély vagy kisebb vár mellett alakult ki: Radnót, Küküllővár, Torockó, Enyed, Egeres, Illye, Alvinc-Borberek, Vingárt. Az erődítmény nélküli, uradalmi központ-funkciójú mezővárosok közé Bánffyhunyd, Bonchida, Szászrégen, Buza, Teke, Kolozsmonostor, Dicsőszentmárton, Algyógy, Illye, Solymos, Zalatna, Abrudbánya, Offenbánya és Retteg sorolható, melyekhez több vagy kevesebb birtok tartozott. Néhány mezőváros egy nagyobb uradalom másodlagos központja volt. A hunyadi uradalomban Hátszeg, a dévaiban Jófő, a nagyalmásiban Gorbó és egy ideig Buza, a

* Szász Anikó (1976), PhD, történész, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum–Egyesület, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, szasz.aniko@eme.ro

** A tanulmány elkészültét az MTA HTMKNP *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* c. alprogram támogatta.

betleniben Alparét, a görgényiben Petele rendelkezett ilyen szereppel. Külön csoportba sorolhatók a gyulafehérvári kincstári uradalom kisebb központjai: Sárd, Tövis, illetve egy ideig Enyed, Igen és Krakkó. Erdély területén (Székelyföldet leszámítva) 6 oppidumban folyt sókitermelés: Désen, a mellette fekvő Désaknán, Tordán, Vizaknán, Széken és Kolozson. Tartozékaik nem voltak, uradalmiközpont-szerepet nem tölthettek be. Többségük kincstári tulajdonban volt. Ezzel szemben a nemesércbányászattal foglalkozó, előbb említett mezővárosok (Abrudbánya, Zalatna, Offenbánya) kisebb uradalmi központoknak számítottak, és Zalatna kivételével kincstári tulajdonban voltak.

Az erődítmény nélküli mezővárosok közé tartozó Hunyad, a későbbi Bánffy-hunyad Kolozs vármegye egyik legjelentősebb és legegységesebb uradalmának volt a központja. Ez a sebesvári vagy hunyadi néven ismert uradalom a vármegye nyugati vidékén terült el, melynek másik központja a középkorban a Sebes-patak mentén épült, korábban romos, a közelmúltban azonban helyreállított Sebesvár volt. A ritkán Hunyadvárnak is nevezett Sebesvárat először a 14. század elején említik az oklevelek. Ettől kezdve Zsigmond király koráig királyi vár volt, a 14. század közepéig Bihar vármegye részét alkotta, azt követően más erdélyi várakkal együtt az erdélyi vajda tisztségéhez tartozott, jövedelmével együtt a vajdának volt kiutalva.¹ 1399-ben az ekkor Hunyadvárként említett erősséget Zsigmond adománya révén Mircea havasalföldi vajda bírta,² azonban nem sokáig, mivel egy 1408-ban kelt oklevél már arról tanúskodik, hogy Sebesvár és tartománya újból az erdélyi vajdák kezén volt.³

1433-ban az uradalmat a losonci Bánffyak nyerték el,⁴ akik azután több száz éven át birtokolták azt. A Tomaj nemzetségből származó, majd több ágra (a Losonci-, a losonci Dezső- vagy Dezsőfi- és a losonci Bánffy-ágra) szakadt család már az Árpád-korban a leghatalmasabbak közé számított vagyoni szempontból és a közéletben betöltött szerepük folytán is. 1433-ban Zsigmond király Losonci bán fia, László fia Istvánnak adományozta Sebesvárat cserében a Győr vármegyében fekvő Gönyű váráért.⁵ Egy 1435. szeptember 10-én kelt oklevél is Sebesvár és tartozékai birtokosaiként

1 ZSOLDOS Attila: *A Borsa-tartomány igazgatásának kérdései = A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*. Szerk. HEGYI Géza–W. Kovács András. EME, Kvár, 2012 (Erdélyi Tudományos Füzetek 277 – a továbbiakban *A Szilágyság*). 25–44; CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp., 1890–1913. V. 299–302.

2 *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XIV. Szerk. MÁLYUSZ Elemér–BORSA Iván–C. TÓTH Norbert–NEUMANN Tibor–LAKATOS Bálint–MIKÓ Gábor. Bp., 1951–2020 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II: Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55, 59 – a továbbiakban *ZsOkl*). I. 5680. sz.

3 *ZsOkl* II. 6020. sz.

4 HEGYI Géza: *A Szilágyság birtokviszonyai a középkorban = A Szilágyság*. 59, 81, 89.

5 MNL OL, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 90970. 1433. szeptember 18.

említi a Bánffyakat.⁶ Az utóbbiak 1437-ben egy határjárás végrehajtását kérték Hunyad határában.⁷ Az uralkodók feltehetően többször megerősítették őket az uradalom birtokában. Egy 1496. június 28-án Budán kelt oklevelében például II. Ulászló a Bánffy család tagjainak adományozta a Sebes nevű várban, Hunyad mezővárosban és tartozékaikban levő királyi jogát.⁸

A középkorban az oklevelek sohasem sorolták fel az uradalom összes birtokát, de a létező adatok összesítése alapján megállapítható, hogy 20–22 rész- és egészbirtokkal vagy prédiummal számolhatunk. A 15. században előbb az erdélyi káptalan, majd az erdélyi püspökség birtokában levő Körösfő helység vámja is az uradalomhoz tartozott.⁹ Hunyad egyházát 1332-ben említi először egy irat,¹⁰ Szent Erzsébet tiszteletére épült templomát pedig 1400-ban.¹¹ Hunyad vámjáról 1377-ből van korai adat,¹² de később, 1468-ban is említik.¹³ A Bánffyhunyard nevet már 1522-től viselte.¹⁴

A 16. században a család több ága – nagyfalui, bonchidai, magyarói, berecktelki Bánffyak – egyidejűleg birtokolta Bánffyhunyardot a hozzá tartozó falvakkal együtt, felosztva azokat egymás között. A mezővárosra vonatkozó oklevelek zöme a családon

6 DL 27018.

7 DL 28823: Határjárás végrehajtása Hunyad birtokosai, a Losonci család (Losonci bán fia, Dénes fia László fiai, István és László) és a szomszédos Föld falu birtokosai között.

8 A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya, Kolozsvár (Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, Cluj-Napoca – a továbbiakban RNLtKol), a Bánffy család levéltára (a továbbiakban Bánffy cs lt), 443; *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. Szerk. VARJÚ Elemér–IVÁNYI Béla. I–II. Bp., 1908–1928 (a továbbiakban BánfOkI). II. 332.

9 CSÁNKI: *i. m.* V. 301–302.

10 *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia*. I–V (1023–1372). Szerk. JAKÓ Zsigmond–W. KOVÁCS András–HEGYI Géza. Akadémiai–MOL, Bp., 1997–2021 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53, 60 – a továbbiakban EO). II. 1155. sz.

11 *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar okirattár*. I/3–4. *Bullae Bonifacii IX. p. m. IX. Bonifác pápa bullái 1389–1404*. Bp., 1888–1889. I/4. 287; ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. EME, Kvár, 1996. 232.

12 EO V. 286, 295. sz.

13 1468. Mátyás király parancsa a Bánffy családhoz, hogy vámhelyeiken, főleg Hunyadon a kolozsváriaktól vámot ne szedjenek. BánfOkI II. 98.

14 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. Kivon., bev. JAKÓ Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1990 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17 – a továbbiakban KmJkv). II. 3836. sz.

belül létrejött egyezségeik vagy osztozkodásaik,¹⁵ illetve másokkal folytatott pereik¹⁶ kapcsán keletkezett. Bár a 16. században sincs olyan oklevél, amely az uradalom összes tartozékát felsorolná, az iratokban szereplő helységneveket összesítve a következő képet látjuk: Zentelke, Damos, Nyárszó, Sárvásár, Ketesd, Remete, Cigányfalva, Székely/Székelyjő, Böcs, Bökén/Bökön, Kalota, Malomszeg, Marotlaka, Kásapatak, (Sebes)Váralja, Kissebes, Nagysebes, Csicse (azaz Csucs), Hodos(falva), Felsőfüld, Nagyszeg, Monor, Gléden birtokok, Rosk és Pusztaszakál prédiümök. Ez összesen 23 rész- vagy egészbirtok, valamint két prédiüm. A család bánffyhunyadi nemesi udvarházát 1578-ban¹⁷ és 1599-ben említi egy-egy oklevél.¹⁸

A MEZŐVÁROS KÖZÖSSÉGÉNEK KIVÁLTSÁGAI ÉS KÖTELEZETTSÉGEI

Bánffyhunyadi kiváltságairól viszonylag kevés adat maradt fenn. A mezőváros lakosai az igazságszolgáltatásban egy jelentős előjogot élveztek: II. Ulászlónak 1499. augusztus 19-én kiadott rendelete értelmében csak saját tanácsuk előtt lehetett perbe hívni őket.¹⁹ A hunyadi harmincadhely egy 1585. március 30-án kelt oklevélben szerepel,²⁰ de 1587-ben és 1588-ban a források említik harmincadosát, Kolozsvári Zok Pétert is.²¹ Adómentességükre is csak szórványadataink vannak. 1534-ben János király, figyelembe véve Hunyadi lakosainak szegénységét, őket és a későbbi letelepülőket minden adó alól hat évre felmentette.²² 1572. március 22-én Báthory István vajda a Bán-

15 RNLTkOl, Jósika család hitbizományi levéltára, 48, 63; RNLTkOl, Haller család levéltára, nr. 55; MNL OL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 4 – Cista Comitatum, Comit. Colos. fasc. 4. nr. 25; KmJkv II. 3836, 4534, 4976, 5012, 5090, 5308, 5319, 5340–5341, 5383. sz.

16 RNLTkOl, a Kemény család csombordi levéltára (a továbbiakban Kemény cs lt), 90; Bánffy cs lt, 2. sorozat, 2. alsorozat, fasc. UU, nr. 17; RNLTkOl, a Mikó–Rhédey család levéltára, fasc. II, nr. 37; RNLTkOl, a Béli család levéltára (a továbbiakban Béldi cs lt), nr. 184, 195.

17 Kemény cs lt, 128, 1589. 133.

18 Béldi cs lt, 195.

19 Bánffy cs lt, 455.

20 *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei 1569–1602.* I. 1–3. Mut., jegyz., reg. FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. EME, Kvár, 2003–2005 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1–3 – a továbbiakban ErdKirKv). I/3. 658.

21 *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei. I. 1326–1590.* Mut., jegyz., reg. BOGDÁNDI Zsolt. EME, Kvár, 2018 (Erdélyi Történelmi Adatok X. 1. – a továbbiakban KmFJkv). I. 596, 625, 663. sz; ErdKirKv I/3. 768. 1588-ban Báthory Zsigmond őt újra megnevesítette. ErdKirKv I/3. 737.

22 MNL OL, Erdélyi Kincstári Levéltár, F 234 – Erdélyi Fiscalis Levéltár, G. fasc. 88.

ffy család kérésére és a váradi vár építéskor nyújtott segítségükért a mezőváros lakóit minden adó alól mentesítette.²³

A tizedet a váradi püspöknek fizették, és szokás szerint a Bánffy család bérelte. 1555. január 7-én két esküdt polgár a mezőváros nevében kifizette a váradi püspöknek a szokott „tizedösszeget”, 80 forintot. Ez tulajdonképpen a földesurak nevében átadott tizedbér (árenda) összege volt.²⁴ Az utóbbit egy másik adat is megerősíti: 1581. március 16-án a vajda ideiglenesen elengedte a 80 forintos árenda fizetését a Bánffy család néhány tagjának.²⁵

A lakosok egyik fontos kötelezettsége volt a fejedelmi postaszolgálat és a beszállásolás. 1567-ben II. János utasította a bánffyhunyadi lakosokat, hogy a király embe-
reinek lovakat és szekereket adjanak.²⁶ 1587-ben Báthory Zsigmond évi 2000 kőst
adományozott a mezővárosnak a vajdai küldöttek gyakori beszállásolása költségeinek
fedezésére, és ezt a kiváltságot 1599-ben Báthory András is megerősítette.²⁷

A bánffyhunyadi szabóknak 1583-ban kelt céhleveléről a földesuraik (a Bánffy család tagjai) által 1622-ben kiadott, újabb céhleveléből tudunk. Ebből kiderül, hogy az időközben elpusztult 1583-as oklevelet („pecsétetes leveleket”) is a Bánffyak adták a céhmestereknek mint jobbagyaiknak.²⁸

Bánffyhunyard egy fontos közlekedési útvonal, a Váradot Kolozsvárral összekötő országút mentén helyezkedett el, ennek következtében idővel kiemelkedő kereskedelmi csomóponttá vált. A középkorban kedden tartották a hunyadi hetivásárt,²⁹ feltételezhető, hogy a 16. században is a keddi napra esett. A szomszédos mezővárosokban szokás szerint más napokon volt megtartva: Egeresen szombaton,³⁰ Gyaluban szerdán, Nagymászon pedig hétfőn.³¹ Bánffyhunyardon a 16. században négy sokadalom volt, ezeket Pál megtérése (január 25-én),³² Szent Anna (július 26-án), Máté

23 Bánffy cs lt, 2. sorozat, 2. alsorozat, fasc. AA, nr. 23.

24 KmFJkv I. 39. sz.

25 ErdKirKv I/2. 77. sz.

26 RNLtKol, Kolozsvár város levéltára (Primăria oraşului Cluj), A sorozat, A1 alsorozat, nr. 275.

27 Bánffy cs lt, 2. sorozat, 2. alsorozat, fasc. AA 23.

28 *A céhes élet Erdélyben*. Vál., bevez., jegyz. KOVÁCH Géza–BINDER Pál. Kriterion, Buk., 1981. 188–192.

29 1473: DL 28309.

30 1427: MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 275247. Hetivásárunk korábban is volt: 1370: DL 36403; WEISZ Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. MTA BTK TTI, Bp., 2012 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). 147.

31 1473: DL 28309, WEISZ: *i. m.* 147–148.

32 1573, 1606–1607. BINDER Pál: *Régi kalendáriumok az erdélyi és partiumi vásárokról, vagy sokadalmakról (1572–1676)*. Néprajzi Látóhatár II(1993). 1–2. sz. 113–118.

(szeptember 21-én) és Katalin (november 25-én) ünnepén tartották.³³ Habár a privilegiум elnyerésének időpontjára és körülményeire nincsenek adatok, annyit mégis ki kell hangsúlyozni, hogy az évente négy sokadalom megtartásának kiváltsága Bánffyhunyadi a fontosabb kereskedelmi funkcióval rendelkező mezővárosok (Dés, Torda, Kükküllővár és Teke) közé emeli.³⁴

A MEZŐVÁROS ÖNKORMÁNYZATA

A városi előjárók a saját kiadványaikban mindig megnevezik magukat, lényegében ezek az oklevelek a városvezetőség legfontosabb forrásai. A pápens formájú, főként ingatlanforgalommal kapcsolatos oklevelekben az irat kiállítóját a szöveg élén, a misszilisokban pedig a levél végén sorolják fel. A városi és mezővárosi testületeket többnyire a következő csoportok alkották: a bíró és az esküdtek, illetve a többi polgár (külső tanács), valamint a többiek (a közösség, lakosság). A bírót az esküdtek közül választották, általában olyan személyt, aki a többévi hivatali munka után megfelelő tapasztalatot szerzett a városvezetésben. A 16. században a *iudex, bíró, iudex primarius*³⁵ és *főbíró*,³⁶ illetve a szász településekben a *folnagy*³⁷ megnevezést használták.

A bíró mellett esküdtek álltak, akik a latin forrásokban *iurati* vagy *iurati cives* néven fordulnak elő. A 16. században őket *senatores*-nek nevezték Kolozsváron, és így fordulnak elő időnként a tordai és a dési oklevelekben is.³⁸ A mezővárosok magyar okleveleiben az *esküdt polgár, esküdt, polgár*, illetve *tanács* kifejezést használták. Ők alkották a város belső tanácsát, amely a bíró munkáját segítette, irányította a város életét statútumok és egyéb rendelkezések révén, és bíraskodott a lakosok pereiben. Az esküdtek létszámát tekintve, a késő középkori Magyarországon és a fejedelemség idején is a 12 fős tanács típusa volt a legelterjedtebb. A 45 mezőváros közül hét (Dés, Torda, Enyed, Vajdahunyad, Abrudbánya, Sárd, Teke)³⁹ esetében bizonyítható, hogy

33 1573. Uo. 113–114.

34 Szász Anikó: *Mezővárosok vásárai az erdélyi vármegyékben (1541–1600) = Certamen IX. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában.* Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László. EME, Kvár, 2022. 223–234.

35 Dés, 1576: RNLTkol, Dés város levéltára (a továbbiakban Dés v lt), nr. 194; 1589: Dés v lt, nr. 224; 1590: Dés v lt, nr. 229; 1591: Dés v lt, nr. 232.

36 Dés, 1584, 1598: Dés v lt, nr. 212, 254.

37 Vizakna, 1559 és 1567: SZABÓ Károly: *Vizakna történetéhez.* Történelmi Tár (4)1881. 189–191; BINDER Pál: *Közös múltunk.* Kriterion, Buk., 1982 (a továbbiakban BINDER: *Közös múltunk*). 152–156.

38 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, F 25 – Miscellanea, 1, fol. 29–45. 15. sz; Dés v lt, nr. 149, 171, 173.

39 Dés v lt, 171, 173, 187, 188, 189; F 25 – Miscellanea, 1, fol. 29–45; RNLTkol, Törzsgyűjtemény, nr. 57; Szebeni magisztrátus lt. U. IV. nr. 1123; *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der*

a 16. század végén belső tanácsuk 12 főből állott. A mezővárosok között még két típus fordult elő, a 6 és a 4 fős tanács.⁴⁰

Bánffyhunyard esetében a szokásostól eltérő helyzettel találkozunk a városvezető testület megnevezése és száma tekintetében is. Bár egy latin nyelvű oklevelükben a szokásos „iudex et ceteri iurati” megnevezéssel találkozunk, egy latin és két magyar nyelvű oklevél elején a tanács tagjai bírának nevezték magukat:

1563. „My hwnyady byrak, Nagy Ferencz, Vyncze Andras, Gaspar Balint, Varga Myhaly, Ferencz Janos, Mogyoro Gergely, Zygyarto Balint, Somody Mathe es tob eskutekel egetembe”.⁴¹

1569. „My hwnyady byrak közönsiggel twdny illik, Ferenchy Janos, Nagy Marton, Pochy Gergely, Varga Mihaly, Gaspar Balynt, Somogy Mate, Kwmyes Andras, Azalos Balas, Zygyarto Balynt, Varga Menyhar az tob eskwttekkal egietembe”.⁴²

Az egyik magyar oklevelet Kis Imre Mihály, a tanács egyik tagja részére állították ki, akit bírótársnak neveztek („my varasunkbely jambor byrotarsunk”). Bírának nevezték magukat egy latin oklevélben is „iudices et ceteri iurati cives oppidi”.⁴³

Úgy tűnik, az eltérő megnevezés nem egyedülálló eset, ehhez hasonló értelemben használták a *bíró* megjelölést a Közép-Szolnok vármegyei Zsibón is. A mezővárosnak 1577-ben kelt saját oklevelében ugyanis a tanács tagjai esküdt bírának és polgároknak nevezték magukat: „My Sibai eskwt byrák és polgárok, első főbyro Wincze Benedek, második Zabo Georgy, harmadik Damokos Bálinth, negyedik Barlo Gáspár, ötödik Kowacz János, hatodik Modwas Myhály, hetedik Egyed Gergely, nyolczadik Kowacz Bálinth, kylenczedik Babo Balás, tizedik Byro Pether, Wdwarhelyek, tizenegyedik Luka Illyes, tizenketteodik Zabo Márthon, tizenharmadik Balko Lázló”.⁴⁴

Stadt Bistritz in Siebenbürgen. Begründet von Albert BERGER. Hrsg. Ernst WAGNER. III. (1571–1585). Köln, 1995. 4883. sz; ErdKirKv I/3. 35; *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599).* Mut., jegyz., reg. BOGDÁNDI Zsolt–GÁLFY Emőke. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.) I. 888, 915. sz.

40 LAKATOS Bálint: *Mezővárosi és falusi önkormányzati testületek Magyarországon a késő középkorban.* Századok 148(2014). 2. sz. 517; uő: *Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526.* MTA BTK TTI, Bp., 2019 (a továbbiakban LAKATOS: *Mezővárosi oklevelek*). 62–69.

41 Bánffy cs lt, Középkori oklevélgyűjtemény, nr. 45.

42 Bánffy cs lt, 2. sorozat, 2. alsorozat, fasc. Q, nr. 13.

43 Bánffy cs lt, 1. sorozat, 2. alsorozat, fasc. Q, nr. 6.

44 RNLtKol, Gyulai-Kuún család levéltára, 259.

Bánffyhunyadon négy évből ismerjük a bíró nevét, illetve négy évből a tanácsstagokét. A bírót nem számítva, egy 1563-as oklevélben nyolc esküdtet soroltak fel, 1565-ben és 1569-ben pedig kilenc-kilencet. Az alábbi táblázatban szereplő ismétlődő nevek bizonyítják, hogy a tanács tagjai több éven keresztül is viselték a tisztségüket.

Év	Bíró	Esküdtek
1555 ⁴⁵		Somogyi Menyhárt, Balog Ferenc
1557 ⁴⁶	Mogyoró András	
1563 ⁴⁷	Nagy Ferenc	Vince András, <i>Gáspár Bálint</i> , <i>Varga Mihály</i> , <i>Ferenc János</i> , <i>Mogyoró Gergely</i> , <i>Szűgyártó Bálint</i> , <i>Somogyi Máté</i> , Kis Imre Mihály
1565 ⁴⁸	<i>Ferenc János</i>	<i>Szűgyártó Bálint</i> , <i>Mogyoró Gergely</i> , Pap Menyhárt, <i>Nagy Márton</i> , Boros János, Boér Péter, <i>Gáspár Bálint</i> , Tót Péter, Miklós András
1569 ⁴⁹	<i>Ferenc János</i>	<i>Nagy Márton</i> , Pócsi Gergely, <i>Varga Mihály</i> , <i>Gáspár Bálint</i> , <i>Somogyi Máté</i> , Kőműves András, Asztalos Balázs, <i>Szűgyártó Bálint</i> , Varga Menyhárt

1. táblázat. A bánffyhunyadi magisztrátus (kurzívval azok az esküdtek, akik több évben is betöltötték a funkciót)

Egy 1578. április 16-án kelt, másolatban fennmaradt oklevél fontos adatokat tartalmaz a városvezető testület összetételére és feladatkörére vonatkozóan.⁵⁰ Ezt az instrukciót a Bánffy család tagjai mint a mezőváros birtokosai közösen állították ki az előjárók számára. Igen ritka az ilyen oklevél, hasonlót csak Nagymás (1568), illetve Vizakna (1559, 1567) esetében ismerünk.

Az instrukció hat kiállítója megnevezi magát az oklevél elején („Mii kik vagyunk Bánfi György, Bánfi Boldisár, Bánfi Farkas, Bánfi Christoph, Bánfi Tamás és Bánfi Gábor, adgyuk emlékezésre mindeneknek akiknek illik”), majd előírja a lakosoknak, hogyan kell választaniuk az előjáróikat:

45 KmFJkv I. 39. sz.

46 RNLtKol, Suky család levéltára (a továbbiakban Suky cs lt), Középkori oklevelek, nr. 453.

47 Bánffy cs lt, Középkori oklevélgyűjtemény, nr. 45.

48 Bánffy cs lt, 1. sorozat, 2. alsorozat, fasc. Q, nr. 6.

49 Bánffy cs lt, 2. sorozat, 2. alsorozat, fasc. Q, nr. 13.

50 Bánffy cs lt, 2. sorozat, 4. alsorozat, fasc. 98, nr. 8. Későbbi másolat. Közzölte K. PAPP Miklós: *A bánffi-hunyadi bíróságról írt constitutio (1578)*. Történeti Lapok (1)1874. 298–299.

„Elsőben egy főbíróat egy akaratból válasszanak minden esztendőben, és három polgárt, nyolc tanácsot, kiknek tanácsokból az főbíróval összeüljön, ezeket pedig az személyeket mind az főbíróval össze, esküsse meg az főplébánus az templomban, hogy mind szegénynek s mind gazdagnak igaz lészen, minden gondja az várasnak ezeknek gondviselésében legyen és az bírónak minden ember engedelmes legyen és az váras adója az egy főbíró kezéhez szolgáltatassék”.

Az előjárókat egy évre választották, a bíró munkáját a nyolcak tanácsa és a földesurak tisztségviselői ellenőrizték. Kiderül, hogy a Bánffyak egymás között felosztva birtokolták a mezővárost, a bírót pedig minden évben más-más városrészből kellett választani: „és minden esztendőben egyszer egyik úr szeriről, mászor másíkról tegyenek bírót”. A bíró ítélete minden városrész lakosára vonatkozott: „A bírák pedig az minemű törvényt tesznek, igaztétel is szolgáltatassék minden úr szeriről, egyik úr is meg ne foghassa az bírónak igaztételitől.” Az instrukcióban előírták, hogy a bíró az ítélelhozásban józan fővel járjon el, „tizenkét óra után törvént ne tegyen, hanem ha nagy szükség kívánná, akkor is házánáll”. Sokadalom idején a bíró kiáltassa ki, hogy fegyvert senki sem viselhet, és bírságot vethet ki azokra, akiknél fegyvert talál. A bíró fontos feladata volt az adó beszédése, a vajdai postaszolgálat késedelem nélküli biztosítása és az egyházi javakról való gondoskodás („legyen fő és első gondja az Szentegyház és az plébánus ház és az scholának épüllésére”).

Az instrukció szövege szerint a bánffyhunyadiak a bíró és nyolc „tanács” mellett három polgárt is választottak, akiknek szerepét további források hiányában egyelőre nem tudjuk meghatározni. Valószínűsíthető, hogy az oklevélszövegekben rájuk vonatkozik „az töb eskwttekkal egietembe” és a „caeteri iurati” megjelölés. Hasonló összetételű önkormányzattal kapcsolatosan a kutatás jelenlegi szintjén csak Vizaknán és Nagybányán vannak adatok. Vizaknán a választás menetét egy 1567. január 6-án kelt egyezség világítja meg. Ennek értelmezése kissé bizonytalan, részben azért, mert nem jelölték meg a belső tanács létszámát: „A folnagy választásról pedig úgy végeztük, mikor magyar bírót választanak, három fő szász tanács légyen az gerébbel és az deákkal azokkal egyetemben. Mikoron pedig szász folnagyot választanak, azonképpen három fő magyar tanács gerébbel és az deákkal légyenek és azok s az 40 ember válaszszaak az folnagyott, akire többen szólnak a légyen a folnagy. A folnagy pediglen váloszthassan két szász és két magyar polgárokat melléje, az négy személy a folnagygyal egyetemben váloszzaak a tanácsot, a 40 embert pediglen az egész tanács váloszthassa, akik tisztességbéli személyek legyenek”.⁵¹ Nagybányán 1579-et követő-

51 A Román Nemzeti Levéltárak Szeben megyei Osztálya, A szebeni magisztrátus levéltára, U. V. nr. 1359; 18. századi másolat. Eredeti hosszabb változata: SZABÓ: *i. m.* 189–191; BINDER: *Közös múltunk.* 153–156.

en minden évben 2 konzult és 10 iurati civest választottak. Mátyás–Rausch Petra úgy értelmezte, hogy „a külső tanács tagjainak megnevezése a többi városban előforduló elnevezéstől eltérően a *iurati/iurati cives* lenne, míg a belső tanács tagjait consulesnak nevezték”.⁵² Az adatok egyértelműen tanúsítják, hogy a bíró és a belső tanács mellett itt is működött egy kisebb testület, akárcsak Bánffyhunyardon és Vizaknán. Ezt Vizaknán négy, Nagybányán kettő és Bánffyhunyardon három személy alkotta. A szóban forgó települések esetében újabb adatokra lenne szükség ahhoz, hogy helyes értelmezést adhassunk ebben a kérdésben.

A MEZŐVÁROSI KIADVÁNYOK

Az erdélyi vármegyei mezővárosok vezető testületeinek feladatai között kiemelt helyet foglalt el a település hiteles pecsétjével ellátott saját oklevelek és misszilisek kiállítása, illetve a jegyzőkönyvek vezetése. Míg a jelentősebb oppidumok esetében nagyobb mennyiségű és változatosabb írott források maradtak fenn, a kisebbek, mint például Bánffyhunyard, írásbelisége jóval kevésbé differenciálódott. Bánffyhunyardnak nem maradt fenn saját protokolluma, viszont létezése nem zárható ki, mivel biztos adataink vannak arra vonatkozóan, hogy a szomszédos Nagymáson az előjárók jegyzőkönyvet vezettek. Az előbbieken már említett, 1568-ban kelt nagymási instrukcióban a földesurak a mezőváros előjáróinak előírták, hogy a tárgyalásokon elhangzottakat jegyzőkönyvbe foglalják.⁵³

A bánffyhunyadi tanácsnak jelenleg két latin és két magyar nyelvű okleveléről van tudomásunk, melyeket az előjárók kapcsán már idéztünk. Az 1563-as és az 1569-es magyar, illetve az 1565-ös latin nyelvű iratok ingatlanátruházással kapcsolatosak. Egy másik, 1557. október 19-én kelt latin nyelvű kiadvány szövege pedig egy helybéli lakosnak Bánffyhunyard bírása és esküdtjei által kiállított végrendeletét tartalmazza.⁵⁴ A szövegek egyértelműen jelzik, hogy a tanács kizárólag helyi ügyekben adhattott ki oklevelet, azt az egész testület jelenlétében állították ki, az iratban megfogalmazott rendelkezések pedig örökérvényűnek számítottak („ez örököt igazan akarna vallany”). A magyar nyelvű oklevelekkel szemben a latin kiadványok szövege nagyobb fokú rendezettséget mutat, megfogalmazásuk világosabb. Az utóbbiak esetében a hi-

52 MÁTYÁS–RAUSCH Petra: *Nagybánya városvezető elitje és az önkormányzati testület szerkezete (1569–1600) = Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályában*. Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László. EME, Kvár, 2016. 274.

53 MNL OL, F 25 – Miscellanea, 1, fol. 129.

54 A szöveg élén: „Nos Andreas Mogyoro iudex oppidi Bamffyhwynyadya ceterique iurati de eadem, cum nos secundum consuetudinem nostram in sede nostra iudiciaria die Mercurii proxima post Lucae evangelistae sederemus”. A kolozsvári előjárók 1557-ben kelt átiratában maradt fenn. Suky cs lt, Középkori gyűjtemény, nr. 453.

vatalos oklevelekben használatos latin formulák jelenléte, illetve a javítások hiánya a jegyző alapos felkészültségéről árulkodik.

A mezőváros önállóságának egyik jelképe a pecsét volt, melyet a mindenkori bíró őrzött. Ez biztosította az iratok hitelességét, a benne foglaltaknak érvényességét, amint az 1569-ben kelt hunyadi oklevél szövege is jelzi: „ennek bizonságára aggyuk az mi várasunk rendi zerint valo lewelünket pechiétünkkel meg erőssítettett, hogy senki ellene ne zolhasson”.⁵⁵ A kisebb mezővárosok egyetlen pecsétet, a jelentősebbek kettőt használtak. Bánffyhunynak egyetlen saját pecsétje volt. 1502-ben⁵⁶ és 1557-ben csak a létezéséről van adat.⁵⁷ Az 1560-as években kelt három darab hunyadi oklevél mindegyikén (1563,⁵⁸ 1565,⁵⁹ 1569⁶⁰) viszont már láthatjuk ugyanazt a töredékes vagy ép formában fennmaradt, barna színű viaszba nyomott, mandorla alakú pecsétet. A 16. században több mezővárosban is egyetlen pecsétet használtak (Déva, Bánffyhunyd, Vizakna), két pecséttel Gyulafehérvár, Abrudbánya, Torda és Dés rendelkezett.⁶¹

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy a Kolozs vármegye területén fekvő Bánffyhunyd mezőváros már a középkorban egy nagy uradalom központja volt. 1433-tól jelentős gazdasági és társadalmi szerepet töltött be a Bánffy család birtokközpontjaként. Elhelyezkedése egy fontos útvonal mentén elősegítette, hogy idővel kiemelkedő kereskedelmi csomóponttá váljék. Szórványosan fennmaradt források arról tanúskodnak, hogy a 16. század folyamán a helyi lakosság a kincstár felé ugyan adómentességet élvezett, de nem mentesült a postaszolgálat ellátásának és a katonai vagy hivatalos ügyekben eljáró személyek elszállásolásának kötelezettségei alól. Bánffyhunyd tanácsának magyar és latin nyelvű kiadványai, illetve a Bánffy család által kibocsátott, instrukciókat tartalmazó oklevél fontos részleteket árulnak el az önkormányzati szervezet működéséről és felépítéséről.

55 Bánffy cs lt, 2. sorozat, 2. alsorozat, fasc. Q, nr. 13.

56 LAKATOS: *Mezővárosi oklevelek*. 232.

57 „Sigillo oppidi nostri”. Suky cs lt, Középkori oklevelek, nr. 453.

58 „My is meg engetwk, meg es erositetwk varosunk rendi alat valo pecyetwnkel az my iteloszekwnkben.” Bánffy cs lt, 1. sorozat, Középkori oklevélgyűjtemény, nr. 45.

59 Bánffy cs lt, 1. sorozat, 2. alsorozat, fasc. Q, nr. 6.

60 „Ennek byzonsagara aggywk az my varaswnk rendy zerynt valo lewelwnket pechietwnkel meg erőssítettett hogy senki ellene ne zolhasson.” Bánffy cs lt, 2. sorozat, 2. alsorozat, fasc. Q, nr. 13.

61 Szász Anikó: *Mezővárosi írásbeliség és oklevél-kiállítás a hét erdélyi vármegyében (1540–1600)*. Erdélyi Múzeum (LXXXIV)2022. 1. sz. 27–30.

FÜGGELEK

A BÁNFFYHUNYADI ELÖLJÁRÓK MAGYAR NYELVŰ OKLEVELEI

1563. március 12.

My, hwnyady byrak, Nagy Ferencz, Vyncze Andras, Gaspar Balint, Varga Myhaly, Ferencz Janos, Mogyoro Gergely, Zygyarto Balint, Somody Mathe es tob eskutekel egetembe adyuk emlekezetre az my levelwnknek zeryben, hog joven es leven my koztwnk my varasunkbely jambor byrotarsunk, az Kis Imre Myhaly es ton my elotwnk ilyen nemo vallast, hog w voth volna az Bede polgartol ket hold fwldet fl. VI, zomzedya delrol varas rete az Kacsya Antal molna felol, ezakrul be Simon Mathera, napnygatrul az plebanosag fwld, esmet mongya az Valko cyereyenel az mely folde Elek Lazlonenak ot volt fl. II [11] az tob attyafiak rezenelkwl es az w magayenelkwl, mert Twzes Peternek adot volna mas fwldet erete, zomz[ed]i az megnevezet fwldnek Pap Lazlo ezakrul Miklos Andras; esmet mongya az magas palo felet az feljaroban egy hold foldet, felesegere Margit azonra marat, zo[mzed]i nap nyugatrol Cygan[?] Benedek, masfelol Varga Boldisar; ismet mongya Baranchban ket hold fwldet zom[zedi] More Tamas fwld, jo labal rea, masfelol delrol Zwch Andrasne, ugyan azon Baranch fwben esmet harom hold fwld, ky felesegere marat, zom[zedi] delrol Dul Andras, mas felol Zwch Balas nap nyugatrol; esmet mondya az Obolyon egy hold fwld, az is az felesegere marat, zom[zedi] Gal Andras, masfelol Buzas Menyhart; esmet mongya az Vaskapu hegyen ky Nag[?] Ferencztol egy hold fwld, zomz[edi] Gal Andras, mas felol Hagyo Matyas ezakrol ugyan Vaskapuban egy gywmolch kert vote volna meg Buzas Janostul az w rezet fl. 1 d. HV [25], ugyan azon kert mellet egy hold fwldet Karoly Istvantol vethe volna fl II, zom[zedi] Kozma Ferencz delrol, az Markus[?] fyay jamborok elot orokre; esmet mongya az Dingedofwben az Varga Gergelenek ky reze volt, azt d. HVI [36], Bokor Albertnetol d. HV [25] az w maga reze nelkwl, zom[zedi] delrol Zep Myhaly, ezakrol Dul Balint; esmet mongya az agazatban egy kis gywmolch kert, kwlon maganak mynden felol cyere, mellethe nap nyugatrul az Miryzlo arka. My azert hwnyady byrak eskwtek leven es ez dolgot ertven es igaznak leven myis meg engetwk meges erositetwk varosunk rendi alat valo pecyetwnkel az my iteloszekwnkben, anno Domini 1563 feria sexta ante Gregori papae.

A szöveg alatt mandorla alakú és töredezett pecsét látható. Bánffy lt, 1. sorozat, Középkori oklevélgyűjtemény, nr. 45.

1569.

My, hwnyady byrak közönsiggel twdny illik, Ferenchy Janos, Nagy Marton, Pochy Gergely, Varga Mihaly, Gaspar Balynt, Somogy Mate, Kwmyes Andras, Azalos Balas, Zygyarto Balynt, Varga Menyhar az töb eskwttekkal egietembe. Aggywk emlekezetre myndeneknek az kyknek illik, hogy mykor my wlnynk az my itilö zekwnkben, jöwe my elöknben egy jambor varasy felwnk, twdny illik Kys Imreh Myhaly, es twn my elöttwnk illien vallast, hogy myrthogy az varas zwkölködyk wolt kölchég nelkwl s az varas akarathyabol az byraktwl vyt volna egy rytett az byro retyben az pap rethy mellet fl. HVI [36] örök arron, azyrt előzőr chyak zalagba vettyk wolt neky Kys Imreh Myhálnak harmynchy ket foryntba, aztys az zegyn varas zwksigire kellet volt fel vennyek, annak utanna esmet mykor az Seredy torwynie volt masodzor az törwyn ellen valo wy itiletre kellet fizetny az negy forinthiat. Azyrt immar igy kelletett örök arron el adny az varasnak, zomzigia nap keletrwl az Bardy Balas, delrwl Pochy Istwanne, nap nywgatrwl zalagos ryte vagion Kyskathy Matenal az varasnak. Azyrt my hwnyady byrak kyk vagiwnk ezt ez dolgot meg ertwyn, hogy ez jambor meg newezet Kys Imreh Myhaly ez örököt igazan akarna vallany, senky ellenzőie sem volna, myys engettww s engegywk fywrwl fywra maradekyra, ennek byzonsagara aggywk az my varaswnk rendy zerynt valo lewelwnket pechietwnkel meg erőssítettett hogy senki ellene ne zolhasson.

Barna viaszba nyomott, mandorla alakú pecsét látható a szöveg alatt. A szöveg végén a keltezés hiányzik, az oklevél kiállításának éve ugyanazzal a kézírással a szöveg fölött látható. Bánffy lt, 2. sorozat, 2. alsorozat, fasc. Q, nr. 13.

1578. április 16. Instrukció.

Mii, kik vagyunk Banfi György, Banfi Boldisar, Banfi Farkas, Banfi Christoph, Banfi Tamas és Banfi Gábor, adgyuk emlekezésre mindeneknek akiknek illik, hogy mi közönseges akaratboll az Hunyad varossanak javaert töttünk illyen vegezest. Elsöben egy feöbirot egy akaratbol valasszanak minden esztendőben es három polgart, nyolcz tanaczot, kiknek tanacsokbol az feö biroval öszve ülljön, ezeket penig az szemellyekett mind az feö biroval öszve, esküsse meg az feö plebanus az templomban, hogy mind szegenynek s mind gazdagnak igaz leszen, minden gondgya az varasnak ezeknek gondvisellesseben legyen és az bironak mindenn ember engedelmes legyen és az varas adoja az egy feöbiro kezehez szolgaltassek, hogy az mi kegyelmes fejedelmünknek postai minden kesedelem nélkül hivatalokban eljarhassanak; Tovabba az törvenytetelben az biro jozan fővell eomra[1]⁶² tegyen törvent es az tizenkett ora utan törvent ne tegyen, hanem ha nagy szükség kevanna, akkor is

62 K. PAPP Miklós olvasata szerint „ehjomra” (éhgymorra). K. PAPP Miklós: *i. m.* 298.

hazanall. Sokadalmas napokban penig meg kialtassa az biro, hogy senki nalla fegy-vert ne hordozon, hogy haborusag ne kezdessek, az kinel penigh fegyver talaltatik, tolle ell vetettessek es a sokadalom el mulvan, az szokot valtsagan meg adassek. Ha kittöll penig sokadalom törres esnek, az felle ember az regi szokot birsaggall büntettessek. Az bironak esztendeje kitelven, tartozzek mindeneokröll szamot adni az nyolcz tanacsnak es az urak tiszteinek, es minden esztendőben egyszer egyik ur szeriről, maszor masikrol tegyenek birot es ekeppen valtozzek a birossag minden esztendőben. A birak penig az minemű törvenyt tesznek, igaztettel is szolgaltassek minden ur szeriről, egyik ur is meg ne foghassa az bironak igaztetelitol. Ezeknek köttesse kettszaz forint legyen. Vegezztük ezt is, hogy az biro az ki legg először feőbiro leszen, azonnal annak legyen feő es első gondgya az Szentegyhaz es az plebanus haz es az scholanak epüllessere, kiknek bizonsagara es megmaradassara közakarattal adtak az mi pecsetes levellünkett. Adattot Hunyadon, tizenhatodik napjan aprillisnek, anno 1578.

Bánffy cs lt, 2. sorozat, 4. alsorozat, fasc. 98, nr. 8. Későbbi másolat.

THE PRIVILEGES AND SELF-GOVERNMENT OF THE MARKET TOWN OF HUEDIN

Keywords: market town privileges; manor center; market town local government; judge; jurors; market town charters; manor instructions; fair; weekly fair

The market town of Huedin (Bánffyhunyad), situated in Cluj County, functioned as the administrative center of a major estate since the medieval period. Owing to its location along a major thoroughfare, it evolved into a significant hub of commerce. It held particular importance as the central estate seat of the influential Bánffy family. Fragmentary historical sources indicate that, during the 16th century, the town's inhabitants were granted exemption from the monarch's taxation; however, they remained obligated to fulfill duties related to postal services and the billeting of officials or military personnel. Official documents – including Hungarian and Latin records issued by the town council, as well as a charter containing administrative instructions from the Bánffy family – offer valuable insights into the structure and functioning of local self-government during this period.

PRIVILEGIILE ȘI AUTOGUVERNAREA TÂRGULUI HUEDIN

Cuvinte-cheie: *privilegiile târgurilor; centru al moșiei; autoguvernarea târgurilor; jude; jurați; diplomele târgurilor; instrucțiuni ale stăpânului feudal; târg; târg săptămânal*

Târgul Huedin (Bánffyhunyard), situat în comitatul Cluj, a constituit, încă din perioada medievală, centrul administrativ și economic al unui vast domeniu. Poziția sa geografică strategică, aflată de-a lungul unei rute comerciale de importanță regională, a favorizat dezvoltarea așezării într-un nucleu de schimburi economice și interacțiuni sociale. Deasemenea, așezarea a jucat un rol semnificativ ca centru al moșiei familiei Bánffy. Surse documentare dispersate, datând din secolul al XVI-lea, atestă faptul că populația locală beneficia de anumite privilegii fiscale, acestea însă erau însoțite de o serie de obligații, între care se numărau furnizarea serviciilor poștale, asigurarea transportului și găzduirea temporară a personalului militar și a demnitarilor aflați în tranzit. Publicațiile consiliului local din Huedin, redactate în limbile maghiară și latină, alături de un document ce conține instrucțiuni administrative emise de familia Bánffy, reprezintă surse de primă importanță pentru reconstituirea structurii instituționale și a mecanismelor de funcționare ale administrației locale.

SZABÓ KÁROLY MUNKÁSSÁGÁNAK NÉVTUDOMÁNYI VONATKOZÁSAI**

Kulcsszavak: *Szabó Károly; névtudomány; módszertan; helynévgyűjtés; helyismeret; rendszeres gyűjtés*

Szabó Károlyt (Köröstarcsa, 1824. december 17. – Kolozsvár, 1890. augusztus 31.) történészként, az Erdélyi Múzeum-Egyesület első könyvtárosaként, bibliográfusként tartják számon. Kevésbé ismert az a tény, hogy tudományos munkásságának létezik olyan kis szegmense is, amellyel a magyar névtudomány fejlődéséhez járult hozzá.

ELŐZMÉNYEK

A helynevek iránti érdeklődés már a 19. század elején megmutatkozott,¹ először a történészek körében vált erősebbé, és csak a század második felében fordultak a nyelvészek is a helynévkutatás felé. A 19. században a tudományokban erősen érvényesült a történetiség mint kutatási szempont, ezért a nyelvészek is leginkább a helynevek etimológiai megfejtésére fektettek hangsúlyt. Gróf Teleki József² érdemei közé tartozik, hogy a helynevek bekerültek a különféle etimológiai, történeti, értelmező és tájszótárakba.³ Ezért szinte magától értetődőnek tűnik, hogy a Magyar Tudós Társaság

* TAMÁSNÉ SZABÓ Csilla (1968), PhD, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Jakó Zsigmond Kutatóintézet; Erdély térségi koordinátor, Magyar Nemzeti Helynévtár Program, Kolozsvár; tcsilla68@yahoo.fr

** A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program alprogramja) keretében készült.

- 1 Az első írásos utalás a helynevek gyűjtésének, megismerésének igényére Virág Benedek egyik levelében olvasható, amelyet Kazinczynak írt 1804-ben: „Te most sok helyen megfordulsz, tudd ki a’ legkisebb folyónak, tónak régi vagy új nevét sat.” *Kazinczy Ferencz levelezése*. III. Kiad. DR. VÁCZY János. MTA, Bp., 1892. 208. Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1804. július 30.
- 2 Gróf Teleki József (1790–1855) az 1825-ben megalapított Magyar Tudós Társaságnak, a Magyar Tudományos Akadémia elődjének az első elnöke volt.
- 3 Teleki már fiatalkorában egy pályamunkát készített (GRÓF TELEKI József: *Egy Tökélletes Magyar Szótár*. *Elrendeltetése, készítése módja*. 1817. *esztendőre* = *Jutalom feleletek a’ Magyar nyelvről, a’ Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire*. II. Kiad. HORVÁT

megalakulása után intézményi keretek között is fontosnak tartották a helynévgyűjtést és a helynevek magyarázatát. Ennek érdekében két pályázatot⁴ is kiírtak, az ezekre beérkezett válaszok viszont nem ütötték meg az elvárt színvonalat, így sikertelennek minősíthetők. Azonban ezek a kezdeményezések jelzik a Társaságnak – európai viszonylatban is – a legkorszerűbb tudományos kérdések iránti fogékonyságát, ugyanakkor fontos hatást gyakoroltak a későbbi egyéni próbálkozások ösztönzésére.

EGYÉNI KEZDEMÉNYEZÉSEK

A 19. században számos egyéni próbálkozás volt elsősorban helynevek magyarázatára, de bizonyos szempontú helynévgyűjtésre is.⁵ Itt én most három jelentősebb munkára, illetve szempontrendszerre térek ki.

Galgóczi Gábor⁶ ügyvédként is fontosnak tartotta, hogy a magyar nyelv grammatikájának műveléséhez hozzájáruljon. *Magyar nyelvtan*⁷ című munkájában rámutat a helynevek nyelvészeti jelentőségére, és hangsúlyozza az országos helynévgyűjtés fontosságát. Ő veti fel először, hogy fontos volna „minden ilyféle nevezeteknek az egész honból teljes számban való összeszedése, s azok’ alkatrészeinek s értelmének vizsgálása”.⁸ Értekezik a tulajdonnevekről, közöttük a következő helynévcsoportokat különíti el: 1. megyék; 2. városok, helységek, puszták, várak; 3. hegyek; 4. folyók, tavak; 5. dűlők, szántóföldek, erdők stb.

István. Pest, 1821.), mely egy „Magyar Szókönyv” megalkotásának módjára vonatkozik. Ebben arról is értekezik, hogy a helyneveket fel kell venni a szótár „toldalékába”.

4 A Magyar Tudós Társaság 1837-es pályázati kiírása nem a helynevek rendszeres gyűjtését, hanem megfejtésüket szorgalmazta: „Melyek a’ két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlévő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatú helyírási (topographiai) és család-nevek, mellyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?” 1853-ban az Akadémia újabb felhívást tett közzé (Toldy Ferenc tollából származó kiírással) helynevek gyűjtésére, magyarázatára, melynek végső célja egy nagy „helyirati szótár” megteremtése volt.

5 A részleteket illetően lásd SZABÓ T. ATTILA: *A magyar helynévkutatás a XIX. században* = uő: *Nyelv és település*. Európa, Bp., 1988. 13–84.

6 Galgóczi Gábor (1821–1857/1860 között) köz- és váltóügyvéd, báji Patay József uradalmi ügyésze volt. SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Bp., 1891–1914 (a továbbiakban SZINNYEI: *Magyar írók*). III. 31.

7 GALGÓCZI GÁBOR: *Magyar nyelvtan. A magyar nyelvet a természetből és természetesség szerint, szoros szószármazási rendszeren fejtegetve*. Pest, 1848.

8 Uo. 199.

Révész Imre⁹ érdeklődését szintén felkeltették a helynevek. Az *Új Magyar Múzeum* hasábjain¹⁰ magyarázat nélküli, szótárszerű helynévgyűjteményt közöl, mely kb. kétezer címszót tartalmaz az ország minden részéből. Révész elsődleges feladatnak a helynévgyűjtést tekinti, és kevésbé hangsúlyozza a helynévmagyarázat fontosságát. Ugyanakkor mégis kitér az etimológiai magyarázatok módszertanára is. Szerinte ehhez tekintetbe kell venni a helynevek okleveles alakjait, figyelni kell a hangváltozásokra, valamint a helynévadásban szerepet játszó lélektani tényezőkre. Ugyanakkor fontosnak tartja, hogy számba vegyük a helynév által megnevezett területen lefolyt gazdálkodásbeli, vízrajzi és más természeti változásokat, amelyek segítségül szolgálhatnak a helynévadás motivációjának a megértéséhez.

Balkányi Szabó Lajos¹¹ Debrecenben folytatott teológiai tanulmányokat, így minden bizonnyal kapcsolatban állott Révész Imrével, aki maga is teológus volt. Vitathatatlan az a tény, hogy Révész Imre munkássága hatással volt rá, így szinte szükségszerűen következik, hogy Balkányi is foglalkozik a helynévgyűjtéssel és -magyarázattal, hiszen ez a korszak fontos és egyben divatos tudományos kérdései közé tartozott. Egyetlen helynévgyűjteményt közöl *Debrecen helynevei. 100 helynévnek története, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata*¹² címmel. Jóllehet a gyűjtemény kétszáznál is több nevet tartalmaz, az anyag így sem teljes. Balkányinak nem is állt szándékában a teljességre való törekvés, mert kihagyta a szerinte érdektelen helyneveket, valamint azokat, amelyeket széles körben, akár országszerte használtak, ismertek.

SZABÓ KÁROLY NÉVTUDOMÁNYI MUNKÁSSÁGA

Szabó Károly,¹³ aki 1824 decemberében Köröstarcsán született református lelkész családban, gazdag és érdekes életpályát futott be. Bölcsészeti és jogi tárgyakat tanult Debrecenben és Késmárkon, s bár szerzett ügyvédi oklevelet, nem folytatott ügyvédi gyakorlatot. Segédkezett viszont Toldy Ferencnek a Magyar Tudósok Tára létrehozásában, majd 1859-ben elfogadta az újonnan alakult Erdélyi Múzeum-Egylet meghívását, hogy könyvtárnoka legyen. Ugyanakkor a görög nyelv tanáraként működött

9 Révész Imre (1826–1881) református teológus, egyházjogi és egyháztörténeti író, az MTA levelező tagja.

10 Révész Imre: *Magyar helynevek*. Új Magyar Múzeum I(1850–1851). 9. sz. 510–513; II(1851–1852). 3. sz. 161–164; 5. sz. 310–315.

11 Balkányi Szabó Lajos (1823–1889), költő, író, a debreceni református kollégiumban folytatózott jogi tanulmányokat, majd 1843-ban táblai jegyző volt Pozsonyban, a forradalom után Debrecenben nyitott ügyvédi irodát. SZINNYEI: *Magyar írók*. I. 423–424.

12 BALKÁNYI SZABÓ Lajos: *Debrecen helynevei. 100 helynévnek története, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata*. Debrecen, 1865.

13 Szabó Károlyról (1824–1890) lásd SZINNYEI: *Magyar írók*. XIII. 238–240.

először Nagykőrösön, majd Kolozsvárra költözése után az itteni Református Kollégiumban. 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, 1871-ben pedig rendes tag lett.

Bár Szabó Károlyt főképpen történészként, bibliográfusként és könyvtárosként tartják számon, korábban bemutatott kortársaihoz hasonlóan ő is hozzájárult a magyar névtudomány fejlődéséhez, a névkutatás módszertanának kialakításához. Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy Galgóczi, Révész, Balkányi Szabó, valamint Szabó Károly egységes gondolkodásmódot képviseltek a névtani terminológiát illetően is, hiszen ők, és a későbbiekben Pesty Frigyes is, a „*helynév*” kifejezést használták vizsgálati tárgyuk megjelölésére”.¹⁴

Szabó Károly saját szülőfalujának, Köröstarcsának a helyneveit gyűjtötte össze, és azoknak magyarázatára, megfejtésére is törekedett. Ezt a helynévgyűjteményt, Révész Imréhez hasonlóan, az *Új Magyar Múzeum* hasábjain tette közzé, *A magyar helynevekről* címmel.¹⁵ Az adattár elé rövid értekezést ír, melyből kiderül, hogy ő maga is, akárcsak Révész Imre, a helyneveket történeti és nyelvészeti tanulságaik miatt tartja fontosnak: „a magyar helynevek gyűjteménye... nem csak történeti, hanem kivált nyelvészeti szempontból megbecsülhetetlen nemzeti kincset fog tartalmazni;... e gyűjtemény... hazánk alapos ismeretének egyik legjelesebb segédeszköze leend”.¹⁶ A következőkben felhívja a figyelmet a helynévgyűjtés módszerének a kidolgozására:¹⁷ a helynévgyűjtőknek ismerniük kell a kiválasztott települést és a lakosságot is. Az embereket alaposan ki kell kérdezni, meghallgatni a népi magyarázatokat, majd mindezek ismeretében lehet elkészíteni a teljes helynévgyűjteményt és a nevek magyarázatát.¹⁸

Úgy vélekedik, hogy nem általánosságban kell helyneveket gyűjteni, hanem egyes településeknek, tájegységeknek a teljes helynévgyűjteményét kell elkészíteni és a neveket megmagyarázni. A települések szerinti helynévgyűjtemények sokkal inkább használhatók, mint az általánosságban összeírt, rendszert nélkülöző helynévösszeírások.¹⁹

14 HOFFMANN István: *Elmélet és terminológia a magyar helynévkutatásban*. Névtani Értesítő 34(2012). 127–137.

15 SZABÓ KÁROLY: *A magyar helynevekről*. Új Magyar Múzeum I(1850–1851). 7. sz. 370–377.

16 Uo. 370.

17 „Hogy a siker a fáradságnak kellően megfelelhessen, egyedül a gyűjtésben követendő eljárástól függ.” Uo. 371.

18 „Minden helység és puszta helyneveit olyak írják össze s magyarázzák meg, mennyiben lehet maga a nép előadása után, mely a neveket adá s így legjobban értheti, kik azon helynek úgy szólván, minden talpalt földét ismerik, s annak lakosaival a legszorosabb viszonyban állanak, a magyar helynevek gyűjteménye teljes és alaposan megfejtett lehessen.” Uo.

19 „Ezekből indulva ki részemről sokkal jobban szeretném egyes magyar vidékeket, mint például a Palócság, Jászság, Nyírség, vagy egyes megyék, sőt egyes nagy terjedelmű magyar váro-

A rövid bevezető értekezést követi Köröstarcsa helyneveinek adattára. Először a települést mutatja be: felvázolja a történetét, a birtokviszonyait, kitér a lakosság számára és nyelvjárására, melyre az *i*-zés jellemző. A település nevének magyarázata következik, de hibás következtetéseket vont le, hiszen a név nem a „tart” igéből származik, hanem személynévi eredetű.²⁰ A bevezető részeket követő adattár mintegy nyolcvan névből álló gyűjtemény. Szabó az addigi helynévgyűjtői gyakorlatot meghaladva, teljességre törekszik, és alapos helyszíni ismeretei is meglátszanak közleményén. A helyneveket 15 nagy csoportba osztja denotátumuk szerint: utcák, szántók, kaszálók, legelők, erdők, folyóvizek, erek, állóvizek, örvények, zugok, háta, halmok, gátak, tanyák, csárdák névcsoportokat különít el. Elveivel ellentétben a gyűjtemény mégsem teljes: a szántóföldek neveinek felsorolásánál megjegyzi, hogy „ezek több fordulókban s ezek ismét több dűlőkben vannak, melyeknek rendesen a hely fekvésétől vagy a közeli halmoktól vett érdektelenebb neveit ez úttal mellőzve, elég legyen következöket kiemelni”.²¹ Szabó Károly igyekszik minden névnek az értelmezését is megadni, elsősorban a szógyökök magyarázatával, a kor divatos gyökelmélete szerint.²² Alapos helyismeretéből következik, hogy a mikrotoponima-rendszer földrajzi közneveinek, az ott használatban lévő térszínformaneveknek pontos jelentését is megadja, így a *Nagy-lapos*²³ kaszáló nevében a lapos jelentése a következő: „*laposoknak* neveztetnek azon terek, melyeket az árvíz tavasszal és ősszel elborít, s melyek rendesen kaszálóknak vagy legelőknak használtak”.²⁴ A legelőket *nyomásnak* nevezik, írja. Ezt találjuk első jelentésként a *Magyar földrajzi köznevek tárában* is.²⁵

Köröstarcsa földrajzi adottságaiból fakadóan a gyűjteményben több, a vízrajzhoz kapcsolódó földrajzi köznevet találunk, pontos jelentésleírással. Az állóvizeket *fenekeknek* nevezik, hol a víz megfeneklik, az *örvények* helyi névhasználatban *örvények*, az *ösvény* „a nép értelmezése szerint annyi, mint *öntvény*, kiömlésekkor szokott megtel-

saink, mint Debrecen, Szeged, Kecskemét, Hódmező-Vásárhely stb. helyneveit teljesen kimerítve és megfejtve bírni, mint az egész haza hiányos és kellően meg nem fejtett helyneveinek gyűjteményét, mely épen roppant halmaza miatt kevesbbé lenne pontos és használható.” Uo.

20 KISS Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Akadémiai, Bp., 1988.

21 SZABÓ: *i. m.* 373.

22 A gyökelmélet szerint minden szó egy rövid, egyelemű töre vezethető vissza, ezekből aztán egészen nagy szócsaládok jöttek létre szószármaztatás útján. Tehát a szógyök az alapvető lexikai egység, tovább nem bontható. Ezen az elven alapul a szómagyarázat és származtatás Czuczor Gergely és Fogarasi János 1862-ben megjelent, *A magyar nyelv szótára* című hatkötetes munkájában.

23 A dőlt betűvel írt helyneveket a Szabó Károly által rögzített formában közlöm, mely nem a jelenlegi helyesírási szabályoknak megfelelő.

24 SZABÓ: *i. m.* 374.

25 BÁBA Barbara–NEMES Magdolna: *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014.

ni”.²⁶ Szárazföldre vonatkozó térszínformanevek, amelyek kapcsolódnak a kanyargó Köröshöz, a *zug*, mely „a Körös kanyarulatai által képezett félszigetek”,²⁷ a *hát*, mely árvíz idején kilátszó emelkedettebb terület, ellentéte a fenéknek és a laposnak,²⁸ és a *halom*, amely szintén magasabb, a tájban kiemelkedő kis domborulatot jelenti. Vizes területekre jellemző a gátépítés, itt is hat nevet sorol fel, melyek gátakat jelölnek meg: „*Hosszúgát, Telekgát, Siralomgát* (mely a temetőbe visz), *Pityerigát* (a gát hányásakor resten dolgozott s megpálcázott suhanc pityergésétől), *Kordagát, Fábrigát*”.²⁹

Szabó Károly nemcsak pontos jelentéseket ad meg a földrajzi közneveket illetően, hanem egy népmondát is lejegyez a *Lápos-örvény* névhez kapcsolódóan.³⁰ Történelmi eseményhez kötődő mondát is kapcsol magyarázatként a *Németjáró* nevű zug elnevezéséhez.³¹ A névmagyarázatok között szerepel két név, *Edeles* és a *Szent János csárda*, melyek – állítása szerint – két, Köröstarcsához csatolt település nevét őrzik.

A helynévtárban találunk foglalkozásra, jelesül a halászatra vonatkozó elnevezést is, a *Csőmpöly-zugot*, melyben a csőmpöly egy halászhálótípus neve, valamint az állat- és a növényvilágra, a birtokviszonyokra, a terület méretére vonatkozó neveket, melyeknek jelentését általában nem magyarázza, csupán akkor, ha úgy tűnik, hogy a névadás motivációja elhalványulóban van. Ilyen például a *Földház-zug*, mely a rajta álló pásztorlacról kapta a nevét.³²

Belterületi nevet mindössze ötöt közöl, ezek utcák nevei: *Nagyútca, Hajnalútca, Zug, Körösaj, Kandia*.³³ A *Hajnal utca* kelet felé tartó utca, ez indokolja a nevét. A *Kandiához* érdekes fejtegetésbe bocsátkozik, mondván, hogy más környező településeken is a „falú vége felé eső leghitványabb részt szokták így nevezni”,³⁴ és ilyen értelemben esetleg Kandia szigetének emlékért tartja fenn a név, melyre „a törökök a magyar foglyokat csapattostól hurcolták”.³⁵

Köröstarcsa helyneveinek összeírásával és közlésével Szabó Károly új elveket vezetett be, melyeknek jelentős hatása volt a helynévkutatás alakulására. Helynévgyűj-

26 SZABÓ: i. m. 374.

27 Uo.

28 Uo.

29 Uo. 376.

30 A monda egy Márkus nevű személyről szól, aki a köröstarcsaiak és a körösladányiak között folyó határvitában hamisan esküdött, ezért temetésekor holttestét elnyelte az az örvény, amelynél hamis tanúságot tett. Azon a területen holdvilágos éjszakákon szelleme azóta is kísérti a halászokat, összecsomózva halászhálóikat.

31 Eszerint a török időkben itt keltek át a németek, akik Szegedről Debrecen és Nagyvárad irányába tartottak, valamint, hogy itt, Thököly idejében a nádasokban megbúvó nép lekasabolta az átkelő német katonaságot.

32 Uo.

33 Uo. 373.

34 Uo.

35 Uo.

teménye fontos szemléletváltást tükröz módszertani szempontból: hangsúlyozza a helyismeret fontosságát, a lakosokkal, illetve az adatközlőkkel való személyes kapcsolat jelentőségét, kiemeli a települések és tájegységek szerinti gyűjtés fontosságát, valamint a teljességre való törekvés követelményét. Fontosnak találja a helynevekhez kapcsolódó mondák, regék feljegyzését, valamint a helynévmagyarázatot és a térszínformanevek jelentésének közlését, mely elválaszthatatlan a jó helyismerettől.³⁶

SZABÓ KÁROLY NÉVTANI MUNKÁSSÁGÁNAK UTÓHATÁSAI

Szabó Károly munkája tudománytörténeti fontosságú, mivel mind módszertani, mind szemléleti szempontból meghaladja az előtte járókat. Gyakorlati példája nyomán a helynévgyűjtők áttértek a településegységenként végzett gyűjtési módra, és a továbbiakban ezt a szemléletmódot követték. Az általa kidolgozott módszertan miatt Végh József „az első igazi magyar helynévgyűjtőnek” nevezi Szabó Károlyt.³⁷

Szabó Károly és Révész Imre módszertani és elméleti fejtegetései Pesty Frigyes országos helynévgyűjtését is meghatározták, lényeges vonásaikban valójában mindmáig érvényesek. Szabó Károly személyes kapcsolatban állt Pesty Frigyes-sel, 1858–1886 között leveleztek.³⁸ A névtudomány szempontjából fontos Pesty Frigyesnek Szabó Károlyhoz 1864. május 3-án Temesvárról címzett levele, melyben támogatását kérte a helynévtár létrehozásának ügyében.³⁹ Tudjuk, hogy Pesty az erdélyi

36 SZABÓ T.: i. m. 27–28.

37 VÉGH József: *Az első magyar helynévgyűjtő: Szabó Károly = Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján (Zalaegerszeg, 1986. október 8–10).* Szerk. BALOGH Lajos–ÖRDÖGH Ferenc. Zalaegerszeg, 1986. 197–200.

38 Pesty Frigyes Szabó Károlyhoz írott levelei a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Levéltárában, a *Fond personal Szabó Károly F 931* jelzet alatt találhatók.

39 „1864. május 3., Temesvár

Nagyon tisztelt hazámfia! Szeretett barátom uram!

Tán szabad föltennem, hogy egyik legnagyobb munkám terve, az ön fontos teendői között is, nem került el szíves figyelmét; tán érdekével és rokonszenvével is találkozott; értem azon magyarázó Helynévtárt, mely összes hazánk helyneveit foglalandja magában, és melynek érdekében a magyar helytartótanács, és erdélyi főkormánysház által már megindult az adatgyűjtés.

Vétkezném vállalatom becse és jövődjé ellen, ha önt, kinek munkámnak különösen ezen irányban oly sok felvilágosítást köszönhetek, nem igyekezném megnyerni, mint ezen Helynévtár támogatóját. Ámbár az ön kimeríthetetlen barátságát ismerem, nem fogok én szerénytelenkedni. Ide mellékelem azon tervrajz egy példányát, mely a hatóság által a községeknek kiosztatott. Ebben csak oly kérdések vannak megérintve (a 7-dik pont levén a dolog veleje) melyekre senki sem adhat jobb feleletet a helybeli embereknél; de tartoznak a Helynévtár ügyéhez oly kérdések is, melyek csak irodalmi egyénekhez intézhetők: a levél-

főkörmányszékhez folyamodott támogatásért. Az erdélyi főkörmányszék 1863-ban átiratot küldött az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez Pesty kérésének véleményezéséhez. Finály Henrik aláírásával még abban az évben meg is érkezett a válasz a választmány részéről, melyben a helynevek gyűjtéséhez szükséges eljárást is kidolgoztak. A módszer Szabó Károly elveit követte, ami érthető, hiszen ekkor Szabó is tagja volt az egyesület választmányának.⁴⁰ Pesty országos helynévgyűjtése rendkívül jelentős eredményeket hozott, amelyről egy másik tanulmányomban számoltam be.⁴¹

ÖSSZEGZÉS

Áttekintve Szabó Károly köröstarcsai helynévgyűjteményét és az ott alkalmazott módszertant megállapítható, hogy bár munkásságának csekély hányadát teszi ki a

tárak, krónikák stb. adatai. Tervem szerint minden név eredete legyen még közhasználatú, vagy vonatkozzék az már elenyészett helységekre – és ezen név, más variánsai levén ki kutatandók, természetesen a régi geographia tere nagyon megmiveltetik; és midőn két hason hangzású helynévben, a némelykor távol egymástól eső helységek identitását kinyomozzuk, szinte meglepő, mily eredményekre jutunk, és miként változik tollunk alatt régi hazánk alakja. ...

Önnek, tisztelt barátom, ki e téren oly otthonos, és méltán magasztalt nevet vívott ki magának, szükségtelen mondanom, hogy az elenyészett, és már csak okmányokban található helynevek kincsét csak oly gazdagnak tartom, mint azt, mely még közéletünkben forog. És miután ezen kincset csak úgy bányászhatjuk ki lehetőleg tökéletesen, hogy ha mindenki, kinek arra alkalm van, hozzájárul okmányos adataival, és ha főleg azok, kiknek erre elismert kitűnő hivatásuk, segédkézzel járulnak az ügy előmozdítására, baráti és ügyfeli bizalommal járulok önhöz azon kérelemmel, miszerint engem ezen vállalatomban koronkint tanácsával, adalékjaival vagy bárminemű közleményeivel támogatni sziveskedjék. Ezek ha „in crudo” is juttatja hozzám, mindig nagybecsűek lesznek, mert ön oly forrásokból meríthet, melyek még kevésbé ismertek.

Bizom kérelmem sikerébe leginkább azért, mert közlékeny és barátságos... valamint mások ugy én is ismerem; de bizom továbbá azért is, mert néha egy két szó kivonata elegendő, hogy becses adatja legyen Helynévtáramnak. Így például a helynév írásbeli alakja, évszám és birtokos, melylyel előfordul fekvése a helységnek stb. ...

Ma irtam az erdélyi főkörmányszó Úrnak is az Erdélyben eszközlendő helynévgyűjtés érdekében. A nyomtatványokat már f. é. február elején küldtem fel, és még eddig Erdélyből legkisebb jelt sem vettem, vajjon történt-e már valami ez ügyben. Magyarországból gyűlnek már az adatok nálam, – sok silányság van közte, bosszantó felületesség és lelkiismeretlenség bizonyossága, de van közte sok jeles közlemény is.

Öszinte nagytisztelettel, és barátsággal üdvözli Önt alázatos szolgája, Pesty Frigyes, sk.”

40 SZABÓ T.: *i. m.* 78–82.

41 TAMÁSNE SZABÓ Csilla: *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye = Certamen. XI. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában.* Szerk. EGYED Emese–PAKÓ László. EME, Kvár, 2024. 15–36.

helynévgyűjtés, mégis maradandót alkotott. Olyan elveket fogalmazott meg, amelyeket a helynévkutatásban a későbbiek során Pesty Frigyes, Szabó T. Attila és tanítványai is hasznosítottak.

ONOMASTIC ASPECTS IN THE SCIENTIFIC WORK OF KÁROLY SZABÓ

Keywords: Károly Szabó; onomastics; methodology; collection of toponyms; knowledge of places; systematic collection

Károly Szabó is known primarily as a historian, bibliographer, and the first librarian of the Transylvanian Museum Society. He is also known for significant contributions to research in the field of onomastics. He collected the toponyms of his native village, Köröstarcsa, and developed a methodology that is still relevant today. He considered it important that during the collection process the settlement be considered as a unit, thereby advocating for systematic research. He emphasized the importance of local knowledge and the good relations with the informants among local population to create a complete and systematic collection, and at the same time to provide accurate explanations of the toponyms.

ASPECTE ONOMASTICE ÎN ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A LUI KÁROLY SZABÓ

Cuvinte-cheie: Károly Szabó; onomastică; metodologie; colectare de toponime; cunoașterea locurilor; culegere sistematică

Károly Szabó este cunoscut în primul rând ca istoric, bibliograf și ca primul bibliotecar al Societății Muzeului Ardelean. Sunt cunoscute de asemenea contribuțiile sale semnificative la cercetarea din domeniul onomasticii. A colectat toponimele satului său natal, Köröstarcsa, și a dezvoltat o metodologie de cercetare valabilă până astăzi. A considerat important ca în cursul cercetării unitatea de colectare să fie așezarea, fapt, ce a dus la un mod de cercetare sistematic. A subliniat importanța cunoașterii locurilor și a populației de pe teritoriul cercetat. Astfel se putea realiza o colecție completă și sistematică, și totodată se puteau oferi explicații toponimice corecte.

HÁROMSZÉKI VIRILISEK ÉS A TÖRVÉNYHATÓSÁGI BIZOTTSÁG DÖNTÉSHOZATALI MECHANIZMUSA

Kulcsszavak: törvényhatósági bizottság; virilis tagok; választott tagok; önkormányzat

Magyarországon a kiegyezés után bevezetett virilizmus intézménye porosz mintát követett, aminek eredményeképpen a legnagyobb egyenes állami adót fizető személyek csoportja a törvényhatóságok és a helyi önkormányzatok képviselő-testületeinek helyeit felerészben elfoglalhatta. Halmos Károly szerint a német nyelvű historiográfiában meghonosodott „Besitzbürgertum” (*vagyonos polgárság* vagy *a vagyon polgársága*) leginkább a magyarországi virilisek társadalmi csoportjával megfeleltethető, ugyanakkor a magyar történetírás nem alakított ki magának egységes és átfogó képet a virilizmus intézményéről sem politika-, sem társadalomtörténeti vonatkozásban.¹ A magyarországi szakirodalom részletes számbavétele alapján tett sommázat alig vitatható, viszont meggyőződésünk, hogy az utóbbi években napvilágot látott, és radar-képernyőre még nem került erdélyi próbálkozások is joggal tekinthetők olyan előtanulmányoknak, amelyek egy jövőben kibontakozó nagytotál elemeit képezhetik.² Erdélyben a virilis kutatások legelőrehaladottabb állapotát Kolozsváron találjuk, amely többnyire a magyarországi hagyományokat követi. Ferenczi Szilárd példátlanul alapos elemzése nem csupán e társadalmi csoport körülhatárolására és társadalmi pozicionálására, illetve annak belső szakmai és skálás tagozódásának vizsgálatára vál-

* NAGY Botond (1976), PhD, történész, levéltáros, a Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Főosztálya, Sepsiszentgyörgy, botond.nagy@gmail.com

1 HALMOS Károly: *A vagyon és a műveltség polgársága a dualizmus korában = Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk. K. HORVÁTH Zsolt–LUGOSI András–SOHAJDA Ferenc. Osiris, Bp., 2003. 19–40; uő: *Besitzbürgertum Magyarországon (A virilizmus) = uő: Költség és költségvetés. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete*. L'Harmattan–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2021. 190–221.

2 FERENCZI Szilárd: *Adatok a kolozsvári virilizmus történetéből (1872–1917)*. Erdélyi Múzeum LXXII(2010). 1–2. sz. 17–29; LÁSZLÓ Lóránt: *Marosvásárhely legnagyobb adófizetői 1881–1916 között*. Erdélyi Múzeum LXXII(2010). 1–2. sz. 30–41; NAGY Botond: *Háromszék legkedveltebb adóalanyai 1871–1918* (a továbbiakban NAGY: *Háromszék*) = *Elíték Háromszéken a 19–20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői*. Szerk. NOVÁK Csaba Zoltán. Háromszék Vármegye–Pro-Print, Csíkszereda, 2015 (a továbbiakban *Elíték Háromszéken*). 125–176.

lalkozik, hanem a helyi hatalom képlékeny centrumában való beolvadásról, körülötte való keringésről, esetenként az onnan való kiszakadásról is igen dinamikus, világos és éles képet fest.³ E biztató fejlemény ellenére az erdélyi összképről alig lehet beszélni, ami az egyéni kutatások mélységbeli különbségein kívül a vizsgálat merítési felületének méretbeli és földrajzi természetű eltéréseiből is származtatható. Alapvető összehasonlíthatósági nehézségek mutatkoznak, ha egymás mellé helyezzük a városi és vármegyei viriliseket: előbbiek esetében a Gyáni Gábor alkotta modell használhatósága körül kijelenthető, hogy konszenzus van,⁴ míg utóbbiaknál kérdőjelek merülnek fel, hogy a foglalkozási kategóriákba való besorolás megtörténhet-e? A vármegyék társadalmát általánosan az agrárszektorhoz kötött szereplők dominálták, függetlenül attól, hogy a jövedelmi és vagyoni hierarchia melyik dimenziójára helyezzük a fókuszot, így ez az egy tényező változtatásokat követel meg a mintában.

Tanulmányunkban a háromszéki törvényhatósági virilisek belső tagozódását tesszük vizsgálat tárgyává, próbáljuk beazonosítani ennek a csoportnak a sajátos és közös anyagi természetű érdekeit, illetve az eszközöket, amelyekkel igyekeztek érvényt szerezni ezeknek az érdekeknek a fórumon, amelynek szám szerint felét tették ki.

HÁROMSZÉKI TÖRVÉNYHATÓSÁGI VIRILISEK

A legnagyobb adófizetőket egyenként a magasabb jövedelmük és/vagy nagyobb vagyoniuk emelte ki a környezetükből, és ennek eredményeként kaptak helyet a törvényhatósági bizottságban, ahol közvetlenül saját anyagi érdekeiket érintő kérdésekben is hozhattak döntéseket. Az adóhivatalok minden évben összeállították a listákat azokról az adóalanyokról, amelyek kezdetben minimum évi 50 forint (100 korona) egyenes állami adót fizettek be, később a limitet 100 forintra (200 korona) emelték. E mozzanatot követően a vármegyei közigazgatási apparátus összefésülte a listákat (ha egy adózó több adóhivatal területén külön fizetett összegeket, azokat összeadták), a kétszeres szorzóra jogosultak (akadémiai tag, kamarai tag, okleveles jogász, orvos, gyógyszerész, mérnök [bánya, erdő, építész, stb.], állatorvos, gazdatiszt, okleveles gazda) összegét megduplázták, majd véglegesítették a rendes listát (amely Háromszéken 1871–1875 között 95 személyt, 1877–1918 között 126 személyt tartalma-

3 FERENCZI Szilárd: *Kolozsvár várospolitikája 1886–1918*. EME, Kvár, 2024 (a továbbiakban FERENCZI: *Kolozsvár*). 107–155, 170–192.

4 GYÁNI Gábor: *Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői 1888–1941*. Történelmi Szemle 20(1977). 3–4. sz. 626–640.

zott) és a pótlístát, közszemlére tették, és, a folyamodási határidő lejárta után, az esetleges fellebbezési ügyek megoldása után jogerőre emelték.⁵

A dualizmus korában kivetett egyenes állami adók országos összegét tekintve enyhe emelkedés figyelhető meg, ennek íve valamivel meredekebb volt az 1870/1880-as évek fordulójáig, ezt követően valamelyest stabilizálódott, és csak az 1905. év politikai válságából származtathatóan mutatkozott földrengésszerű kilengés, majd a világháború második évétől látható hanyatlás. Az államkincstárnak a különféle adókból (egyes, fogyasztási, díjak, illetékek) származó bevételei, bár összesen, abszolút számban emelkedtek, ezek súlya jelentősen visszaesett a más természetű jövedelmekkel szemben. Kövér György számításai szerint 1868/1870-ben az adójellegű bevételek 78,6%-ot tettek ki, az állami üzemek csupán 6,9%-ot. Ezzel szemben az 1906/1910-es adatok azt mutatják, hogy a különféle adóterhekből az állami bevételeknek összesen csak 57,5%-a származott, 36,7% az időközben kiépült állami üzemekből folyt be, miközben az állami költségvetés teljes volumene is emelkedett.⁶ Háromszéken a mindennemű adókból származó kincstári jövedelmek 1881–1885 között éves átlaga 1 727 811 korona (863 910 forint) volt, ez 1911–1915 között évi 4 893 104 koronára emelkedett. A két ciklus között kimutatható 183 százalékpontos emelkedés elsősorban a fogyasztási adók terén 1889-ben gyakorlatba ültetett reformoknak volt köszönhető. A megelőző években az ilyen jellegű közterhek legjelentősebb tétele, a szeszdó az egyenes állami adóknak felét sem tette ki, 1907-ben viszont már annak kétszerese, 1913-ban pedig háromszorosa volt.⁷ Az egyenes állami adókból befolyt éves összegek ezzel szemben stabilan egymillió korona alatt voltak, ami

5 Háromszék törvényhatósági viriliseinek éves listáit 1871–1875, 1877–1916 között lásd Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Főosztálya (a továbbiakban RNLt KvMF) Fond 8 (Törvényesen egyesült Három- és Miklósvárszék) 910 állag (Közigazgatási iktató-, mutató- és sorkönyvek, Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyvei) 38. k. 63–64, 132–133, 191–193; 39. k. 119–120; F. 9. (Háromszék vármegye) 844. á. (Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyvei) 11. k. 12–15; 15. k. 15–16; 18. k. 25–27; 21. k. 8–9; 25. k. 47–50; 30. k. 12–13; 34. k. 50–52; 39. k. 12–13; 42. k. 15–17; 46. k. 12–13; 49. k. 22–24; 52. k. 17–19; 55. k. 35–39; 58. k. 57–58; 61. k. 30–32; 65. k. 30–33; 66. k. 12–13; 69. k. 19–21; 72. k. 30–32; 75. k. 23–25; 79. k. 29–32; 82. k. 33–35; 85. k. 37–40; 88. k. 33–37; 92. k. 30–34; 95. k. 33–37; 97. k. 48–52; 98. k. 35–39; 102. k. 30–32; 105. k. 14–17; 841 á. (Alispáni iratok) 1881/I/1; 1882/I/1; 1883/I/1; 1884/I/2; 1885/I/6; 1886/I/6; 1887/I/3; 1888/I/4; 1889/I/1, 17; 1890/I/1,3; 1891/I/1; 1892/I/6; 1893/I/1; 1894/I/1; 1895/I/5; 1896/I/2; 1897/I/6; 1898/I/8; 1899/I/10; 1900/I/8; 1901/I/5, 8; 1902/I/4, 7; 1903/11669; 1904/10745; 1905/8176; 1906/1155; 1907/8606; 1908/246, 14078; 1909/461; 1910/31; 1911/191; 1912/5801; 1913/21; 1914/45, 8872; 1915/264; 1916/504; 1917/812; 1918/481. A továbbiakban a virilis listák említésekor ezekre a levéltári jelzetekre külön nem hivatkozunk.

6 KÖVÉR György: *Iparosodás agrárországban*. Gondolat, Bp., 1982. 18–20.

7 NAGY Botond: *Közteherviselés és fejlesztéspolitika a dualizmus kori Háromszéken (Gazdaságtörténeti vázlat)*. Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle 22(2017). 3–4 sz. (a továbbiakban NAGY: *Közteherviselés*). 16–22.

pedig elsősorban ahhoz köthető, hogy a központi kormány nem hajtott végre számottevő reformokat ezen a téren, a koalíciós kormányzat idején elfogadott törvényeket pedig végül nem léptették életbe. Háromszéken az egy főre jutó éves egyenes állami adónemek összesen 5,78 koronára rúgtak 1900–1909 között, ami Erdély vármegyéi között az első harmadban biztosított neki helyet, Magyarország szinten viszont ezzel a teljesítménnyel inkább a középmezőny alatt helyezkedhetett el.⁸

Háromszéken a törvényhatósági virilisek által ténylegesen befizetett összegek a megyei összesített évi egyenes adóterheknek megközelítőleg a 10%-át tették ki.⁹ A századfordulón megyeszinten összesen 39 855 adózót (családfőt) tartott nyilván az adóhatóság, ebből 4252 személy mentességet élvezett, amelyeket kivonva, a tényleges adózók száma 35 603 személy volt. A 126 virilis tehát a teljes adózók között 0,32%, a tényleges adózók között pedig 0,35% részarányt képviselt.¹⁰

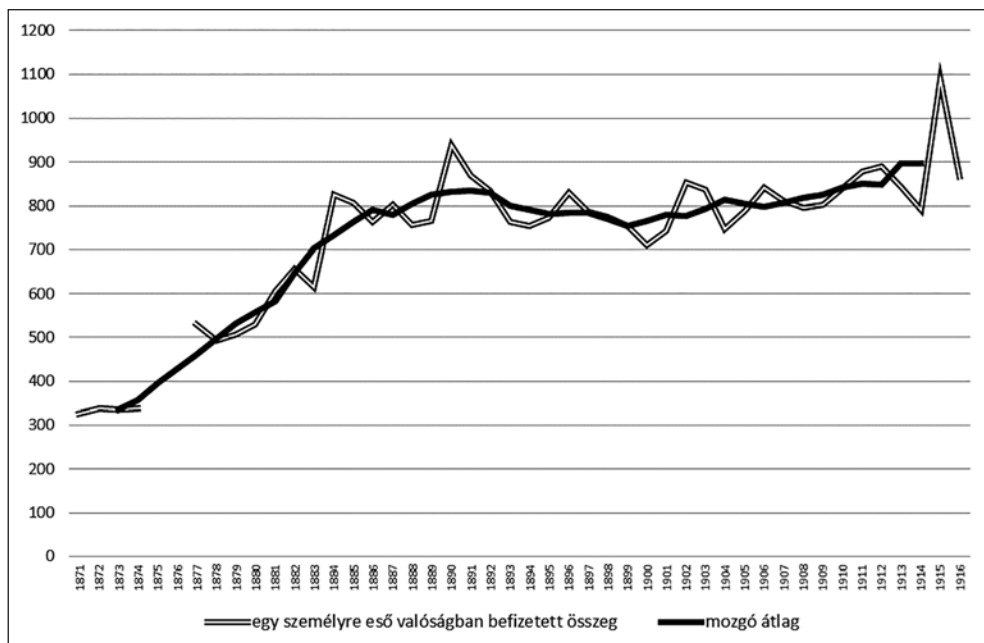
Időszak	Részesedés
1881–1885	9,97%
1886–1890	10,50%
1891–1895	10,42%
1896–1900	9,75%
1901–1905	13,08%
1906–1910	9,12%
1911–1915	11,22%

1. táblázat. Virilisek tényleges befizetéseinek aránya a Háromszék vármegye területén behajtott egyenes állami adók teljes összegéhez viszonyítva

8 *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 40. köt. Magyarország vármegyéinek háztartása és gyámpénztárai az 1909. évben.* KSH, Bp., 1910. 26–27; DEMETER GÁBOR: *Kiegyensúlyozott fejlődés? Az agrárjövödelmek és adóterhek területi mintázata és változása a dualizmus kori Magyarországon területén = Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések.* Szerk. DEMETER GÁBOR–SZULOVSKY JÁNOS. MTA BTK–DE, Bp.–Debrecen, 2018 (a továbbiakban DEMETER: *Kiegyensúlyozott*). 36–40.

9 A tényleges összeg alatt a kétszeres szorzó kiküszöbölése értendő. A virilislisták *adóösszege*-rubrikáinak összesítését vetettük össze az adóhivatalok, majd a sepsiszentgyörgyi pénzügyigazgatóság által a közigazgatási bizottság elé terjesztett *havi jelentésekben* szereplő egyenes állami adók éves összesítésével. Az adóhivatalok és pénzügyigazgatóság adatait lásd RNL KvMF F. 9. 841. á. 1881/II/77; 1882/I/8; 1882/I/11; 1883/II/11; 1884/II/85; 1886/II/26; 1887/II/65; 1888/II/39; 1889/II/68; 1890/I/6; 1891/I/4; 1892/I/3; 1893/I/2; 1894/I/4; 1895/I/6; 1898/II/91; 1899/II/75; 1900/II/146; 1901/II/77; 1902/II/142; 859. á. (Közigazgatási Bizottság) 1902/A/5; 1903/II/492; 1904/II/466; 1905/II/443; 1906/II/447; 1907/II/544; 1908/II/423; 1909/II/468; 1910/II/430; 1911/II/416; 1912/II/439; 1913/II/415; 1914/II/151; 1915/II/113; 1916/II/88; 1917/II/143; 1918/II/34.

10 NAGY: *Közteherviselés.* 107–108, 121.

1. diagram. Egy virilis főre eső ténylegesen befizetett egyenes adó átlagösszege
Háromszéken és a törvényesen egyesült Miklósvárszéken,
illetve a jogutód Háromszék vármegyében (korona)

A virilisek által 1871–1874 között ténylegesen befizetett egy főre eső összeg, amely a 95 személyt tartalmazó névjegyzékeken az említett évek során alig változott, 330 korona (165 forint) körül mozgott. A közigazgatási reform nyomán megalakult vármegyében ez az összeg az 1877-es, 126 személyt felsorakoztató listán több mint félszeresével emelkedett, az 1880-as évek derekán pedig már a kétszeresét is meghaladta.¹¹ A hirtelen növekedés jórészt azzal magyarázható, hogy Háromszékhez ekkor csatoltak olyan, a megszüntetett Felső-Fehér vármegyéből származó volt úrbéres településeket, amelyekben a nagybirtok volt a domináns agrárüzemi forma. Ugyanakkor a Romániával 1886 nyarán kirobbant vámháborút megelőző évtizedben kedvező volt a regionális üzleti környezet, amiből általában a helyi szereplők is profitáltak. Az éves ingadozásokat kiküszöbölni hivatott mozgóátlag íve az 1880/1890-es évek fordulóján jelez csúcsot, a századfordulón mélypontot, onnantól kezdve pedig enyhé emelkedést mutat. A görbületek nem túl meredek, 800 korona (400 forint) összeg

11 A 2015-ben megjelent tanulmányomban az 1. számú diagram sajnálatos módon alapvető hibát tartalmaz. (NAGY: *Háromszék*. 129.) Az ott feltüntetett összegek ugyanis ténylegesen forintban vannak számolva, de a címben tévesen korona szerepel. A hiba minden felelőssége természetesen engem terhel, a javítást lásd itt a 2. számú diagramon.

körül ingadoznak, nagy vonalakban korreláció mutatható tehát ki az egyenes állami adók teljes megyei összegeinek ívével, de a részletekben vannak azért eltérések.

Az eltéréseket a gazdasági élet általános kedvező és kedvezőtlen alakulásai magyarázhatják, de a helyi sajátosságok is befolyásolták. Ilyenek voltak az arányosítási eljárások, amelyek lezárulása nyomán adott településen belül a nagyobb birtokosok természetben, azaz kiszakítva kapták meg jussukat az addig közösen használt erdőből és legelőből. Az ezekre a területekre kivetett földadó összege nem nőtt, és nem is csökkent, ám a befizetők személyét tekintve változás történt. Ebbe az irányba hatott a központi kormány ipartámogatási politikája is, amelynek kiemelt kedvezményezettjei voltak a szeszgyárosok, akik a háromszéki törvényhatósági virilislistákon mindig előkelő helyeket foglaltak el. A támogatások eredeti célja az agrárszektornak az üzletesítése volt, ami helyi szinten viszont éppen fordított folyamatokat indított el. Minthogy a kedvezmények pontos feltételekhez, nevezetesen saját vagy bérelt mezőgazdasági területekhez voltak kötve, a századforduló előtt az érintett szereplők erőteljes akvizíciókba kezdtek. Kézdívásárhely esetében például konkrétan a polgárság agrarizálódásának lehetünk tanúi.¹² Az egyenes állami adót befizetőknek koncentrációjára a fenti példák mellett még rávilágít az a tény is, hogy a vizsgált időszakban fokozatosan emelkedett a kétszeres szorzóra jogosult virilisek száma (1871–1874 között részarányuk 18–19%, 1910–1913 között 46–48%), ami önmagában a ténylegesen befizetett összeg és az egy főre eső átlag csökkenését kellett volna előidéznie.

A virilisévjegyzékek adatainak pontosságával kapcsolatban azonban Kövér György kételyeket fogalmazott meg, és óvatosságra intett használhatóságukat illetően.¹³ Meglátásaival feltétlenül egyet kell értenünk, hiszen saját kutatási tapasztalataink is arra enged következtetni, hogy az adóhivatalok által összeállított listáknak a nevet tartalmazó része mellett a befizetett összeget megnevező rubrikája tekinthető a legegzehtebb adatnak, bár a helyenként előforduló, egymást követő években megjelenő azonos összegek némileg ellentmondanak e meglátásnak is. Jóval problematikusabb választóvonalat húzni a társadalmi csoportok között, vagy megállapítani, hogy egy összeg inkább vagyoni állapotot vagy inkább folyó bevételt mutat. Az adóhivatali kimutatásokban és a véglegesített névjegyzékekben szereplő foglalkozásrubrika sem volt teljesen következetesen kitöltve, ha azokat évenként egymás mellé helyezzük. Tanulmányunk elsődleges célja nem a társadalmi csoportok mélyreható elemzése, hanem elsősorban azoknak a közös érdekeknek a beazonosítása, amelyek

12 NAGY Botond: *Mercur a keleti végeken. Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmus kori Háromszéken (1867–1918)*. I–II. Kriterion–EME, Kvár, 2021 (a továbbiakban NAGY: *Mercur*). II. 58–72.

13 KÖVÉR György: *Kiből lett és kiből nem virilista? Szabolcs megye, 1883 = Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Szerk. BÓDY Zsombor–HORVÁTH Sándor–VALUCH Tibor. Argumentum, Bp., 2010. 282–296.

mentén a virilisek csoportja egy világos és egyértelmű álláspontot foglalt el a törvényhatósági bizottság ülésein. Előrebocsátható az állítás, hogy ezt szinte egyöntetűen és következetesen képviselték aránylag hosszú ideig. Minthogy a hosszan tartó stabilitás nem egytényezős, az egyensúlyi állapotot biztosító cseretárgy is a vizsgálat fókuszába került, nevezetesen a kritikus politikai hang, amelyről a virilisek testületileg lemondtak. Ezeknek a kérdéseknek felvezetéséhez elegendőnek véljük, ha a vármegye legnagyobb adófizetői csoportjának belső struktúrájáról csak egy átfogóbb képet alkotunk, továbbá behatároljuk azt a közös, elsősorban anyagi természetű közös célt, amely az egyénileg igen szerteágazó célokat követő személyeket egybekovácsolta, egy relatíve erős kohéziót alakítva ki a közegen belül.

A virilisek csoportja belső szerkezetének a vizsgálata érdekében az 1871–1874 és 1877–1916 közötti időszakban kelt 44 névjegyzéket illesztettük egybe, ezekben összesen 569 személy szerepelt. A háromszéki virilisek 47%-a legfeljebb öt évet töltött ebben a minőségben. Igen magas volt az éves fluktuáció, 1878–1916 között átlagban 10–15% között volt az újonnan belépők (és távozók) aránya, aminek eredményeképpen a kategórián belül nagy volt a száma a csupán egy évig listára került személyeknek. Körükben alacsony volt a gyűléseket frekvenciájuk törvényhatósági bizottsági tagok száma, joggal feltételezhető tehát, hogy általában a közügyek iránt mérsékelt érdeklődést tanúsítottak. A következő csoport tagjai 6–10 éven keresztül voltak a törvényhatósági bizottság virilis tagjai, részarányuk 20%. Végül a névjegyzékekben a 10-nél többször előforduló személyek az egyharmad részt tették ki. Ez utóbbi csoport tekinthető a közügyek inkább leginkább elkötelezett rétegnek, mely állítást igazolja annak a két személynek a példája – Újvárossy József (1838–1919) és Zathureczky Gyula (1939–1924) –, akik az intézmény léte alatt mindvégig törvényhatósági bizottsági tagok voltak. A gyűléseket mindketten gyakran látogatták, és a különféle választmányokban is több mandátumot töltöttek ki.¹⁴

Agrárium	36%
Üzleti ágazatok	32%
Szabadfoglalkozású értelmiség	19%
Közhivatal/köztisztviselés viselői	10%
Ismeretlen	3%

2. táblázat. Vagyoni és foglalkozási főkategóriák aránya a háromszéki virilisek körében

Háromszéken a vizsgált időszakban a földadónak volt a legnagyobb súlya az egyes állami adónemek között, ami leképeződik a virilisnévjegyzékek foglalkozási rub-

¹⁴ NAGY: *Háromszék*. 131, 144–145.

rikáinak az összesítésében is, ahol a birtokosok 36% részarányával mutathatók ki. A birtokméretet illetően az országos és az erdélyi állapotokhoz viszonyítva a kisebb területű gazdaságok túlsúlya figyelhető meg, ezek több mint 80%-a 5 kataszteri holdnál kisebb kiterjedésű volt. A 3000 kh-nál nagyobbak 1870-ben kevesebb mint 3%-ot tettek ki. Ugyanekkor művelési ágak tekintetében a szántók a teljes területből kevesebb mint 15%-ot képeztek, ami az erdélyi átlagnak is kevesebb mint fele volt, ezzel szemben a megye több mint felét erdő borította. A jövedelmezőség is hasonló képet mutatott, a gazdaságoknak megközelítőleg 0,25%-a esetében jöhetett szóba, hogy pusztán a földadója és a terméskihozatal üzleti értékesítése nyomán kivetett 3. osztályú kereseti adója a virilisek közé emelte azok tulajdonosait. Az 1871–1874 közötti időszak túlnyomó többségét ezek a birtokosok képezték.¹⁵ Az 1877-ben életbe léptetett megyerendezés során a nagybirtokosok kerültek szilárd pozícióba a virilisévjegyzékeken, helyzetük tovább erősödött a már említett arányosítások során történt koncentrációval. A korszak másik jelentős birtokrendezése, a szintén társadalmi feszültségeket felizzító tagosítások eredményeként többnyire megszűnt a nyomásos gazdálkodás és az ugaroltatás, ám ez nem eredményezett olyan ugrást az egyéni gazdaságok terméskihozatalában, ami kisebb birtokosokat emelt volna be a virilisek közé. 1910-ben a szántók jövedelmezősége messze elmaradt a magyarországi átlagtól, relatíve magasabb tiszta földjövedelem a Feketeügy és az Olt völgyében mutatható ki,¹⁶ ami bizonyára az ártérszabályozásoknak is köszönhető volt. A névjegyzékekben stabil pozíciójú földbirtokosok között a titulussal (gróf, báró) rendelkező arisztokraták kiemelt helyen említhetők. Kisebb részben a birtokkal összefüggő ipari üzemet vagy szolgáltatást működtettek (szeszgyár, üveggyár, erdőipar, szénsavsűrítő, fürdő), és általában a névjegyzékek első negyedében foglaltak helyet. Nagyobb részük hivatalt viselt, ilyenkor a földbirtok, a majorság és a régi kiváltságokon alapuló haszonélvezetek (szeszgyár, vásárvám, hídvám) bérletbe adva hajtották a hasznot számukra. A háromszéki arisztokraták egy jelentős része más törvényhatóságokban töltött be hivatalt, és az itteni virilis minőségükről le is mondtak. Ingatagabb volt a helyzete a köznemesi származású birtokosoknak. A névjegyzékeken körükben gyakoribbak voltak a személyi cserék, és általában az alsóbb pozíciókat foglalták el; többük hivatalt viselt a közigazgatási apparátus különböző szintjein. Az arányosítások jelentős szelekciót eredményeztek ebben a körben: a részükre kiszakított erdőbirtok (az arisztokráciáéval együtt) fontos szerepet játszott a faipari nagyvállalatok megtelepedésében; sokan végleg eltűntek a virilisek közül, és a közgyűlés választott tagjai között bukkantak fel.¹⁷ Az agrárszektor másik jellegzetes figurái a haszonbérlet, akik közül néhány kezdetben uradalmi intézőként szerepelt a virilisek körében, később, a

¹⁵ Uo. 145–148.

¹⁶ DEMETER: *Kiegyensúlyozott*. 15–36.

¹⁷ NAGY: *Mercur*. 36–50, 121–126.

nagy háború előtti években pedig már maga is birtokos volt. Az arisztokrácia vagyontárgyai vagy haszonélvezeti jogainak haszonbérloői közül később többen szintén földbirtokosként vagy iparvállalat tulajdonosaiként fordultak elő a névjegyzékekben.¹⁸ A földbirtokosok kategóriájának határai igen rugalmasak: az idesoroltak jelentős része egyénileg más természetű bevételi források irányába is orientálódott, ugyanakkor a következő három foglalkozási csoport majdnem minden képviselője egyénileg rendelkezett ilyen természetű vagyontárggyal, illetve tetten érhető az igyekezet, hogy vagyontárggyal gyarapítsa (ergo: fizetett földadót), függetlenül attól, hogy mi ösztönözte erre. Kétségtelenül az agrárium kategóriájába sorolhatók azok az országhatár közelében élő, román nemzetiségű juhászok, akik a vámháborút megelőző években epizódyszerűen bukkantak fel a névjegyzékeken, bár a számukra kirótt adó nem ismert.

Azoknak a viriliseknek az aránya, akik számára az államkincstár a közterhek nagyobbik részét az üzleti nyereségre vetette ki, mintegy 32%-ra tehető. Az általuk művelt foglalkozások igen széles spektrumot födtek le. Itt stabil szereplők a szeszgyárosok, akiknek körülbelül a fele állandóan a legnagyobb összegeket befizetők első harmada között foglalt helyet. A szeszgyárosok részben a kézdivásárhelyi kézműiparosok köréből emelkedtek ki, részben a vidéki birtokosok haszonbérloői közül. Az 1888-as fiskális reformot megelőzően konszolidált helyi piaccal rendelkeztek, egyenes állami adóik nagyobb részét a falusi önkormányzatoktól árendált italmérési jog használatáért fizették be, a fordulópont után pedig jelentős részben a felhalmozott termőterületek után. Melléktevékenységük a szarvasmarhával való nagybani kereskedelem, amely a vasúthálózat kiépülése nyomán Budapest (Ferencváros) és Bécs (St. Marx) felé irányult.¹⁹ A vámháborút megelőző években a listákon előfordultak a kézműipar jelesebb képviselői is (ipartársulati elnökök), majd az ágazat piaci válsága miatt véglegesen eltűntek onnan.²⁰ Szilárd helyzetük volt a kereskedők egy szűkebb rétegének is, akiket közelebbről úgy határozhatunk meg, hogy városban éltek, ott vegyesbolttal rendelkeztek, ezenkívül nagybani kereskedelmet is folytattak agrárterménnyel Brassó vagy a főváros felé, illetve fordítva, onnan valamilyen gyáripari termékkel. A faipar meghonosodása nyomán, rövidebb időközökig, feltűnt néhány, ebben az ágazatban tevékenykedő kereskedő is. A nagyobb vállalatok igazgatói vagy üzembírói azonban nem fordultak elő a listákon, mivel egyenes állami adóik nagyobb részét Budapesten vagy Nagyváradon fizették be, ahol cégük be volt jegyezve.²¹

18 NAGY: *Háromszék*. 149–156.

19 NAGY: *Mercur*. 72–91.

20 NAGY Botond: *Megélhetési taktikák válság idején. Kézdivásárhelyi csizmadia- és cipésmesterek az osztrák-magyar-román vámháború körülményei között*. Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve 2010. 417–443.

21 NAGY: *Mercur*. 127–143.

A haszonbérlok gyűjtőfogalomba sorolt személyek között jelentős különbség volt a vagyon és a jövedelem mérete tekintetében. A kemény magot a fogyasztási adó államosítása előtt a már említett italmérési jog haszonbérloői képezték. A két város vásárvám-haszonbérloőinek helyzete ennél jóval ingatagabb volt, e kategória a századforduló után jórészt el is tűnt a névjegyzékekből. Sajátos figurák ebben a közegeben a forráshaszonbérlok, akik közül többen a korszak egésze alatt folyamatosan feltűntek a rendes névjegyzékekben vagy a pótlistákon, de sorozatosan csak úgy, hogy párhuzamosan más tevékenységet is folytattak (hadseregélelmiszer-beszállítás, vegyes kereskedelem, vendéglő-, kocsmá- vagy mészárszék-haszonbérlet stb.). E szintéren minőségi ugrás a magyar ásványvízkartell megalakulását követően volt tapasztalható, hiszen az erre a célra alapított részvénytársaság rendkívül bőkezű ellentételezéssel vette át az ásványvízforrásokat, és kínált jól jövedelmező menedzseri állásokat a volt haszonbérloőknek – ami végeredményben a társaságnak a gyors csőd közeli helyzetbe juttatását is előidézte.²² Az építési vállalkozók az 1870-es évek elejétől voltak jelen a vármegye gazdasági életében. Kezdetben közúti műtárgyak (hidak, átereszek, támfalak) építésére szorítkozott tevékenységük, majd a millennium évétől kezdődően fellendült középítkezések (községházak, iskolák, vágóhidak stb.) emelték képviselőik számát és jövedelmét. Ők nagyrészt Olaszországból, Dél-Tirolból és a magyar Alföldről bevándorolt személyek voltak, közülük csak egy-két képviselőt emelt be a konjunktúra a virilisek közé. A századfordulót követően megjelent a háztulajdonosfoglalkozás is a legnagyobb adózók körében, azonban ezekben az esetekben kivétel nélkül más szakma művelőit (kereskedő, gyógyszerész stb.) takarták el – előttünk ismeretlen okokból – e címkével a névjegyzék összeállítói.²³ Már a legkorábbi névjegyzékekben is előfordult az igazgatói titulus, de ebben az esetben is indokolt disztinkváltni. A kimutatás szerkesztői előszeretettel tüntették fel ezt olyan személyek esetében, akiket vidéki takarékpénztárak vezérigazgatóinak választottak meg, azonban többségükben rendelkeztek más egzisztenciával is. A nagyobb üzleti forgalommal rendelkező sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi pénzügyintézetek igazgatóinak javadalmazása volt csupán akkora, hogy az képezhette azok személyes jövedelmének nagyobb részét.²⁴ A málnásfürdői szénsavsűrítő vezetője egy személyben a társaság vezérigazgatója, üzemvezetője és feltehetőleg többségi részvényese is volt. Ő az alapítást követő második évtől kezdődően szintén igazgatóként szerepelt a névjegyzékekben. Így tüntették fel 1873-as alapításától a köpeci szénbánya egymást követő két üzemvezetőjét is, illetve a sepsiszentgyörgyi szövőgyár vezetőit is, miután a létesít-

²² Uo. 290–293.

²³ NAGY: *Háromszék*. 166.

²⁴ Uo. 165.

mény a létrehozása után bő két évtizeddel, a századelő első évtizedében nyereséggel kezdett működni.²⁵

A virilisek között 19%-os részarányt képviselt a szabadfoglalkozású értelmiség. Minden idesorolt személy befizetett egyenes adóját kétszeresen számították, de nem minden erre jogosult szerepelt a csoportban. A jogi végzettségű ügyvédek – majd, a közjegyzőség intézményének a meghonosodása után, a közjegyzők – állandó szereplők a legelső névjegyzéktől kezdődően. Körükben néhány esetben megfigyelhető a szakmán belüli teljes generációváltás, amikor az apa helyét a fia vette át, továbbá vér szerinti (apa és fiú vagy fivérek) és műrokonsági (após-vej, sógor) kapcsolatokból képződött hálózatok is beazonosíthatók. Továbbá társadalmi mobilitás is mutatkozott ebben az irányban. Főleg birtokos, de kereskedő és iparos virilisek második nemzedéke tűnt fel, és eresztett gyökeret a századforduló után kelt névjegyzékek középmezőnyében. Az ügyvédi praxishoz majdnem mindig jelentős földbirtok is kapcsolódott, amelynek többnyire öröklés útján jutottak birtokába, de más szakmákhoz mérten jelentős fokú volt a vagyon e válfájának a felhalmozása is. A következő alcsoport az orvosoké, akik között a kisebb szakmai presztízzsel és javadalmazással rendelkező körorvosok epizódszerűen a teljes vizsgált korszakban fel-feltűntek a névjegyzékekben. Esetükben közös nevezőnek a helyi származás és az öröklés által szerzett földbirtok megléte tekinthető. Ez az a vagyoni elem, amelynek köszönhetően szerepelhettek, igaz, általában csak a lista végén, személyekre lebontva, ritkán és számos megszakítással. A kórházaknál alkalmazott orvosok magasabb szintű szakképzettséggel rendelkeztek, az állásuk mellett a vármegyei szakapparátusban is feladatot vállaltak (törvényhatósági főorvos, járási orvos, tisztiorvos), magánpraxist is folytattak, és esetenként a MÁV vagy valamely nagyvállalat is alkalmazta őket részidőben. Ennek következtében általában a felső középmezőnynek voltak stabil szereplői. A korai időszakban mégis személycserék figyelhetők meg köreikben, ami azzal magyarázható, hogy általában más vidékekről származtak, néhány év elteltével pedig többük más törvényhatóságba távozott. Az egészségügyben aktiválók másik alcsoportja a gyógyszerészeké, akik ennek az üzleti szegmensnek a hatósági korlátozásai miatt relatíve magas jövedelmeket könyvelhettek el, és a kétszeres szorzónak köszönhetően stabil pozíciókat foglalhattak el a kimutatások felső középmezőnyében. Megfigyelhető a bekapcsolódásuk az ásványvízüzletbe is, emellett jelentős az átfedés a birtokos kategóriával is. A műszaki értelmiség jelenléte meglehetősen visszafogott. A szabad pá-

25 Háromszéken, a faipari vállalatok kivételével, kevés túlzással, ebben a szűk szegmensben figyelhető meg a menedzseri döntéshozatal szerény áttörése az üzemszervezés szintjén. (A *menedzseri kapitalizmus* fogalmát lásd Alfred D. CHANDLER: *The United States. Seedbed of Managerial Capitalism = Managerial Hierarchies. Comparative Perspectives on the Rise of the Modern Industrial Enterprise*. Eds. Alfred D. CHANDLER–Herman DAEMS. Harvard University Press, Cambridge, 1980. 9–40.)

lyán Sepsiszentgyörgy városa vízvezetékrendszerének felépítésére felkért, majd annak teljes aktívait megszerző mérnök, illetve már nyugdíjazott és valójában gazdálkodó gépész- és építőmérnökök bukkantak fel epizódszerűen a listákon. A klerikusok, bár igen korán megjelentek, rövid időszakokat töltöttek a névjegyzékekben, azoknak is az utolsó fertályán. Számukat tekintve többnyire a protestáns felekezetek papjai domináltak, a római katolikus és ortodox egyház képviselői csak mutatóban fordultak elő. Kuriózumnak számított, hogy a századforduló után virilis minőségben jelent meg egy tanár és egy festőművész. Előbbi földvagyona emelte a választóvonal fölé, utóbbit pedig a kisvárosi polgárság körében a műtárgyak iránt támadt igény.²⁶ A vizsgált időszakban összességében a szabadfoglalkozású értelmiség kategóriája bővült a legdinamikusabban, mely folyamatnak elengedhetetlen támasza volt a diploma kétszeres szorzója, illetve az idesorolt személyek földvagyona.

A közhivatalt vagy köztisztviséget viselők 10% súlyt képeztek, összevonva az összes virilislistán. A vármegyei közigazgatási szakapparátus központi és járási, magasabb beosztású hivatalnokai rendszerint előfordultak a névjegyzékekben, ám bérüknek – ami ugyan nem volt elhanyagolható méretű – kisebb jelentősége lehetett abban, hogy a rendes és a pótlástát elválasztó vonalat átléphessék. Döntő tényező a földvagyon és haszna, illetve az erre kivetett egyenes állami adó volt. Erre a sajátosságra világít rá az a tény, hogy a vármegye élére kinevezett két idegen főispán közül egyik sem került be a névjegyzékbe, míg a helyi származásúak mind szerepeltek ott. Sőt, a más törvényhatóságokban főispáni vagy alispáni tisztséget betöltő háromszéki birtokosok is a háromszéki jegyzékekre kerültek fel, és írásban mondtak le azokról, ahol a hivatalt töltötték be. Bár a választott törvényhatósági bizottsági tagokra vonatkozóan nincs még átfogó elemzés, és az őket tartalmazó listák sem ismertek kimerítően, a következőkben bemutatott kutatás részeredményeként mégis előrebocsátható egy fontos megállapítás. Mind a központi, mind a járási apparátus magasabb rangú tisztviselői (alispán, főjegyző, jegyző, szolgabíró) között találunk olyanokat, akik e hivatal elfoglalása előtt szerepeltek a virilislistákon, sőt, a választottak között is, a hivatalba lépést követően pedig lekerültek onnan. Mindez jelezheti, hogy a kérdéses személy tudatában volt annak, hogy a földbirtoka után fizetett egyenes adó volumene előbb-utóbb nemcsak arra nem lesz elegendő, hogy a virilisek között maradjon, hanem hogy egzisztenciája fenntartásához hivatalt is kell majd vállalnia. Az ilyen személy vélhetően azzal a céllal is kezdte látogatni a közgyűléseket, hogy ismertté tegye magát, ezáltal pedig a tisztújítások alkalmával jelölté válhasson, és esélye is legyen a megválasztásra. Ha ez nem sikerült neki, időközben pedig kiszorult a virilisek közül, a választottak listáján verekedhetette vissza magát a törvényhatósági bizottságba, hogy végül fizetéssel járó tisztséget szerezhesen a közigazgatási apparátusban. E vázolt mögöttes

26 NAGY: *Háromszék*. 166–169.

szándék nyilván nem feltételezhető az önkormányzatok és az állam decentralizált intézményei vagy a jogszolgáltatási apparátus keretében alkalmazott tisztviselők körében. Közülük virilisek meglehetősen ritkán kerültek ki. Az ő esetükben is a földbirtoknak jutott főszerep, és ez a fordulat e közegekben is többször a nyugdíjazás és a gazdálkodáshoz való visszatérés pillanatában következett be.²⁷

A TÖRVÉNYHATÓSÁGI BIZOTTSÁG GYŰLÉSEINEK TÁRGYSOROZATA ÉS A RÉSZVÉTEL

A háromszéki törvényhatósági virilisek kollektív érdekérvényesítési gyakorlatának vizsgálatakor a közgyűlési napirendi pontok számának az elemzésére helyezzük a fókuszot, illetve e pontokat tematikájuk szerint csoportosítva is számba vesszük. Így próbáljuk megragadni azt, hogy az egyéni anyagi érdekek szempontjából meglehetősen heterogén csoport milyen közös pontokat azonosított, amiért határozataikban egységesen léphettek fel, s hogy a törvényhatósági bizottság választott tagjaival az agenda mely pontjai körül találták meg a konszenzust. Továbbá, az 1875–1915 közötti időszakra vonatkozóan ötéves mintán elemezzük, hogy a törvényhatósági bizottság virilis és választott tagjai milyen létszámban voltak jelen a közgyűléseken. A mintában rendes, rendkívüli és ünnepi közgyűlések is szerepelnek. Rendes közgyűlésnek számítottak azok, amelyeket a vármegye működési szabályrendeletének megfelelően eleinte félévenként, majd negyedévenként hirdettek meg, és pontos séma szerint meghatározott napirenddel működtek. A rendkívüliek agenda szempontjából nem mutattak eltérést, itt azok a pontok szerepeltek, amelyek tárgyalása a rendes közgyűlésen az idő túlhaladása miatt elmaradt. A teljes vagy részleges tisztújításokra is a fenti gyűlések valamelyikén került sor, külön erre a célra nem hívták össze a képviselőket. Ünnepi közgyűlésre viszont csak jeles események és megemlékezések alkalmával került sor, és ilyenkor csupán díszbeszéd hangzott el, határozathozatalra nem került sor.

27 Uo. 169–172.

I. Alispáni és árvaszéki elnöki jelentések
II. Kormányleiratok
III. Vármegyei átiratok
IV. Megyei ügyek
V. Községi ügyek
VI. Községi költségvetések
VII. Községi számadások
VIII. Magánfelek ügyei
IX. Indítványok

3. táblázat. Napirendi pontok csoportosítása Háromszék vármegye törvényhatósági bizottságának rendes és rendkívüli közgyűlésein

A tárgysorozat rendje az 1870-es évek elejétől az első törvényhatóságokra vonatkozó jogszabály alapján összehívott közgyűléseken már egy jól meghatározott sémát követett, aminek minden bizonnyal voltak történeti előzményei. A következő évtizedben gyakorlatba ültetett működési szabályrendelet írásban is rögzítették a napirend tematika szerinti csoportosítását. A törvényhatósági bizottsági tagok a meghívójuk mellé csatolva előre kézhez kapták a tárgyalandó pontok listáját, amelyet a helyszínen még kiegészítettek a rendes listáról lemaradt póttárgyak sorozatával. A gyűlések az alispán és az árvaszéki elnök eseményjelentéseivel (I.) kezdődtek. Előbbivel kapcsolatban többnyire interpellációk is elhangzottak, az erre adott válaszokkal pedig általában elégedett volt a kérdező. Csupán a 20. század elejére begyűrűzött politikai feszültségek nyomán terebélyesedtek e véleményváltások hosszabb csatározásokká. A kormányleiratok-témacsoport (II.) kezdetben a törvények kihirdetését foglalta magában, később a törvények végrehajtási rendeleteit ismertették, illetve azokat a minisztériumi határozatokat, amelyek helyi önkormányzatokat érintő, fellebbezett ügyekben keletkeztek. A megyei átiratok sorozatát (III.) azok a különféle tárgyakban az idegen törvényhatóságokhoz, parlamenthez vagy kormányhoz intézett feliratok alkották, amelyekhez támogatást kértek. Megyei ügyek (IV.) között a törvényhatósági utak, kórházak, árvaházak, illetve a különféle pénzalapok költségvetéseit és számadásait tárgyalták. Témánk szempontjából a községi ügyek (V.), költségtervek (VI.) és számadások (VII.) közé sorolt napirendi pontok a relevánsak. Előbbiek között a különféle szabályrendeletek megerősítési záradékának kérése mellett többnyire az önkormányzati háztartás újonnan bevezetett bevételi vagy kiadási tételei szerepeltek. Utóbbi kettő megnevezése önmagáért beszél. Ezeknek az ügyeknek a tárgyalására a törvények világos feltételek mellett adtak felhatalmazást a törvényhatósági bizottság számára. A községek működését keretező jogszabályok úgy rendelkeztek, hogy a törvényhatóság köteles külön tárgyalás nélkül elfogadni a községek által jóváhagyásra

felterjesztett éves költségvetéseket, ha azok teljesítették a formai kritériumokat, a költségek fedezésére nem vetettek ki pótdát, és a településről senki nem nyújtott be ellene fellebbezést. Hasonló eljárásokat írtak elő a számadások esetében is.²⁸ A törvényhatóságra vonatkozó jogszabályok nem adtak ettől eltérő vagy ezt felülíró meghatalmazást a szék közgyűlésének. Felülvizsgálati jogot biztosítottak a községi törzsvagyonszerzési és elidegenítési kérésekben, továbbá a költségvetések és a számadások terén, anélkül, hogy az eljárást tovább részletezték volna. A községet érintő hatáskörével kapcsolatban világosan fellebbezéshez kötötték a beavatkozást: „a községektől, a községi törvény értelmében, felterjesztett, vagy fellebbezett ügyek másodfokú ellátása”.²⁹ Háromszéken a napirendek sűrűsége alapján joggal gyanakodhatunk arra, hogy a törvényes előírásoktól eltért a gyakorlat, kiváltképpen, ha azt összehasonlítjuk a másik három székelyföldi vármegye úzusával.

Udvarhely vármegyében 1880–1885 között a törvényhatósági bizottság tárgyszorozatában szereplő napirendi pontoknak száma 80–90 között mozgott, míg kötelekében 136 saját önkormányzattal rendelkező település létezett. Következésképpen a községek költségtervei és számadásai egyenként nem képezhettek önálló napirendi pontokat. Alaposabb vizsgálatnál láthatóvá válik, hogy egyedül Székelyudvarhely város éves költségvetése szerepelt külön pont alatt, de csupán éves főösszegeit rögzítették, így tárgyalása rövid lehetett. Egy másik napirendi pont alá volt felsorakoztatva az összes többi község, akik jóváhagyásra beterjesztették a költségterveiket. Részletesebb tárgyalás alá azonban nem vették azokat, és főösszegekről sem volt szó, csak megjegyezték, hogy a testület jóváhagyta azokat.³⁰ Ugyanebben az időszakban Maros-Torda vármegyéhez (Marosvásárhely kivételével) összesen 210 önkormányzattal rendelkező település tartozott, a törvényhatósági bizottsága pedig átlagosan évi 244 napirendet tárgyalt. A szám később valamelyest emelkedett: 1886–1890 között 292, 1891–1895 között 391, 1896–1900 között pedig 349 volt az átlag. Részleteiben vizsgálva megállapítható, hogy egy napirend alatt általában egy járáshoz tartozó községek költségtervei voltak felsorakoztatva, vagy vegyesen az előző évről a hátralékosan benyújtottakkal. Az 1879-es évtől kezdődően minden esetben szerepelnek a bevételi és kiadási főösszegek, a számadásokat pedig nem tárgyalták.³¹ A költségvetések alaposabb vizsgálatáról a pótdát alkalmazó községek esetében rendelkezett a törvény.

28 Az 1871. évi XVIII. tc. a községek rendezéséről. VIII. fejezet a községek háztartásáról, 102–133§§; az 1886. évi XXII. törvénycikk a községekről, IX. fejezet a községi háztartásról, 109–147§§.

29 Az 1870. évi XLII. tc. a törvényhatóságokról. 43§. e), f), m) pontok; az 1886. évi XXI. tc. a törvényhatóságokról. 47§. e), f), m) pontok.

30 RNL HrmF F. 43. (Udvarhely vármegye iratai) 166. á. (Törvényhatósági bizottság jegyzőkönyvei) 5/1880, 6/1881, 7/1882, 8/1883, 9/1884, 10/1885. k.

31 RNL MsMF F. 48. (Maros-Torda vármegye iratai) 5. á. (Törvényhatósági bizottság jegyzőkönyvei) 2/1879–1880, 3/1881, 4/1882, 5/1883, 6/1884, 7/1885, 8/1886, 9/1887,

1877-ben Maros-Torda vármegyében ezek 49%-ot tettek ki, majd ez az érték 1892-re felkúszott 88%-ra.³² A számadatok rögzítését tehát igen korán kiterjesztették azokra a településekre is, amelyek saját bevételi forrásokból képesek voltak gondoskodni az önkormányzati kiadásokról. Bár ez a gyakorlat több, mint amit a jogszabály előírt, mégsem tekinthető korlátozónak, mert semmi nem mutat arra, hogy a törvényhatóság ezt az önkormányzatok feletti gyámkodásra használta volna. Csík vármegyéhez 66 saját önkormányzattal rendelkező település tartozott az 1880–1885 közötti időszakban, ugyanakkor a törvényhatósági bizottság gyűlésein tárgyalt napirendek száma átlagosan 363 volt. Később ez némi emelkedést is regisztrált. A községi költségtervek tárgyalása a Maros-Tordában lévő gyakorlattal mutat hasonlóságokat, csak itt egyetlen napirendi pont alá vették az összes településről beterjesztettet. Az 1878-as évtől kezdődően majdnem teljes számok maradtak fenn, annak ellenére, hogy a pótdózás jóval később lett általánosan elterjedt bevételi tétel. Az éves napirendi pontoknak az előbbiekhöz viszonyított szembetűnő eltérése jórészt abból származtatható, hogy Csík vármegye közgyűlésein magas volt a megyei és a magánszemélyek által beterjesztett ügyek száma.³³ Idetartoztak az ún. havasi javak és a megyei iskolaszék ügyei (amiben több tanintézmény fenntartójaként közvetlen illetékessége volt), továbbá a tanulmányi alaphoz intézett ösztöndíjkérelmek, illetve a többi alaphoz való kölcsönökre vonatkozó kérések. Utóbbi esetekben tényleges hitelbírálatokkal is foglalkozott a testület.³⁴

Háromszék vármegyében 1880-ban összesen 114 önkormányzattal rendelkező település létezett (beleértve Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy városokat is), a századforduló után az időközben lezajlott községegyesítések eredményeképpen számuk 104-re apadt. Ennek ellenére a törvényhatósági bizottság gyűlésein tárgyalt napirendi pontok száma, az előbbiekhöz viszonyítva, toronymagasan kiemelkedik az egész időszakban.³⁵

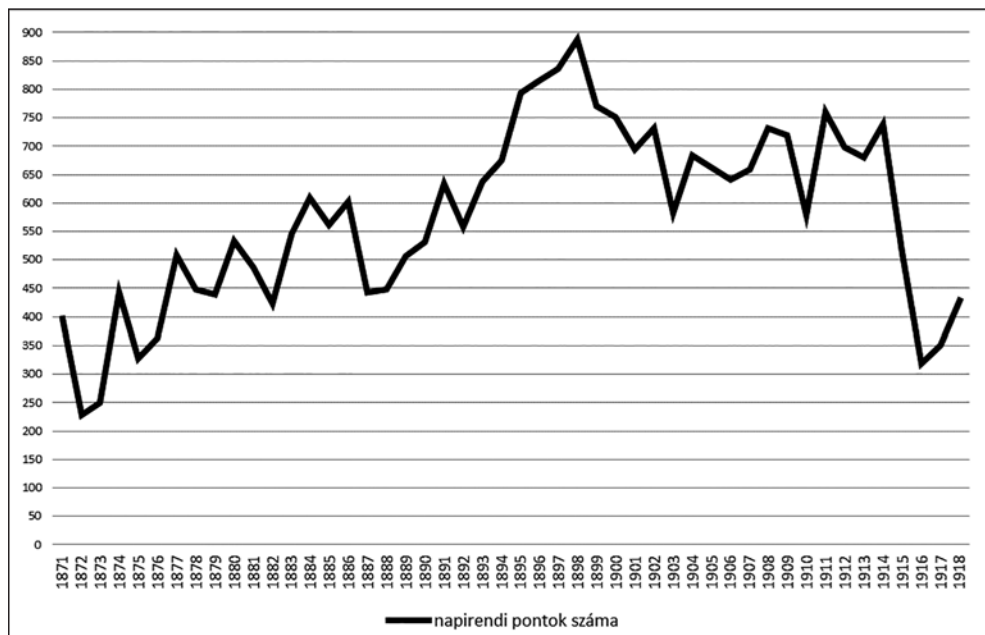
10/1888, 11/1889, 12/1890, 13/1891, 14/1892, 15/1893, 16/1894, 17/1895, 18/1896, 19/1897, 20/1898, 21/1899, 22/1900. k.

32 *Egyesült Maros-Tordavármegye 1877-diki állapotáról s tett közigazgatási intézkedésekről tett évi jelentése a vármegye alispánja Szentiványi Kálmánnak*. Marosvásárhely, 1878. 49–50; *Marostordamegye 1892-ik évi állapotáról jelentése Sándor László alispánnak*. Marosvásárhely, 1893. 39.

33 RNL HrMF F. 7. (Csík vármegye iratai) 148. á. (Törvényhatósági bizottság jegyzőkönyvei) 16/1880, 17/1881, 18/1882, 19/1883, 20/1884, 21/1885, 22/1886, 23/1887, 24/1888, 25/1889, 26/1890, 27/1891, 27/1892, 28/1893, 29/1893, 30/1894, 31/1895, 32/1896. k.

34 Például az 1896-ban tárgyalt 353 napirend közül 22 a havasi javak igazgatására vonatkozott, az iskolaszék négy napirend alatt 32 ügyet tárgyalt, három napirendi pont alatt pedig 268 ösztöndíjkérelmet bíráltak el. RNL HrMF F. 7. 148. á. 32. k. 1896. 05. 26/32–33, 35, 51–67, 173–174; 1896. 08. 26/207, 212–215, 246; 1896 10. 15/268, 314–315.

35 Az 1871–1877 közötti időszakban a törvényhatósági bizottság minden gyűlésén egyes számmal újrakezdték a jegyzőkönyvi pontokat, ezek összeadásának összege eredményezi az

2. diagram. Napirendi pontok száma Háromszék és Miklósvárszék, illetve Háromszék vármegye törvényhatósági bizottságának gyűlésein

éves napirendi pontok számát. (RNLt KvMF F. 8. 910. á. 38. k. 1871. 03. 10/100, 06. 15/62, 07. 25/70, 09. 13/81, 11. 14/36, 12. 28/47; 1872. 04. 23/ 14, 141, 06 15/29, 09. 25/45; 1873. 04. 01/119, 11. 12/130; 1874. 02. 26; 39. k. 1874. 05. 27/125, 07. 23/29, 09. 09/53, 11. 25/202, 12. 18/8; 40. k. 1875. 06. 08/10, 06. 24/181, 10. 07/138; 1876. 02. 16/83; 41. k. 1876. 06. 13/197, 07. 08/7, 08. 30/5; F. 9. 841 á. 8. k. 1876. 09. 07/65; 9. k. 1877. 01. 13/55, 03. 19/36, 05. 18/16; 10. k. 1877. 06. 26/192; 11. k. 1877. 09. 12/50; 12. k. 1877. 10. 25/110; 13. k. 1877. 12. 02/39, 12. 20/51.) 1878–1918 között évente kezdték újra a számozást, az év legutolsó gyűlésének jegyzőkönyv-hitelesítési száma adja az éves napirendi pontok számát. 1903-ra vonatkozóan az október 13-án tartott gyűlés az utolsó, amelyről jegyzőkönyv fennmaradt, ennek kivételével minden év teljes. (15. k. 1878. 12. 10/448; 19. k. 1879. 12. 23/440; 22. k. 1880. 12. 28/533; 26. k. 1881. 12. 28/448; 31. k. 1882. 12. 28/424; 35. k. 1883. 12. 06/546; 40. k. 1884. 12. 30/610; 43. k. 1885. 12. 29/562; 47. k. 1886. 12. 29/602; 50. k. 1887. 12. 29/443; 53. k. 1888. 12. 29/449; 56. k. 1889. 12. 23/506; 59. k. 1890. 12. 30/531; 62. k. 1891. 12. 29/635; 66. k. 1892. 12. 03/558; 70. k. 1893. 12. 22/638; 73. k. 1894. 12. 28/675; 76. k. 1895. 12. 28/794; 80. k. 1896. 12. 29/814; 83. k. 1897. 12. 29/836; 86. k. 1898. 12. 29/887; 89. k. 1899. 12. 29/771; 93. k. 1900. 11. 30/751; 96. k. 1901. 11. 23/658; 99. k. 1902. 12. 29/732; 102. k. 1903. 10. 13/583; 107. k. 1904. 12. 10/683; 114. k. 1905. 12. 28/661; 119. k. 1906. 12. 22/642; 124. k. 1907. 12. 20/628; 129. k. 1908. 12. 30/732; 133. k. 1909. 12. 29/720; 135. k. 1910. 12. 06/579; 137. k. 1911. 12. 16/760; 139. k. 1912. 12. 07/698; 142. k. 1913. 12. 16/681; 146. k. 1914. 12. 29/738; 148. k. 1915. 12. 16/512; 149. k. 1916. 07. 15/319; 150. k. 1917. 12. 21/351; 151. k. 1918. 11. 15/428.)

Ha alaposabban megvizsgáljuk, hogy a tárgysorozat mely kategóriájába sorolható a napirendi pontok, láthatjuk, hogy ezek túlnyomó többsége a részletesebben meg nem nevezett községi ügyek, illetve a költségvetések és számadások csoportjához tartozó kérdések. Az 1871-es községi törvény életbe léptetésétől kezdődően a szék törvényhatósági bizottsága egyenként megvizsgálta a községektől beérkezett költségterveket és számadásokat, holott ezekhez kapcsolódó fellebbezés alig érkezett be, s a pótdózás még ritka kivételnek számított; vagyis a testület túllépte a jogszabály által számára megszabott kereteket. Ennek a gyakorlatnak az eredetére vonatkozóan csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. A kimerítő kutatások ugyan még hiányoznak, ám az már megelőlegezhető, hogy a neoabszolutista rendszer közigazgatása nagyobb szigorral járt el a szabadságharcban aktívabb szerepet vállaló háromszéki települések önkormányzataival szemben, mint annak a tágabb környezetében lévőkkel. S bár a középszintű igazgatásban részt vevő hivatalnokgárda időközben nagyjából kicserélődött, a hivatalszervezési kultúrát az inercia átlendítette a provizórium időszakára, hogy aztán néhány eleme túléljen a dualizmus korában is. A közigazgatási reform során 1876-ban létrejött Háromszék vármegye törvényhatósági bizottsága már rutinosan vetette vizsgálat alá a községek háztartásának számadatait tartalmazó kimutatásokat, illetve azokat a határozatokat, amelyek egy új bevételi tétel bevezetésére vonatkoztak. Egyetlen vezérlőelv figyelhető meg a bírálatok lebonyolításakor, a községek esetleges túlköltekezésének az elhárítása. 1877 júniusától a testület tanácskozásain az újonnan kinevezett főispán, Potsa József elnökölt, aki tovább fokozta a gyámkodást az önkormányzatok felett. A beiktatását követő második közgyűlésen észrevételezte, hogy a beterjesztett költségvetések nem teljesen követték a községi törvény előírásait, nevezetesen hiányoztak az önkormányzatok statútumai, amelyek pontosan meghatározták volna az előjáróságok és a szolgaszemélyzet juttatásait (fizetés és napidíj), ami miatt tényleg nagy ingadozások mutatkoztak a korábbi években.³⁶ Közbeavatkozása nyomán megnövekedett a napirendi pontokat tárgyalásra előkészítő, állandó választmányának a szerepe, a jegyzőkönyvekben egy-egy eset bemutatása többoldalasra terebélyesedett. Attól kezdődően az önkormányzatoknak minden kiadási tételt igazoló iratokkal kellett alátámasztaniuk, így egy adott község éves számadására többször is visszatért a törvényhatósági bizottság, mire a település megkapta arra a jóváhagyást. Az új gyakorlat eredményeképpen a gyűlések időtartama jelentősen megnövekedett, majdnem mindig másnapra is áttolódott, ami miatt az átlagtagság – legyen szó virilisekről vagy választottakról – részvétele láthatóan visszaesett. Mintha elveszett volna az érdeklődés a közügyek iránt. A részvételi szándék hanyatlásához másfelől az járult hozzá, hogy az önkormányzatok feletti kontroll fokozása által a bizottsági tagok védve látták saját anyagi érdekeiket. A virilis tagok

36 RNLt KvMF F. 9. 841. á. 12. k. 1877. 10. 25/104.

lakhely szerint jelentős mértékben a két városban koncentráltak, anyagi érdekelt-ségeik viszont nagyrészt szétszóródtak a környező falvakban. A választott tagok anyagi helyzete a legnagyobb adózókhoz mérten valamivel szerényebb volt, de egzisztenciájuk alapját szintén a földvagyon, az üzleti nyereség vagy a hivatali javadal-mazás képezte. Térbeli terítettségük a választási körzetek alapján az előbbieké-nél nagyobb, ám a két csoport között vagyoni vagy jövedelmi állapot tekintetében nem húzódtott áthidalhatatlan szakadék. A virilisek és a választottak között társadalmi osztályellentét nem létezett, inkább hasonlóság figyelhető meg anyagi érdekeik terén, az elnöklő főispán intézkedései tehát ténylegesen előmozdították a kohéziót.

A háromszéki falvak önkormányzatainak zöme ebben az időszakban többnyire a rendi korszak maradványait jelentő haszonélvezetekre, illetve az osztatlan legelők és erdők hasznára alapozta folyó háztartását. Ezeknek azonban csak haszonélvezői vol-tak, hiszen jog szerinti tulajdonosaik az adott településen földtulajdonnal rendelkező személyek csoportja, a birtokosságok voltak. Erdélyben a neoabszolutista rendszer által gyakorlatba ültetett polgári törvénykönyv a birtokosságokat ugyan az osztatlan vagyonok és haszonélvezetek kollektív tulajdonosainak nevezte meg, ám a joghézag miatt csupán évtizedekkel később jöttek létre a kisebb szereplőket magukba tömörítő közbirtokosságok, míg a nagyobbak külön kiszakítva, természetben kapták kézhez jussukat. A legfontosabb bevételi tételeket, amelyeknek haszna a két időpont közötti időszakban az önkormányzatok kasszájába került, az italmérési jogból, a tőkepénzek kamataiból, illetve az erdőkből és a legelők-ből realizált jövedelem képezte. Általában abban konszenzus volt, hogy az előbbi két tételből szerzett jövedelemből a községek kiegyenlítették utóbbi kettőnek mindenféle közterheit, amely gyakorlat azonban a piacosodás fokozódása nyomán sokszor vita tárgyává vált. Az erdő és a legelő hasznosítására többnyire akkor került sor, amikor az italmérés és a kamathasznok nem fedezték a kiadások nagyobb részét. A nagyobb birtokosok számára az ennek használatára kivetett, helyiilleték-jellegű közteher, a rovatal azért volt elfogadható megoldás, mert az eljárás akadályozta az erdőterületek intenzívebb kiélését, így az újraelosztás során konzervált állapotú területnek lehetett a várományosa. Ebben a környe-zetben a törvényhatóság a *status quo* garanciájának számított, a gyámkodás fokozása a bizottsági tagok személyes érdekeit szolgálta.³⁷ Az arányosítások fokozatos véghez-vitelével ez az együttműködés érvényét veszítette, ennek ellenére a nagyfokú szigor-ban szocializálódott önkormányzatok igazodtak a törvényhatóság igényeihez. Általá-ban a legszükségesebb kiadások fedezésére vetették ki az immár általánosan elterjedt pótagót, a kivételesen nagy igényeket pedig az állandó választmány ollója nyeste visz-sza. A fordulat a törvényhatósági bizottság tagjainak összefogását, bár nem azonnal és nem teljesen, de jól láthatóan megbontotta. A századfordulót megelőző két évti-

37 NAGY Botond: *Közteher a falu javára. Községi pótagadás a dualizmus kori Háromszéken.* Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat 24(2023). 91. sz. 108–114.

zedben pártpolitikai törésvonal alig érzékelhető Háromszék vármegye közgyűlésének munkálataiban, annak ellenére, hogy a tagság közügyekben aktívabb része rendre kinyilvánította a helyi nyilvánosságban ilyen természetű hovatartozását vagy szimpátiáját. A századforduló után a feszültségek fokozódása jórészt valóban az országos folyamatok helyi begyűrűzésének volt tulajdonítható, de jelentős szerepet kapott a helyi hatalmi struktúra összeroppanása is, amit addig a Potsa József főispán által felépített érdekesség tartott egyben. A Potsa-féle konszolidációnak egyik eleme tehát az önkormányzatok feletti gyámkodásban nyilvánult meg, a másik pedig a vármegyék felirati jogának a gyakorlásában. Az elnöklő főispán ugyanis nemcsak kiszolgáltatta a törvényhatósági bizottság tagjainak az anyagi igényeit, hanem cserében politikai természetű elvárásai is voltak a testülettel szemben.

Potsa József főispán elnöki tevékenységét a törvényhatósági bizottság élén két különös mozzanat keretezi. A beiktatását követő első rendes közgyűlésen, közvetlenül az alispáni féléves jelentés ismertetése után, a testület két tagja indítványt tett az akkor napvilágra került, ún. „székely puccs” hatóságok által elfogott résztvevői fogvatartási viszonyainak javítására, illetve szabadon bocsátásuk érdekében. A mozgalom lényege az akkor zajló orosz–török háborúban részt vevő orosz csapatok utánpótlásának a szabotálása volt, ami azontúl, hogy kényelmetlen helyzetbe hozta az osztrák–magyar diplomáciát, a szabadságharcot leverő csapatok elleni nyílt fellépéssel a közjogi berendezkedés kérdésében is beavatkozásnak minősült.³⁸ A elnöklő főispán meghajolt a relatíve sok jelenlévő egyöntetű kívánsága előtt, és egy hét múlva a feliratot elő is terjesztették a magyar miniszterelnökhöz. De a gyűlésen félreérthetetlenül jelezte azt is, hogy ezután az ilyen ügyek felett nagyobb kontrollt kíván gyakorolni, továbbá, hogy a jövőben az indítványok a tárgysorozat végén kapnak majd helyet. Tette háttérben nyilvánvalóan az a mögöttes szándék is állt, hogy az elnyújtott gyűlések végére a kedélyek is jobban lecsillapodnak majd, és hasonló állásfoglalásokra nem kerül majd sor.³⁹ A következő negyedszázadban Potsa József éberén őrködött azon, hogy Magyarország és Ausztria viszonyát, jelesen annak közjogi berendezkedését érintő politikai állásfoglalás lehetőleg ne hagyja el Háromszék vármegye törvényhatósági bizottsága gyűléstermeinek a falait. Ritka kivételt képezett 1880 decemberében a Kolozsvár város által az országgyűléshez felterjesztett azon felirat támogatása, amely a közös hadsereg tisztjei által Bartha Miklós, az *Ellenzék* szerkesztője ellen elkövetett támadás miatt követelt elégtételt.⁴⁰ A sajtó széles körben tudósított az

38 A mozgalomról bővebben lásd SZÁDECZKY K. Lajos: *Székely légio szervezése az orosz–török háborúban*. Erdélyi Magyar–Székely Szövetség, Bp., 1920.

39 RNLt KvMF F. 9. 841. á. 1877/8673 (287); 844 á. 12. k. 1877. 10. 25/5, 6; 845. á. 1. k. 1877. 11. 02/8673.

40 Az eseményről és utóhatásairól lásd FERENCZI Szilárd: *Bartha Miklós Kolozsváron. A politikus, a hírlapíró és botrányhős = Bartha Miklós és kora: regionális fejlesztések*. Szerk. VERES Péter. Polgármesteri Hivatal, Székelyudvarhely, 2013. 7–34.

inkriminált ügyről, nagy felháborodást gerjesztve a közvéleményben, ezért a relatíve magas jelenlét mellett megtartott gyűlésen megnyilvánult közakaratot nem volt tanácsos megakadályozni. A támogató feliratot így végül iktatta az országgyűlés.⁴¹

Parlamenti ciklus	Feliratok száma
1869–1872	5
1872–1875	16
1875–1878	4
1878–1881	9
1881–1884	8
1884–1887	3
1887–1892	1
1892–1896	16
1896–1901	14
1901–1905	8
1905–1906	4
1906–1910	11

4. táblázat. Háromszék törvényhatósági bizottsága által az országgyűléshez felterjesztett feliratok száma

A következő bő két évtizedben a parlamenthez intézett feliratok számában a korábbi időszakhoz mérten nem mutatható ki eltérés vagy más tendencia, azonban tematika tekintetében majdnem kizárólag törvénymódosítási javaslatok születtek, amelyeket az illetékes minisztériumokhoz utaltak tovább. E javaslatok nem támadták a dualista közjogi berendezkedést, és távolról sem tartalmaztak sérelmes bekezdéseket a társországra vonatkozóan. Háromszék törvényhatósági bizottságának gyűlésén indítványozott kényesebb tartalmú feliratot utoljára 1874 elején regisztráltak a parlament iktatóján, egyikben önálló magyar nemzeti jegybankot követeltek, másokban II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatalát szorgalmazták.⁴² Fordulat e téren közel

41 RNLt KvMF F. 9. 844. á. 22. k. 1880. 12. 28/379; *1878. évi október 17-re hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok.* (a továbbiakban KI 1878) XXV. k. 171.

42 *Az 1869. évi április 20-dikára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház irományok.* IV. k. 39, VI. k. 230, 328, IX. k. 223; *Az 1872. évi szeptember 1-re hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok.* VII. k. 201, IX. k. 142–143, XVI. k. 148, XVII. k. 321, XX. k. 379, XXI. k. 127, XXII. k. 204, XXIII. k. 5, 230; *Az 1875. évi augusztus 28-ra hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok.* XIX. k. 212–214; KI 1878. I. k. 96–97, 104, VIII. k. 137, XIV. k. 27, XX. k. 144, XXV. k. 171, 307; *Az 1881. évi szeptember 24-re hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok.* XII. k. 163, 275, 286, XIII. k. 375, XV. k. 164, XVIII. k. 155, XXI. k. 185; *Az 1884. évi szeptember 25-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok.* IX. k. 366, XXI. k. 164, 180;

három évtizeddel később következett be. Az 1902. tavaszi rendes közgyűlésen Potsa Józsefnek a vármegye élén töltött 25 éves jubileumáról emlékeztek meg, ahol az alispán, a főjegyző és egy rangidős bizottsági tag díszbeszédet mondott, majd határozatot hoztak a főispán portréjának elkészítéséről. E gesztusok minden bizonnyal elpárasították az élete alkonyán lévő főispán tekintetét, és nem avatkozott közbe akkor, amikor a testület Heves megyének az 1687. évi V. törvénycikk (a Habsburg-ház fiági örökösödése) és az 1715. évi XLIX. törvénycikk (Rákóczi és Bercsényi felségsértésben bűnösnek nyilvánítása) eltörlését szorgalmazó felirat támogatásáról hozott határozatot.⁴³ Sőt, az országgyűlésen iktatott felirat tartalmazta még Kossuth Lajos és az 1848-as honvédek érdemeinek a törvénybe iktatását is. A lépés világosan jelezte, hogy a főispán elvesztette az ellenőrzést a törvényhatósági bizottság felett.⁴⁴ Az 1905-ös év politikai feszültségei már olyan helyi közegbe gyűrűztek be, ahol a korábbiakban látott stabilitásnak csak a romjai voltak fellelhetők, a pártpolitikai törésvonal végigfutott mind a választott, mind a virilis törvényhatósági tagok csoportján. Felszínre kerültek az addigi különös kompromisszummal elfojtott indulatok, és a következő két parlamenti ülésszak ideje alatt a felirati jog gyakorlása erőteljesen a '48-as szellemiség befolyása alá került.⁴⁵

Összességében megállapítható, hogy Potsa József főispánságának ideje alatt a gyűlések legfontosabb célja a törvényhatósági tagok kollektív anyagi érdekeinek megőrzése volt. E szempontból alig tehető különbség a virilis és a választott tagok csoportjai között. A jelenség hasonlóságokat mutat a Pál Judit által a parlamenti választások tárgykörében tett megfigyeltekkel, nevezetesen, hogy Háromszéken a képviselői mandátumok zömét az 1905 előtti ciklusokban a kormánypárti jelöltek szereztek meg, ami inkább a nemzetiségi és nem a magyar többségű választókerületekre volt inkább jellemző.⁴⁶ A közjogi kérdések körüli pártpolitika háttérbe szorítása ugyanakkor cseretárgyat képezett. Az országos szintű újabb fejlemények azonban

Az 1887. évi szeptember 26-ára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. XIX. k. 183; Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. III. k. 169, VIII. k. 191, X. k. 218, XVII. K. 333, 337, XX. k. 66, XXIII. k. 165, XXIV. k. 204, XXXI. k. 308, XXXII. k. 129, XXXIII. k. 110; Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. III. k. 18, IV. k. 5, VI. k. 285, IX. k. 203, XII. k. 46, 285; XXI. k. 258, 302, XXV. k. 3, XXVII. k. 32, XXVIII. k. 367, XXIV. k. 57; Az 1901. évi október hó 24-ára hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. (a továbbiakban KI 1901) II. k. 89, V. k. 12, VI. k. 278, 280, VII. k. 350, 359, XXXIII. k. 182.

43 RNLt KvMF F. 9. 844 á. 97. k. 1902. 06. 11/74, 75, 94.

44 KI 1901. VII. k. 356. 219. sz.

45 *Az 1905. évi február hó 15-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. I. k. 78 – 79, 81, 83; Az 1906. évi május hó 19-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi irományok. VIII. k. 85, IX. k. 578, 584, 587, X. k. 227, 237–240, 247, 253.*

46 PÁL Judit: *Háromszéki képviselők a dualizmus korában = Eliték Háromszéken.* 58–76.

kivédhetetlen hullámokat vertek a helyi közéletben is, ám így is megfigyelhető egy helyi sajátosság, ami a *status quo* bomlásához vezetett. Nevezetesen, hogy a századfordulót követően gyökeresen megváltozott a községek bevételképző gyakorlata: a főösszegek volumene jelentősen megemelkedett, domináns összetevője pedig az a póttadó lett,⁴⁷ amelynek kordában tartása korábban a törvényhatósági bizottság igyekezteinek fő csapásirányát képezte. A századelőn többnyire lezárultak az arányosítások, amelyeknek kiemelt haszonélvezői a nagy földvagyonnal rendelkező társadalmi csoport tagjai lettek, így ezután úgy tűnik, hogy az újabb vagyonelemekkel kistafírozott legnagyobb adózók körében már nem volt akkora tétje a községi póttadó arányának. Az évtizedekig takarékoságra szoktatott önkormányzatok amúgy sem méretezték indokolatlanul túl az éves költségterveiket.

Háromszék vármegyében a törvényhatósági bizottság virilis és választott tagjainak létszáma 1877–1918 között egyáltalán nem változott. Ennek a népszámláláson regisztrált adatokhoz való igazítására mindössze egyetlen, meglehetősen erőtlen kezdeményezés történt 1893-ban, amit a Belügyminisztérium nem hagyott jóvá. 1912-ben Szentkereszty Béla főispán első intézkedései között e kiigazítást kívánta végrehajtani, de a főjegyzőtől tudomást szerzett a két évtizeddel korábban kelt, belügyi elutasító intézkedésről, melynek nyomán letett ebbéli szándékáról.⁴⁸ Magyarország számos törvényhatósági jogú városában a tagság ilyeszerű gyarapítása megtörtént, ezzel szemben például a kolozsvári városvezetés több próbálkozását is megghiúsította a központi kormányzat.⁴⁹ Nincs kimerítő magyarázat, hogy milyen érdekeket szolgált a mozdulatlanság fenntartása ezen a téren, de sejthető, hogy az erőegyensúly játszhatott döntő szerepet. Ha a kortársak a testületek kis létszámából származtatták a döntéshozatal operativitását,⁵⁰ akkor joggal feltételezhető, hogy a gyűléseken való alacsony számú jelenlét is ilyen természetű célokat szolgálhatott. A nagyarányú jelenlét magában hordozta annak a kockázatát, hogy bármely napirendi pont körül különvélemény fogalmazódjon meg, és hogy amellettt támogatók sorakozzanak fel, tehát végeredményben a határozati javaslatról eltérő döntés szülessen. Az elnöklő főispánnak tehát érdeke fűződött a kisszámú részvételhez.

Az előbbieken bemutatott stabilitást megteremtő kompromisszum másik mutatójának a gyűlések látogatottsága tekinthető, amelynek vizsgálatát ötéves ciklusonként vett mintákból végeztük el.⁵¹

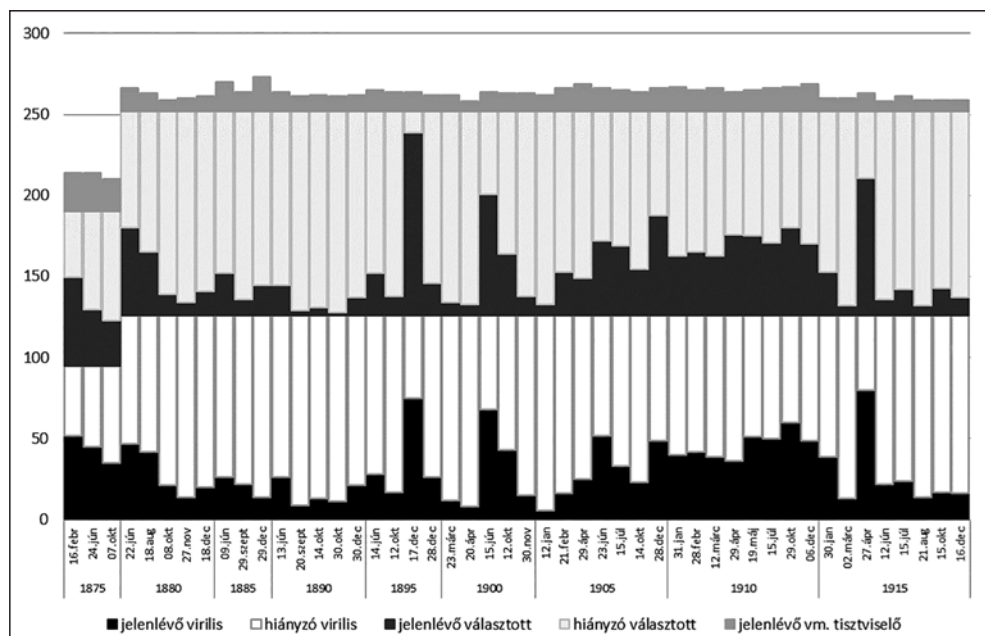
47 NAGY Botond: *Községek háztartásai a dualizmus kori Háromszéken*. Korunk 32(2021). 12. sz. 56–59.

48 NAGY: *Háromszék*. 126–127.

49 FERENCZI: *Kolozsvár*. 84–90.

50 CSIZMADIA Andor: *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Gondolat, Bp., 1979. 292.

51 A törvényhatósági bizottság gyűlésein jelenlévők névsorát a napirend előtt regisztrálták a jegyzőkönyvekben, a jelzet utolsó számjegye a lapszámot jelenti. A résztvevők jogosultság

3. diagram. Háromszék törvényhatósági bizottságának ülésein résztvevők száma jogosultsági kategóriáinként

Ferenczi Szilárdnak Kolozsvár törvényhatósági bizottsága közgyűléseinek frekvenciagelemzése azt mutatja, hogy 1886–1918 között, éves átlagban, az ott megjelenők a teljes tagság 30–54%-a (1887, 1913) között mozogtak. A frekvenciatartomány tehát relatíve kiegyenlített volt. A legmagasabb részvételi arány a tisztújító közgyűlésekhez köthető.⁵² Háromszék közgyűléseinek mintaéveken belüli egyenkén-

szerinti kategorizálását a teljes létszámból a tiszviselők elkülönítésével kezdtük, a legnagyobb adózók névjegyzékével való összevetés után kiemeltük a viriliseket, a magmaradta-
kat pedig a választottaknak tekintettük. (RNLt KvMF F. 8. 910. á. 40. k. 1875. 06. 08/10, 06. 24/13, 10. 07/66; F. 9. 844. á. 20. k. 1880. 06. 22/2, 08. 18/192; 21. k. 1880. 10. 08/1; 22. k. 1880. 11. 27/1, 12. 28/5; 41. k. 1885. 06. 09/3; 42. k. 1885. 09. 19/4; 43. k. 1885. 12. 29/3; 57. k. 1890. 06. 13/5; 58. k. 1890. 09. 20/7, 10. 14/43; 59. k. 1890. 10. 30/4, 12. 30/47; 74. k. 1895. 06. 14/11; 75. k. 1895. 10. 12/8; 76. k. 1895. 10. 12/3; 76. k. 1895. 12. 28/15; 90. k. 1900. 03. 23/5, 04. 20/33; 91. k. 1900. 06. 15/10; 92. k. 1900. 10. 12/11; 93. k. 1900. 11. 30/3; 109. k. 1905. 01. 12/2, 02. 21/33; 110. k. 1905. 04. 29/4; 111. k. 1905. 06. 23/3; 112. k. 1905. 07. 15/7; 113. k. 1905. 10. 14/8; 114. k. 1905. 12. 28/6; 134. k. 1910. 01. 31/5, 02. 28/38, 03. 12/55, 04. 29/67, 05. 19/143, 07. 15/149; 135. k. 1910. 10. 29/8, 12. 06/122; 147. k. 1915. 01. 30/6, 03. 02/80, 04. 27/89, 06. 12/177; 148. k. 1915. 07. 15/6, 08. 21/69, 10. 15/95, 12. 16/126.)

52 FERENCZI: *Kolozsvár*. 90–100.

ti vizsgálatánál nem láttuk indokoltnak különbséget tenni a válfajok között, ugyanis azok nem követték szigorúan a működési szabályrendelet pontjait. A rendkívüli közgyűléseket leginkább azért hívták össze, hogy megtárgyalják azokat a napirendi pontokat, amelyek a rendesekről lemaradtak. Továbbá, a mintaévekben nem került sor kimondottan díszközgyűlésre, volt viszont olyan rendes összejövetel, amelyen díszbeszéd is elhangzottak, ugyanakkor a tisztújításokat rendes vagy rendkívüli közgyűlések keretén belül bonyolították le. Az 1875-ös mintaév mutatja a legnagyobb részvételi arányt, átlagban a jogosultak 50%-a vett részt a közgyűlésen. Ehhez viszonyítva a Potsa-érában jelentős visszaesés észlelhető. Az 1880-as mintaév első két közgyűlésén még a korábbi korszak arányait megközelítő érték látható, a következő mintaévek átlaga azonban már a 14–35%-os tartományban mozgott, igen szélsőséges értékkel, ha az egyenkénti gyűlésekre tekintünk: 8% volt a minimum (1890. szeptember 20.), és 76% volt a maximum (1895. december 17.). A rendkívül alacsony részvétel esetében joggal gyanakodhatunk a kedvezőtlen időjárási viszonyokra, aminek a területi szétszórtság és a közlekedési viszonyok fejletlensége (vasút hiánya) miatt nagyobb szerepe volt, mint a jóval koncentráltabb városok esetében. A rendkívül magas részvétel pedig egyértelműen a tisztújításhoz köthető. Kijelenthető, hogy lényeges eltérések nem látszanak a virilis és választott képviselő-testületi tagok illyenszerű viselkedésében. Mindebből arra következtethetünk, hogy a Potsa József által teremtetett kompromisszumos stabilitás eleme volt a részvétel alacsony szinten tartása. Ez a napirendi pontok számának szaporításával, illetve azok tartalmának részletekbe menő megtárgyalásával volt elérhető, ami többnaposra nyújtotta a gyűléseket, nyilvánvaló kényelmetlenséget okozva a testület tagjainak. Ugyanakkor, a községek háztartásai felett gyakorolt gyámkodás garanciát is jelentett, hogy a testület tagjainak személyes anyagi érdekei nem sérülnek ritka részvétel esetén sem. A tisztújítások magas részvételi mutatói a másik garanciára világítanak rá, nevezetesen arra, hogy a tagság kollektíve megfelelőnek vélt személyeket delegáljon a választmányokba és a szakbizottságokba, de legfőképpen a napirendi pontokat döntéshozatalra előkészítő állandó választmányba.

Az 1905-ös politikai válságot követően a részvétel is lényegesen megváltozott. A parlamenti választásokat megelőző januárit leszámítva, az év további hat közgyűlésének részvételi átlaga 32%-os volt, majd az 1910-es mintaévé – amely szintén választási év volt, és a szabadelvűek kormányba való visszatérését eredményezte Nemzeti Munkapárt elnevezés alatt – már 40%-os, tehát nyilvánvaló váltás volt a korábbi másfél évtized gyakorlatához képest. Ugyancsak az 1905-ös évtől kezdődően világosan megjelent a pártpolitikai törésvonal a törvényhatósági bizottság tagjainak sorában. Mind a legnagyobb adózók körében, mind a választottakéban a szabadelvű, illetve a '48-as tábor igyekezett minél több elvbarátot bevinni a döntéshozatali testü-

letbe, nem riadva vissza a súlyos szabályszegésektől sem.⁵³ Az egymásnak feszülés minőségét híven tükrözi egy, egyébként határozottan visszaélésghyanús táborerősítés érdekében tett, 1918 tavaszán kelt beadványrészlet is: „Törvényes alapon felveendők a legtöbb adót fizetők névjegyzékébe, még akkor is, ha véletlenül gr. Mikes Ármin zabolai lakosnak magánalkalmazottjai, ami, úgy látszik, hogy Háromszék vármegyében jelenleg uralkodó 48-as alkotmánypárti köpenybe öltözött bolsevikizmus (sic!) szeretne kizáró ok gyanánt minősíteni”.⁵⁴

MÉRLEG

Háromszéken a virilizmus intézményének fennállása alatt a törvényhatósági bizottság döntéshozatali mechanizmusának működése alapján három korszak különíthető el világosan. A rendszer bevezetését követő fél évtizedben a középszintű közigazgatás és önkormányzatiság legfőbb fóruma a törvényalkotás befolyásolásában látott maga számára fontos szerepet, emellett a helyi önkormányzatok határozatainak a kiegyensúlyozására törekedett. Potsa József főispáni mandátumának negyedszázada alatt a községek feletti gyámkodás olyan formában és mértékig fokozódott, ami a szomszédos törvényhatóságokban ismeretlen gyakorlat volt. Ezzel párhuzamosan, a vármegye döntéshozó testülete, bár a felirati jog gyakorlása volumenében ez nem mutatható ki, a kényes politikai vitákból gyakorlatilag kizárta magát. Mindez a gyűléseken elnöklő főispán által hangszerelt különös kompromisszum keretében valósult meg: a vármegyei képviselő-testület tagjai a közjogi ügyekbe való korlátozott beleszólásért cserébe személyes anyagi érdekeik tekintetében hathatós és tényleges védelmet kaptak. Anyagi érdekeket illetően alig volt eltérés a legnagyobb adófizetőként tagságot szerzett, illetve a választottak között (ám ez utóbbi csoport kimerítő elemzése még nem készült el). Áthidalhatatlan osztálykülönbség szinte nem érzékelhető ebben a közegben, ellentét meg semmiképp sem. A törvényhatósági bizottság tagjainak viselkedésmódja közel azonos volt, függetlenül attól, hogy milyen minőségben nyerték azt el. Miután azonban a századfordulón a nagypolitika hullámverései elérték az országot a távoli szegletét is, a stabilnak látszó struktúrán repedések keletkeztek, a paternalista főispán halála után pedig markánsan megjelentek a pártos törésvonalak a vármegye közgyűlésein. A képviselő-testület tagjai ekkor már nem aggódtak jövedelmüknek a helyi önkormányzatok általi csorbításától, holott ennek eszköze, a községi pótdózás mint bevételezési forma éppen akkor terjedt el általánosan. Az ellentmondás azzal oldható fel, hogy az önkormányzatok hozzáidomultak a korábbi évtizedek szoros gyámkodásához, és bár éves kiadásaik folyamatosan emelkedtek, nem tettek túlzó lépéseket ezek fedezeténél.

⁵³ NAGY: *Háromszék*. 135–137.

⁵⁴ RNLt KvMF F. 9. 841. á. 1918/481.

THE GREATEST TAXPAYERS AND THE DECISION-MAKING MECHANISMS IN THE MUNICIPAL COMMITTEE OF HÁROMSZÉK COUNTY

Keywords: *municipal committee; greatest taxpayer members; elected members; local government*

During the existence of the institution of virilism (of the greatest taxpayers) in Háromszék County three distinct periods can be clearly identified based on the decision-making mechanisms of the Municipal Committee. Following the introduction of the system, the main forum of mid-level public administration and local autonomy saw its role primarily in influencing legislation, while also striving to balance the decisions of local authorities. During the 25 years of Lord Lieutenant József Pötsa's mandate, financial control over the communes intensified to a degree and in a manner that was unparalleled in neighbouring counties. At the same time, the general meeting of the county practically excluded itself from the sensitive political debates concerning the relationship between Austria and Hungary, or the person of the sovereign. This occurred within a local compromise orchestrated by the Lord Lieutenant: in exchange for abandoning their ambitions to influence national political life, members of the county's Municipal Committee received protection for their personal financial interests. In terms of material interests, there were no significant differences between those who gained membership as the greatest taxpayers and those who were elected – although a detailed analysis of the latter group has not yet been fully completed. There was little sign of insurmountable class divisions in this environment, and certainly no overt conflict between the two groups; the behavioural patterns of the members of the Municipal Committee were nearly identical, regardless of the basis on which they acquired their mandates. However, by the turn of the century, the waves of national politics reached even this remote corner of the country, and cracks began to appear in the seemingly stable structure. Following the death of the paternalistic Lord Lieutenant, clear partisan divisions emerged in the county's general assemblies. By then, the members of the council no longer feared that their incomes would be diminished by measures of local authorities – even though the very mechanism that could have done so, namely supplementary communal taxation, was becoming a widespread source of revenue generation at that time. This apparent contradiction can be resolved by noting that local authorities had adapted to the strict supervision of the previous decades. And although their annual expenditures continued to rise, they refrained from taking excessive steps to cover these costs.

CEI MAI MARI CONTRIBUABILI ȘI MECANISMELE DECIZIONALE ÎN COMITETUL MUNICIPAL AL COMITATULUI TREI SCAUNE

Cuvinte-cheie: *comitet municipal; membrii virili; membri aleși; autoguvernare locală*

Pe durata existenței instituției virilismului (instituția celor mai mari contribuabili) în scaunul/comitatul Trei Scaune, funcționarea mecanismului decizional al comitetului municipal poate fi împărțită clar în trei perioade distincte. În perioada de după implementarea sistemului, cel mai important for al administrației publice de nivel mediu și al autonomiei locale și-a

văzut rolul esențial în influențarea procesului legislativ, urmărind totodată să și echilibreze hotărârile autorităților locale. În timpul celor 25 de ani de mandat ai comitelui suprem József Potsa, controlul de natură financiară asupra comunelor a crescut într-o asemenea formă și măsură încât nu avea echivalent în rândul autorităților învecinate. În paralel, forumul decizional al comitatului s-a retras practic din dezbaterile politice sensibile, care vizau fie relația dintre Austria și Ungaria, fie persoana suveranului. Toate acestea s-au realizat în cadrul unui compromis cu caracter local, orchestrat de către comitele suprem: în schimbul cedării ambițiilor proprii de a influența viața politică a țării, membrii comitetului municipal al comitatului primeau o protecție eficientă a intereselor lor materiale personale. În ceea ce privește interesele materiale, abia se observau diferențe între membrii care au provenit din rândul marilor contribuabili și care au fost aleși în mod obișnuit – deși o analiză exhaustivă a acestui din urmă grup nu a fost încă realizată. În acest mediu, nu se pot percepe diferențe de clasă de netrecut, și în niciun caz contradicții între cele două grupuri. Comportamentul membrilor comitetului municipal a fost aproape identic, indiferent de modul în care au obținut această calitate. Totuși, la începutul secolului XX, când valorile politicii naționale au ajuns și în acest colț îndepărtat al țării, în structura aparent stabilă au apărut fisuri, iar după moartea comitelui suprem faliile partizane au devenit clar vizibile în cadrul adunărilor generale. Membrii comitetului nu s-au mai arătat îngrijorați de pericolul diminuării veniturilor proprii din cauza măsurilor adoptate de autoritățile locale, deși exact în acea perioadă s-a generalizat impozitarea suplimentară comunală ca formă de generare de venit. Contradicția se explică prin faptul că autoritățile locale s-au obișnuit și s-au adaptat la tutela și la controlul strict a deceniilor anterioare, și, deși cheltuielile lor anuale creșteau constant, nu au luat măsuri exagerate pentru a le acoperi.

KARDA KRISTÓF

CSÍK VÁRMEGYE LEGNAGYOBB ADÓFIZETŐI 1887–1918 KÖZÖTT

Kulcsszavak: *legnagyobb adófizetők; virilizmus; helyi elit; közigazgatás; Csík vármegye*

Kutatásom témája a Csík vármegyei legnagyobb adófizetők vizsgálata az 1887–1918 közötti időszakban. A legnagyobb adófizetők nemcsak a gazdasági, hanem egyúttal a társadalmi elitet képezték, és jelentős szerepet játszottak a vármegye gazdasági, társadalmi és politikai életében. A kutatásom célja ennek a Csík vármegyei elit csoportnak a feltérképezése. A legnagyobb adófizetőről ugyan már több írás született, de Csík vármegye még feltáratlan terület, így e szempontból kutatásom hiánypótló lehet.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A legnagyobb adófizetőkkel elsőként Vörös Károly foglalkozott, aki Budapest legnagyobb adóalanyait kutatta 1873-tól 1917-ig.¹ A vármegyék vonatkozásában Feiszt György és Kosján László nevét kell elsőként említeni, akik egy felvidéki és egy dunántúli régiót vontak vizsgálat alá. Erdélyre vonatkozóan Gyáni Gábor vetette fel a virilisjegyzékek vizsgálatának a lehetőségét a városok polgárságának az elemzésére, de névjegyzékalapú kutatást ő sem végzett.² A két erdélyi törvényhatósági jogú város esetében a későbbiekben már készült ilyen kutatás. Ferenczi Szilárd³ és László Lóránt⁴ vizsgálta meg Kolozsvár és Marosvásárhely virilisjegyzégeit. Legutóbb Nagy

* KARDA Kristóf (2002) mesterképzős hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Történeti Intézet, Kolozsvár, kardakristof@gmail.com

1 VÖRÖS Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Akadémiai, Bp., 1979.

2 GYÁNI Gábor: *A középosztály és a polgárság múltja különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre = Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Szerk. PÁL Judit–FLEISZ János. Pro-Print, Csíkszereda, 2001. 157–177.

3 FERENCZI Szilárd: *Adatok a kolozsvári virilizmus történetéből (1872–1917)*. Erdélyi Múzeum LXXII(2010). 1–2. sz. 17–29.

4 LÁSZLÓ Lóránt: *Marosvásárhely legnagyobb adófizetői 1881–1916 között*. Erdélyi Múzeum LXXII(2010). 1–2. sz. 30–41.

Botond Háromszék vármegyei virilisekről végzett alapos kutatást, tanulmánya képezi számomra a fő viszonyítási alapot.⁵

FORRÁSOK ÉS MÓDSZEREK

Kutatásomban a legnagyobb adófizetők, más néven a virilisek névjegyzékeit vizsgálok. E névsorokat évente állították össze, és a listán szereplők felvételt nyertek a vármegye törvényhatósági bizottságába (ők képezték a bizottság felét). A listák a Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Levéltárában találhatóak.⁶ Emellett a sajtóban talált jegyzékeket is használtam, melyek nagy része a *Csíki Lapokból*, a többi a *Székely Nemzetből*, a *Székelységből*, a *Csíki Hírlapból* és a *Gyergyó* című hetilapokból származik.

Nagy Botond módszereit igyekeztem követni, így én is megvizsgáltam minden évet (nem csak bizonyos mintaéveket) az 1887–1918 közötti időszakból. Az egyetlen kivételt 1895 jelenti, mert ez évből (akárcsak az 1887 előttiékről) mind a levéltári, mind a sajtóból származó adatok hiányoznak. A névjegyzékek feldolgozása során választóvonalat húztam a rendes tagok, illetve a pótagok között, utóbbiak jelen elemzésből kimaradtak.

A listák feldolgozása több szempontból is problematikus. Ideális helyzetben egy teljes adatsor tartalmazza az adózó személy nevét, lakhelyét, foglalkozását, illetve azt, hogy milyen módon (egy- vagy kétszeresen) fizette az adót. A kétszeres adófizetés egyben az illető oklevelének típusát is jelezte, mivel e kategóriába tartozók adóját kétszeresen állapították meg. A listák tartalma azonban nem egységes, névjegyzékenként változik az, hogy milyen adatcsoportok jelennek meg. Például a 31 névjegyzékből csak 17 tartalmazza a listán szereplő személyek foglalkozását. Majdnem minden listán szerepel azonban az, hogy az illetők kétszeres adóval kerültek-e fel a névsorra, és hogy milyen oklevéllel rendelkeztek. Emiatt az értelmiségi réteghez tartozó személyeket könnyebb beazonosítani. Jóval nehezebb azonban megállapítani a foglalkozásokat a birtokosok és kereskedők esetében, mivel sok esetben lehetetlen teljesen elkülöníteni a két foglalkozást. Van, aki egyik évben birtokosként szerepel, másik évben pedig kereskedőként. Főként az első években ugyanarra a személyre egy időben használhatták a birtokos és a kereskedő megnevezést is. Ilyen esetben aszerint

5 NAGY Botond: *Háromszék legkedveltebb adóalanyai 1871–1918 = Elitek Háromszéken a 19–20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői*. Szerk. NOVÁK Csaba Zoltán. Pro-Print, Csíkszereda, 2015. 125–176.

6 Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Hivatala (Arhivele Naționale Române, Serviciul Județean Harghita – a továbbiakban RNLtHMH), F. 7. Csík vármegye (Prefectura Județului Ciuc), Alispáni hivatal (Subprefect).

döntöttem, hogy az illető melyik csoportnál jelent meg többször. 1904 után e tekintetben javult a helyzet, hiszen a besorolásokat próbálták egyértelműbben elvégezni. Kolozsvár esetében is előfordultak olyan esetek, hogy egy-egy listán kereskedők, iparosok vagy más foglalkozásúak is háztulajdonosokként jelentek meg.⁷ Nyilvánvalóan, esetünkben is a földbirtokosi státusz előkelőbbnek számított, mint a kereskedői, ezért a módosabb, birtokokat is felvásárló kereskedők sok esetben inkább ezt kedvelték.

KÖZIGAZGATÁSI KERETEK

A kiegyezést követően Magyarország után Erdélyben is újjászervezték a törvényhatóságokat. A megyei vagy széki képviselő-testületek, az ún. törvényhatósági bizottságok fele arányban választott tagokból, fele arányban pedig a legnagyobb adófizetők-ből, azaz a virilizmusból kerültek ki. Ez volt a vármegye legfontosabb szerve. A virilizmus bevezetése megosztó intézkedés volt, mivel ellenkezett a képviseleti rendszerrel. A kormány szerint az ipar, a kereskedelem és az értelmiség képviselői csak így tudták magukat megfelelően képviseltetni, mivel például az értelmiségiek adóját kétszeresen számolták be. Az ellenzék szerint a virilizmus intézménye a demokrácia kibontakozását akadályozta.⁸

Az 1870. évi XLII. törvénycikk alapján bevezették a korszerű közép fokú közigazgatást. A vármegyék hármaskörrel rendelkeztek. Egyrészt bevezették az önkormányzatiság elvét, melynek értelmében a vármegyei törvényhatóság a belügyeiben önállóan intézkedhetett: szabályrendeleteket alkothatott, maga választhatta tisztségviselőit, és közvetlenül érintkezhetett a kormánnyal. A másik hatáskör az állami közigazgatás közvetítése volt, azaz a törvényhatóságok az országos állami struktúrát képezték le. A rendeletek és törvények végrehajtása a törvényhatóság feladata volt, ha valamilyen helyi érdeke ütközött a rendelet, akkor a testület tiltakozhatott ellene. Lényeges hatáskörnek számított továbbá az is, hogy a törvényhatóságok politikai jogokkal bírtak: országos ügyeket is megtárgyalhattak, és az ezekkel kapcsolatos álláspontjukat a kormánnyal közölhették.⁹

A kiegyezést követően pár évig megmaradtak még a történelmi székely székek, de hamarosan új területi közigazgatási rendszert vezettek be. 1876-ban a székely székeket felszámolták, és vármegyékké alakították. Székelyföldön négy vármegye jött létre:

7 FERENCZI: i. m. 19.

8 PÁL Judit: *A Székelyföld metamorfózisa = Székelyföld története*. III. Szerk. BÁRDI Nándor–PÁL Judit. MTA BTK–EME–HRM, Bp.–Kvár–Székelyudvarhely, 2016. 25.

9 BODINÉ BELIZNAI Kinga–FÖGLEIN Gizella–HORVÁTH Attila–MÁTHÉ Gábor–MEZEY Barna–RÉVÉSZ T. Mihály–STIPTA István: *A magyar polgári állam szervei = Magyar alkotmány-történet*. Szerk. MEZEY Barna. Osiris, Bp., 2003. 414–415.

Háromszék, Csík, Udvarhely és Maros-Torda. Csík vármegyében ment végbe az átalakulás a legegyszerűbben, mivel az új vármegye Csíkszékből és Csíkszeredából állt, tehát nem olvasztották össze más törvényhatóságokból származó részekkel.

CSÍK VÁRMEGYEI VIRILISEK

A törvényhatósági bizottságok létszámát úgy határozták meg, hogy minden 500 lakos után egy törvényhatósági tagot kellett állítani. Csík vármegyében 216 tagban határozták meg a törvényhatósági bizottság létszámát. Az 1886. évi XXI. törvény előírta a bizottság létszámának tízévenkénti felülvizsgálatát, azaz a népszámlálásokhoz való igazítását.¹⁰ Csík vármegyében az 1890. évi népszámlálás szerint 114 110-en laktak.¹¹ Ez szükségessé tette a bizottsági tagok számának növelését. Időközben azonban módosult az előírás, hiszen Szapáry Gyula belügyminiszter 1892. évi rendelete hatályon kívül helyezte az 1886-os törvény említett előírását, és az 1870. évi XLII. törvény előírásait hozta újra hatályba.¹² Ennek ellenére Csík vármegyében 1896-tól 234-re emelték a bizottsági tagok számát, utána viszont 1918-ig nem változtattak ezen. 1896-ig tehát 108, utána pedig a korszak végéig 117 virilis jelenik meg a névjegyzékeken.

A listákat a pénzügyigazgatóság állította össze, majd a megyei igazolóválasztmány ellenőrizte, és tette közzemlére a vármegyeházánál. A listákon szereplő személyek azok közé tartoztak, akik a legnagyobb összegű egyenes állami adót fizették, amely három fő elemből állt: földbirtok után fizetett adó, épített ingatlan utáni házaadó és jövedelemadó. Aki rendelkezett a megfelelő diplomával, a névjegyzék összeállítás előtt kérhette a kétszeres adó beszámítását, de akik elmulasztották ezt megtenni, elveszítették e jogukat.¹³ Ebben az időszakban az igazolóválasztmánynál fellebbezni lehetett a névsor ellen, ha valaki úgy vélte, hogy kihagyták őt a listából, vagy rosszul számították be az adóját. Példát is lehet találni olyan esetre, amikor egy kétszeres beszámításra jogosult személy nem jelentette be időben az igényét, és elveszítette e jogát. 1915-ben dr. Csedő András ügyvéd fellebbezett a lista ellen, de fellebbezését elutasította az igazolóválasztmány, mert nem jelentette be időben igényét a kétszeres adó beszámítására.¹⁴ Egy 1906-os jegyzőkönyv szerint is több személynek elutasították a fellebbezését, mert nem nyújtották be időben fellebbezéseiket.¹⁵ Van

¹⁰ NAGY: i. m. 2.

¹¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv*. II(1894). Új folyam. Athenaeum R. Társulat, Bp., 1895. 19.

¹² FERENCZI Szilárd: *Kolozsvár várospolitikája 1886–1918*. EME, Kvár, 2024. 87.

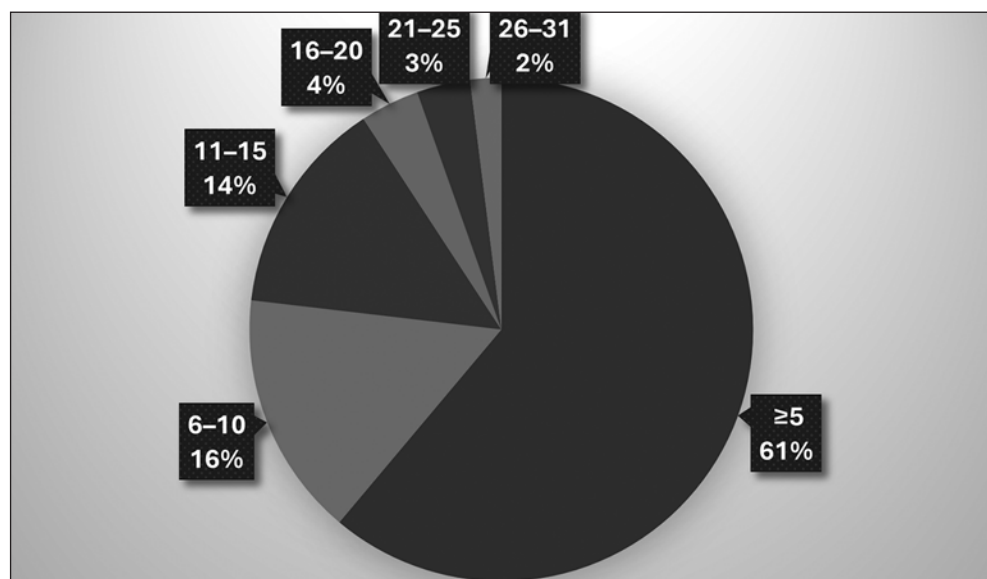
¹³ *Magyar Törvénytár* 1870: XLII., 22., 23., és 24. §.

¹⁴ RNLT-HMH. F. 7. 1915/304.

¹⁵ Uo. 1906/523.

példa sikeres fellebbezésre is. Karácsony Józsefnek 1915-ben elfogadták fellebbezését, mivel bizonyítani tudta, hogy mennyi adót fizetett, és hogy tanári oklevéllel rendelkezett.¹⁶

A listákon összesen 553 személy szerepel, ebből 338-an 5 vagy annál kevesebb alkalommal jelennek meg, amely a teljes összeg több mint felét, azaz 61%-ot tesz ki, 148-an pedig csak egyszer szerepelnek. Ezek a számok azt mutatják, hogy a listákon elég gyakran cserélődtek a szereplők, és sokan csak párszor jelentek meg. Vannak viszont olyanok, akik több alkalommal szerepelnek a listákon: 6–10 alkalommal 87, 11–15 alkalommal 77, 16–20 alkalommal 21, 21–25 alkalommal 19, míg 26–31 alkalommal 11 személy. Csak egy személy, Mikó Bálint szerepel mind a 31 alkalommal a listákon, ő 1882 és 1905 között Csík vármegye főispánja volt.¹⁷

1. ábra. A virilisek által fizetett adó összegének változása az egyes személyek előfordulásának gyakorisága szerint

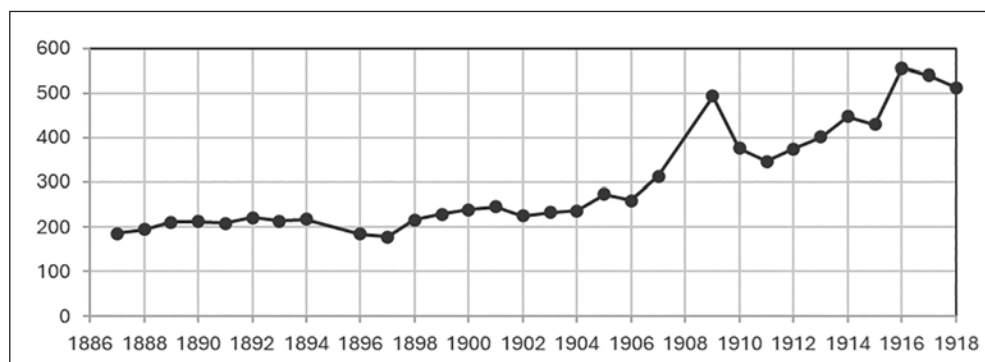
Az adóösszegeket vizsgálva megállapítható, hogy az évek során az adóátlagok alakulása növekedő tendenciát mutat. A legalacsonyabb átlagot 1897-ben találjuk 117 forintra, a legmagasabbat pedig 1916-ban 556 forintra.¹⁸ 1909-ben egy nagymérté-

¹⁶ Uo. 1915/304.

¹⁷ PÁL Judit: *Erdélyi főispánok a Tisza-éra végén (1890–91)*. I. Korunk XX(2009). 3. sz. 54–62.

¹⁸ Az összeget a korszak végéig, az összehasonlítás kedvéért, forintban adom meg: 1 forint = 2 korona.

kü emelkedés figyelhető meg, amely részben annak is köszönhető, hogy 1909-ben az egy személy által befizetett adó összege a második legnagyobb volt a vizsgált időszakban. Idősebb Márton Lajos gyergyószentmiklósi birtokos ekkor 9569 forint adóval vezette a listát. Érdekes megjegyezni, hogy Márton Lajos 1908-ban 15 848 forint adót fizetett be, amely a vizsgált évek közül a legnagyobb összeg.¹⁹ Az adóátlagok a vizsgált időszakban 117 és 556 forint között mozogtak.²⁰ A listára eleinte 100 forint körüli adóval is fel lehetett kerülni, de 1912-től már 200 forint körüli adó szükségeltetett. Valójában ez évenként változott, és az idő múlásával az összeg egyre nőtt. Az ingadozást jól szemlélteti az alábbi ábra. 1887-ben az első vizsgált listára 96 forinttal került fel a legutolsó személy, míg 1903-ban 76 forinttal, ami a vizsgált évek közül a legkisebb összeg.

2. ábra. Adóátlagok alakulása 1887–1918 között

Érdemes megfigyelni a Mélik család adózását: idősebb Mélik István 1887-től 1896-os haláláig, a fia, ifjabb Mélik István pedig tizenkét éven keresztül vezette a listákat. Az örmény származású Mélik családot jól ismerték Csík vármegyében. 1771-ben jelent meg először Gyergyószentmiklóson, de Mélik István és Kopacz Mária az 1800-as évek elején már Gyergyóremetén laktak. Kereskedelmi tevékenységüknek és jól működő kocsmájuknak köszönhetően jelentős vagyont halmoztak fel, melyet az utód, idősebb Mélik István (1827–1896) és felesége, Lázár Matild tovább gyarapított. Ők pénz- és állatkolcsönzéssel, valamint élőállat-kereskedéssel foglal-

19 Az 1908-as évből csak olyan listát találtam, amelyen nem szerepel az adóösszeg, csupán a személyek nevei és lakhelyei, viszont a *Gyergyó* nevű hetilapban leközölték, hogy az első és utolsó tag mennyi adóval szerepel. Gyergyó VII(1907). 39. sz. (szept. 29.) 3.

20 A számításokban a kétszeresen számított adóösszegek is szerepelnek.

koztak.²¹ Az 1897-es *Gazdacímár* szerint id. Mélik István összesen 1496 hold földet birtokolt.²² Területeik kiterjedtek Borszék, Tölgyes és Bélbor térségére is.

Endes Miklós szerint az arányosítás előtt a fakereskedelemmel idegen származású, szász és zsidó kereskedők foglalkoztak. A helyi, Csík vármegyei emberek közül kevesen voltak érdekeltek az erdőkitermelésben. Kivételnek számít a gyergyóremetei, faáruval foglalkozó, a Mélik és a remetei székely Puskás családok által közösen létrehozott „*Mélik István és Társa*” *Részvénytársaság*, amelynek fő tevékenysége a tutajozás és fával való kereskedelem volt. A kereskedelmet más megyék területére is kiterjesztették, tutajaik a Marostól egészen Aradig úsztak. A cég egész Erdély területén nagy tekintéllyel rendelkezett.²³

A székelyföldi fakereskedők száma az arányosítás után növekedett. A vármegye egyik legnagyobb, a több ezer holdas gyergyószentmiklósi közbirtokosság erdejének kitermelésében és fakereskedelmében több gyergyói székely és örmény személy játszott szerepet. Ők a legnagyobb adófizetők között is megjelennek, mint például Márton Lajos, Pál József, Madaras Albert, Vákár Lukács és Stein Elek.²⁴

Foglalkozás

Négy csoportba soroltam a listákon megjelenő személyeket: földbirtokos, üzleti nyereségből élő személy, értelmiségi és hivatalnok.

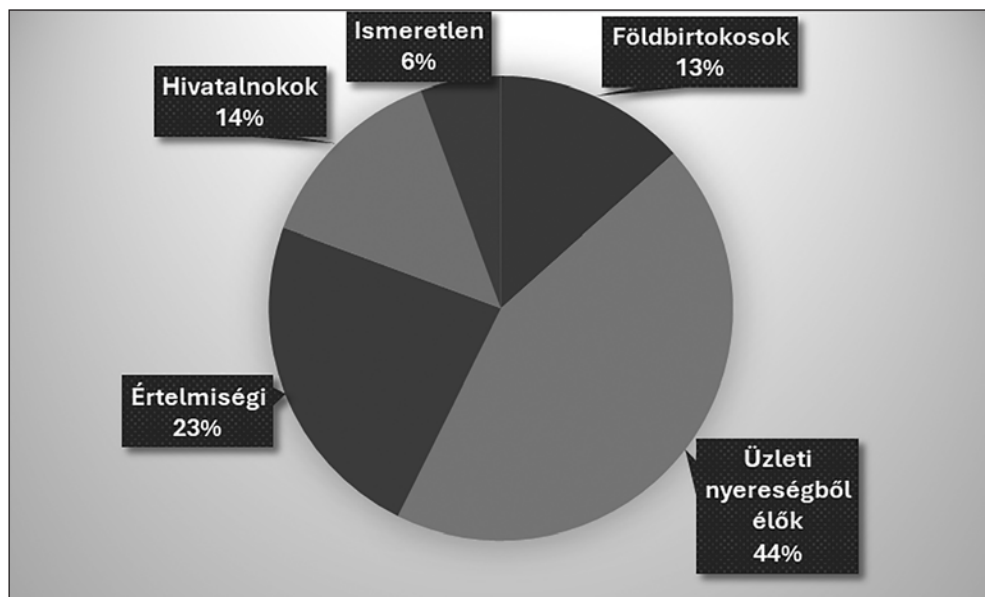
Azok közül, akiknek adóját kétszeresen számították be, a legtöbb, azaz 70 személy ügyvédi oklevéllel rendelkezett. Őket követi a bírói végzettséggel rendelkező 32 személy, majd egy személlyel lemaradva következnek a lelkészek. Rajtuk kívül megjelenik 21 orvos, 13 tanár, 9 gyógyszerész, 3-3 mérnök és erdész, továbbá 5 iparkamarai tag. A kétszeres adóval beszámított tagok száma jelentős mértékben növekedett a vizsgált periódus idején. Míg 1889-ben 34 személynek számolták kétszeresen az adóját, addig 1914-ben már 70 személynek, ami azt jelenti, hogy a lista 60%-át a valamilyen oklevéllel rendelkező személyek alkották. A diplomával rendelkezőket két csoportba sorolhatjuk: az értelmiségiek és a hivatalnokok, akik szintén oklevéllel rendelkeztek.

21 LACZKÓ-SZENTMIKLÓSI Endre: *A Mélik család*. 2016. <https://www.gyergyoremete.info/altalanos-informaciok/leiras/a-melik-csalad.html> (utolsó megtekintés: 2025. 06. 14.)

22 *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. II. *Gazdacímár (1897)*. Pesti Könyvnyomda-RT, Bp., 1897. 118–119.

23 ENDES Miklós: *Csík-, Gyergyó-, Kászon-Székek (Csík Megye) földjének és népének története 1918-ig*. Akadémiai, Bp., 1994. 416.

24 Uo. 417.

3. ábra. A virilisek foglalkozás szerinti százalékos megoszlása

A teljes listán legnagyobb arányban az üzleti nyereségből élők szerepelnek, 44%-kal (243 személy). Fontos viszont megjegyezni, hogy bár kereskedőként szerepelnek, ők is rendelkezhetek jelentős földbirtokkal. Erre enged egyébként következtetni a „birtokos és kereskedő” besorolás is. A kereskedők teszik ki e csoport legnagyobb részét. A listákon az a tendencia is megfigyelhető, hogy minden üzleti tevékenységgel foglalkozó személyt kereskedőnek írnak. Mellettük viszont beazonosítható 11 vendéglős, 9 mézárós és 4 szeszgyáros vagy sörfőzéssel foglalkozó személy is. Az üzleti nyereségből élők egy része idegen származású volt. A Csík vármegyében letelepedett iparosok jelentős része például Székelyföldön kívülről érkezett. A bajorországi Leicht János 1865-ben intézett letelepedési kérést a csíkszeredai tanácshoz, amelyet el is fogadtak. Szappankészítő és gyertyaöntő mester volt, és a legnagyobb adófizetők listáin is feltűnik.²⁵ A vendéglősök között is megjelennek idegenek. Hutter Pál 1884-ben érkezett Csehországból, szintén Csíkszeredában vásárolt ingatlant, és ott hozta létre a *Hutter* vendéglőt és kávéházat.²⁶ Mások Erdély vagy Magyarország más régióiból érkeztek a vármegyébe. Helwig G. János szász pékmester például 1889-ben

²⁵ VOFKORI György: *Csíkszereda és Csíksomlyó képes története*. Typografia, Békéscsaba, 2007. 29.

²⁶ Uo. 120.

költözött Segesvárról Csíkszeredába, 1890-ben pedig megvette és felújította a csíkszeredai fürdőt.²⁷

A földbirtokosok csak 13%-kal (74 személy) képviseltetik magukat. Azok a személyek kerültek ebbe a csoportba, akikről meg lehetett állapítani, hogy fő jövedelmük a földbirtokból származott. A korai években nagyobb számban mutatható ki a jelenlétük, de idővel ez csökkenő tendenciát mutat.

Az értelmiségi csoport 23%-ot tesz ki (129 személy). Idesoroltam az ügyvédeket, orvosokat, gyógyszerészeket, mérnököket, lelkészeket és tanárokat. A listán lévőknek kétszeresen számították be az adóját. Az évek múlásával e csoport tagjainak számában egyértelmű növekedés mutatható ki, kezdeti számuk a korszak vége felé megduplázódik. Amíg 1887-ben 21 személy, addig 1917-ben már 54 személy jelenik meg. A csoport legnagyobb részét az 54 ügyvéd teszi ki, akiket 31 egyházi személy követ, közülük egy református lelkész, a többi, a vármegye felekezet szerinti összetétele arányával egyezően, katolikus. Őket a 21 orvos követi, akik között volt járásorvos, körorvos, főorvos, városi orvos, fürdőorvos és állatorvos. A listán 13 tanár is felbukkan, közülük 4 iskolaigazgató. Ezenkívül 9 gyógyszerész és 3 mérnök is megjelenik a névsorokban.

Az utolsó csoportot 76 hivatalnok alkotja, akik 14%-ot tesznek ki. Idekerültek a különböző tisztviselők, bírók, jegyzők, vármegyei és városi hivatalnokok. Számuk 10–17 között mozog, és nem mutatható ki jelentős növekedés az évek során. Az igazságszolgáltatásban dolgozók közül legtöbben törvényszéki bírók vagy elnökök voltak (15 személy), de találunk még járásbírókat (8) és ügyészeket (3) is. A közigazgatási hivatalnokok képviselői közül megjelennek vármegyei jegyzők és aljegyzők (3), körjegyzők és községi jegyzők (3), alispánok (3), szolgabírók (3) és árvászéki ülnökök (2). A további foglalkozások között van királyi közjegyző (7), polgármester (3), postamester (2), és megjelenik négy főispán is. Idesoroltam az országgyűlési képviselőket is, bár őket nem tartom a hivatalnoki réteg képviselőinek. A listákon 5 képviselő is beazonosítható.

Lakhely

A legtöbb listán szereplő személy Csíkszereda és Gyergyószentmiklós városából származik. Csíkszeredai lakhellyel 139 személy szerepel, míg gyergyószentmiklósival 106 személy. Csíkszereda város Csík vármegye központja, és 1907-ig a vármegye egyetlen rendezett tanácsú városa volt. Első helye azért is jelentős, mert még 1910-ben is csak 3701 lakossal rendelkezett.²⁸ Ez is mutatja megyeszékhely funkciójának jelentőségét. Ha a két említett város lakóin kívül a többi személyt járások szerint

²⁷ Uo. 97.

²⁸ *Magyar Statisztikai Évkönyv*. XVIII(1910, új folyam). Athenaeum R. Társulat, Bp., 1911. 13.

felosztjuk, a következő kép rajzolódik ki: a legtöbben, azaz 105-en a Felcsíki járásban laktak, utána következik a Gyergyószentmiklósi járás 90 személlyel, majd a Kászon-Alcsíki járás 60 személlyel, és végül a Gyergyótölgyesi járás 44 személlyel. A Felcsíki járásból Szépvíz lakosai szerepelnek a legtöbben, 33-an. Ez nem meglepő, ha tudjuk, hogy Szépvíz jelentős örmény központ volt.²⁹ A második helyen Várdotfalva jelenik meg 10 személlyel. A Kászon-Alcsíki járásban a leggyakrabban megjelenő személyek Szentimre és Szentmárton lakói 10-10 személlyel. A Gyergyószentmiklósi járásban Ditróból jelenik meg a legtöbb személy (24), a Gyergyótölgyesi járásban pedig Tölgyes lakói szerepelnek a legtöbben (30).

A listákon tehát Csíkszeredából és környékéről több ember szerepel, mint Gyergyószentmiklósról és környékéről, viszont érdekes, hogy az első helyeket majdnem mindig Gyergyóból származó személyek dominálják. Minthogy a virilislistákon szereplők legnagyobb része Csík vármegye két városából, Csíkszeredából és Gyergyószentmiklósról került ki, fontosnak tartom a két város összehasonlítását. Az 1887–1918 közötti időszakban a csíkszeredai és gyergyószentmiklósi lakosok adóátlagait összehasonlítva megállapítható, hogy a gyergyószentmiklósi virilisek nagyobb adóösszegeket fizettek, mint a csíkszeredaiak. A korszakban Csíkszereda hiába volt megyeközpont, Gyergyószentmiklós lakosság szerint nagyobb település volt, bár városi rangra csak 1907-ben emelték.³⁰

A két város foglalkozási csoportjai az általános trendbe illeszkednek, a legtöbben az üzleti nyereségből élők közül kerülnek ki, majd utánuk az értelmiségiek, a hivatalnokok és a földbirtokosok csoportjai következnek. Minthogy a vármegye két városáról beszélünk, nem véletlen, hogy az értelmiségiek csoportja nagyobb arányban van jelen, mint az általános vármegyei összkép esetén. Leginkább Csíkszereda megyeközpont-funkciója tűnik ki, mivel nagyobb számban jelennek meg a hivatalnokok (Csíkszeredában 37, Gyergyószentmiklóson 11). Az etnikai megoszlás alapján Gyergyószentmiklóson egyértelműen jelentős örmény jelenlét mutatható ki (40 örmény etnikumú személy), míg Csíkszeredában kisebb számban találhatók örmények (16 személy). Zsidó etnikumú személyek viszonylag kevesen vannak mindkét városban, Csíkszeredában 7 és Gyergyószentmiklóson 2 személy mutatható ki.

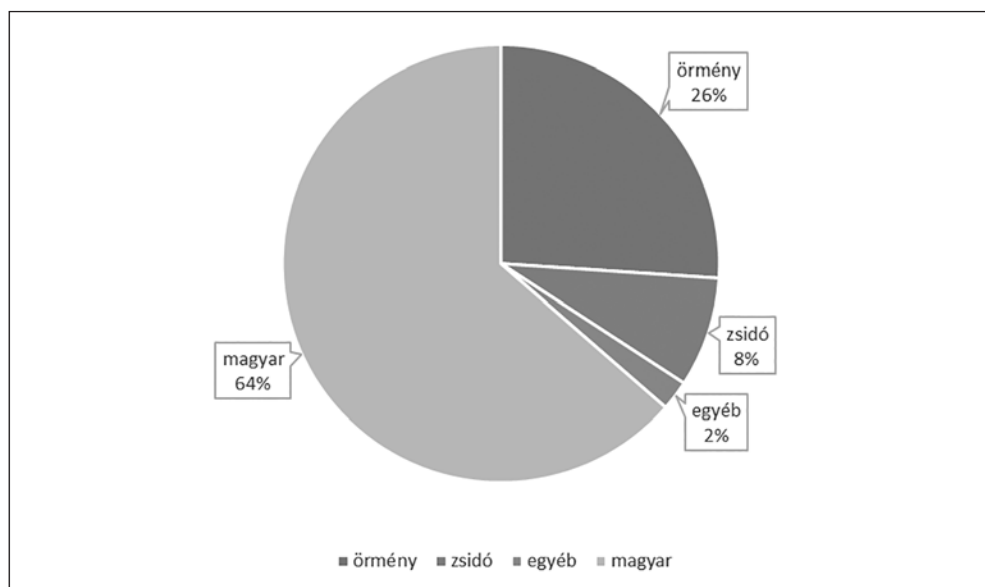
29 Noha Szépvíz később külön járást alkotott, most mégis a Felcsíki járáshoz soroltam, mivel a korszak nagy részében odatartozott.

30 1910-ben Gyergyó lakossága 8895 lakos, míg Csíkszeredáé 3517. *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. Magyar Statisztikai Közlemények XLII. Az Athenaeum irodalmi és nyomdai r.-társulat, Bp., 1912. 853.

Etnikum

A vizsgált listákon megjelenő nevek alapján sok esetben meg lehet állapítani vagy legalábbis megbecsülni az egyes személyek etnikumát. Jelentős számú örmény származású személy jelenik meg a listákon, de zsidó kereskedők is feltűnnek.³¹

Azt is hangsúlyozni kell, hogy csupán a nevek alapján több okból kifolyólag is kérdéses lehet egy személy etnikumának a megállapítása. Például a Lázár családnévvel rendelkezők között egyaránt voltak magyar főnemesek (gróf Lázár család), örmények és székelyek is. Gróf Lázár Miklós például főnemes volt, Lázár Kajetán viszont, nagy valószínűséggel, örmény. Sok név meglehetősen biztonsággal tájékoztatott viselőjének örmény vagy zsidó származásáról. A szépvízi és a gyergyói örmény családokról több olyan tanulmány létezik, amelyek biztos fogódzót nyújtanak az egyes személyek beazonosításához.

4. ábra. Csík vármegye viriliseinek etnikum szerinti megoszlása 1887–1918 között

31 Előre szeretném bocsátani, hogy a besorolás a személyek származására és nem a nemzeti identitására vonatkozik. Utóbbit egyrészt nem is tudjuk megállapítani, másrészt az örmény származásúak a dualizmus idején jórészt már magyar anyanyelvűek voltak, és bár őrizték külön származástudatukat, a magyar nemzet részének tartották magukat. Ez részben a zsidó származású személyekről is elmondható. PÁL Judit: *Armenian Image – Armenian Identity – Assimilation of the Transylvanian Armenians in the 18th and 19th Centuries = Integrating Minorities: Traditional Communities and Modernization*. Eds. Agnieszka BARSZCZEWSKA–Lehel PETI. The Romanian Institute for Research on National Minorities–Kriterion, Cluj-Napoca, 2011. 13–32.

A vizsgált listákon 141 személyről valószínűsíthető, hogy örmény, és 44 személyről, hogy zsidó származású. Két személyről mondható el biztosan, hogy román etnikumú, és öt személyről, hogy szász. Találni olyan személyeket is, akik külföldről, például cseh és német területekről származnak, de vannak olyan nevek is, amelyek viselőiről biztosan nem állapítható meg származásuk. A magyarok száma így 347-re tehető, de lehetnek köztük más etnikumúak is, beazonosításukhoz azonban elmélyült kutatásokra lenne szükség.

Az örmények súlya a listákon jelentős, hiszen a vármegye gazdasági életében betöltött szerepük is megkérdőjelezhetetlen. Gyergyószentmiklóson és Szépvízen telepedtek meg nagy számban. A listán szereplők közül a legtöbben Gyergyószentmiklósról származnak (40), utána következik a Gyergyószentmiklósi járás (36), majd a Felcsíki járás (35, ebből 22 csak Szépvíztől). A leggyakrabban előforduló személyek között több örmény etnikumú személy is kimutatható. Már volt szó a Mélik családról, amely az egyik legjelentősebb örmény család, és melynek tagjai közül az idősebb és az ifjabb Mélik István összesen 29 alkalommal szerepelt. Szintén a leggyakrabban szereplő örmények közé tartozik Ávéd János gyergyóalfalusi kereskedő, aki 29 alkalommal, és a csíkrákosi Mánya Kristóf örmény kereskedő, aki 27 alkalommal szerepel a listákon. Az örmények nemcsak a kereskedőszakmában jeleskedtek, hanem az értelmiségi pályán is. Ezt példázza dr. Fejér Antal esete is, aki szépvízi örmény családban született, jogi tanulmányokat végzett, majd Csíkszeredában nyitott ügyvédi irodát. Ügyvédi pályafutása mellett a felcsíki választókerület országgyűlési képviselője is volt.³²

A legtöbb zsidó a Gyergyótölgyesi járásból került fel a listára, az összes zsidó etnikumú személy 68%-a. A legtöbben (13 személy) éppen Gyergyótölgyesről valók. Egyben ez volt a vármegye legelső települése, ahol a zsidók megtelepedtek. 1913-ig itt működött a vármegye egyetlen anyahitközsége, és egyes adatok szerint a település már 1840-től zsinagógával rendelkezett. 1890-ben a településen 279 zsidót tartottak nyilván, amely a teljes lakosság 10,2%-át tette ki. Többségük Moldvából jött, de az üzleti, főként a fakitermelés által kínált lehetőségeket látva, Bukovinából és Erdély egész területéről is érkeztek.³³ Érvényesülni azonban már nehezebben tudtak, mivel a fakeskedelem sokáig az örmények kezében volt.³⁴ A zsidók közül legtöbbször a főként fakeskedelemben érdekelt, hollói Smilovics Zélig fordul elő, akinek cége a *Smilovics Zélig és társai Domokvölgyi erdő kihasználási társaság* néven volt beje-

32 SZABÓ Katalin: *Visszajátszás*. Státus, Csíkszereda, 2000. 132–134.

33 TIBORI SZABÓ Zoltán: *Gyergyószentmiklós = Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Szerk. Randolph L. BRAHAM. Park Könyvkiadó–Koinónia, Bp.–Kvár, 2008. 120.

34 KOVÁCS Szabolcs: *Zsidók Székelyföldön*. Erdélyi Krónika. Online: <https://erdelyikronika.net/2024/01/21/zsidok-szekelyfoldon/> (utolsó megtekintés: 2024.04.10)

gyezve Gyergyóhollón.³⁵ Neve a listákon 19 alkalommal fordul elő. Más zsidó kereskedők is többször megjelennek, mint például a tölgyesi Heim kereskedőcsaládból Heim Ábrahám tizenkétszer és Heim Simon nyolcszor.

A VIRILISEK ELITCSOPORTJA: GYAKRAN ELŐFORDULÓ SZEMÉLYEK

A legnagyobb adófizetők elitjének az első tíz legtöbbet adózó személyt tekintem. Mindegyik év tíz legnagyobb adófizetőjét megvizsgálva, megállapítható, hogy vannak személyek, akik az évek során nagyrészt stabilan megmaradnak e csoportban, viszont vannak olyanok is, akiknek az évek során nagy mértékben változott az adóösszegük. A legnagyobb és legkisebb adófizetők befizetett adóösszegei között jelentős különbség van. A virilisek átlagban 500 forinttól indulva 1000–2000 forintig terjedő adóösszegeket fizettek. A legkisebb adófizetők átlagosan 100–200 forint körüli adót fizettek.

A vizsgált 31 év alatt a legtöbben az üzleti nyereségből élők közül jelennek meg (183 személy) a legnagyobb adófizetők között, az értelmiségi és hivatalnoki kategóriáknál egyforma számban fordulnak elő (46–46 személy), míg legkevesebben a földbirtokosok képviseltetik magukat (34 személy). A tíz legkevesebb adót fizetőknél ugyanaz a foglalkozási csoportok rangsora, viszont itt az üzleti nyereségből élők száma kevesebb, csak 43%-ot tesz ki (szemben a legnagyobb adófizetőknél, ahol 59%-ot), és nagyobb az értelmiségiek csoportjába tartozók száma.

A legnagyobb adófizetők között összesen 127-szer jelenik meg örmény etnikumú és 28-szor zsidó etnikumú személy. Ez konkrétan 44 örmény és 12 zsidó etnikumú személyt jelent, akik többször is szerepelnek. Az örmény jelenlétben nagy szerepet játszik a már említett Mélik család, akik pár év kivételével stabilan benne vannak a 10 legtöbb adót fizetők között. Az 1901-es évben szerepel a legtöbb örmény etnikumú személy a legnagyobb adófizetők között (10 személyből 7). Más években is jelentős arányban szerepelnek, négy olyan év is van (1894, 1897, 1899, 1907), ahol mind a négy listán hat örmény személy is megtalálható. A legkisebb adófizetőknél valamennyivel kevesebb örmény (84) és zsidó (9) etnikumú személy szerepel.

Mint említettem, van néhány olyan személy, akik hosszú időn keresztül folyamatosan a virilislistákon vannak. Közülük az első helyen a zsögödi Mikó Bálint (1840–1919) áll, aki 1882–1905 között Csík vármegye főispánja volt. A listákon a második leggyakoribb szereplő id. Gál József csíkszeredai kereskedő, aki a *Csíkszeredai Takarékpénztár* igazgatója volt több éven keresztül. A harmadik leggyakrabban

35 *Központi Értesítő* XLII(1917). 102. sz. 2213.

szereplő személy az örmény származású Ávéd János gyergyóalfalusi kereskedő, aki 29-szer szerepel a listákon. Majd következik a csíkszeredai Gözsy Árpád gyógyszerész, az ötödik leggyakrabban szereplő személy a csíkszeredai Élthes Zsigmond, aki törvényszéki bíróként tevékenykedett. Gyakran megjelenik még a csíksomlyói Tivai Nagy Imre iskolaigazgató, tanár, gazdasági szakember és szerkesztő, a csíksomlyói dr. Bocskor Béla tisztii ügyész, valamint a csíkszentmártoni Becze Antal alispán is.

KÖVETKEZTETÉSEK

Kutatásom lényegében betekintést nyújt a Csík vármegyei gazdasági és politikai elit összetételébe. Csík vármegyében az átlagadóösszegek 1887–1918 között 117 és 556 forint között mozogtak, amely az országos átlag alatti szintet jelent. Ez a jelenség általánosan a Székelyföld gazdasági lemaradásával magyarázható, de Csík még Székelyföldön belül is a legfejletlenebb vármegye volt. Ez akkor is megmutatkozik, ha a minimális és az átlagos adóösszeget összehasonlítjuk Háromszék vármegye hasonló mutatóival.

A listán szereplő személyek gyakran cserélődnek, nagy részük csak egy-két alkalommal jelenik meg, de vannak gyakran előforduló személyek is, akik jelentős szerepet tölthettek be a vármegye gazdasági, társadalmi és politikai életében. Figyelemre méltó, hogy a listákon a legtöbbször az üzleti nyereségből élő személyek kapnak helyet. Véleményem szerint ez a Székelyföldre jellemző kisbirtokosság jelenlétével magyarázható. Itt nem alakultak ki nagy földbirtokok, tehát a legnagyobb adófizetők általában a kereskedők és a kisszámú vállalkozó közül kerültek ki. Ezzel összefüggésben a vármegye gazdasági életében és a legnagyobb adófizetők között jelentős szerepet játszottak az örmény és a zsidó származású személyek. Ez abban is meglátszik, hogy éveken keresztül az örmény származású Mélik család vezette a listákat. Megfigyelhető azonban, hogy a diplomások száma – akiknek adóját kétszeresen számították be – a korszak végéig folyamatosan növekedett.

A lakóhelyek szerinti előfordulásukat figyelve megállapítható, hogy kiemelt szerepe volt a megyeközpontnak, Csíkszeredának. A korszak alatt a település jelentős fejlődésen ment keresztül, mely folyamatban nagy szerepet játszottak a listákon is szereplő csíkszeredai értelmiségi és üzleti haszonból élő személyek. A megyeközpont szerepét az is mutatja, hogy itt a hivatalnokok is nagyobb számban voltak jelen, mint máshol. A vármegye településeinek hierarchiájából még Gyergyószentmiklós emelkedik ki, amely örmény lakosságának köszönhetően már azelőtt jelentős szerepet játszott a térségben, hogy 1907-ben hivatalosan is városi rangra emelték volna. Lakói fizették a legnagyobb adómennyiségeket, legtöbbször még a megyeközponti adóösszegeit is meghaladva, így gyakran a listák elején szerepeltek. A legnagyobb össze-

geket adózó személyek között jelentős az örmények szerepe, a legkisebb adófizetők-nél pedig nagy számban szerepelnek az értelmiségiek köréből származó személyek.

THE HIGHEST TAXPAYERS OF CSÍK COUNTY BETWEEN 1887 AND 1918

Keywords: *highest taxpayers; virilism; local elite; administration; Csík County*

The paper focuses on the analysis of the largest taxpayers, also known as virilists, in Csík County between 1887 and 1918. These top taxpayers constituted not only the economic, but also the social elite, playing a significant role in the economic, social, and political life of the county. The aim of the study is to map this elite group within Csík County. The most important sources of the research are the registers of the largest taxpayers. These lists were compiled annually, and those included were admitted to the county's municipal committee, forming half of its membership. Although several studies have addressed the topic of major taxpayers in general, Csík County remained, until recently, a largely unexplored area.

CEI MAI MARI CONTRIBUABILI AI COMITATULUI CIUC ÎNTRE ANII 1887 ȘI 1918

Cuvinte-cheie: *cei mai mari contribuabili; virilism; elita locală; administrație; comitatul Ciuc*

Concluziile lucrării de față se bazează pe analiza celor mai mari contribuabili, cunoscuți și sub denumirea de viriliști, din comitatul Ciuc în perioada 1887–1918. Aceștia formau atât elita economică, cât și cea socială a comitatului, având un rol semnificativ în viața economică, socială și politică din regiune. Izvoarele cele mai importante ale cercetării sunt listele celor mai mari contribuabili. Aceste liste erau întocmite anual, iar cei de pe listă erau admiși în comitetul municipal (ei constituiau jumătate din comitet). Scopul cercetării mele este cartografierea acestui grup elitist din comitatul Ciuc, deoarece cu toate că există deja lucrări despre marii contribuabili în general, comitatul Ciuc a rămas până acum un teritoriu puțin explorat.

FERENCZI SZILÁRD*

POLGÁRMESTEREK A DUALIZMUSKORI ERDÉLYBEN**

– részleges kutatási beszámoló –

Kulcsszavak: *dualizmus; városok; polgármesterek; várospolitikai; prozopográfia*

Az erdélyi, bánsági és partiumi, avagy egykor a Magyar Királysághoz, de immár Romániához tartozó városok dualizmuskori polgármestereiről és általában a három térség helyi politikai szereplőiről pillanatnyilag kevés kutatási eredmény áll rendelkezésre, jóllehet a személyek egyenként és együtt is megérdemelnék mind a történetírás, mind az emlékezet őrzésében érdekelt közösségek figyelmét. A kutatás ötletét a doktori disszertációm (*Kolozsvár várospolitikája 1890–1918*, védés: 2018) írásának során feltárt kolozsvári folyamatok adták, mivel itt a polgármesteri mandátumok nagyban meghatározták a városfejlesztési folyamatokat. Nem annyira a polgármesterek személye volt döntően lényeges, hiszen nem a dualizmuskori várospolitikai mindenki másnál erősebb személyiségei ők, hanem az általuk diktált döntéshozatali tempó és a kor igényeire adott településfejlesztési válaszok, valamint az önkormányzat szervezeti újításai esnek nagyrészt egybe a mandátumaikat megőrizni tudó, esetlegesen azokat meghosszabbítani is képes polgármesterek hivatali idejével. A mandátumhosszabbításhoz elsősorban a döntéshozatali testület konszenzusára volt szükség, mivel a polgármestereket nem a választójoggal rendelkező polgárság, hanem a képviselő-testület választotta.

A 2023-ban indított és több évre tervezett kutatás¹ célja egyrészt a dualizmus korában városi ranggal rendelkező települések, valamint a polgármesterek azonosítása, illetve mandátumaik időtartamának meghatározása, másrészt csoportos életrajz (prozopográfia) készítése a polgármesterekről, legvégül pedig a mandátumszerzés és -vesztés várospolitikai folyamatainak feltárása.

* FERENCZI Szilárd (1977), PhD, történész, az Iskola Alapítvány tudományos munkatársa és a BBTE társult oktatója, a <https://digiteka.ro> projektfelelőse, Kolozsvár, szilard.ferenczi@gmail.com

** A kutatást és a tanulmány elkészítését a Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem STAR-UBB kutatási ösztöndíja támogatja, szerződés száma: 32872/2023.06.20.

1 Címe: *Az urbanizáció politikai főszereplői. Erdélyi, bánsági és partiumi polgármesterek a dualizmusban*; támogatja a Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem és az MTA Domus-ösztöndíjprogram.

A magyar történetírás szemszögéből tekintve a kutatás leginkább kikezdhető módszertani eleme a földrajzi behatárolás, amely a mai állapotot véve figyelembe a korszakban még a Magyar Királysághoz, de ma már Romániához tartozó régiók és térségtörédek városait emeli be, és nem az egykoron létezett földrajzi egységekre vagy fejlettségi régiókra szűkít. Mindazonáltal, mivel a kutatás során nem a települések fejlődésére kívánok rátekinteni történelmi hagyományaik, a gazdasági adottságok és lehetőségek, a vidéki fejlesztési programok, a nemzetiségi arányok, az országos politikai trendek irányt szabó kényszereinek körülményei között, tehát nem az összemérés-összevetés módszertanát gyakorlom, hanem csupán a belül végbement politikai változásokat vizsgálom (hivatkozással az országos folyamatokra és fordulatokra), ezért a kutatás majdani végeredményét inkább minimonográfiák gyűjteményeként határozom meg, amelynek létjogát a romániai magyar történetírás egyik nagy tartozásának lerovásával indoklom.

A beszámoló második felében a kutatás kezdeti szakaszának a történelmi Erdélyre leszőkített eredményeit vázolom, amelynek részét képezi a korszakban városi ranggal rendelkező települések azonosítása, a kezdetleges polgármesterlajstrom, amelyben idővel a mandátumok idejét is pontosabban behatárolom, valamint a kutatásnak e szakaszában a mindössze néhány szempontot érvényesítő vázlatos prozopográfia. Ez utóbbiban vizsgálom, hogy a polgármesterek milyen tisztséget töltöttek be megválasztásuk előtt, illetve, hogy az 1883-as törvényt megelőzően mi volt az első polgármesterek korábbi foglalkozása vagy tisztsége, hány polgármester szerzett országgyűlési képviselői mandátumot a városvezetői tisztség előtt és után, kik töltöttek be polgármesteri tisztséget több városban, kik voltak pártvezérek is, hány ellen indítottak fegyelmi eljárást, stb. A részleges beszámoló értelemszerűen nem képez jelen állapotában hivatkozási alapot, mindössze felvázolja egy hosszabb kifutású kutatás lehetőségeit, ezért a végső adatok rögzítéséig a szaktársak türelmét kérem.

Mintegy 53, ezen belül Erdélyben 40, a korszak valamely szakaszában városi ranggal rendelkező település polgármestereiről gyűjtöm az adatokat, ami a dualizmus 51 éve alatt együttesen 250–280 személyt jelent.

Előzetesen megállapítható, hogy a három régió polgármesterei nem egyforma intenzitással és minden esetben a személyi befolyás nem feltétlenül markáns érvényesítésével vettek részt a várospolitikában, ezt a település történelmi, gazdasági és politikai-önkormányzati hagyományai is meghatározhatták. Ahol a város közéletére lehetővé tette, fellépett egy erősebb vagy közmegegyezésnek örvendő személyiség, és megbízását hosszú ideig megtartva, jelentősen befolyásolta a várospolitikát és városigazgatást (Marosvásárhelyen Bernády György, Temesváron Telbisz Károly, Aradon Salacz Gyula, Nagyváradon Rimler Károly, Vajdahunyadon Danila György és mások). A többiek passzívabban vagy a közmegegyezés alapján a tanáccsal és a képviselő-testülettel egyhangúlag valósították meg a települések relatív felzárkóztatását, eltérő hatásokkal. Mindannyian tanácselnöki tisztségben, tehát a döntéshozatal első

vonalaiban gyakoroltak hatást a várospolitikára, és a korszak szűkre szabott, de mégiscsak demokratikus döntéshozatali mechanizmusai gondoskodtak róla, hogy az esetlegesen jelentkező, túlzott személyes érdekérvényesítés ne kösse a városfejlődés kerekét. Ugyan még nem rendelkezünk elég adattal, de mivel a képviselő-testület választotta a polgármestert, gyaníthatóan a politikai konszenzus és a helyi szintű presztízs párosításában mandátumhoz jutott személyek legalább egyharmadáról biztosan kijelenthető, hogy döntő befolyással bírtak a városok fejlődésére Erdélyben, a Bánságban és a Partiumban az 1867–1918-as időszak során (az arányt a kolozsvári viszonyok kiterjesztésével hihetőnek értékelem, ahol a 12 polgármesterből 4-re érvényes a közjó és a hatékony városfejlesztés iránti elkötelezettség: Simon Elek, 1874–1880; Haller Károly, 1884–1886; Albach Géza, 1886–1898; Szvacsina Géza, 1898–1913).

A politikai berendezkedés és az emberi munkaképesség, a véges kor, a személyenként eltérő kitartás természetéből fakadóan mandátumaik sem voltak egyformán hosszán tartóak, sem közel egyformán gyümölcsözőek, a kor kihívásaira és a polgárság igényeire eltérő válaszokat adtak azzal, amit a képviselő-testülettel egyetértésben a városfejlesztés során támogattak és véghez vittek (ezt jelentősen befolyásolta a város mérete és jelentősége). És az is látszik, hogy volt, aki pusztán szükségmegoldásként szolgált le pár hónapot-évet városa élén, hogy aztán átadja helyét a mandátumot valóban tevékeny közszereplésre, hatékony városigazgatásra használó polgártársnak.

ERDÉLYI, BÁNSÁGI ÉS PARTIUMI POLGÁRMESTEREK A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Általánosan elmondható, hogy a dualizmuskori erdélyi, bánsági és partiumi várospolitikai (kevés kivétellel) nem képezi kiemelt tárgyát a romániai magyar történetírásnak. A városokról nem születtek átfogó monográfiák, holott Magyarországon számos település kiadta a maga szakszerű és korszakokon átívelő helytörténeti összegzését. Ugyan a nagyobb városok, mint Arad, Marosvásárhely, Temesvár és Nagyvárad helytörténetiséi tettek rá kísérletet az elmúlt 15 évben, az eredmény inkább közművelődési és építészettörténeti fókuszot kapott, s emellett vázolják mindössze a városi intézmények általános működését, esetleg emelik ki a nagyobb változásokat. Ezekben a munkákban a dualizmuskori városigazgatás döntéshozásában részt vevő helyi politikai szereplők hozzájárulása a városok fejlődéséhez periferikusan és mintegy mellékesen jelenik meg (kivételet képez Bernády György marosvásárhelyi polgármester és főispán, aki a két világháború között is jelentős helyi politikai szereplő volt, őrá számos kiadvány jelent meg a közelmúltban). A polgármesterek, a tanácsosok, a fő- és kisebb rangú hivatalnokok kiléte a legtöbb város esetében hiányzik a helyi történeti tudatból, aminek magyarázata abban rejlik, hogy sem helyi szinten, sem a régiók

történetírásában (néhány nagyobb várost kivéve) nem került még sor a dualizmuskori várospolitikai szereplőinek azonosítására és a városigazgatási folyamatok feltárára. Értelemszerűen és ilyformán a történetírás nem járult hozzá ahhoz, hogy ezeket a személyeket a helyi emlékezet újra felfedezze és megőrizze.

A dualizmus korának közigazgatás-története fontos műfaj Magyarországon, amelynek gyakorlata a két világháború között lassan bontakozott ki, viszont az államszocializmus korában és a rendszerváltást követő időszakban nagy jelentőséget nyert, valóságos történésszinkronizáló köré. Mind a törvényes keretek elemzése, mind a forrástípusokból nyerhető esemény- és politikatörténeti, elitvizsgálati, önkormányzat-működési levezetések, mind a város- és községmonográfiák² hatalmas könyvészetet hoztak létre. Ehhez képest Erdélyben, a Bánságban és a Partiumban hasonló érdeklődés a 2000-es évek végétől indult, lassan teret nyer, és remélhetőleg a jövőben felgyorsul. Ami a politikai szereplők, a hivatalnoksereg, a döntéshozatalban részt vevő testületek működését illeti, a magyarországi kutatások eredménye³ módszertant és általánosan követhető mintát kínál a nyugat-romániai városok dualizmuskori várospolitikáját vizsgáló kutatásokhoz.

Kimondottan a polgármesteri tisztségről, a tisztség közigazgatásjogi fejlődéséről viszonylag kevés munka született Magyarországon, ám ehhez a historiográfiai korpuszhoz feltétlenül hozzátartoznak az egyes városok polgármestereiről, avagy egyetlen polgármesterről összeállított dolgozatok is.⁴ Erdély, Bánság és Partium polgár-

- 2 Pusztán mutatóban: *Szeged története*. 3/2. 1849–1919. Szerk. GAÁL Endre. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1991. 648–866; *Hódmezővásárhely története*. II/1. *A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Szerk. SZABÓ Ferenc. Hódmezővásárhely megyei jogú város önkormányzata, Hódmezővásárhely, 1993. 377–411; *Debrecen története*. 3. 1849–1919. Szerk. GUNST Péter. Csokonai, Debrecen, 1997. 267–418; *Miskolc története*. IV/1. 1848-tól 1918-ig. Szerk. DOBROSSY István. Miskolc, 2003. 7–194 stb.
- 3 A teljesség igénye nélkül: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. BÓNIS György–DEGRÉ Alajos. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1971; VÖRÖS Károly: *A győri városigazgatás és várospolitikai történetéhez, 1861–1914* = *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből*. Szerk. GECSÉNYI Lajos. Győr megyei város tanácsa, Győr, 1978. 113–127; SIPOS András: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. BFL, Bp., 1997; TAKÁCS Tibor: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében*. L'Harmattan, Bp., 2008 (*A múlt ösvényén*); SZILÁGYI Zsolt: *Föld és hatalom*. L'Harmattan, Bp., 2017 (*A múlt ösvényén*); NAGY Imre Gábor: *Pécs város törvényhatósági bizottságának működése (1872–1919)* = *Tanulmányok Pécs történetéből*. 19. Szerk. KAPOSI Zoltán–PILKHOFFER Mónika. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2007. 179–194 stb.
- 4 GÁRDONYI Albert: *A polgármesteri tisztség eredete és fejlődése hazánkban*. Városi Szemle 25(1939). 359–370; *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950*. Szerk. FEITL István. Napvilág, Bp., 2008; MELEGA Miklós: *„A város én vagyok” – egy 19. századi szombathelyi várospolitikus, Ében Gyula normaszegései*. URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv IX(2014). 199–220; PÉTERVÁRI Máté: *The History of Hungarian Civil Service from the Austrian-Hungarian Compromise of 1867 to the First World War*. Journal on Euro-

mestereinek életrajzi töredékei és munkásságuk történeti feltárása egyrészt az egyes városokról született monografikus munkákban a kevés várospolitikai szempontnak szentelt néhány bekezdésbe simul bele,⁵ másrészt az egyes személyekről készült kevés életrajz és a részben vagy egészen várospolitikai dolgozatok száma 2025-ig nem képez kimerítő gyűjteményt.⁶

A VÁROSOK ÉS A POLGÁRMESTERI JOGKÖR TÖRVÉNYES KERETEI A DUALIZMUSBAN

Az 1867-es kiegyezést követően a dualista Magyarország politikai vezetése – a kormányzat és az országgyűlés egyaránt – intenzív és átfogó törvényhozói tevékenység-

pean History of Law 8(2017). 1. sz. 116–120; NAGY Imre Gábor: *Pécs polgármesterei 1875–1940*. Kronosz-PTA-MNL BaML, Pécs, 2021; *Városbírók és polgármesterek. Zalaegerszeg város vezetői a kezdetektől 1950-ig*. Szerk. GYIMESI Endre. T-Ma, Zalaegerszeg, 2018 stb.

5 Mutatóban: *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad*. Szerk. BOROVSKY Samu. Apollo Irodalmi Társaság, Bp., [1901]; *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár-Németi sz. kir. város*. Szerk. uő. Országos Monográfia Társaság, Bp., [1908]; *Magyarország vármegyéi és városai. Temesvár*. Szerk. uő. Országos Monográfia Társaság, Bp., [1914]; MÁRKI Sándor: *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*. Monographia-Bizottság, Arad, 1892 (Arad vármegye és Arad szabad királyi város monographiája); TIVAI NAGY Imre: *Emlékezés régi csíkiakról*. Csíkszereda Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2009; NOVÁK Károly-István: *Azok a boldog békeidők Székelyudvarhelyen. Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Székelyudvarhely, 2011; FLEISZ János: Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában*. Charta, Nagyvárad, 1997; uő: *Város, társadalom, kultúra: Nagyvárad a 19–20. században*. Sapientia Varadiensis Alapítvány, Nagyvárad, 2005; SZEKERNYÉS János: *Temesvár kövei. Krétarajzok a Józsefvárosból*. Mirton, Temesvár, 1999; uő: *Temesvár kövei. Préselt virágszirmok az Erzsébetvárosból*. Művelődés, Kvár, 2023 stb.

6 FODOR János: *Bernády György – Politikai életrajz*. Lector, Marosvásárhely–Kvár, 2017; *Bernády a városépítő*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor–NAGY Miklós Kund–FODOR János. Alutus, Csíkszereda, 2015; FAZAKAS László: *Haller Károly, a modern Kolozsvár megálmodója = Kincses Kolozsvár Kalendáriuma*. Szerk. H. SZABÓ Gyula et al. Kriterion, Kvár, 2014. 122–123; GAÁL György: *Haller Károly, a városszépítő és a jogtudós*. Művelődés 68(2015). 11. sz. 14–17; SZEKERNYÉS János: *Az első magyar kultúrváros megalkotója*. Művelődés 73(2019). 4. sz. 21–23; FAZAKAS László–FERENCZI Szilárd–FODOR János–GÁL Zsófia: *Minta és felzárkózás*. Lector–Iskola Alapítvány, Marosvásárhely–Kvár, 2021; KORMÁNYOS László: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság–Királyhágómelléki Református Egyházkerület–Nagyvárad Római Katolikus Püspökség, Nagyvárad, 2005 (Partiumi Füzetek 39); KUPÁN Árpád: *Nagyvárad nagy változásainak vezéregyéniségei*. Varadinum Script, Nagyvárad, 2012 (Partiumi Füzetek 70); uő: *Párbuzamos életrajzok: Nagyvárad egykori hírességei*. Europrint, Nagyvárad, 2019; KORMÁNYOS László: *Nagyvárad krónikája*. Holnap Kulturális Egyesület, Nagyvárad, 2019; GARDA Dezső: *Gyergyószentmiklós története*. II. Státus, Csíkszereda, 2007; FERENCZI Szilárd: *Kolozsvár várospolitikája 1886–1918*. EME, Kvár, 2024 stb.

be kezdett, amelynek előzményeit a reformkori országgyűlések munkálatai már megalapozták. Az Andrássy Gyula által irányított liberális kormányzat elsődleges feladata a dualista Monarchia közös intézményrendszerének megszervezése, illetve a magyarországi államszervezet modernizációja volt. E koncepciók megvalósítása szükségessé tette azok elfogadtatását mind az uralkodóval, mind a politikai nemzet vezető köreivel. A korszak jogalkotását kétségkívül a liberális eszmeiség határozta meg, ám a politikai döntéshozatal nem volt mentes az érdekérvényesítés, a hatalmi pozíciók megszilárdítása és a pártpolitikai konfliktusok dinamikájától. Különösen a közigazgatási reformok – így a helyi autonómiák korlátozását jelentő intézkedések (a megyerendszer fenntartása, a főispáni jogkörök megerősítése), valamint a virilizmus bevezetése – képezték tárgyát a hosszan tartó, éveken át elhúzódó parlamenti vitáknak.⁷

Érdemes előzetesen leszögezni, hogy a kiegyezéskor minden város élén nem állt polgármester, illetve a város előljáróját nem ezzel a címmel illették. A székely és szász, városi ranggal rendelkező települések élén szék- vagy királybíró, esetleg ispán (pl. Nagyszeben), a magyar megyék városai élén bíró vagy főbíró (pl. Kolozsvár), más városok élén főhadnagy (pl. Torda) állt. Az Unió nyomán és a kiegyezés jogerőre lépése előtt, még 1867 áprilisában, Magyarország és Erdély egyesítését követően a magyar kormány Péchy Manót, Abaúj megye főispánját nevezte ki erdélyi kormánybiztosnak azzal a feladattal, hogy amíg a kormányzás működési mechanizmusát kidolgozzák és a közigazgatás új rendszerét felállítják, Erdély betagozódásának átmenetét felügyelje.⁸ Első intézkedései között Péchy június 28-án rendeletet adott ki *az erdélyi városok szervezése tárgyában*, amely szerint a közigazgatási törvény életbe léptetéséig tartó átmeneti időre minden városnak képviselő-testületet és tisztviselőket kell választania. A rendelet 17. pontja kimondta, hogy „a városi előljárók ezentúl is az eddigi törvényes elnevezéseket viselendik. Az ily különböző elnevezést (főbíró, főhadnagy sat.) viselő városi előljárók választása legfelsőbb megerősítés alá felterjesztendő, melynek leérkezéséig a megválasztott előljáró csakis helyettesképen hivataloskodhatik”.⁹ Átmeneti intézkedés volt tehát, amely nem rögzítette még a polgármester

7 CIEGER András: *A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai 1848–1918 = Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. I. Szerk. GERGELY Jenő. L'Harmattan, Bp., 2006. 25–40; VARGA Norbert: *A polgári közigazgatás kiépítése felé tett lépések a dualizmus időszakában = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 31. 2006–2009*. Szerk. RADICS Kálmán. Debrecen, 2009. 227–249.

8 PÁL Judit: *Unió vagy „unificáltatás”? – Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. EME, Kvár, 2010. 107–118, 168.

9 Az erdélyi kir. biztosnak az 1867. évi június hó 28-án kelt rendelete az erdélyi városok szervezése tárgyában. *Magyarországi törvények és rendeletek tára, 1867*. Kiad. PFEIFER Ferdinánd. Pest, 1868. 194–202.

tiszttségnev általános bevezetését, azt majd az 1870-es és 1871-es közigazgatási törvények rögzítették (Kolozsvár városa viszont már ekkor, 1867-ben változtatott).

A törvényhatóságok működését az 1870. évi XLII. *A köztörvényhatóságok rendezéséről* törvénnyel alapozták meg. A törvényhatóságoknak két csoportja létezett: a vármegyék és a törvényhatósági jogú városok. Az 1870. évi XLII. tc. rögzítette a törvényhatóságok széles önkormányzati jogkörét, szervezetét, a választások módját, a kormányfelügyelet és kormánybefolyás eszközeit,¹⁰ s a törvényhatóságok hármastársaságát állapította meg: gyakorolták az önkormányzatot, közvetítették az állami igazgatást, ugyanakkor politikai funkciókat is elláttak (a rendi municipalizmus tovább élő örökségeként közérdekű országos ügyekkel is foglalkozhattak, nézeteiket felterjeszthették a képviselőháznak). A törvényhatóság, mint önkormányzat, saját belügyeiben önállóan intézkedett, határozott, és szabályrendeleteket alkothatott, ezeket saját közegeivel végrehajthatta, tisztviselőit maga választhatta, és megállapította az önkormányzati közigazgatás költségeit, illetve gondoskodott ezek fedezetéről.

A városi törvényhatóság első tisztviselője a polgármester volt. Elnöke a tanácsnak, a központi választmánynak (1874:XXXIII. törvény 8. §), a statisztikai bizottságnak (az 1874:XXV. törvényhez kiadott utasítás 3. pontja alapján), a járványbizottságnak (1876:XIV. törvény 164. §), a marhavészbizottságnak (1874:XX. törvény 37. §), és a városi szabályrendelet értelmében¹¹ elnökölt a közmunkabizottság, a nyugdíjalapot ellenőrző bizottság és a szakbizottságok ülésein. A főispán akadályoztatása esetében elnöke volt ugyanakkor a törvényhatósági bizottság közgyűlésének, a közigazgatási bizottságnak és az állandó bírálóválasztmánynak, és részt vehetett bármely állandó vagy különbizottság tanácskozásában és eljárásában. A választói névjegyzék kiigazítása és az általános választások alkalmával összehívta a központi választmányt, mint annak elnöke. Közvetlen felettese a központi kormányzat által kijelölt és az uralkodó kinevezésében a vármegye és/vagy város élére állított főispán.

Törvényhatósági jogú városban a polgármester mandátumának hossza törvény szerint hat év. Átvette a városhoz érkezett kormányrendeleteket, leveleket, jelentéseket, folyamodványokat, pénz- és értékküldeményeket, végrehajtotta a kormány rendeleteit, ha azonban valamely rendeletet törvénybe ütköztet, a helyi viszonyok között károsnak vagy éppen kivihetetlennek vélt, 24 órán belül jelentést tett a főispánnak, és annak távollétében felírt az illető miniszterhez. Ha a miniszter a felírat ellenében továbbra is fenntartotta rendeletét, és a polgármester a miniszteri leíratot

10 SARLÓS Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében*. Akadémiai, Bp., 1976. 26.

11 A szóban forgó városi szervezeti szabályrendelet: *Sz. kir. Kolozsvár város törvényhatósági szabályrendelete. Az 1870-es évi XLII. országos törvényzikk alapján*. Kvár, 1873. A törvényhatósági jogú városok polgármestereinek jogköre megegyezett a kolozsvári polgármesterével.

követően sem kívánta a rendeletet végrehajtani, azonnal jelentést tett a főispánnak, és annak rendeletére, vagy ha távol volt, annak nevében harmadnapra rendkívüli közgyűlést hívott össze, és a rendeletet a közgyűlés elé terjesztette, mely azt rögtön napirendre tűzte, és megtárgyalta. Végrehajtotta továbbá a kormány azon rendeleteit, melyeket az 1870-es és 1886-os törvény szerint azonnal és feltétlenül végre kellett hajtani, és eljárásáról a végrehajtás után a legközelebbi közgyűlésnek jelentést tett. Saját kezűleg aláírta a törvényhatóság nevében kiállított okmányokat, leveleket és felterjesztéseket, őrizte a törvényhatóság pecsétjét, mellyel a város nevében kiállított okmányokat ellátta.

Rendelkezett a város tiszttviselőivel, a segéd- és kezelőszemélyzettel, felfogadta és elbocsátotta a törvényhatósági szolgákat, az adókievető bizottságba két rendes és két póttagot nevezett ki. Az időközben megüresedett állásokra megválasztott vagy kinevezett tiszttviselőket, valamint a segéd- és kezelőszemélyzeti tagokat feleskette, s erről jegyzőkönyvet vett fel (általános tisztújításkor az eskütel a törvényhatósági bizottság közgyűlése előtt történt).

Felügyelte a költségvetésben előirányzott bevételek időben és rendben történő beérkezését vagy behajtását és azoknak a tervezett kiadásra való fordítását. A törvényhatóság kezelése és felügyelete alatt álló pénztárakat a tisztiügyész és a főszámvevő közreműködésével negyedévenként legalább egyszer, a városgazdai anyagszerzést legalább félévenként egyszer megvizsgálta. A város minden ingó és ingatlan vagyónáról pontos leltárt vezetett, amelyet minden év közepéig megvizsgált, s az időközben bekövetkezett változásokhoz képest kiigazított. Mint a közigazgatási bizottság előadója, a havi rendes üléseken részletes jelentést tett a hatásköréhez tartozó közigazgatási ág állapotáról. Felügyelte ugyanakkor a közegészségügyi szabályok betartását, a kerületi kapitányok tevékenységét, az időszaki kiadványokat, intézte a vízügyeket, a honosítási és visszahonosítási ügyeket, közveszély esetén minden kiadási felelősség őt terhelte.

Ezzel a kiterjedt jogkörrel rendelkeztek a vármegyékben az alispánok is (illetve ennél is kiterjedtebbel), a rendezett tanácsú város polgármestere pedig a járási főszolgabíróéval egyenértékű közjogi helyet foglalt el, melyet az 1871. évi XVIII. *A községek rendezéséről* törvény szabott meg tágan. A törvény előírta a különféle méretű és jogállású községek mellett a rendezett tanácsú városok belső szervezetének törvényes kereteit is. A rendezett tanácsú város ugyan a megye jóváhagyásával, de önkormányzati hatáskörében szabályrendeleteket alkothatt, határozatokat hozhatott, és a közigazgatás költségeiről gondoskodott. Hatásköre kiterjedt továbbá a közös vagyon feletti rendelkezésre, mint az utak, hidak, közlekedési eszközök, iskolák és egyéb intézmények ellenőrzésére.

A vármegyékbe betagolt rendezett tanácsú városok élén a polgármesteri volt a legfőbb tisztség, ő volt egyben a tanács elnöke és a képviselő-testületi üléseket vezető üléseelnök. Mandátummal a képviselő-testület bízta meg tisztújító szavazás ke-

retében, közvetlen felettese a vármegyei alispán volt, és tisztségéből való elmozdítására a képviselő-testület szavazása nélkül nem kerülhetett sor.

Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején, de már azelőtt, a Deák-párti kormányok jogalkotásában is a közigazgatási rendszert alapvetően a központosításra irányuló törekvés jellemezte,¹² ennek szellemében a kormány és a törvényhatóság közötti koordinálás céljából létrehozták a közigazgatási bizottságokat,¹³ számos másik közigazgatási törvény is született,¹⁴ és rendezték a közigazgatások területi beosztását (1876. évi XX. *némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről* és a XXXIII. *némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről* törvények). Erdélyben az utóbbi felszámolta az 5 székely és a 9 szász széket, valamint a 4 vidéket, és Erdélyen kívül is megszüntette a többi kiváltságos terület autonómiáját (Hajdú és Jászkun kerületek).¹⁵ A '70-es évek első felének közigazgatási törvényeiben foglalt korábbi 73 törvényhatósági városból 26-ot hagytak meg 1876-ban, a többieket beolvasztották a vármegyékbe.¹⁶ Ez az ország városhálózatát is jelentősen átalakította, az 1869-ben létezett 170 városból 1900-ra mindössze 130 maradt, később, 1910-re számuk 9-cel emelkedett. Több település veszítette el ebben az időszakban városi rangját, és 24 község kapott városi rangot. Azok közül a települések közül, amelyek 1848 előtt nem voltak szabad királyi városok, de az 1870-es törvénnyel törvényhatósági rangot kaptak, ezt mindössze 6 őrizte meg 1876 után.¹⁷

A Tisza Kálmán által 1880-ben meghirdetett „közigazgatási ankét”-et (országos értekezlet, amelynek feladata volt javaslatokat tenni és kidolgozni)¹⁸ követően sor került az 1886. évi XXI. *A törvényhatóságokról* és a XXII. *A községekről* szóló törvények elfogadására, amellyel megújították a közigazgatási egységek szabályozását. Számos ponton szóról szóra átvették az 1870-es és 1871-es törvények előírásait, s az önkormányzat autonómiájának leszűkítésével kiterjesztették a főispánok hatáskörét.¹⁹ Ekkor konkrétan és kimondottan több jogot is megvontak az önkormányzatoktól, a belügyminiszter és a főispán személyén keresztül pedig növelték a kormány hatalmát. Főként a nemzetiségek, valamint a városi és falusi proletariátus mozgalmait kívánták

12 SARLÓS: *i. m.* 115.

13 STIPTA István: *A vármegyei szervezet átalakítása Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae (Acta Juridica et Politica) XLVI(1995). 4–5 (különlenyomat); *Magyar Törvénytár: Az 1876. évi VI. törvénycikk a közigazgatási bizottságról.* <https://net.jogtar.hu> (utolsó megtekintés: 2025. 08. 28.).

14 1886-ig összesen 27 közigazgatási törvény született Tisza Kálmán kormányfősége idején. Lásd STIPTA: *i. m.* 4.

15 CIEGER: *i. m.* 46.

16 KOZÁRI Mónika: *A dualista rendszer.* Pannonica, Bp., 2005. 231.

17 KAJTÁR István: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918).* Akadémiai, Bp., 1992. 97–98.

18 KOZÁRI: *i. m.* 234–236.

19 Lásd SARLÓS: *i. m.* 154–164; CIEGER: *i. m.* 42.

így meggátolni.²⁰ A főispán ettől kezdve jogot kapott arra, hogy amennyiben az állam érdekei megkívánják, közvetlenül rendelkezék a közigazgatás tisztviselőivel, tevékenységüket felülvizsgálja, s a rendőrfőkapitányt is maga nevezze ki.²¹ Az 1870–71. és 1876. évi törvényekben lefektetett közigazgatási alapok az 1886-os újraszabályozással, valamint az 1874. évi XXXIX. törvénycikkben hozott módosítással (amely kimondta, hogy a vármegye főispánja, a székely székek, a kerületek és vidékek főkirálybírája vagy főkapitánya egyszersmind szabad királyi vagy törvényhatósági joggal felruházott városok főispánja, illetve kerületi grófja is lehet) a dualizmus végéig érvényben maradtak.

Az 1883. évi I. tc. *A köztisztviselők minősítéséről* előírta, hogy köztörvényhatósági tisztségre csak tiszta erkölcsű (büntetlen előéletű, gondnokság és csődeljárás alatt nem álló) magyar állampolgár választható meg vagy nevezhető ki. Törvényhatósági jogú városokban a polgármesternek, a rendőrfőkapitánynak és a jegyzőknek kötelezően rendelkezniük kellett ügyvédi oklevéllel, vagy államtudományi, vagy jogtudományi doktori fokozattal, vagy négyéves jogi tanfolyam elvégzéséről és sikeres államvizsgáról szóló igazolással.²²

A hatékony urbanizációs folyamatokban tehát mindenképpen szükség volt egy kezdeményező, jól gazdálkodó, érdekeit érvényesíteni tudó képviselő-testületre és tanácsra, melyek élén a polgármester elnökölt, mind a törvényhatósági jogú, mind pedig a rendezett tanácsú városokban.

AZ ERDÉLYI VÁROSOK STÁTUSZVÁLTOZÁSA A DUALIZMUSBAN

Még a kutatás első szakaszában feltérképeztem, hogy a dualizmus teljes korszakában vagy egyes szakaszaiban melyek voltak a városi ranggal rendelkező települések. Másrészt címtárakból, sematizmusokból és kalendáriumokból vázlatosan azonosítottam a polgármesterek személyét és mandátumaik idejét, az adatokat a levéltári és sajtókutatás során fogom pontosítani. Az erdélyi 40 település alapvetően hat csoportba sorolható, annak függvényében, hogy a korszakban mikor kapott városi rangot (eleve rendelkezett vele, a törvényt módosítások nyomán szerezte, vagy folyamodott érte), és rendelkezett-e a tisztséget betöltő városvezetővel:

20 KOZÁRI: *i. m.* 243.

21 BREINICH Gábor: *A magyar városok szövetkezése a dualizmus korszakában = Tanulmányok Budapest múltjából.* XXV. Szerk. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella. BTM–BFL, Bp., 1996. 86.

22 *Magyar Törvénytár: Az 1883. évi I. tc. a köztisztviselők minősítéséről.* 3. §. <https://net.jogtar.hu> (utolsó megtekintés: 2025. 08. 28.).

1. csoport: csak a korszak elején, az 1872-es első, dualizmuskori közigazgatási rendezésig volt város (1867–1872), a rendi-feudalista korszak közigazgatásának maradványaként (Kőhalom, Szerdahely, Újegyház);

2. csoport: a korszak elejétől az 1876-os megyésítésig volt város (1867–1876), amikor nagyközségként betagozták a vármegyébe (Illyefalva, Nagysink, Oláhfalú);

3. csoport: a korszak elejétől az 1888-as második közigazgatási rendezésig volt város (1867–1888), amikor nagyközségként betagozták a vármegyébe (Bereck, Szék);

4. csoport: az 1876-os megyésítéstől a városi rang elvesztéséig vagy a korszak végéig volt város (Felvinc, Hétfalu, Teke);

5. csoport: nagyközség, amely a korszakban valamikor, folyamodvány eredményeként, rendezett tanácsú városi rangot kapott (Dicsőszentmárton, 1912; Gyergyószentmiklós, 1907; Fogaras a korszakot városként kezdte, majd nagyközség lett, végül ismét város);

6. csoport: a korszakban végig szabad királyi város/mezőváros/rendezett tanácsú város és törvényhatósági jogú város (Abrudbánya, Beszterce, Brassó, Csíkszereda, Dés, Déva, Erzsébetváros, Gyulafehérvár, Hátszeg, Kézdivásárhely, Kolozs, Kolozsvár, Marosvásárhely, Medgyes, Nagyenyed, Nagyszeben, Segesvár, Sepsiszentgyörgy, Szamosújvár, Szászrégen, Szászsebes, Szászváros, Székelyudvarhely, Torda, Vajdahunyad, Vizakna).

Az alábbiakban közlöm az azonosított polgármesterek névsorát és mandátumaiknak hosszát. A kutatás további szakaszaiban fogom elvégezni a nevek és a mandátumok kiterjedésének pontosítását.

Erdélyi polgármesterek a dualizmusban

Abrudbánya

Wáncza József	1866–1873
Diószegi Lajos	1873–1875
Tobiász Kornél	1875–1879
Diószegi Lajos	1879–1889
Rákosi–Nagy István	1889–1892
Boér Béla	1892–1901
Miski József	1902–1910
Incze Antal	1910–1918

Bereck

Fejér János	1866–1868
Gábor Imre	1868–1885
Finta János	1886–1887

Beszterce

Láni Gottfried	1866–1867
Stebriger Dániel	1867–1875
Láni Gottfried	1875–1879
Siegler János	1879–1884
Pellion Márton	1884–1901
Sádlér Frigyes	1902–1907
Schreiber Ferenc	1908–1918

Brassó

Fabriczius Frigyes	1866–1868
Dück György	1868–1871
Schnell Károly	1872–1876
Brenner Ferenc	1879–1896
Jacobi Károly	1896–1898
Hiemesch Ferenc	1898–1911
Schnell Károly Ernő	1911–1918
Baiulescu Gheorghe	1916 (pár napig)

Csikszereda

Id. Erőss Elek	1866–1873
Lázár Domokos	1873–1875
Csekme Ádám, helyettes	1875–1876
Id. Erőss Elek	1876–1886
Erőss Elek	1886–1892
Csedő István	1893–1897
Élthes Jakab	1897–1902
Ujfalusi Jenő	1902–1918

Dés

Pécsy Imre	1866–1872
Roth Pál	1872–1884
Fenyő Lajos	1885–1891
Roth Pál	1891–1894
Szilágyi Albert	1894–1906
Ilosvay Jenő	1907–1918

Déva

Beke Dániel, helyettes	1866–1870
Beke Károly	1870–1880

Apathy László	1880–1884
Csürös Antal, helyettes	1884–1886
Issekutz Antal	1886–1898
Lengyel József	1898–1899
Kontz Domokos	1899–1917
Gerey Gyula	1917–1918

Dicsőszentmárton

Kedves József	1913–1914
Apáthy Zoltán	1914–1918

Erzsébetváros

Karácsony János	1866–1874
Csiki Lázár	1874–1878
Tompa Gergely	1878–1884
Joseffi József	1884–1888
Lengyel Márton	1888–1894
Szarvady Pál	1894
Trajánovics János	1895–1918

Felvinc

Magyari Efraim	1875–1876
Mészáros István	1879–1895
Magyari Efraim	1897

Fogaras

Sterzing József	1866–1868
Bruszt Ignác	1868–1872
Rákosi József	1872–1875
Gál Tamás, helyettes	1875–1876
Hersényi Imre	1908–1917
Papp Rezső	1918

Gyergyószentmiklós

Orel Dezső	1908–1918
------------	-----------

Gyulafehérvár

Váradi Károly	1866–1867
Kovács Elek, helyettes	1868–1872
Dánffy Károly	1872–1877

Csoma Béla	1877–1884
Novák Ferenc	1884–1915
Roska Miklós	1915–1918

Hátszeg

Bajas Miklós	1866–1868
Petrovics Miklós	1868–1874
Berszán Ambrus	1874–1895
Lenkes József	1895–1896
Muzsnay Béla	1896–1918

Hétfalu

Gött János	1879
------------	------

Illyefalva

Rákosi József	1866–1872
Gál István	1872–1876

Kézdivásárhely

Benkő Pál	1866–1868
Nagy Dániel	1873–1876
Szőcs József	1879–1889
Bartók Károly	1890–1901
Török Andor	1902–1917
Séra Gyula, helyettes	1918

Kőhalom

Nagelschmidt Ágost	1866–1876
Melas Vilmos	1868

Kolozs

Pethe András	1866–1883
Zabulik László	1884–1900
Kőváry Arthur, helyettes	1900–1902
Rónay Elemér	1902–1904
Münsterman Győző	1904–1914
Csoma Endre, helyettes	1917–1918

Kolozsvár

Wendler Frigyes	1866–1867
-----------------	-----------

Szentkirályi Zsigmond	1867–1868
Filep Samu	1868–1871
Makoldi Frigyes	1871–1872
Medgyesy Tivadar	1872–1874
Simon Elek	1874–1880
Minorich Károly	1880–1884
Bokros Elek, helyettes	1884
Haller Károly	1884–1886
Albach Géza	1886–1898
Szvacšina Géza	1898–1913
Haller Gusztáv	1913–1919

Marosvásárhely

Fekete József	1866–1872
Borosnyai Pál	1872–1875
Ajtay Mihály	1875–1881
Kovács Sámuel	1881–1884
Borosnyai Pál	1884–1887
Győrfi Pető	1887–1890
Geréb Béla	1890–1902
Hofbauer Antal	1902
Bernády György	1902–1913
Hofbauer Aurél	1913–1917
Marthy Ferenc	1917–1918

Medgyes

Binder József	1866–1875
Heidendorfy Károly	1875
Anner Károly	1875
Graffius Károly	1875–1879
Greskovits Vilmos	1879–1890
Krauss Miksa	1890–1895
Theil Frigyes	1895–1918

Nagyenyed

Sándor Elek	1866–1879
Kovács Gyula	1884–1900
Varró László	1901–1910
Lengyel György	1911
Sándor Jenő	1912–1918

Nagysink
Schmidt Frigyes 1866–1876

Nagyszeben
Gibel Adolf 1866–1876
Kapp Gusztáv 1876–1884
Hochmeister Vilmos 1884–1896
Drotleff József 1896–1907
Dörr Albert 1907–1918

Oláhfalu
Lakatos József 1866–1875
Dániel Károly 1875–1876

Segesvár
Weinrich Mihály 1866
Gull József 1867–1883
Maetz Gyula 1883–1898
Walbaum Frigyes 1898–1911
Leonhardt Ágost 1911–1918

Sepsiszentgyörgy
Daczó János 1867–1878
Császár Bálint 1878–1891
Kovács Bálint 1892–1895
Ifj. Gödri Ferenc 1895–1913
Bálint Dénes 1913–1918

Szamosújvár
Lászlófi Antal 1866–1867
Simai Gergely 1867–1872
Placsintár Dávid 1872–1901
Tódorfi Lukács 1901–1918

Szászrégen
Birthler Frigyes 1866–1873
Kaiser János 1873–1879
Göllner Mihály 1879–1892
From Traugott 1892–1910
Seibriger Frigyes 1910–1914

Schiffbäumer Hugó	1914–1916
Kricsfalussy Sándor	1916–1918

Szászsebes

Balomiri Simon, h. kb.	1866–1884
Leonhardt Albert	1884–1890
Conrad Ottó	1890–1903
Dörr Albert	1903–1908
Schöpp János	1908–1918

Szászváros

Nagy Ignác	1866–1878
Schuller József	1878–1888
Klein Ármin	1888–1890
Acker Frigyes	1890–1908
Andrae József	1909–1918

Szék

Kiss György	1867–1873
Lukáts József	1873–1879
Horváth István	1879–1883

Székelyudvarhely

Kovács Mózes	1866–1867
Kovács Domokos	1868–1875
Kovács János	1875–1876
Kassay Farkas Ignác	1886–1898
Gyarmathy Dezső	1899–1901
Szakács Zoltán	1902–1905
Gotthárd János	1906–1915
Majthényi Miklós	1916–1918

Szerdahely

Macellariu Illés	1866–1867
Melás Vilmos	1870
Macellariu Demeter	1875–1876

Téke

Riemer Mihály	1879–1883
---------------	-----------

Torda

Szigethi Csehi Sándor	1866–1888
Velits Ödön	1888–1903
Csongvay Domokos	1903–1905
Sebess Andor	1905–1918

Ujgyház

Herbert Lajos	1866–1876
Drotleff Vilmos székb.	1868

Vajdahunyad

Nagy István	1866–1867
Horsia Ágost	1873
Danila György	1875–1912
Imre István	1912–1918

Vizakna

Lakatos Sándor	1866–1868
Szőcs Sándor	1873–1876
Szőcs József	1897–1902
Ambrus Károly	1903–1915
Török Pál	1906–1918

A DUALIZMUSKORI POLGÁRMESTEREK PROZOPOGRÁFIAI ELEMZÉSÉNEK KORAI (RÉSZLEGES) EREDMÉNYEI

A kutatás kezdeti szakaszában elvégzett adatgyűjtés lehetővé tette egy átfogó prozopográfiai elemzés megkezdését a dualizmuskori erdélyi polgármesterek körében. Az elemzés elsődleges célja, hogy feltárja a polgármesterek társadalmi háttérét, politikai karrierjét és a helyi közéletben betöltött szerepét. A prozopográfia egyik fontos szempontja a polgármesterek nemzetiségi összetételének vizsgálata. Az adatok alapján megállapítható, hogy a polgármesterek többsége magyar nemzetiségű volt, de a vizsgált terület etnikai sokszínűsége miatt számos más nemzetiségű polgármester is szolgált. A kutatás későbbi szakaszaiban részletesen feltárom a nemzetiségi megoszlás regionális különbségeit és az esetleges összefüggéseket a politikai karrier és a helyi társadalmi viszonyok között. A polgármesterek megválasztásuk előtti és utáni tisztségeinek, illetve foglalkozásuknak a vizsgálata betekintést nyújt a hivatali karrierútjukba. Sokan közülük korábban helyi vagy megyei közigazgatási tisztségeket töltöttek be, ami elősegítette a polgármesteri tisztség elnyerését. Mások jogi vagy

gazdasági pályáról érkeztek, ami szakértelmet és befolyást biztosított számukra a városvezetésben. Az országgyűlési képviselői mandátumok vizsgálata a polgármesterség előtt és után rávilágít a politikai karrierút egyes állomásaira. Számos polgármester rendelkezett országgyűlési tapasztalattal, a képviselőséggel szerzett politikai presztízs kiváló lehetőség volt helyi politikai befolyás szerzésére. Az elemzés során feltárom az összefüggéseket a polgármesteri és országgyűlési mandátumok között, valamint a politikai karrierút egyes állomásainak hatását a városvezetésre. Különös figyelmet fordítok azokra a polgármesterekre, akik több városban is betöltötték a tisztséget. Ez a jelenség a politikai karrierút dinamikájára és a helyi politikai elit mobilitására utalhat. Az elemzés során feltárom a több városban szolgáló polgármesterek karrierútjának jellemzőit és a városok közötti politikai kapcsolatokat. Vizsgálom továbbá, hogy a polgármesterek közül kik töltöttek be pártvezetői tisztségeket is. Ez a jelenség a politikai elit koncentrációjára és a pártok helyi befolyására utal. Az elemzés során feltárom a pártvezetői és polgármesteri tisztségek közötti összefüggéseket, valamint a pártok szerepét a városvezetésben. A prozopográfia részeként elemzem a fegyelmi eljárások számát is. Ez a mutató a polgármesterek közéleti szerepvállalását árnyalja ugyan kissé, viszont a helyi politikai kultúra hű tükrére. Az elemzés során figyelmet fordítok a fegyelmi eljárások okaira és következményeire, valamint a helyi politikai kultúra jellemzőire. A kutatásnak ebben a szakaszában a feltárt esetek száma nem végleges. A kutatás kezdeti eredményei alapján a dualizmuskori polgármesterek összetett és sokszínű képet mutatnak. Folytatva a kutatást, további adatok gyűjtésével és elemzésével több szempontra is kiterjesztem a vizsgálatot, illetve mélyítem a feltárást.

A kutatás jelenlegi szakaszában a dualizmuskori Erdélyben 190 polgármestert azonosítottam, beleértve a helyettes polgármestereket is. Hét polgármester két alkalommal – nem egymást követő mandátumokban, hanem pár éves/hónapos/napos szünet után visszatérve – töltötte be ugyanazon városban a polgármesteri tisztséget (Incze Antal és Diószegi Lajos Abrudbányán, Schnell Károly Ernő Brassóban, id. Erőss Elek Csíkszeredában, Roth Pál Désen, Magyarai Efraim Felvincen, Borosnyai Pál Marosvásárhelyen), míg négy polgármestert két különböző városban is megválasztottak (Gött János: Brassó, 1876–1879, Hétfalu, 1879; Melás Vilmos: Kőhalom, 1868–1869, Szerdahely, 1870; Dörr Albert: Szászsebes, 1905–1907, Nagyszeben, 1908–1918). Bartók Károly viszont, aki Kézdivásárhely polgármestere volt 1889–1901 között, jöllehet 1902-ben Csíkszeredában is megválasztották, hivatalát nem foglalta el. Ez utóbbi eset elüt a többi háromtól, hiszen a két város, Kézdivásárhely és Csíkszereda más-más vármegyékben feküdt, előbbi Háromszék, utóbbi Csík vármegyében.

A dualizmus korának kezdetén, 1867–1868-ban a polgármesteri tisztségek betöltésekor az 1867-ben felállított városi tisztújító bizottságok tagjai elsősorban a bizalmat, a tapasztalatot és a presztízst vették figyelembe. Ez a tendencia jól tükröződik a

megválasztott polgármesterek korábbi pályafutásában, ugyanis a korszak elején a polgármesterek között jelentős számban találunk olyanokat, akik korábban már országgyűlési képviselőként tevékenykedtek, jellemzően a 48-as országgyűlésben. Összesen 15 ilyen polgármestert azonosítottunk, ami azt mutatja, hogy a választók számára a politikai tapasztalat és a közéleti ismertség fontos szempont volt. Más szakmák képviselői is voltak viszont a polgármesterek között, például Fogarason és Désen gyógyszerár, Medgyesen és Csíkbán pedig a korábbi postamester töltötte be a polgármesteri tisztséget a korszak első (1883 előtti) városi választásait vagy tisztújításait követően.

A korszak elején a polgármesterek jelentős része közigazgatási tapasztalattal rendelkezett. 22 polgármester korábban főszolgabíróként, járásbíróként vagy alispánként szolgált, ami azt jelzi, hogy a közigazgatási szakértelem elengedhetetlen volt a városvezetői pozíció betöltéséhez. Emellett 3 polgármester korábban rendőrkapitányként, városkapitányként vagy rendőrigazgatóként tevékenykedett, amely beosztások a személy presztízsét és megbízhatóságát emelték a polgárok szemében. 1883-at követően (I. törvény) a polgármesteri tisztségbe választottak kizárólag jogi végzettséggel rendelkez(het)tek.

A korszak további szakaszaiban a polgármesterek politikai karrierjének vizsgálatakor fontos szempont az országgyűlési képviselői mandátumok száma a polgármesterség előtt, alatt és után. Erdélyben, a teljes dualizmus korában, 18 polgármester volt országgyűlési képviselő a polgármesteri tisztség betöltése előtt, 4 polgármester a városvezetői tisztség betöltése után szerzett képviselői megbízást, ketten pedig a polgármesteri tisztségeik között rendelkeztek országgyűlési mandátummal. Ez azt mutatja, hogy a polgármesterek (protopográfiai módszerrel is) vizsgálható számban aktív szerepet vállaltak az országos politikában is, és polgármesteri tisztségük csupán politikai karrierjük egy állomása volt.

A polgármesterek társadalmi hátterének és politikai pályafutásának vizsgálata rávilágít a dualizmuskori városvezetés jellemzőire. A polgármesteri tisztség betöltésekor a választók elsősorban a tapasztalatot, a szakértelmet és a közéleti ismertséget vették figyelembe. A polgármesterek jelentős része közigazgatási vagy politikai tapasztalattal rendelkezett, ami biztosította a városvezetés hatékony működését. Ugyanakkor, a polgármesterek aktív szerepet vállaltak az országos politikában is, ami tovább erősítette a városok érdekeinek képviseletét.

Ami a nemzetiségi összetételt illeti, a polgármesterek többsége, 109 fő magyar volt. A második legnagyobb csoportot a szász/német nemzetiségű polgármesterek alkották, 56-an voltak németek a történelmi Erdély területén, elsősorban a német többségű városokban. A román nemzetiségű polgármesterek száma 10, az örmény nemzetiségű polgármestereké pedig 9. Hat polgármester nemzetisége ebben a szakaszban nem volt egyértelműen meghatározható, és úgy vélem, hogy a kutatás lezárásakor e számok apró eltéréseket mutatnak majd.

A polgármesterek pártpolitikai szerepének vizsgálata során megállapítható, hogy többen helyi pártvezetői tisztségeket is betöltöttek. A Szabadelvű pártnak 9 polgármester volt a helyi vezetője (például Abrudbányán, Csíkszeredában, Kolozsváron), a függetlenségi pártnak 2 polgármester volt a helyi vezetője (például Dicsőszentmártonban). Ugyan a polgármesterek jelentős része aktív szerepet vállalt a helyi pártpolitikában, a pártok nem mindig a vezéreiket indították a választásokon. Azok viszont mindenképpen részt vettek a közgyűléseken, ahol többségeket alkottak, így befolyásuk érezhető volt a városvezetésben.

A korban összesen hat polgármester ellen indult fegyelmi eljárás, ebből kettő Abrudbányán, egy Déván, egy Désen, egy Kézdivásárhelyen és egy Kolozsváron. Legtöbb esetben a „városi pénzügyek hűtlen kezelése” merült fel vád gyanánt. A kolozsvári eset ürügyét Minorich Károly polgármesternek és a helyi rendőrfőkapitánynak az 1884-es országgyűlési választások alkalmával elkövetett mulasztásai képezték. A fegyelmi eljárások okainak és következményeinek részletes vizsgálata további betekintést nyújthat a helyi politikai kultúrába és a polgármesterek közéleti szerepvállalásába.

Jóllehet a kortársak véleménye a polgármesterek többségéről tekintélyes főtisztviselők, elhivatott városfejlesztők, tehetséges közművelődés-szervezők, alázatos városszolgák képét közvetíti (ami vagy úgy volt, vagy nem), személyük, tevékenységük és befolyásuk a vármegyei és városi főispánok árnyékában, de leginkább az egyelőre még építés-, intézmény- és közművelődés-történeti fókuszot kapó várostörténeti munkákban mellékszerepbe kényszerült. Ezen kívánok változtatni az itt vázlatosan ismertett és szükségszerűen kiegészítésre váró adatokkal, valamint a kutatás későbbi szakaszaiban a folyamatok feltárásával.

MAYORS IN DUALIST ERA TRANSYLVANIA

Keywords: *dualist era; Transylvania; cities/towns; mayors; urban politics; prosopography*

The text presents the partial results of the research dedicated to the mayors of the cities/towns of Transylvania, Banat, and Partium during the time of the Dual Monarchy. The research was commenced in 2023 and aims to address a significant deficit of Romanian historiography, considering that very scarce systematic analysis has been produced to date regarding the urban political elite of regions that now belong to Romania, but once were part of the Kingdom of Hungary. The investigation rests on a tripartite methodological foundation: (1) identification and categorization of 53 settlements that held urban status during the Dual Monarchy, (2) collective biographical (prosopographical) analysis of mayors, and (3) examination of the urban political context surrounding mandate-succession mechanisms.

The initial phase of the research conducted on Transylvania resulted in the identification of 190 mayors across 40 towns and cities. The preliminary prosopography presented herein applies only a few criteria: ethnic diversity, socio-professional positions prior to assuming office, parliamentary experience or subsequent involvement in national politics, the number of mayors who simultaneously served as local party leaders, and how many came under disciplinary investigation.

As a preliminary result, and by generalizing the situation from Kolozsvár, we can conclude that at least one-third of the mayors had a decisive influence over the development of their cities, successfully combining political consensus-building with effective municipal administration. The research findings will hopefully help to understand more deeply the political dimensions of urbanization processes during the time of the Dual Monarchy, and enrich the historical memory of local communities.

PRIMARI DIN TRANSILVANIA ÎN EPOCA DUALISTĂ

Cuvinte-cheie: *epoca dualistă; Transilvania; orașe; primari; politică urbană; prosopografie*

Textul de față prezintă rezultatele parțiale ale unei cercetări dedicate primarilor orașelor din Transilvania, Banat și Partium în perioada Dublei Monarhii. Cercetarea a fost inițiată în anul 2023, și urmărește să răspundă unui deficit semnificativ al istoriografiei din România, considerând că până în prezent avem foarte puține analize sistematice privind elita politică urbană din regiunile care astăzi aparțin României, dar care odinioară făceau parte din Regatul Ungariei. Cercetarea se sprijină pe o fundamentare metodologică tripartită: (1) identificarea și clasificarea celor 53 de localități cu statut urban în perioada dualistă, (2) analiza biografică colectivă (prosopografică) a primarilor, (3) examinarea contextului politic urban legat de mecanisme de succesiune a mandatelor.

Prima etapă parțială a cercetării, realizată pe Transilvania, a dus la identificarea a 190 de primari în 40 de localități cu rang de oraș în epocă. Prosopografia preliminară prezentată aici se limitează la analiza a doar câteva criterii: diversitatea etnică, pozițiile socio-profesionale deținute înainte de accederea în funcție, experiența parlamentară sau implicarea ulterioară în politica națională, numărul primarilor care în paralel au fost și conducători locali de partide, precum și cazurile celor supuși unor anchete disciplinare.

Prin generalizarea situației din Cluj/Kolozsvár, considerăm că cel puțin o treime dintre primari au exercitat o influență decisivă asupra dezvoltării orașelor lor, combinând atingerea unui consens politic pe plan local cu o administrare urbană eficientă. Cercetarea își propune să contribuie la o înțelegere mai profundă a dimensiunilor politice ale proceselor de urbanizare din perioada dualistă, precum și la îmbogățirea memoriei istorice a comunităților locale.

A SIKER ÁRA: ADAPTÁCIÓ VAGY ASSZIMILÁCIÓ? MÁRAMAROSI ROMÁN TISZTVISELŐK MAGYAR ÉS ROMÁN URALOM ALATT (1822–1945)**

Kulcsszavak: *nacionalizmus; nemzetiségek; elitkutatás; prozopográfia; vármegyei tisztviselők*

BEVEZETŐ: MÓDSZERTAN ÉS FORRÁSOK

„Az árulásnak hagyománya van a családban. [...] A hagyomány és a legenda szerint a családba belevegyült az Apsai Mleznița cigány vére is. Az örmény vért a budapesti Simon család hozta. Ez jellemvonásaikban is megmutatkozik: mindenekfelett imádják a pénzt. [...] Renegát árulóink nem ismernek szégyent vagy aggályt, amikor szent érdekeiket követik. [...] Ellenzékben gyávák, hatalmon kegyetlenek, vad zsarnokok, akik túlszárnyalják az örült Néró rémtetteit is. Kedvenc fegyverük a hazug ígérgetés.”¹ Ezekkel az egyáltalán nem hízog szavakkal jellemezte a *Patria* című, két világháború közötti újság a Mihályiakat, egy nagy befolyású, máramarosi román tisztviselőcsaládot. Bár ez a vitriolos korabeli jellemzés szélsőséges és elítélendő, utal a Mihályi család történetének ellentmondásaira. Tagjai a magyar oldalon harcoltak a 48-as forradalomban, a dualista törvényhozásba képviselőket küldtek, magyar tanintézményekbe jártak, magyar családokkal házasodtak, de egyben a máramarosi román kultúra letéteményesei voltak. Az impériumváltás után továbbra is a megye magyar társadalmi életének főszereplői, de egyben a Nemzeti Liberális Párt helyi vezetői. Szenátort küldtek Bukarestbe, majd – a második bécsi döntést követően – felsőházi tagot Budapestre.

* SZABÓ Zsolt (1996) doktorandusz, történész, a Szatmár Megyei Múzeum muzeológusa, Szatmárnémeti, szabo_zsolti2003@yahoo.com

** Jelen tanulmány *A dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból* nevet viselő OTKA K20 K137378. számú pályázat támogatásával készült. A tanulmány a következő, már megjelent írásra épített, annak adatait bővítette jelentősen: *Adaptation, Assimilation, Integration of Opportunism? The Case of a Romanian Functionary Family of Maramureș under Changing Regimes = Civil Servants Under Changing Regimes in Central and Eastern Europe in the First Half of the 20th Century*. Szerk. Szeghy-Gayer Veronika. Košice, 2024. 35–57.

1 *Patria* IV(1922). 154. sz. (júl. 19.) 2.

A család esete nem egyedi: történetük egy eddig kevésbé kutatott csoporthoz, a *hungarus* tudatú, kisenemesi sorból felemelkedő, máramarosi román tisztviselőcsaládokhoz tartozik. A magyar történetírás eddig nem foglalkozott e specifikus *hungarus*-csoporttal,² és a dualizmuskori román vármegyei tisztviselők vizsgálata is hiányos. Ennek oka, hogy az elitkutatások zöme a mai Magyarország területére, etnikailag homogénebb vármegyékre koncentrált. A román történetírásban ugyanezek a családok hosszú ideig szintén kiestek a vizsgálatokból.³ Kormánypártiságuk miatt a Monarchia „hivatalos” elitjeihez sorolták őket, miközben a figyelem középpontjában a román nemzeti elitek álltak.⁴ Így kevés, többnyire negatív figyelem irányult rájuk. Bár a közelmúltban elindult e narratíva revíziója,⁵ máig nem született olyan vizsgálat, amely több román tisztviselőcsaládot, hosszabb időintervallumban, összehasonlító módon elemezne. Tanulmányomban ezért a máramarosi Jurka, Mán, Mihálka és Mihályi családok történetét vizsgálom a reformkori felemelkedéstől a második világháború végéig. Elemzem társadalmi előrejutásuk feltételeit, alkalmazkodásukat a dualista államhoz, integrációjukat a román közigazgatásba, majd reintegrációjukat a második bécsi döntés után a magyar államba. Végül azt vizsgálom, mit árulnak el e változó politikai környezethez való alkalmazkodási stratégiák nemzeti identitásukról, és hogy mennyire volt az asszimiláció előfeltétele a sikeres vármegyei karriernek.

Kutatásom módszere a propozográfia. A forrásokat iskolai matrikulák és értesítők, vármegyei jegyzőkönyvek, korabeli sajtótermékek, gyászjelentések, családtörténeti munkák, életrajzi lexikonok, országgyűlési almanachok, királybiztosi vizsgálati anyagok, visszaemlékezések és magánlevelezések alkották. A propozográfiai elem-

2 A *hungarusok* meghatározásáért lásd MISKOLCZY Ambrus: *A „hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában*. Magyar Kisebbség 3–4(2012). 65–66. sz. 196, 199. Más *hungarus*-csoportokkal foglalkozó munkákért lásd HALMOS Károly: *A hungarus, a fia az osztrák tiszt és a magyar nemzeti szabadságharc*. Hild Rafael megmenekülése és bukása = *A város örök*. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére. Szerk. CZOCH Gábor–SASFI Csaba–TÓTH Árpád. Korall, Bp., 2022. 182–194.

3 A dualizmuskori erdélyi tisztviselőkről szóló áttekintő munkájában Ioan Chiorean például megemlíti a Mán és Mihályi családokat. IOAN CHIOREAN: *Funcționările din Transilvania în perioada dualismului austro-ungar (1867–1918)* = *Anuarul Institutului de cercetări socio-umane „Gheorghe Sincai” al Academiei Române*. V–VI. Ed. Cornel SIGMIREAN. Târgu Mureș, 2003. 43–60.

4 PÁL Judit–VLAD POPOVICI: *O perspectivă comparativă asupra cercetării elitelor politice din secolele XIX–XX în Ungaria și România* = *Analele științifice ale universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*. LXI. Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2015. 598–599.

5 Lásd Ovidiu Emil IUDEAN: *The Romanian Governmental Representatives in the Budapest Parliament (1881–1918)*. Mega, Cluj-Napoca, 2016; VLAD POPOVICI: *Considerații privind funcționarii publici români din Transilvania. Studiu de caz: comitatul Sibiu și scaunele săsești care l-au format (1861–1918)* = *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca*. LIV. Ed. Ioan BOLOVAN. Cluj-Napoca, 2015.

zésből kirajzolódtak a csoport közös társadalmi jellemzői, amelyeket a korszak jelentősebb megyei politikai eseményeivel vettem össze. Ez lehetővé tette a tisztviselők egyéni motivációinak értelmezését, valamint alkalmazkodási stratégiáik rekonstrukcióját. A feldolgozást ugyanakkor nehezítette, hogy a források nemcsak családonként, hanem korszakonként is eltérő mennyiségűek és jellegűek voltak. Az információk részben ellentmondtak egymásnak, így egyes kérdésekben az objektivitás megítélése külön kihívást jelentett.⁶ A családfák sem teljesek – amelyeket a mellékletekben közlök –, de alkalmasak a feltett kérdések vizsgálatára. Továbbá, a források javarésze magyar nyelvű, ezért a magyar névváltozatok fordulnak elő a leggyakrabban, én is ezeket használom, és csak az első említésnél tüntetem fel zárójelben a román vagy a lehetséges román változatot.

A SIKER MEGALAPOZÁSA: A REFORMKOR

Máramaros vármegye egyik sajátossága a középkori gyökerekig visszanyúló, nagyszámú román kisnemesség jelenléte volt.⁷ A 18. század közepéig ők adták a vármegyei tisztviselők többségét,⁸ mivel a század elejéig kizárólag a románok rendelkeztek olyan nagyszámú nemességgel, amely képes volt ellátni a közigazgatási feladatokat. Ekkor kezdett kialakulni a református koronavárosok nemesi önkormányzata,⁹ és ezzel párhuzamosan gyarapodott a központi hivatalok száma is,¹⁰ amelyek betöltését egyre inkább iskolai végzettséghez kötötték.¹¹ A koronavárosok nemeseit a huszti várat vezető erdélyi főemberek alkalmazták. A vár azonban a törökök kiűzése után

6 K.S.B. KEATS-ROHAN: *Introduction: Chameleon or Chimera? Understanding Prosopography = Prosopography Approaches and Applications, a Handbook*. Ed. uő. Unit for Prosopographical Research, Oxford, 2007. 27–28.

7 Ioan DRĂGAN: *Studiu introductiv: Nobilimea românească din Transilvania = Nobilimea românească din Transilvania*. Ed. Marius DIACONESCU. Ed. Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1997. 22; BÉLAY Vilmos: *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei*. Sylvester Nyomda, Bp., 1943. 100.

8 A Román Nemzeti Levéltár Máramaros Megyei Osztálya (Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Maramureș, a továbbiakban RNL MM), F 45 Máramaros megye (Prefectura Județului Maramureș), 629., Szálas iratok téma szerint rendezve (Inventarul documentelor ordonate scriptic pe probleme), 1. Máramaros vármegye tisztviselőinek nyilvántartása: 1629–1849 (Evidența funcționarilor comitatului Maramureș pe anii 1629–1849, a továbbiakban Máramarosi tisztviselők nyilvántartása), 2, 2–32.

9 GLÜCK László: *Az öt máramarosi város társadalma a 16–18. században*. PhD-értekezés, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 2013. 230–236, 241.

10 RNL MM, F 45, 629, 1, Máramarosi tisztviselők nyilvántartása, 14–25.

11 CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a Tanácsrendszer létrejöttéig*. Akadémiai, Bp., 1976. 21–26, 73.

elvezítette korábbi jelentőségét,¹² és a románoknál képzetesebb városi nemesség állás nélkül maradt. Mindeközben a román nemesi családok egy része a 17. század végén elszegényedett, és elköltözött a vármegyéből,¹³ míg a befolyásos Szaplonczay és báró Sztojka családok a magyarságba asszimilálódtak. Ennek következtében a megyei vezetést fokozatosan átvették a református koronavárosi nemesek, a románok pedig egyre inkább a járási hivatalokba szorultak vissza.

Mindezek ellenére a Dunka, Petrovay és Rednik családok továbbra is szerepet vállaltak a vármegyei közigazgatásban egészen a Monarchia felbomlásáig. A 19. század elején azonban – feltehetően a családok túlszaporodása és elszegényedése következtében – kiszorultak a megye vezetéséből.¹⁴ Hasonló visszaesés sújtotta a római katolikus földbirtokos, magyar Szaplonczay, Sztojka és Pogány családokat is.¹⁵ A kialakult hatalmi őrten a Jurka, Mán, Mihálka és Mihályi családok töltötték be. Bár mind a négy család nemesi származása a 15. századig nyúlik vissza,¹⁶ a vármegye életében csak a 18. század végétől töltöttek be meghatározó szerepet.

A reformkori generációknak jellemzően hosszú pályafutásuk volt, és végigjárták a hivatali ranglétra minden fokát. Ennek legjobb példája Mán László (Ladislau Manu). Ősei már a 18. század elején alszolgabírók voltak, de apja, Mán István (Ștefan Manu) főügyészként alapozta meg a család helyét az elitben.¹⁷ László 1805-ben lépett be a közigazgatásba, először tiszteletbeli alügyészként. 1812-ben alügyésszé, 1822-ben főszolgabíróvá, 1833-ban másodalispánná, majd három évvel később első alispánná választották.¹⁸ Fia, Mán József (Iosif Manu) 1836-ban kezdte pályáját tiszteletbeli alügyészként, és mire apja visszavonult, már főszolgabíró volt; két év múlva az országgyűlésbe is beválasztották.¹⁹ Mihályi Gábor (Gavrila Mihalyi) tiszteletbeli al-

12 GLÜCK: *i. m.* 19.

13 LIVIA ARDELEAN: *Contribuții la studiul nobililor maramureșeni = Istoria ca datorie. Omagiu academicianului Ioan-Aurel Pop la împlinirea vârstei de 60 de ani.* Ed. Ioan BOLOVAN–Ovidiu GHITTA. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015. 471–479.

14 RNL MM, F 45, 629, 1, Máramarosi tiszttviselők nyilvántartása, 14–32.

15 A Pogány és a Sztojka családokban egy-egy fiúutód született, a Szaplonczayban négy, de csak a reformkor végére érték meg a felnőttkort. NAGY Iván: *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I. Ráth Mór, Pest, 1863 (a továbbiakban NAGY: *Magyarország*). 372, 873–874; PETROVAY György: *A Szaplonczay család leszármazása 1360-tól (Három címerrajzzal)*. Turul 11(1901). 2. sz. 78.

16 JOÓDY Pál: *Máramaros Vármegye 1749–1769. évi nemesség vizsgálata*. Varga Béla Könyvnyomda Vállalata, Máramarossziget, 1943. 100, 126, 140–141.

17 Uo. 126.

18 RNL MM, F 45, 629, 1, Máramarosi tiszttviselők nyilvántartása, 33–35, 38, 40; Jelenkor XIV(1845). 62. sz. (aug. 3.) 371.

19 RNL MM, F 45, 629, 1, Máramarosi tiszttviselők nyilvántartása, 41, 43; uo. 338 Máramaros vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei 1629–1848 (Inventarul Protoalelor de Ședinte ale Congregației comitatului Maramureș 1629–1848), 164, Vármegyei közgyűlési jegyző-

ügyészként, majd alszolgabíróként szolgált, hét évig volt főszolgabíró, országgyűlési követ, végül 1845-ben másodalispán lett.²⁰ Ugyanabban az évben Jurka János (Ioan Iurca) is főszolgabíróvá vált, korábban alszolgabíró és tiszteletbeli esküdt volt.²¹ Mihálka László (Vasile Mihalca) volt az egyetlen, aki nem került be az elitbe, ő a korszak végén alszolgabíró volt.²²

A sikeres pályafutások több tényezőre vezethetők vissza, amelyek között szerepel a családi háttér, az iskolázottság, a házasságokon keresztül kiépülő kapcsolati háló, valamint a vármegye sajátos politikai légköre is. A felsorolt tisztviselők közül Mihálka Lászlót és Mihályi Gábort kivéve, mindegyikük apja tisztviselő volt. Mihályi apja görögkatolikus lelkészként szolgált,²³ míg Mihálka „szegény sorsú, nemes eredetű földművelő szülőktől született”.²⁴

Fontos szempont az iskolázottság is. A tisztviselők általában Máramarossziget közvetlen vagy közeli környezetében éltek, és a Máramarosszigeti Piarista Gimnáziumban tanultak. Innen a Szatmárnémeti Katolikus Gimnáziumba mentek tovább, majd a kassai vagy a nagyváradi jogakadémián folytatták tanulmányaikat bölcsészet és jog terén. Mihálka László ismét kivételt képez: szerény családi körülményei miatt tanulmányait Szatmárnémetiben kellett félbeszakítania. Mán József esete az ellenkezője. Tanult a Máramarosszigeti Református és Piarista Gimnáziumokban, Lőcsén a premontrei rendnél, bölcsészetet Kolozsváron a Református Kollégiumban, valamint az Egri Érseki Jogakadémián, jogot pedig a Pozsonyi Evangélikus Líceumban és a Kassai Jogakadémián.²⁵

A négy család közül három egy nexust alkotott, amelynek középpontjában a Mán család állt. Mán László lányai közül az egyik Mihályi Gáborhoz, a másik Jurka Jánoshoz ment feleségül.²⁶ A Mán család révén mindhárom família kapcsolatba került a római katolikus magyar báró Sztojka családdal is. Mán László fia, Mán József ugyanis báró Sztojka Imre lányát, Klárát vette feleségül.²⁷ Sztojka Imre a reformkori Mára-

könyv (a továbbiakban Vm. kgy. jgy.) 1836: 1808; Pesti Hírlap XLII(1847). 582. sz. (okt. 29.) 685.

20 RNL MM, F 45, 338, 140, Vm. kgy. jgy. 1830:1633; uo. 629, 1, Máramarosi tisztviselők nyilvántartása, 40, 43; Nemzeti Újság XXXVIII(1843). 41. sz. (máj. 12.) 299.

21 RNL MM, F 45, 338, 140, Vm. kgy. jgy. 1830:1634; uo. 629, 1, Máramarosi tisztviselők nyilvántartása, 38, 43.

22 Uo. 41.

23 RNL MM, F 430 A Máramarosszigeti Piarista Gimnázium (Gimnaziul Romano Catolic Sighetu Marmatiei), 948. leltárszám, Iratgyűjtemény (Inventarul documentelor arhivistice), 11. Iskolai matrikula 1821–22 (Informatio primo semestrialis de juventute in r. gymnasio Szigethiensis Anno 1820–21), 4.

24 Fővárosi Lapok XXII(1886). 183. sz. (júl. 4.) 1328.

25 Vasárnapi Újság XXIV(1877). 5. sz. (febr. 4.). 67–68, 70.

26 Familia XXXI(1895). 249. sz. (jan. 22.) 37.

27 Ellenőr VIII(1876). 350. sz. (dec. 19.) 3.

maros egyik legbefolyásosabb személyisége volt: három alkalommal választották országgyűlési követnek, és 1848-ban rövid időre a főrendiház korelnöke is lett.²⁸ A négy család így egy politikailag is jelentős erőt képviselt. Ehhez a szövetségi rendszerhez tartozott Mihálka László is, ám alacsonyabb társadalmi státusza miatt inkább kortesként, mintsem egyenrangú szövetségesként.²⁹

A házasságok végül politikai szövetségekben konkretizálódtak, amelyek Máramaros sajátos politikai klímájában elősegítették a román tisztviselőcsaládok felemelkedését. Elszigeteltsége miatt a korszakot meghatározó politikai törésvonalak alig éreztették hatásukat a vármegyében; a politikai viszonyokat inkább generációs és felekezeti ellentétek alakították. Az 1843-as követválasztáson a négy család a Sztojkával szövetségben a Mán László után elnevezett Mán-pártba tömörült, míg ellenfeleik – a református tisztviselők és a Pogány, Szaplonczay család – a Pogány Károly másodalispán után elnevezett Pogány-pártba szerveződtek. A választás az előbbieik győzelmével zárult.³⁰ Az eredmény felháborította Máramarosziget református lakosságát, mivel két katolikus követ – Mihályi Gábor (görög-) és Sztojka Imre (római) – kapott mandátumot. A feldühödött tömeg feldúlta a vármegyeházát, és elűzte a városból a román kisnemességet.³¹

A korabeli választási rendszer a román tisztviselőknek kedvezett. A vármegye központjában megtartott tisztújításokon és követválasztásokon kizárólag a nemesség rendelkezett szavazati joggal,³² Máramaros nemességének többsége pedig román volt. Jelentős részük a vármegyeközponthoz közel fekvő, Mihályiéik befolyása alatt lévő falvakban élt.³³ A lelkészek nagy befolyással bírtak a falvak lakóira, akiket így könnyen mozgósítani tudtak; Mihályi Gábor esetében az apja vállalta a főkortesi

28 Magyar Kurir XLI(1827). 48. sz. (jún. 15.) 372; Jelenkor I(1832). 97. sz. (dec. 5.), 769; Nemzeti Újság XXXVIII(1843). 41. sz. (máj. 12.) 299; Pesti Hírlap VIII(1848). 99. sz. (júl. 5.) 620.

29 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), C 44 Magyar Királyi Helytartótanács Departamentum politicum comitatum, F8:1848, 11117/1844, A királyi biztos vádjai Hatvány József tiszteletbeli esküdt ellen, 264–266.

30 Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Osztálya (a továbbiakban RNL KZS) (Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Cluj, a továbbiakban RNL KM), F 245 Mihályi család fondja (Fondul familiei Mihalyi), 204. leltárszám, Követválasztásokkal kapcsolatos iratok, 1843–1844 (Documente despre alegerile de deputați 1843–1844), 288. sz. Mán László első alispán kérvénye a főkancelláriához (a továbbiakban Mán László első alispán kérvénye), Máramarosziget, 1843. máj. 6., 2.

31 MNL OL, C 44, F8:1848, Történeti vázlat tekintetes Mánn László 1sőalispán pártjának nyilatkozata szerint, 115.

32 DEGRÉ Alajos: *Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt = Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. VII. Szerk. FARKAS Gábor. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár, 1973. 125.

33 MNL OL, C 44, F8:1848, Vlád László nyilatkozata a királyi biztosnak, Máramarosziget, 1844. ápr. 03., 349–350.

szerepet. Ezzel szemben a Pogány-párt a koronavárosok magyar nemességére, illetve a vármegye elszigeteltebb vidékén élő, kis létszámú rutén nemességre támaszkodhatott. Ez utóbbiak azonban el sem jutottak a szavazás helyszínére, mivel a román többségű Szaploncán erőszakkal megakadályozták őket.³⁴

A két politikai tábor közötti feszültség fokozatosan mérséklődött. Az 1845-ös tisztújításon Mán László visszavonult az első alispáni tisztségből. Ezzel lehetőséget teremtett saját szövetségeseinek az előrelépésre, ugyanakkor teret engedett a rivális, az elitből kiszorult Szaplonczay család fiatalabb nemzedékének is.³⁵ Az 1848-as forradalom kitörése véget vetett a konfliktusnak. Az új, parlamentáris rendszerben a korábbi két országgyűlési követ helyett öt parlamenti képviselőt kellett választani, így sikerült mindkét fél igényeit kielégíteni. Az addig rivális pártok együtt harcoltak a forradalom ügyéért. A román tisztviselők kiterjedt családi hálózaton és a görögkatolikus egyházzal ápolt szoros kapcsolatuk révén fenntartották a békét a vármegye románlakta vidékein. Cserébe a forradalmi helyzet ugyanazt az előrejutási lehetőséget biztosította számukra, mint a magyaroknak. Mihályi Gábor és Mán József is országgyűlési képviselő lett.³⁶ Mihályit 1848 augusztusában Máramaros, Ugocea, Bereg, Ung, Szatmár, Közép-Szolnok és Kraszna vármegyék, Kővárvidék, valamint a 17. számú határőr-gyalogezred kormánybiztosának nevezték ki.³⁷ Segítője Mán József lett, akit a kormány 1849 elején a máramarosi újoncoszásért és katonai ellátásért felelős kormánybiztosnak nevezett ki.³⁸

A SIKER KITELJESEDESE: A DUALIZMUS

A román tisztviselők *hungarus*-tudatuk miatt őszintén azonosulhattak a forradalom ügyével. A máramarosi román nemesek egy jelentős része a szabadságjogaik gyakorlását a rendi *natio hungaricá*hoz kötötte. Ezért, amikor megjelent a modern nacionalizmus, érvényesülési lehetőségeiket is a magyar politikai nemzet keretén belül látták. Ez azt jelentette, hogy sorsuk össze volt kötve a helyi forradalmi erő zömét kitevő református, nemzeti-liberális tisztviselőkével. A forradalom bukása után ők is elsen-

34 MNL OL, C 44, F8:1848, A fennálló országgyűlésre nemes Máramaros megye részéről 1843ik évi április hónap 26ik napján véghezment követválasztás körülményeknek, s elkövetett kihágásoknak valóságos történet leírása, 150.

35 Jelenkor XIV(1845). 59. sz. (júl. 24.) 354.

36 Közlöny I(1848). 21. sz. (jún. 30.) 81.

37 RNL MM, F 48 Mihályi János személyes gyűjteménye (Colecția personală academician Ioan Mihályi de Apșa), F 48, 427, 8, Mihályi János és Mán József kegyelmi kérelme, 1849. okt. 31, 1–2.

38 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp., 1891–1914 (a továbbiakban SZINNYEI: *Magyar írók*). I. 473–474.

vedték a retorziókat. Mán Józsefet négy, Mihályi Gábort hat év várfogságra és vagyonelkobzásra ítélték 1851-ben.³⁹ Egy évvel később viszont már szabadlábra kerülhettek, és vagyonukat is visszaszerezhették. Azonban amikor a magyar liberálisoknak kedvező fordulat állt be a birodalmi politikában, a román tisztviselők karrierjében is kedvező változások következtek be. Az októberi diploma 1860-as kibocsátásával véget ért a neoabszolutista korszak, és Magyarország visszanyerte autonómiájának egy részét. A diploma kibocsátásával egyidejűleg a vármegyerendszert is visszaállították.⁴⁰ Mán József a vármegye főispánja, Mihályi Gábor az országgyűlési képviselője, Jurka János az első alispánja lett, míg Mihálka Lászlót főszolgabíróvá választották.⁴¹

Az 1861-es év végére újabb nagypolitikai fordulat következett be. Anton von Schmerling kormányzata – ezúttal liberális alapokon nyugvó – kísérletet tett a birodalom központosítására. A magyar törvényhozást feloszlatták, és az 1860-ban megalakult vármegyei tisztikarok is lemondtak.⁴² Máramaros vezetésére Dolinay Pétert, egy rutén származású királybiztost neveztek ki. A vármegyét hagyományosan vezető román és koronaváros-beli református nemesség helyére idegen vármegyéből érkezett római katolikus magyar és rutén tisztviselőket neveztek ki.⁴³ Dolinay tudatosan törekedett a románokat kiszorítani a hatalomból. Máramaros románok által lakott része 1856-ban a munkácsi püspökségtől a szamosújvárihoz került, de a két nemzetiség határvonalát képző máramarosszigeti parókia állása tisztázatlan maradt. Mindkét püspökség a magáénak szerette volna tudni.⁴⁴ A románokhoz hasonlóan a rutén görögkatolikus lelkészek is nagy hatással voltak a vármegye működésére. A vármegyében idegennek számító Dolinay a román tisztviselők kiszorításával akarhatta szorosabbra fűzni a viszonyát a helyi rutén klérussal.

Tehát az Erdélyben „megszokott” román–magyar ellentét helyett Máramarosban egy román–rutén ellentét létezett. Ráadásul a vármegye lakosságának felét ruténok tették ki, és addig a pontig szinte egyáltalán nem volt képviselőjük a vármegye vezetésében, így joggal érezhették magukat marginalizálva. Ez különösen azután vált

39 Pesti Napló II(1851). 476. sz. (okt. 9.) 2–3.

40 GERGELY Jenő: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. ELTE, Történelemtudományi Doktori Iskola–L'Harmattan, Bp., 2005. 278–279.

41 RNL MM, F 45, 340, 1, Vm. kgy. jgy. 1860:6; Politikai Újdonságok VI(1860). 44. sz. (nov. 1.) 691; Sörgöny I(1861). 1. sz. (jan. 1.) 1.

42 PAP József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2003. 65–66.

43 Sörgöny II(1862). 4. sz. (jan. 5.) 4.

44 VÁRADY Gábor: *Hulló levelek*. I–III. Sichermann Mór Nyomdája, Máramarossziget, 1890–1895 (a továbbiakban VÁRADY: *Hulló levelek*). II. 241; MNL OL D 191 Magyar Királyi Helytartótanács. Elnökségi iratok (a továbbiakban MNL OL D 191), I. D. csomó, 17467, Máramaros megye királyi biztosa a szigeti vicariatus kérdésének tárgyalásakor történt dolgokról, 289–293.

hangsúlyossá, hogy Dolinayt egy 1862-ben kirobbant korrupciós botrány miatt felmentették.⁴⁵

Schmerling kormánya 1865-ben megbukott, és megindult a kiegyezéshez vezető folyamat.⁴⁶ Ezáltal a vármegyében is átrendeződtek a hatalmi viszonyok. A helyi elitnek vissza kellett szereznie pozícióit, de úgy, hogy ne szorítsa ki teljesen a ruténokat. A helyzetre Mán József – az 1865-től ismét főispáni tisztet betöltő – a Jurka János házában létrejött kálinfalvi egyezmény által kínált megoldást. Az egyezmény rendezte az egyházi kérdést, és meghatározta, hogy a következő országgyűlésre a vármegye két román, két rutén és két magyar képviselőt küld.⁴⁷ Az egyezmény szelleme az 1867-es tisztújításon is megmutatkozott, mivel a vármegye élére egy román, egy rutén és egy magyar alispánt választottak, és mindegyik nemzetiség kapott legalább egy főszolgabírói hivatalt.⁴⁸

Az egyezmény egyben megszilárdította a négy román családnak a helyzetét. Mán József 1865-től egészen 1876-ban bekövetkezett haláláig a vármegye főispánja volt.⁴⁹ Egyetlen fia, Mán Izidór (Isidor Manu) két évvel később meghalt, családi ága ezzel kihalt. Jurka Jánost 1867-ben újra elsőalispán-helyettesnek választották,⁵⁰ de két év múlva visszavonult. Fia, Jurka Bazil (Basiliu Iurca) két évet volt alszolgabíró,⁵¹ majd két mandátumot nyert a parlamentben.⁵²

Mihálka László a római katolikus, több alispánt adó Hatfaludy családba beházasodva és a reformkori generáció visszavonulását kihasználva jutott karrierje csúcsára: 1869-ben alispánnak választották.⁵³ Hivatalát tizenhét éven keresztül, 1886-ban bekövetkezett haláláig viselte.⁵⁴ Második házasságából hat fia született, közülük négy érte meg a felnőttkort. János görögkatolikus lelkész lett, II. László (Vasile Mihalka) tizenhét éven át a szigeti járás főszolgabírójaként működött.⁵⁵ Pál (Pavel Mihalca)

45 DEÁK Ágnes: *Vizsgálat egy megyei királyi biztos ellen hivatali visszaélés ügyében, 1863*. Századok 152(2015). 1. sz. 210–212.

46 CSORBA László: *Az önkényuralom kora (1849–1867) = Magyarország története a 19. században*. Szerk. GERGELY András. Osiris, Bp., 2005. 313.

47 VÁRADY: *Hulló levelek*. 241.

48 RNL MM, F 45, 340, 6, Vm. kgy. jgy. 1867:6.

49 Vasárnapi Újság XXIV(1876). 5. sz. (febr. 4.) 70.

50 RNL MM, F 45, 340, 6, Vm. kgy. jgy. 1867:6.

51 Pesti Napló XXIX(1878). 126. sz. (máj. 24.) 3.

52 PÁL Judit–VLAD POPOVICI–FEHÉR Andrea–OVIDIU EMIL IUDEAN: *Parliamentary Elections in Eastern Hungary and Transylvania (1865–1918)*. Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften, Berlin, 2018 (a továbbiakban *Parliamentary Elections*). 240–241.

53 RNL MM, F 45, 340, 14, Vm. kgy. jgy. 1869:769.

54 *Mihálka László gyászjelentése*. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/425049#> (Utolsó megtekintés: 2025. 07. 03.)

55 RNL MM, F 45, 340, 41, Vm. kgy. jgy. 1877:274; Pesti Hírlap XVI(1894). 87. sz. (márc. 28.) 7.

kilenc évig volt főszolgabíró, majd egy évig árvaszéki elnök, de fiatalon, 41 évesen meghalt 1899-ben.⁵⁶ György (Georgiu Mihalca) ügyvédként dolgozott, 1915-ben lett a vármegye főügyésze.⁵⁷

A Mihályiak lettek a legsikeresebbek és a legbefolyásosabbak. Mihályi I. Gábor a provizórium idején helytartósági tanácsosként tevékenykedett. Emiatt a politikailag „kompromittáltak” táborába került, és 1865-ben már nem választották újra a törvényhozásba, de a kiegyezés után rögtön kinevezték a legfelsőbb törvényszék egyik bírójává. 1875-ben hunyt el. Feleségétől, Mán Juliannától (Iuliana Manu) öt fia született.⁵⁸ A legfiatalabb, II. Gábor (Gavril Mihalyi) járásbíróként hunyt el alig 41 évesen Máramaroszigeten.⁵⁹ A legidősebbik, Gyula (Iuliu Mihalyi) a közös hadsereg huszárezredese lett, 61 évesen halt meg Balázsfalván.⁶⁰ Viktor (Victor Mihalyi) 1841-ben született, és egyházi pályára lépett. 1875-ben Lugos görögkatolikus püspökévé, 1895-ben pedig Balázsfalva érsekévé nevezték ki.⁶¹

I. Péter (Petru Mihalyi) 1867 és 1869 között főszolgabíróként működött, majd 41 éven keresztül, szinte megszakítás nélkül képviselte a vármegyét a budapesti törvényhozásban.⁶² Idősebbik fia, III. Gábor (Gavrilă Mihalyi) főszolgabíró lett. Testvére, II. Péter (Petru Mihalyi) előbb határrendészeti kapitány volt, majd országgyűlési képviselőnek választották őt is.⁶³ Legkisebb testvérük, Florent (Florentin Mihalyi) nem lépett be sem a politikába, sem a közigazgatásba. Tehetős ügyvéd lett, és sikeres irodát vezetett Máramaroszigeten,⁶⁴ két testvérének pedig a „gazdasági háttérként” működött. I. Gábornak egyetlen fia volt, aki a vármegyei hivatali pályát választotta: Mihályi János (Ioan Mihalyi). Ő 43 éven keresztül, 1871 és 1914 között töltötte be a

56 *Magyarország tiszti cím- és névtára 1891*. Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Bp., 1891 (a továbbiakban MTCN 1891). 107; Budapesti Hírlap XVIII(1898). 117. sz. (ápr. 28.) 9; Mihálka Pál gyászjelentése. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/425058#> (Utolsó megtekintés: 2025. 07. 03.)

57 MTCN. 136.

58 SZINNEY: *Magyar írók*. VIII. 1284; Magyarország és Nagyvilág XI(1875). 37. sz. (szept. 12.) 452.

59 Tribuna IX(1892). 67. sz. (márc. 21.) 267.

60 *Mihályi Gyula gyászjelentése*. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/425620#> (Utolsó megtekintés: 2025. 07. 03.)

61 *Memoriile unui ierarh uitat: Victor Mihalyi de Apșa (1841–1918)*. Ed. Nicolae BOCSAN–Ion CÂRJA. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2009 (a továbbiakban *Memoriile unui ierarh*). 8, 13–51.

62 RNL MM, F 45, 340, 6, Vm. kgy. jgy. 1867:6; *Parliamentary elections*. 240–241, 243.

63 *Az „Athenaeum” Magyar Közigazgatási Kalendárium 1902–dik évre*. Athenaeum Irodalmi Nyomdai- és Részvény-társulat, Bp., 1902. 169; MTCN. 1907. 151; MTCN. 1910. 166.

64 Uo. 209.

vármegye főügyési tisztségét.⁶⁵ Fiai közül ketten érték meg a felnőttkort: Szilveszter (Silvestru Mihalyi) banki hivatalnok lett,⁶⁶ Longin pedig két unokatestvéréhez hasonlóan a közigazgatásban helyezkedett el. A két világháború közötti időszakban főszolgabíróként, majd alprefektusként működött.⁶⁷

A karrierutakból jól látszik, hogy a négy família sikeresen konszolidálta hatalmát a dualizmus időszakában. Ez figyelemre méltó, mert a nacionalizmustól átítatott késő dualista korszakban a vármegyei elit szinte teljesen elmagyarosodott, de ezek a családok végig megőrizték pozíciójukat. 1918-ban a 16 főtisztviselő közül már csak 4 volt nem magyar nemzetiségű. Közülük kettőt már említettünk: Mihálka György főügyészt és Mihályi III. Gábor főszolgabíró. A reformkorhoz hasonlóan a siker okai a dualizmus idején is az iskoláztatásban, a házassági stratégiákban, a politikai rendszer helyi működésében, illetve tisztviselőcsaládok birtokviszonyaiban kereshetők. A dualizmuskori nemzedék tagjainak többsége a Budapesti Királyi Tudományegyetemen tanult. A Jurka és a Mihályi család esetében a fiatalabb nemzedékek oktatása már gyakran nem Máramarosszigeten kezdődött. II. Péter például a kassai Premontrei Rend Gimnáziumában kezdte tanulmányait, míg III. Gábor a lugosi Római Katolikus Líceumban tanult, majd a nagyszombati Érseki Főgimnáziumban folytatta tanulmányait,⁶⁸ mielőtt Budapestre került. Jurka Fláviusz (Iurca Flaviu) Budapesten, a Kegyes Tanítórendiek Főgimnáziumában tanult. I. és II. Péter a Bécsi Tudományegyetemen végezte jogi tanulmányait,⁶⁹ Viktor pedig Rómában tanulta a teológiát.⁷⁰

A reformkortól a családok már nem egymás között házasodtak. Sőt, markáns változás figyelhető meg e téren. Mán József, Mihályi Gábor és Jurka János feleségei románok voltak, Mihálka László első felesége szintén román volt. Értelemszerűen mindegyik feleség katolikus volt, de a dualizmusban már protestáns családokkal is történnek házasságkötések. A négy tisztviselőnek 10 fia és 7 unokája volt. Közülük nyolcan magyar, hárman román családba házasodtak, négyen nőtlenek maradtak, kettőről pedig nincs adatunk. Ugyanígy hét lányuk és hét lányunokájuk volt. Közülük

65 RNL MM, F 45, 340, 41, Vm. kg. jgy. 1871:1659; Alkotmány XIX(1914). 257. sz. (okt. 16.) 13.

66 A Történelmi Máramaros Múzeuma (Muzeul Maramureşului din Sighetul Marmăţiei – a továbbiakban TMM), apsai Mihályi János fondja (Fondul Ioan Mihalyi de Apşa), *Necrologul lui Silviu Mihalyi de Apşa*.

67 Alexandru FILIPAŞCU: *Istoria Maramureşului*. „Gutinul”, Baia Mare, 1997. 214.

68 SCHLICK István: *A nagyszombati érseki főgymnasium értesítője az 1888–89. tanév végén*. Nyomatott Winter Zsigmondnál, Nagyszombat, 1889. 97; BILLMANN Márton: *A lugosi róm. kath. magy. főgymnasium értesítője az 1881–82. tanévról*. Wenczel János és fia könyvnyomdájából, Lugos, 1882. 33.

69 Magyarország VII(1900). 249. sz. (szept. 16.) 8.

70 *Memoriile unui ierarh*. 8–13.

hatan hajadonok maradtak, hatan román, egy magyar és egy rutén származású családba házasodtak.

A Mihálka és a Mihályi családok példája szemlélteti a legjobban a kialakult egyes házassági stratégiát. A férfiak inkább magyar, a nők inkább román családokba házasodtak. Mihálka I. László négy fia közül egy nőtlen maradt, három pedig református magyar családba házasodott. Például Mihálka György főügyész felesége, Székely Margit egy Kis-Küküllő vármegyei unitárius családból származott; apját, Székely Mihályt főerdőmesterként helyezték Máramarosba, ami elősegítette a család helyi beilleszkedését.⁷¹ Mihálka I. Lászlónak két lánya is született. Jusztina (Iustina Mihalca) a rutén származású főszolgabíró, Szilágyi Miklós, Dóra (Dora Mihalca) pedig ifjabb Papp József (Iosif Popp) nagysomkúti országgyűlési képviselő és ügyvéd felesége lett.⁷²

Mihályi I. Gábor öt fia közül kettő házasodott meg. I. Péter a bevezetőben idézett, budapesti örmény származású ügyvédcsalád egy tagját, Simon Lujzát vette feleségül. II. Péter a koronavárosok egyik legbefolyásosabb református tisztviselőcsaládjában, a Kovássy családban talált magának házastársat.⁷³ Florent felesége Hieronymi Karola volt, Hieronymi Károly belügyminiszter és Várady Gabriella lánya. Ez utóbbi Várady Gábor országgyűlési képviselő és másodalispán lánya volt, aki szintén a koronavárosok egyik tekintélyes református családjához tartozott.⁷⁴ Mihályi I. Gábor kisebbik fia, János kétszer házasodott, mindkét alkalommal román nőt vett feleségül. Első felesége a szebeni származású Dunka Paula (Paul Dunca) volt, akinek apja a provizórium idején kormánybizti tanácsosként szolgált. Második felesége Papp Jusztina (Iustina Popp) volt,⁷⁵ akinek apja Felsővisón görögkatolikus lelkészként tevékenykedett.

A SIKER TITKA: ADAPTÁCIÓS STRATÉGIÁK A MAGYAR ÉS A ROMÁN ÁLLAMBAN

Az 1. táblázatból látható, hogy a tisztviselőcsaládok közül a románok rendelkeztek a legnagyobb és legértékesebb földbirtokokkal. Reformkori földbirtokviszonyaikról nem áll rendelkezésre forrás, de valószínű, hogy a vagyonosodás a dualizmusban tör-

71 Unitárius Élet XVI(1962). 1. sz. (jan. 1.) 1; *Mihálka Györgyné szül. Székely Margit gyászjelentése*. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/425042#> (Utolsó megtekintés: 2025. 07. 03.)

72 *Mihálka Jusztina családfája*. <https://www.geni.com/people/Jusztina-Mih%C3%A1lka/6000000002930298828> (Utolsó megtekintés: 2025. 07. 03.)

73 Kárpáti Híradó XXI(1944). 41. sz. (febr. 20.)

74 Alkotmány X(1905). 29. sz. (febr. 2.) 8.

75 Fővárosi Lapok XV(1878). 98. sz. (ápr. 28.) 480; Krassó-Szörényi Lapok III(1881). 29. sz. (júl. 21.) 4.

tént. Ennek politikai vetülete is volt. A dualizmus választási rendszere már nem kedvezett a román tisztviselőknek. A választójog nemcsak a nemességre korlátozódott, hanem minden olyan személyre, aki elérte a törvény által előírt vagyoni vagy értelmi cenzust. A tisztújításokat továbbra is a vármegye központjában tartották. A tisztviselők megválasztásáról a törvényhatósági bizottság tagjai döntöttek; a testület egyik felét a szavazati joggal rendelkező polgárok, a másikat pedig a legtöbb egyenes állami adót fizető virilisek alkották.⁷⁶ Az 1848-ban vagy előtte született román kisnemesekek „régi jogon” továbbra is megmaradt a szavazati joga vagyoni helyzetüktől függetlenül, de számuk a korszak végére egyre csökkent.⁷⁷ A tehetősebb, koronaváros-beli magyar, valamint a vármegye északi részén élő rutén szavazók száma nőtt. Viszont a vármegye tíz járásából a Szigetiben és a Visóiban relatív, az Izavölgyiben abszolút román többség élt.⁷⁸ Az 1896-os évben a Szigeti járásról leválasztva létrejött a Sugatagi járás,⁷⁹ melyben szintén abszolút többségben voltak a románok. A vármegye hat választókerületéből a Sugatagiban és a Visóiban szintén abszolút többségben éltek románok. Ezekben a három család befolyása továbbra is nagy maradt, és értékes szövetségessé tette őket a magyar kormánypártok szemében.

Családok	Legelő	Szántó	Teljes földbirtoknagyság
Mihálka, Mihályi Jurka	4078	789	11 996
Szaplonczay és Pogány	870	1076	4086
Koronavárosok református tisztviselőcsaládai	61	199	542

1. táblázat. A román és a magyar földbirtokos és református tisztviselőcsaládok földbirtokai összesítve, holdban

Budapestről nézve Máramaros távol eső, izolált nemzetiségi vármegye volt. Ezért a kormánypárt saját pozícióit a helyi elittel kötött informális megegyezésekkel akarta biztosítani.⁸⁰ Lényegében az alku azt jelentette, hogy a románok támogatták vagy nem elleneztek nyíltan a kormány nemzetiségpolitikáját, és garantálták számára a

76 MÁRKUS Dezső: *Magyar Törvénytár 1000–1895*. 1869–1871. évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Bp., 1900. 212–213, 215–218.

77 GERŐ András: *Az első kisebbség. Népképviselő a monarchia Magyarországnán*. Gondolat, Bp., 1988. 31–32.

78 *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Bp., 1902. 299, 301, 303, 305.

79 Pesti Napló XLVII(1896). 92. sz. (ápr. 2.) 1.

80 EGRY Gábor: *Unruly Borderlands: Border-Making, Peripheralization and Layered Regionalism in Post-First World War Maramureș and the Banat*. *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 27(2020). 6. sz. 715.

román kerületek mandátumait. Cserébe a román elit pozíciói is garantálva maradtak, és kétes ügyeik fölött is szemet hunyt a kormány.

A működésmód magyarázat lehet a Mihálka család látványos felemelkedésére. Mihálka László alispán a Deák-, majd a Szabadelvű Párt helyi elnöke volt, közéleti szereplésén gyakran hangoztatta, hogy „nem ismer e hazában más nemzetet, mint a magyart”.⁸¹ Trefort Ágoston 1879 márciusában nyújtott be egy törvénytervezetet, amely kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását a népoktatási tanintézetekben. Ezt a lépést Mihálka Lászlónak a királyhoz intézett kérvénye előzte meg, amelyben 400 máramarosi román aláírásával kérte az uralkodót, hogy adjon előleges jóváhagyást a törvénytervezetnek, hogy az a parlament elé kerülhessen.⁸² Ugyanakkor, egyszerre volt hét közbirtokosság elnöke.⁸³ Erre felfigyeltek a vármegyében, és egy megyebizottsági tag, Hollósy Simon azzal vádolta, hogy helyzetével visszaélve földeket sajátít ki a közbirtokosságoktól.⁸⁴ Az ügyből országos botrány lett, Mihálka mögé beállt a kormánypárti sajtó, és maga Tisza Kálmán miniszterelnök vette védelmébe egy parlamenti interpelláció kapcsán.⁸⁵ Mihálka 1886-ban meghalt, és ezzel az ügy elévült, de a vádak nem lehettek alaptalanok, mert a szegény kisnemesi sorból származó alispán három fiának összesen 7117 hold birtoka volt 1893-ban.⁸⁶

Mihályi I. Péter 1865 és 1869 között a Sugatagi, majd 1869 és 1881 között a Visói kerületet képviselte a parlamentben a kormánypárt színeiben. Legutolsó mandátuma alatt csatlakozott az Egyesült Ellenzékhez, majd az Apponyi-féle Nemzeti Párthoz. Ennek árát meg is fizette, mert az 1881-es választáson alulmaradt a kormánypárti Jónás Ödönnel szemben, de 1884-ben sikerült legyőznie őt. Az 1887-es választáson Lónyay János főispán „békét” eszközölt ki Mihályi és a kormánypárt között. Mihályi nem indult többet a Visói kerületben, cserébe a szabadelvűek nem állítottak ellenjelöltet neki a Sugatagiban. Így a kerület és a járás is a Mihályi család „tulajdonává” vált. III. Gábor 18 évig volt a járás főszolgabírója, II. Pétert pedig rögtön apja visszavonulása után megválasztották képviselőnek.⁸⁷

81 VÁRADY: *Hulló levelek*. III. 86.

82 Uo. 244.

83 RNL MM, F 45, 818. Főispáni iratok (Acte prezidențiale ale comitelui suprem, inventar scriptic pe probleme), 1883:5. sz., Mihálka László alispán levele Lónyay János főispánnak, Máramarosziget, 1885. nov. 25.

84 Közérdek I(1883). 3. sz. (szept. 16.) 1; Máramarosi Lapok XI(1896). 19. sz. (máj. 1.) 1.

85 *Az 1884. évi szeptemberhó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. IX. 195. ülés, 1886. márc. 3. Szerk. P. SZATHMÁRY Károly. Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, Bp., 1886. 339–342.

86 *Magyarország földbirtokosai*. Szerk. BAROSS Károly–NÉMETH József. Hungária Könyvnyomda, Bp., 1893. 406–407, 410–413, 415–417.

87 *Parliamentary Elections*. 240–241, 243.

Ez a stratégia sikeresnek bizonyult Nagy-Romániában is. A Nagy Háború utolsó évében még nem volt egyértelmű, hogy Máramaros a román állam része lesz. II. Péter 1918. október 23-án kijelentette a budapesti parlamentben, hogy a máramarosi románok nem akarnak Romániához csatlakozni.⁸⁸ Főszolgabíró testvérét, III. Gábort 1919 elején tartóztatta le a Máramarosba bevonuló hadsereg, mert nem volt hajlandó levenni a Sugatagi járás hivatali épületéről a magyar zászlót.⁸⁹ Viszont amikor a román uralom maradandósága egyértelművé vált, a két Mihályi is alkalmazkodott. II. Péter „magyar dzsentri télikabátja” mellett „hatalmas, magas, báránybőrsüveget” kezdett hordani. Estélyeket tartottak a román tiszteknek, amelyeken részt vett II. Péter románul nem beszélő magyar felesége is.⁹⁰ Az adaptáció sikeres volt, Gábor a Nemzeti Liberális Párt elnöke lett. Mindketten betöltötték a prefektusi hivatalt, és mindketten ki lettek tüntetve a román vaskoronarenddel. II. Péter Máramarossziget polgármestere és a megye szenátora is volt egy ideig.⁹¹ Az alku azért volt lehetséges, mert a regáti liberálisok nem rendelkeztek politikai infrastruktúrával Máramarosban, de a rivális parasztpártiak igen, hiszen a volt Román Nemzeti Párt helyére építkeztek. A Mihályiak garantálták a liberális befolyást, cserébe a „renegát” múltjuk a háború homályába veszett.

A második bécsi döntés utáni reintegráció példáját távoli rokonuk, az 1940-ben főispánnak kinevezett Jurka Fláviusz esetén követhetjük. Ő Jurka Bazil fia volt, és a két világháború közötti Romániában is jól mozgott, főszolgabíró és prefektus is volt.⁹² Kinevezése legitimációs eszközként szolgált a magyar állam számára, mert mint a „hazai románság tekintélyes családjának sarja [...] ékes szülő bizonyítéka a kormányzat azon szándékának, hogy a nemzetiségekkel szemben a megértés és a méltányosság politikáját kívánja követni”.⁹³ Jurka és a Mihályiak egyben az utolsó két tisztviselőcsaládja a vármegyének, amely hatalmát megtartva túlélte az impériumváltás és a bécsi döntés hozta változásokat is. A koronavárosok református tisztviselőcsaládjai már a dualizmusban, a földbirtokos Szaplonczay és Pogány, illetve a Mihálka család a két világháború között szorultak ki Máramaros megye vezetéséből. A kommunista

88 *Az 1910. évi június hó 21-ére hírdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XL. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Résztvénytársulat Könyvnyomdája, Bp., 1918. 425–427.

89 FILIPAȘCU: *i. m.* 208, 211, 214; *Patria* V(1923). 30. sz. (febr. 11.) 3; IX(1927). 90. sz. (máj. 14.) 2.

90 SZENT-GÁLY-FAUR Aurél: *Máramarosszigeti napló 1919. január–1919. július*. Erdélyi Szalon, Bp., 2023. 65.

91 *Patria* 1923. 30. sz. (febr. 11.) 3.

92 *Monitorul Oficial* 1925. 224. sz. (okt. 11.) 11425; *Aradi Újság* XXXII(1931). 105. sz. (máj. 13.) 1.

93 *Budapesti Közlöny* LXXIV(1940). 264. sz. (nov. 20.) 1.

államhatalom berendezkedésével azonban Jurka Magyarországra menekült.⁹⁴ A két Mihályi sorsa tisztázatlan, de valószínűleg Romániában maradt.

A SIKER ÁRA: ASSZIMILÁCIÓ?

Jurka János, Mihálka I. László, Mihályi I. Gábor és Mihálka László a magyar politikai nemzethez tartozó románoknak tartották magukat. A forrásokban így nyilatkoznak magukról, és kortársaik is így látták őket.⁹⁵ Vezető szerepükből fakadóan igyekeztek támogatni a máramarosi román nyelv és kultúra fejlődését. Mindannyian pénzbeli hozzájárulással segítették a Máramarosi Román Népművelési Egyesület létrehozását (Asociațiunea pentru Cultura Poporului Român din Maramureș).⁹⁶ Mán és Mihálka elnökei voltak az egyesületnek.⁹⁷

Fiaik és unokáik nemzeti hovatartozását már nehezebb meghatározni. Noha idősebb testvérével, I. Péterrel váltakozva magyarul és románul, illetve gyakran kevert nyelven levelezett,⁹⁸ II. János politikailag az erdélyi román nemzeti mozgalomhoz vonzódott, és meg volt győződve arról, hogy a románokat történelmi jog illeti meg az autonómiára. Ez nem véletlen: egyetemi éve alatt élénken foglalkoztatta a magyarországi románok története.⁹⁹ A témában végzett munkássága révén később a Román Tudományos Akadémia külső tagjává választották, és Nicolae Iorgával is levelezett.¹⁰⁰ Helyi szinten I. Péter testvérével együtt – birtokaikat megterhelve – kölcsönt vettek fel egy kollégium építésére a népművelési egyesület diákjai számára.¹⁰¹ Gyermekei is megőrizték román identitásukat: Longin például érsek nagybátyja mellett nevelkedett Balázsfalván. Ő hozta el Kolozsvárról az első román zászlót Máramarosszigetre, amelyet az akkor már elhunyt apja házára akasztottak fel.¹⁰² A hét lányából három

94 Jurka Fláviusz gyászjelentése. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/123187#> (Utolsó megtekintés: 2025. 07. 03.)

95 VÁRADY: *Hulló levelek*. III. 68, 86; Vasárnapi Újság XXIV(1877). 5. sz. (febr. 4.) 67.

96 Gazeta Transilvaniei LXXV(1902). 224. sz. (okt. 11.) 2.

97 GAGYI Jenő: *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése*. Úránia Könyvnyomda, Bp., 1909. 247

98 RNL KM, F 245, 1204, 183, Scrisoarea lui Petru Mihályi către fratele său Ioan Mihályi, Sighetu Marmăției 23 februarie 1871, 2–6; TMM, Mihályi Péter levele Mihályi Jánosnak, Szarvaszó, 1907. jún. 2.

99 Mihai DĂNCUȘ: *Casa muzeu Mihályi de Apșa în Pantheonul neamului românesc*. Acta Musei Maramorosiensis III(2005). 3. sz. 395.

100 Uo. 381.

101 GAGYI: i. m. 248.

102 *Anuarul institutelor de învățământ gr.-cat. Din Balázsfalva (Blaj): gimnaziul superior, institutul pedagogic, școala civilă și elementară de fete, școala de aplicație, școala învățătorilor de*

hajadon maradt, de három román ezredeshez és egy román állami hivatalnokhoz ment feleségül.¹⁰³

A második és harmadik generáció tagjainak többsége az akkulturáció és az asszimiláció között helyezkedett el. I. Péter apjához hasonlóan gondolkodhatott: jól beilleszkedett a magyar elit legfelsőbb körébe, ugyanakkor igyekezett vagyonának egy részét a román kulturális élet támogatására fordítani. Ő is elnöke volt a népnevelési egyesületnek.¹⁰⁴ Fiaiban nem mutatkozott meg nemzeti elköteleződés, csak az impériumváltás után. Sőt, II. Péter Kassán született, és korai éveit is ott töltötte. Diákként az Arany-Önképző-kör, egyetemi hallgatóként a Nemzeti Párt színeiben az Egyetemi Kör elnöke volt, emellett a nacionalista *Magyarország* című lap újságírójaként is működött.¹⁰⁵ A Mihálka család második generációja szintén közömbös volt a románság iránt. Az *Unirea* című román újság ugyanabban a cikkben Mihálka I. Lászlót „jó románként” emlegette, románul írva le a nevét, míg fiát, Mihálka Györgyét magyar formában közölte, megjegyezve, hogy már nem beszélte apja nyelvét.¹⁰⁶ Alexandru Filipaşcu szerint a három tisztviselő gyermeke az impériumváltás után mind Magyarországra költözött.¹⁰⁷

A román gyökerekhez való viszonyulásban fontos szerepet játszott a szocializációs közeg. A Mihályi és a Mihálka család második és harmadik generációja is magyar közegben tanult. Mindezek mellett azonban a legmeghatározóbb tényező a házasság volt. A Mihálka család az egyetlen, amelyről határozottan kijelenthető, hogy asszimilálódott. A reformkori tisztviselők közül csak Mihálka Lászlónak volt magyar felesége. Fiai elmagyarosodását a román sajtó Hatfaludy Mária nevelésével magyarázta, feleségeik is protestánsok voltak.¹⁰⁸ Ezzel szemben a Mihályi család második generációjának mind az öt férfitagja „nemzeties” nevelésben részesült Mihályiné Mán Julianna révén, így megőrizték identitásukat.¹⁰⁹ Mihályi János és gyermekei világnézetére kétségtávolú hatással volt, hogy első felesége a román nemzeti mozgalom központjából, Nagyszebenből származott. A Jurka család némileg kivételt képez. Jurka Bazil felesége báró Popp Aurélia (Aurelia Popp), báró Popp László (Ladislau Popp), az

meserii și negustori pe anul școlastic 1914–15. Tipografia seminariului teologic greco-catolic, 1915. 107; DĂNCUȘ: i. m. 382.

103 TMM, apsai Mihályi János fondja, *Necrologul lui Longin-Virgil Mihalyi de Apșa*; Uo. *Necrologul lui Marie Theodora născută Mihalyi de Apșa*.

104 GAGYI: i. m. 254.

105 Magyarország VII(1900). 249. sz. (szept. 16.) 8.

106 Gazeta Transilvaniei LXXIII(1899). 262. sz. (nov. 26.) 3; Unirea XXIV(1914). 77. sz. (júl. 30.)

107 Alexandru FILIPAȘCU: *Înstrăinarea unor familii și averi maramureșene*. Transilvania LXIII(1942). 10. sz. 749.

108 Gazeta Transilvaniei LXIII(1899). 262. sz. (nov. 26.) 3.

109 Familia XVII(1881). 61. sz. (aug. 16.) 393–394.

Erdélyi Egyesület a Román Irodalomért és a Román Nép Kultúrájáért (Asociația Transilvană pentru Literatură Română și Cultura Poporului Român, a továbbiakban ASTRA) elnöke lánya volt. Fláviusz számára Bukarestből hoztak román nevelőnőt.¹¹⁰ Identitásának alakulásában azonban a Budapesten töltött iskolai évek és Klíma Annával, egy magyar miniszteri osztálytanácsos lányával kötött házassága bizonyultak meghatározónak. A második világháború után római katolikus hitre tért, és felesége családi kriptájába temették el Vácon.¹¹¹

További két fontos tényező a családok helyi érdekei és a nacionalizmus volt. Ezek egyszerre húzó és toló hatást gyakoroltak a tisztviselők identitására. A Mihályi család második generációjában, bár jelen volt a román identitás, politikai és gazdasági érdekeik gátolták annak teljes kibontakozását. János a vármegye főügyésze volt, és csak azután vállalta nyíltan szimpátiáját a nemzeti mozgalommal, hogy alulmaradt az alispáni tisztségért folytatott küzdelemben.¹¹² A kudarc után stratégiát váltott: hatalmi ambícióit mérsékelt állásponttal nem tudta érvényesíteni, ezért bányaalapításba kezdett, majd csak azt követően próbálkozott az ASTRA helyi fiókjának megszervezésével, mert akkor már biztos gazdasági háttérrel rendelkezett.¹¹³ I. Péter, mint nagybirtokos, hosszú ideig az agrárérdekeket képviselő, ugyanakkor a szabadelvűeknél erőteljesebben nacionalista Nemzeti Párt tagja volt. Csak akkor szólalt fel régi pártjával szemben, amikor az a Lex Apponyi kapcsán a román nyelv iskolai oktatását veszélyeztette.¹¹⁴ Fiai fordított előjelű, de lényegét tekintve hasonló helyzetbe kerültek a román államban: szocializációjuk révén sokkal otthonosabban mozogtak a magyar kulturális közegben, ám vagyonukat és hatalmukat csak úgy őrizhették meg, ha „újra felfedezték” román gyökereiket a Nemzeti Liberális Párt keretén belül.

ÖSSZEGZÉS

A 18. század végén keletkezett hatalmi úrt Máramarosban a Jurka, Mán, Mihálka és Mihályi családok töltötték be. Elődeik alacsonyabb rangú tisztségeket viseltek vagy egyházi pályán szolgáltak, de gyermekeik számára megfelelő oktatást biztosítottak. A családok közötti házasságokat politikai szövetségként hasznosították, és a választási rendszer előnyeit kihasználva stabilizálták helyzetüket az elitben. A forradalomban a

110 Alexandru FILIPAȘCU: *Contribuțiuni documentare la administrarea Maramureșului*. Transilvania LXIII(1942). 7–8 sz. 553–556.

111 Váci Hírlap LXV(1931). 86. sz. (nov. 15.) 2; *Jurka Fláviusz gyászjelentése* <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/123187#> (utolsó megtekintés: 2025. 07. 03.).

112 Tribuna LXXII(1898). 86. sz. (ápr. 21.) 345–346.

113 Pesti Hírlap XXVI(1904). 292. sz. (okt. 22.) 13; Budapesti Hírlap XXXIII(1913). 12. sz. (jan. 14.) 19.

114 Az Újság VII(1909). 213. sz. (szept. 9.) 3.

magyar oldalon harcoltak, a szerzett presztízszt pedig az októberi diploma idején és a dualizmus alatt politikai tőkévé váltották. A kálménfalvi egyezmény tovább erősítette pozícióikat. Gyermekeiket gyakran a vármegyétől távol eső, befolyásos magyar és román családokba házасították, és tekintélyes tanintézményekben iskoláztatták. Ezt gyarapodó földbirtokaik tették lehetővé. A vagyonosodást a kormányzattal kötött politikai alkuk biztosították. A helyi román elit garantálta a kormánypárti mandátumokat, és nem szegült ellen a hivatalos nemzetiségi politikának. Cserébe lokális befolyásuk megszilárdult, és kétes ügyeik fölött is szemet hunyt a kormányzat. Hasonló logikával egyeztek ki az impériumváltás után a bukaresti, később pedig újra a budapesti kormánypártokkal.

A nemzeti identitásra a legnagyobb hatással a házасodás volt. A magyar családba házасodó tisztviselők gyermekeiket is magyar közegben nevelték. Az asszimiláció tehát nem volt előfeltétele a sikeres előmenetelnek. A folyamat létezett, de inkább a felemelkedést vagy a meglévő hatalom konszolidálását célzó házасodási és iskoláztatási adaptív mechanizmusok, illetve a helyi politikai klíma eredménye volt. Ezt – politikai kontextustól függően – a magyar és román nacionalizmus, továbbá a családok magánérdeke erősíthette vagy visszafordíthatta.

THE PRICE OF SUCCESS: ADAPTATION OR ASSIMILATION? ROMANIAN CIVIL SERVANTS UNDER HUNGARIAN AND ROMANIAN RULE (1822–1945)

Keywords: *Maramureş; nationalism; elite studies; prosopography; county officials*

The study explores the history and national identity of the Romanian Jurka (Iurca), Mán (Man), Mihálka (Mihalca), and Mihályi (Mihalyi) families from Maramureş through a prosopographical lens. In the Reform Era these families formed a cohesive nexus and mobilized the Romanian petty nobility in support of their interests. Their *Hungarus* identity further strengthened their influence during the 1848–1849 revolution. Under the Dualist period mixed marriages facilitated their integration into Hungarian society, and they amassed estates larger than those of rival Hungarian families. By striking political deals with Hungarian and Romanian ruling parties, they consolidated and later preserved their power across regime changes – from the Compromise through the fall of the Monarchy to the Second Vienna Award. The paper argues that assimilation was not essential for career success in 19th-century Maramureş. While present, it stemmed mainly from strategies of marriage, education, and local political conditions. Depending on the broader political context, both Hungarian and Romanian nationalisms, along with the private interests of individual families, could either accelerate or reverse such processes.

PREȚUL SUCCESULUI: ADAPTARE SAU ASIMILARE? FUNCȚIONARI ROMÂNI SUB STĂPÂNIRE MAGHIARĂ ȘI ROMÂNĂ (1822-1945)

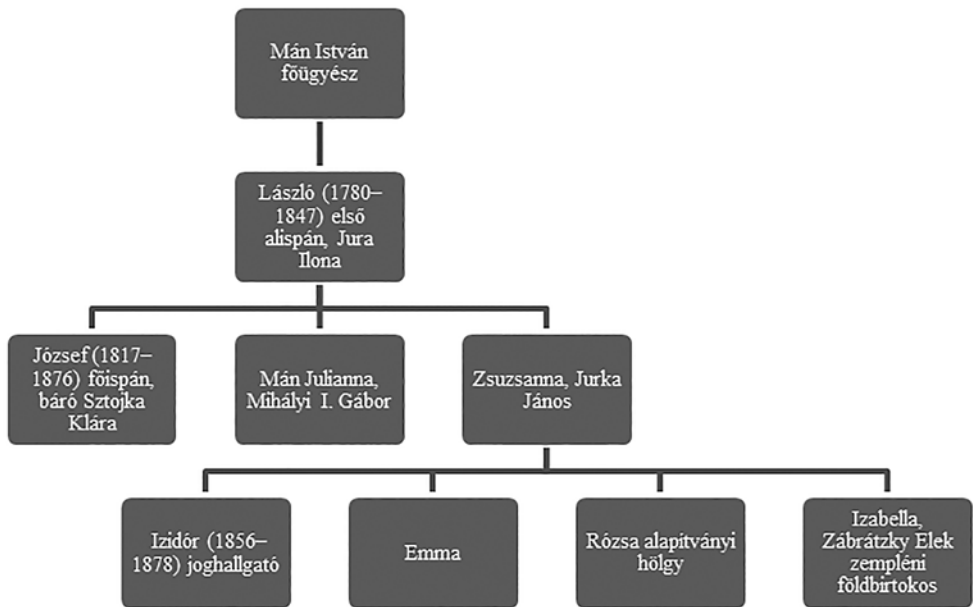
Cuvinte-cheie: *Maramureș; naționalism; elite studies; prosopografie; funcționari comitatensi*

Studiul analizează istoria și evoluția identității naționale a familiilor românești Jurka (Turca), Mán (Man), Mihálka (Mihalca) și Mihályi (Mihalyi) din Maramureș printr-o abordare prosopografică. În epoca reformei prin mariaj aceste familii au format un nucleu solidar și au mobilizat mica nobilime românească în interes propriu. Identitatea de *hungarus* le-a întărit influența în timpul revoluției din 1848-1849. În perioada dualistă căsătoriile mixte au favorizat integrarea lor în societatea maghiară, iar averile acumulate au depășit pe cele ale familiilor maghiare rivale. Prin alianțe politice cu partidele guvernamentale maghiare și românești, și-au consolidat și menținut puterea în contextul schimbărilor de regim – de la Compromis, la Marea Unirea și până la al Doilea Arbitraj de la Viena. Studiul susține că asimilarea nu a fost o condiție necesară pentru reușita profesională în Maramureșul secolului al XIX-lea. Aceasta a fost mai degrabă rezultatul unor strategii matrimoniale, educaționale și al adaptării la contextul politic local, care puteau fi – depinzând de contextul politic – accelerate sau inversate de naționalismul maghiar și român, precum și de interesele familiale.

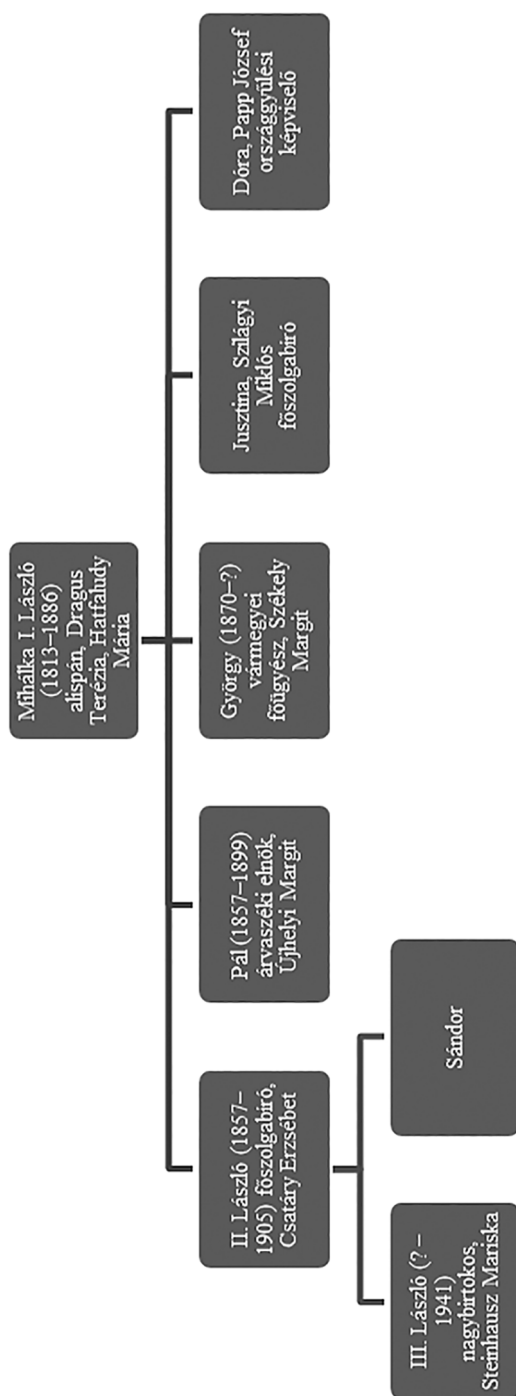
MELLÉKLETEK

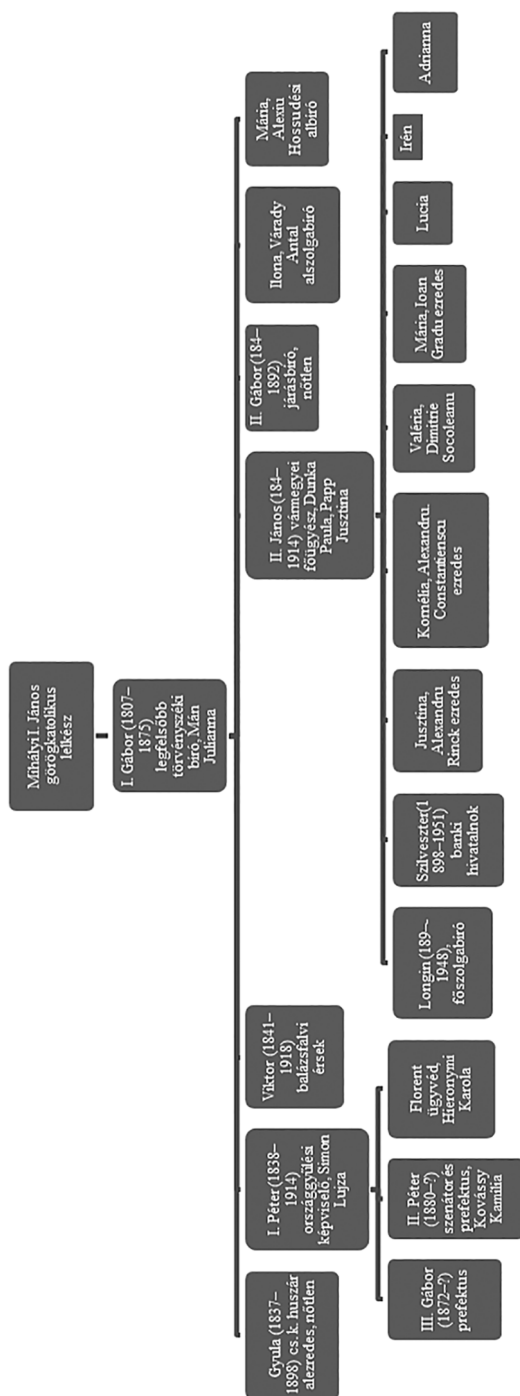
1. melléklet. A Jurka család leszármazási táblája

2. melléklet. A Mán család leszármazási táblája

3. melléklet. A Mihálka család leszármazási táblája

4. melléklet. A Mihályi család leszármazási táblája

MAGYAR TAGOK A ROMÁN MUNKÁSPÁRT/ROMÁN KOMMUNISTA PÁRT FELSŐ VEZETÉSÉBEN

Kulcsszavak: *Központi Bizottság; Román Kommunista Párt; pártvezetőség; magyar tagok; érdekérvényesítés*

BEVEZETÉS

Az 1945-öt követő időszakban a hatalmi monopóliumot szerzett Román Kommunista Párt (RKP)/Román Munkáspárt (RMP) nemzetiségpolitikája határozta meg a romániai magyar kisebbség mindennapjait.¹ 1945–1989 között az erdélyi/romániai magyarság nemzeti jogainak ügyében két eltérő szempont körvonalazódott. Egyrészt létezett a pártvonallal azonosuló személyek álláspontja, akik szerint a nemzeti jogok kérdése a „szocializmus építésén” belüli partikularitásnak számít, a jogérvényesülést pedig nyelvi kérdéssé redukálták. Másrészt a közgondolkodásban jelen volt az az álláspont is, hogy a romániai magyar kisebbség ügyét nemcsak a nyelvi jogok, hanem a saját intézményesség vagy népképviselőlet léte és jogilag kodifikált normák jelentik. Az első álláspontot például Fazekas János, míg a másodikat Jordáky Lajos képviselte.

Az RKP legszűkebb vezetésének, a titkárságnak tagjaként Fazekas János a RKP X. kongresszusa előtt a Kovászna megyei pártkonferencián elmondott beszédében az alábbi állította: „mi, a romániai magyar nemzetiség, akárcsak az ország többi nemzetisége, teljes egyenjogúságban élünk a szocialista román nemzettel közös hazánkban, a szocialista Romániában. Mindebből következik, hogy pártunk sohasem kezelte a nemzetiségi kérdést csak nevelési, ideológiai kérdésként, hanem a szocialista építés mindennapi gyakorlatának legszorosabb értelemben vett gazdasági, politikai, társa-

* ANTAL Róbert-István (1992), PhD, történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, antal_r92@yahoo.com

1 A párt többször változtatott nevet, így a két világháború közötti időszakban Kommunisták Romániai Pártjának (KRP) nevezték, az 1945. októberi pártkonferenciát követően Román Kommunista Párt lett, 1948-tól, a Romániai Szociáldemokrata Párt balszárnyával való egyesülést követően, Román Munkáspártnak hívták, majd 1965-től, Nicolae Ceaușescu hatalomra jutását követően, ismét Román Kommunista Párt lett az elnevezése.

dalmi, kulturális és jogi kérdéseként”.² A beszédben arról is szólt, hogy a jogegyenlőség szerinte azt jelenti, hogy „részt veszünk az ország ügyeinek intézésben, vezetésben. Nemzetiségünk fiait ott találjuk nemcsak a községi, megyei és központi szervezetben, hanem a legmagasabb állami- és pártfórumokban, a Román Kommunista Párt Központi Bizottságában”.³ A pártdokumentumokban, határozatokban is megszövegezett álláspont, vagyis a hivatalos norma szerint a romániai magyarság, az államalkotó román lakossághoz hasonlóan, a Román Kommunista Párt diktatúrája alatt teljes jogegyenlőséget élvezett.

A pártvonalon kívülre szorított, az erdélyi magyarság informális elitjéhez tartozó Jordáky Lajos habár következetes kommunistának számított,⁴ mégis a romániai magyar nemzetiség számára teljes jogegyenlőséget kért. Szerinte a jogegyenlőség nem a pártstruktúrákban való jelentlétben mutatkozik meg, hanem a kétnyelvű közigazgatásban, a minden szintre kiterjesztett anyanyelvű oktatásban, külön kulturális intézményekben, sőt, külön nemzetiségi törvényben is. Szemléletének egyik legekleatásabb példáját 1969. március 29-i naplóbejegyzése szemlélteti: „Magyarok vagyunk, s nem élhetünk magyarul. Emberek vagyunk, s az emberi lét lényegétől megfosztva élünk. Nem lehet elfogadni az ‘adagolt szabadság’⁵ princípiumát. Főleg nem egy nemzetiségnek, amely ismerte az önálló nemzeti és állami létet, társadalmat szervezett, és magasrendű kultúrát teremtett. Kétségtelen jelek vannak, amelyek azt bizonyítják, hogy a kultúra területén valamilyen jogkiterjesztés mutatkozik. Ady-ünnepségek, most majd Kőrösi Csoma ünnep, kiállítási plakátok kétnyelvű megjelenése, s még néhány hasonló jelenség. Ez azonban túl kevés. Két millió ember alapvető emberi jogairól van szó. Most is vallom, hogy az egész magyarságban kell gondolkodni s az ‘írástudók árulásának’ tekintem, ha kevéssel elégednek meg. Az itt élő magyarság szűkebb hazája Erdély: s itt egyenlőségnek, kétnyelvűségnek és önkormányzatnak kell kialakulnia. Ebből nem lehet engedni. De mikor ébred fel a mi gyáva s olcsón hallgatásra megvásárolt értelmiségünk nagyrésze”.⁶

A magyarok jelenléte a párt felső pártstruktúráiban ugyanakkor nem 1945-tel kezdődött. Már a két világháború közötti időszakban találhatunk a KRP felső vezetésében magyar nemzetiségű tagokat, sőt, azt is megkockáztathatjuk, hogy a felső

2 FAZEKAS JÁNOS: *A Román Kommunista Párt politikája – fejlődésünk és jogegyenlőségünk záloga* = uő: *A Román Kommunista Párt – a haza fiai testvériségének és barátságának, társadalmi és nemzeti egyenlőségének következetes harcosa*. Politikai, Buk., 1980. 233.

3 Uo. 236.

4 Jordáky életéről lásd ANTAL Róbert-István: *A nemzetét szerető szocialista. Jordáky Lajos (1913–1974)*. EME–Kriterion, Kvár, 2023 (a továbbiakban ANTAL: *Jordáky*).

5 Jordáky itt az 1968-at követő eredményekre, a Kriterion Kiadóra, a román tévé és rádió magyar nyelvű adására és *A Hét* folyóirat elindítására utalt.

6 Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kézirattár, Jordáky-hagyaték, I/22, 1969. március 29-i naplóbejegyzés.

vezetésben a magyarság ebben az időszakban volt a legdominánsabban jelen. Ekkor ugyanis három magyar nemzetiségű főtitkára is volt a KRP-nek: 1924–1928 között a Sáromberkén született Köblös Elek, 1940-ben a nagyváradi Breiner Béla, 1940–1944 között pedig a Tatrangon született, barcasági csángó, Fóris István. 1945-tel kezdődően, majd 1948-at követően a totalitárius diktatúra bevezetése időszakában a politikai monopóliumot a Román Kommunista Párt/Román Munkáspárt szerezte meg, ezért a magyar kisebbség képviselőinek egyetlen érdekérvényesítő csatornája csak a párt maradt.

Legelőször is fontos hangsúlyozni, hogy a romániai magyar kisebbség 1945 utáni történetében különbséget kell tenni a hivatalos vagy pártelit és az informális elit között. A hivatalos vagy pártelitbe a kormány tagjai, a miniszterek, a Központi Bizottság (KB, Comitetul Central) tagjai, illetve a fontosabb intézmények vezetői tartoztak. Ebbe a csoportba tartozott Vasile Luca (Luka László),⁷ Alexandru Moghioroș (Mogyorós Sándor), Fazekas János, Király Károly, Ion Vințe (Vincze János). A pártelit és az informális elit között létezett ugyanakkor egy eléggé széles csoport, amely a két korábbi határmezsgyéjén mozgott, és amelyet főként a politikai elithez „bekötött”, azaz felfelé jó kapcsolatokkal rendelkező intézményvezetők alkottak. Közülük kiemelhető például Domokos Géza, Létay Lajos vagy Hajdu Győző. Volt továbbá a romániai magyar kisebbség informális vagy elhallgattatott elitje, köztük Márton Áron és Mikó Imre, és mellettük széles kört alkottak azok a fontos pozíciókban lévő magyar káderek is, akik nem rendelkeztek legfelsőbb politikai funkciókkal, mégis nagy hatással voltak a magyar kisebbség hétköznapijaira. Itt leginkább a folyóirat-szerkesztőkre, egyetemi tanárookra vagy a kulturális szférában tevékenykedőkre gondolhatunk, köztük például a filozófus Gáll Ernő, a publicista Balogh Edgár, az író Méliusz József, a jogász Demeter János és Takács Lajos vagy a biológus Palocsay Rudolf. A magyar érdekérvényesítésnek azonban nemcsak „felső”, hanem „lenti” csatornái is voltak. Itt a párt helyi (tartományi, megyei, városi) szervezeteinek aktivistáira, a vidéki pártelitre gondolunk.⁸

FORRÁSOK ÉS MÓDSZEREK

Az alábbi írásban a társadalmilag és politikailag tagolt romániai magyar elitből csak a pártapparátushoz tartozó, a szigorúan vett politikusi „mesterséget” űző személyeket, közülük is elsősorban a pártkádereket és onnan is csak a legfelsőbb politikai

7 ANTAL Róbert-István: *A leghíresebb székely kommunista, Luka László (1898–1963) élete*. *Korunk* XXXVI(2025). 2. sz. 60–69.

8 NOVÁK Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája (1965–1974)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2011. 73.

funkciókat betöltőket, vagyis a magyar nemzetiségű KB-tagokat fogom elemezni. A vizsgálatot kezdetleges prozopográfiának is tekinthetnénk, ám szerencsésebb, ha a statisztikai vizsgálat fogalmát használjuk.⁹ A beszűkítő fogalomválasztás azért is indokolt, mert a prozopográfia nemcsak egy választott egyéncsoport adattárát jelenti, hanem törekvést arra is, hogy ezen meghatározott csoport közös tulajdonságait, esetleg tipikus életpályáivüket is felrajzolja. Ettől kezdve a prozopográfia nemcsak leíró, hanem szociológiai elemző módszer is. A biográfiával összehasonlítva megállapítható, hogy a prozopográfia nem elbeszélő műfaj, és nem egyetlen személy teljességre törekvő bemutatását kínálja, hanem egy jól körül határolt csoport minden szereplőjének kiválasztott tulajdonságait vizsgálja. A vizsgálandó csoportot jól körül kell tehát határolni (lehetőleg olyan tulajdonságot választani, ahol nem áll fenn adathiány), és meg kell határozni egy kontrollcsoportot, amelyhez viszonyítani lehet a vizsgálat eredményét. Jelen esetben a két csoport a magyar nemzetiségű KB-tagok és a Románia lakosságán belül a magyar nemzetiségűek/anyanyelvűek csoportja lesz. A prozopográfiai elemzés során mind a vizsgálati csoport, mind a kontrollcsoport megfelelően nagy kell, hogy legyen ahhoz, hogy statisztikai elemzést lehessen végezni rajta. Száz fő alatti prozopográfiai vizsgálat során rendkívül fontos, hogy ne értékeljük túl a kapott eredményt, ne vonjunk le túl általános konzekvenciákat.

A statisztikai vizsgálatom során 71 magyar nemzetiségű KB-tagot azonosítottam, melyek adataiból több kimutatást készítettem. Azokat kezeltem magyarként, akiket a bizottság tagjairól készült, életrajzi szócikkeket tartalmazó kötet magyar nemzetiségűnek jelölt meg.¹⁰ A kötet szócikkei a tagok káderlapjai alapján készültek – voltaképpen a káderlapok átiratai, a „vörös farok” nélkül¹¹ –, ezért vélelmezhető, hogy nemzetiségi hovatartozásukról a KB-tagok önként nyilatkoztak. A funkcióban eltöltött időtartamnál csak a legmagasabb pártstruktúrában (KB-tagság) eltöltött időszakot jelöltem, ám azt is szem előtt kell tartani, hogy szinte mindenki valamilyen felelős pozícióból (tsz-elnök, gyárigazgató, szerkesztő, egyetemi tanár) vált KB-taggá. A foglalkozásnál is az alapfoglalkozást vettem hivatkozási alapnak, funkcionáriusnak pedig azt, aki már az illegálitás időszakában vagy közvetlenül a második világháború

9 Rajae ANKoud: *Prosopography: An Approach to Studying Elites and Social Groups*. Al-Muntaqa: New Perspectives on Arab Studies. 3(2020). 1. sz. (May/June). 70–85. <https://www.jstor.org/stable/10.31430/almuntaqa.3.1.0070> (Utolsó megtekintés: 2025. 02. 19.)

10 *Membrii CC al PCR 1945–1989. Dicționar*. Coord. Florica DOBRE. Enciclopedică, Buc., 2004 (a továbbiakban *Membrii CC PCR*).

11 A vörös farok a pártállami időszak alatt azon viselkedési formának a megnevezése, amellyel egy átlagos szerző a cenzúra elvárásait teljesítve (például egy Ceușescu-idézet beszúráásával) megjelentethetett olyan írást is, amely nem felelt meg teljes mértékben a szocialista kiadáspolitikának. Jelen esetben a vörös farok levágása a KB-tagok „forradalmi érdemei” felsorolásának elhagyását jelenti.

után pártfunkcióban dolgozott. A KB-tagok nagy többségéről ugyanakkor elmondható, hogy mindenki egyben (párt)funkcionáriusnak is számított.

A kezdeti időszak – nevezzük Gheorghiu-Dej-korszaknak – vezető magyar káderei inkább az illegalitás éveiben szerzett érdemeiknek köszönhetően kerültek a felső vezetés sorai közé. Változás ebben a tekintetben is, mint minden másban, a Ceaușescu-korszakban következett be, amikor inkább a párttanfolyamot végzett aktivisták, illetve területi vezetők emelkedtek a legfelső vezetés soraiba.¹² A vizsgálat során tekintettel voltunk a párttagság megszerzésének időpontjára is, ugyanis különbséget kell tenni a két világháború közötti időszakban, azaz az illegalitásban párttaggá vált, valamint az 1945 után, a már legális pártba belépett, sőt, különösen az 1965 után bekeverültek között. Ez utóbbiak esetében további különbséget lehet tenni a pártapparátusból a Ceaușescu kegyéből kiesettek, nevezzük őket eufemisztikusan disszidenseknek (Fazekas János, Király Károly, Sütő András), és a pártapparátus, sőt, a felső vezetés tagjai között maradók (Fazekas Lajos, Gere Mihály, Koppándi Sándor, Hajdu Győző) között.¹³

Végül a statisztikai vizsgálat forrásait illetően egy pontosítás: a 71 KB-tag közé nem vettem be azokat, mint például Nicolae Goldberger (Miklós) és Valter Roman (Neulander Ernő), akik bár magyar anyanyelvű zsidó családba születtek, szocializációjuk román (és kommunista) identitásúvá formálta őket. Ugyanakkor a statisztikai vizsgálatot torzítja, hogy önkényesen olyan tagokat is magyar nemzetiségűként kezelttem, akik életük derekán asszimilálódtak a románság közé: Szilágyi Levente (Leontin Sălăjan), Vincze János (Ion Vințe), Mihály Levente (Mihail Levente). Mivel azonban káderlapjaik nemzetiségi besorolásánál magyarként szerepeltek, ezért statisztikailag magyarnak számítottak.

12 Novák: *i. m.* 74.

13 Király Károly például különbséget tett a pártapparátusba ideológiai meggyőződésből, illetve a csupán karrierépítési szándékból belépettek között. Szerinte Ceaușescu az első években nyitott volt minden vezetőségi tag véleményére, később azonban türelme elfogyott, agresszív lett, a felszólalókba belefojthatta a szót. „Aki mégsem tudta befogni a száját, azt jó messzire elpenderítette a vezetéstől. Így jött létre egy második garnitúra: a bólogató jánosok köre, akiknek csak a karrier számított. Ide sorolom Manea Mănescu, akitől 4 év alatt a gyűléseken mást sem halottam: »Zseniális az ötlete, főtitkár elvtárs, csak egyetérteni tudok vele.« És 1989. december 22-én kezét csókolt neki.” Lásd KIRÁLY Károly: *Nyílt kártyákkal*. I. Sétatér Alapítvány, Pécs, 2013. 22–23. <https://mek.oszk.hu/11500/11587/> (Utolsó megtekintés: 2025. 02. 19.)

ROMÁN ÁLLAMSZOCIALISTA INTÉZMÉNYTÖRTÉNET ÉS A MAGYAR PÁRTVEZETŐK PORTRÉI

A kommunista pártok szervezőelve (demokratikus centralizmus) és szervezeti szabályzata alapján a párt legfőbb döntéshozó szerve a kongresszus volt. A kongresszusok közötti időszakban ugyanakkor ezt a funkciót a kommunista párt állandó szerve, a kongresszuson megválasztott Központi Bizottság plénuma látta el. A párthatalmi struktúra egészét tekintve a gyakorlatban ez fordítva működött: a fő döntéshozó a párt főtitkára és szűkebb köre (a titkárság, esetleg a Politikai Bizottság [PB, Biroul Politic] tagjai) volt, az általuk meghozott döntések a KB elé kerültek „megvitatásra”, majd KB-határozatok formájában napvilágot láttak. Az általában ötévente összehívott kongresszus csak legitimálta az időközben megszületett döntéseket.¹⁴ A párt statútuma szerint a KB plénumai közötti időszakban a PB, míg a napi munkavégzést és koordinációt a Titkárság felügyelte. Elviekben mind a Titkárság, mind a PB a KB két ülése között hozott intézkedéseiről köteles volt beszámolni a KB plénumának. Ám a fordított logikát követve, ez szinte soha nem történt meg.¹⁵ Például Sorin Toma, a központi pártlap, a *Scântea* főszerkesztője memoárjában le is írta, hogy „KB-tagnak lenni inkább szimbolikus jelentőségű volt, ugyanis a KB-nek nem volt valódi szerepe és hatalma. Nem számított döntéshozó fórumnak, ugyanis azok a Politikai Bizottságban vagy még inkább a szűk körben, a főtitkár és a körülötte levő személyek körében születtek. A KB-nek még döntés-előkészítő vagy konzultatív szerepe sem volt. Habár több mint egy évtizedet vettem részt a KB plénumain, egyetlen olyan esetre sem emlékszem, amelyen parázs vita lett volna”.¹⁶

Az intézményekben változás a Ceaușescu-korszakban következett be, hiszen új központi szerv jött létre. Voltaképpen a Politikai Bizottságot átnevezték Állandó Elnökségre (Prezidiul Permanent), a tagok pedig Ceaușescu köréből kerültek ki, amely a pártvezetés generációváltását is jelentette. A párt akkori statútuma szerint a kongresszusok közötti időszakban végrehajtó szerepet játszó KB plénumának ugyancsak felügyeleti hatásköre volt a Titkárság és az Állandó Elnökség fölött.¹⁷ A korszak végén (a hetvenes–nyolcvanas években) újabb politikai struktúra vált hangadóvá, a KB Központi Végrehajtó (Politikai) Bizottsága (KVB, Comitetul Politic Executiv).

14 *Membrii CC PCR*. 7–8.

15 Uo. 9.

16 Horia NESTORESCU-BĂLCEȘTI: *Structura conducerii superioare a Partidului Comunist Român. Dinamica remanierilor: 1944–1965*. I. 1944–1948. Arhivele Totalitarismului II(1994). 1–2. sz. 356. <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=1159219> (Utolsó megtekintés: 2025. 02. 19.)

17 *Membrii CC PCR*. 11.

1974-től az Állandó Elnökség is megszűnt, funkcióját pedig a KB KVB-ének Állandó Bűrőja (Biroul Permanent) vette át.¹⁸

Ebben az állandóan változó és mindegyre újrastrukturálódó intézményi hálózatban a magyar nemzetiségű tagok profilját négy portréval kívánom szemléltetni.

Az első nem más, mint a párthierarchiában betöltött pozíciót és az ebből adódó mozgásteret maximálisan kihasználó kommunista, Fazekas János.¹⁹ Minthogy a Zsilvölgyi bányavidéken, Lupényben született, tehát szórványkörnyezetből származott (igaz gyerekkorban a Székelyföldön szocializálódott), ezért nemzeti identitása a kommunista pártfunkcionáriusokétól kicsit erőteljesebb volt. Karrierje során az ötvenes évek megbízható KB-küldöttjéből (az 1956-os magyarországi forradalom napjaiban például a Magyar Autonóm Tartomány székhelyén, Marosvásárhelyen tartózkodott, hogy az ottani állapotokat csillapítsa) a hatvanas évek elejére bukott politikusává vált, de karrierje a hatvanas évek közepétől ismét emelkedni kezdett. Ez megfelelt a romániai magyarokat jellemző általános tendenciának, ugyanis az 1956-os forradalom következtében a magyar kisebbségre nemzetbiztonsági kockázatként kezdtek tekinteni, ez pedig közvetve hatással volt a magyar káderekre is. Ennek következtében az újabb magyar elitek csak a Ceaușescu-korszak elejétől kerültek új integrációs pozícióba.²⁰

Párthú vezetőként a nemzeti érzésről mint az osztálykérdés mellékes vonatkozásáról gondolkodott: „A történelmi materializmusnak [...] filozófiai tétele arra tanít bennünket, hogy a szocialista hazafiság és a proletár nemzetköziség egységes ideológiát, legyőzhetetlen forradalmi erőt alkot” – írta egyik tanulmányában. „Ez azt jelenti, hogy igazi internacionalista csak az lehet, aki lelkes hazafi is. Aki nem szereti saját népét, amelyből született és amelynek soraiban nevelkedett, nem lehet jó internacionalista. Büszkén tekinteni a népre, amelyhez tartozol, dicsőséges harci múltjára és jelenlegi nagyszerű megvalósításaira, ápolni a haladó forradalmi hagyományokat, a népetet átható hazafiságot és internacionalizmust, magasztos, emberi, természetes és egyben szükséges és kötelező is, ha elismered – és el kell ismerned –, hogy a szocialista társadalom, amelyet építünk, annak az évszázados harcnak az eredménye, amelyet a román nép és az együttlakó nemzetiségek legjobb fiai vívtak.”²¹

Ugyanez cseng vissza Fazekasnak azon véleményéből is, hogy az 1968-tól létrehozott nemzetiségi szervezetek, esetünkben a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Taná-

18 Uo. 15.

19 Király Károly azon pártvezetőségi tagok közé sorolta Fazekas Jánost, akik Ceaușescuval szemben is mertek ellenvéleményt megfogalmazni. KIRÁLY: *i. m.* 23.

20 NOVÁK: *i. m.* 73.

21 FAZAKAS JÁNOS: *Közös hazánk felvirágoztatásának újabb lépcsőfoka* = uő: *A Román Kommunista Párt – a haza fiai testvériségének és barátságának, társadalmi és nemzeti egyenlőségének következetes harcosa*. Politikai, Buk., 1980. 216–217.

csa funkciója nem a romániai magyarság érdekeinek képviselete, hanem éppen ellenkezőleg, az a hivatásuk, hogy „biztosítsák a párt vezetésével a különböző nemzetiségű dolgozók még szélesebb körű részvételét a párt és az állam bel- és külpolitikájának kidolgozásában és alkalmazásában [...] E tanácsok megteremtése kiegészíti a nemzetiségek politikai egyenjogúságát, amely mint tudjuk, elsősorban abban áll, hogy legjobb fiaik tagjai pártunknak, a tömegszervezeteknek, képviselve vannak a helyi szervezetekben s a legmagasabb állami és pártfórumokon egyaránt [...] más szóval közvetlenül részt vesznek az ország ügyeinek intézésében, a hatalom gyakorlásában”.²² Mint látható, Fazekas a nemzeti jogegyenlőséget itt szintén csak a közigazgatásban való arányos részvétel kérdésének tekintette. Ugyanakkor, az illegalitásban „edződött” kisebbségi származású káderektől (Luka László, Mogyorós Sándor, Vincze János) eltérően, számára elsődleges szocializációja bizonyult fontosnak. Habár kommunis-tának tartotta magát, nemzeti identitása is fontos volt számára, saját magát „magyar patrónusi szerepkör”-ben látta, aki nemzetiségi társai számára kisebb ügyeket tudott kijárni, elintézni.²³

A második portré az ígéretes pártkarrierrel indító, majd disszidenssé váló Király Károly esete.²⁴ Király szórványból származott (Dicsőszentmártonban született), két elemi osztály elvégzését követően román tannyelvű állami iskolába került: „az anyanyelvi oktatás hiánya szinte egész életemre kihatott” – írta később memoárjában.²⁵ Az ő magaspolitikai karrierje a hatvanas évek végén, 1968-as Kovászna megyei első titkári kinevezésével, valamint 1969-es KB-taggá választásával indult el.²⁶ A legfelsőbb hatalom köréhez való tartozását saját vallomása bizonyítja legjobban: „1968–1972 között számos beszélgetésem volt Nicolae Ceaușescu pártvezérrel és államelnökkel, valamint Ion Gheorghe Maurer miniszterelnökkel”.²⁷ Elmondása alapján a magyar közösség hétköznapijainak javításért dolgozott: „Közvetlen és bizalmas kapcsolataim gyümölcseit Kovászna, vagyis Háromszék zömében magyar-székely lakosai élvezték. Elsősorban meg kell említeni a gazdasági fejlődést, iparvállalatok létesítését, különösen a gépgyártó, élelmészeti, fa- és könnyűipar rohamos fejlődését. Nagyarányú lakásépítkezés kezdődött, közművesítés, szociális és kulturális létesítmények jöttek létre. És nem utolsósorban a jó kapcsolatokat politikai engedményekre is felhasználhat-tam”.²⁸

22 Uo. 243–244.

23 NOVÁK: *i. m.* 80.

24 NOVÁK Csaba Zoltán: *Az utazó. Utak és állomások, képek Király Károly politikai karrierjéből.* Korunk XXXVI(2025). 2 sz. 80–90.

25 KIRÁLY: *i. m.* 10.

26 Uo. 15.

27 Uo.

28 Uo. 15–16.

A pártvezetéssel való szakítását több tényező határozta meg: a párt resztalinizálása, a személyi kultusz erősödése, a gazdaságpolitikai centralizáció, de leginkább a nemzetiségi kérdésben történt erőteljes változás, azaz a román nacionalizmus erősödése és a homogén nemzetállam megteremtésének kívánsága. „1971 nyarán külön megbeszélés volt Nicolae Ceaușescuval a kisebbségi etnikai kérdésekről, s terítékre került az oktatásban folyó román nemzeti szupremácia, az önálló magyar iskolák felszámolása, az osztálylétszámok csökkentése, a szakiskolák és szaklíceumok anyanyelvű oktatásának megszüntetése, a főiskolai intézetek, fakultások anyanyelvű oktatásának elsorvasztása, majd megszűnése. Ceaușescu látszólag elfogadta érveimet és Leonte Răutu miniszterelnök-helyettesnek a jelenlétében kiadta az utasítást egy tanulmány elkészítésére és az általam felvetett sérelmek orvoslására. Szó szerint így hangzott Ceaușescu utasítása: »Răutu, itt van nálam Király, és felvetett egy egész sor kérdést a magyar nyelvű oktatással kapcsolatban. Az érveit elfogadtam, és igazat adok neki. Sürgősen készítetek tanulmányt és fogalmazzatot meg javaslatokat. Még az ősztől, az 1971-es iskolai tanévtől vissza kell állítani a szakiskolákban és szaklíceumokban a magyar nyelvű oktatást.«”²⁹

A harmadik portré a végig a hatalom berkeiben maradt Gere Mihályé (ő még 1989 november–decemberében is KB-tag volt). Fazekas Jánossal vagy Király Károlyl szemben Gere Mihály szocializációját sokkal inkább a szórvány és a többnyelvű környezet (Temesváron született) határozta meg, ezért sem olyan hangsúlyos nála a romániai magyar kisebbség külön érdekeinek léte. Gere Mihály karrierje a tipikus pártfunkcionárius életútját szemlélteti, aki egyre csak emelkedett a ranglétra különböző fokain, és a Ceaușescu-féle vezetés felé tanúsított hűsége okán 1989-ig a pártvezetés része maradt.³⁰ 1986-ban például úgy nyilatkozott, hogy a nemzetiségi kérdést a Ceaușescu-féle pártvezetés „humanista módon” oldotta meg.³¹ „Nemrég értesültem az egyre gyakrabban határon túlról ismételt állásfoglalásokról, amelyek meghamisítják a román történelmet, a szocialista Románia valóságát, és azt, hogy hogyan lett megoldva a nemzetiségi kérdés;³² mindezek rágalmazásnak és a belpolitikánkba való kéretlen beavatkozásnak számítanak.”³³

Az utolsó portré kilóg a klasszikus pártbürokraták sorából, éppen ezért mint egzotikumot választottam az ismertetésre kerülő KB-tagok közé. Nagybányai száрма-

29 Uo. 17–18.

30 Király Károly például elmesélte, hogy az 1972-es önkéntes lemondását követően felkereste őt Gere, és arról próbálta meggyőzni, hogy ne dobja el az általa felhalmozott politikai tőkét, hanem kérjen bocsánatot Ceaușescutól, hogy az visszafogadhassa a hatalom soraiba. Uo. 31–32.

31 GERE Mihály: *Conducătorul iubit, stima și recunoștința tuturor fiilor patriei*. România Liberă XLIV(1986). 12822. sz. (jan. 25.) 3.

32 Gere itt az éppen megjelent háromkötetes *Erdély története* című munkára utalt.

33 GERE: i. m. 7.

1. kép. A Román Kommunista Párt X. Kongresszusán (1969. augusztus 6–12.) megválasztott Központi Bizottság. / The elected Central Committee at the Xth Congress (6–12 of August 1969) of the Romanian Communist Party. / Comitetul Central al Partidului Comunist Român la Congresul al X-lea al P.C.R. din august 1969 (6–12 august 1969). Kép forrása: Fototeca Online a comunismului românesc. Cota: 96/1969.

zása folytán a szintén többnyelvű környezetben szocializálódott, mára már elfelejtett Vida Géza szobrászról van szó. 1980-as halálát követően a központi magyar napilapban megjelent nekrológja nemcsak művészeti munkásságát, hanem politikai tevékenységét is méltatta. Eszerint már 1932-től párttag volt, és már a két világháború közötti időszakban többször letartóztatták. Legfontosabbnak ugyanakkor a spanyol polgárháborúban való részvétele bizonyult, hiszen a lap ki is emelte, hogy „román önkéntesek sorában” vett részt a spanyol polgárháborúban.³⁴

Király Károly sommás jellemzésével egyetértve kijelenthető, hogy „a magyarság soraiból származó állami és társadalmi aktivisták zöme áldozata lett a pártfegyelemnek, az ideológiának”.³⁵ A pártvezetésben való fizikai jelenlétén túl a tagok érdekérvényesítési munkáját a vezető pozíciókban levő párttagok cselekvési lehetősége jelentette. Vagyis az, hogy „mit képes és tud tenni az adott káder az adott pozícióban, milyen hatáskörrel rendelkezik. A pártvezetés ultracentralizált szerkezetében viszonylag kevés olyan pozíció létezett, amelyből tényleges, kezdeményező szintű munkát lehetett folytatni”.³⁶ Ilyen pozícióval a központi apparátusban csak Fazekas

34 Vida Géza. Előre XXXVI(1980). 10101. sz. (máj. 14.) 5.

35 KIRÁLY: i. m. 34.

36 NOVÁK: i. m. 79.

János és Gere Mihály rendelkeztek, míg a helyi nomenklatúrában betöltött előljárói pozíció, például a megyei első titkárság, ha jó központi kapcsolatrendszerrel párosult, szintén fontos érdekérvényesítő lehetőségeket rejtett magában.³⁷

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS ALATT

Míg az államszocialista időszak első évtizedét a klasszikus sztálini nemzetiségpolitika határozta meg, melynek értelmében a kisebbségek saját nyelvükön és a párt központi szerveinek alárendelt saját intézményeikben építik a szocializmust,³⁸ már 1956-ot követően megváltozott a párt nemzetiségpolitikája. Ekkorra kiderült, hogy a romániai magyarság nem a román államépítés céljainak megfelelően integrálódott, ezért a közösséget biztonságpolitikai kockázatként kezdték kezelni.

A hatvanas évek közepétől az RKP vezetősége a szocialista nemzet (națiunea socialistă) új fogalmát emelte be a köztudatba. Ez a már Gheorghiu-Dej-korszakban elkezdett román nemzetépítés továbbgondolt, ideológiailag letisztázott célja volt. A pártvezetés elsősorban Románia külpolitikai pozíciót, különutasságát kívánta ezzel erősíteni. Ugyanakkor a szocialista nemzet fogalma körüli viták befolyásolták a román nemzet és az együtt élő nemzetiségek kapcsolatát is. A nyilvánosságra hozott definíció szerint „a nemzet (națiune) olyan emberi közösség, amelyet nyelvi, területi, gazdasági és ebből fakadóan lelki kötelékek tartanak össze. A nemzet mint olyan szigorúan társadalmi jelenség, nem rendelkezik sem etnikai, sem pedig faji jelleggel. A román állam egységes nemzetállam. A román nép mellett együtt élő nemzetiségek is élnek az országban. Ezek a csoportok nem képeznek elkülönülő részeket, hanem a románsággal együtt élnek az ország különböző régióiban. Az együtt élő nemzetiségek jelenléte nem változtat az ország nemzetállam jellegén”. Ennek értelmében elismerték a nemzetiség létét, azonban tagadták a kollektív önazonosság, a kollektív jogok szükségességét, a nemzetiségeket a román nyelvű nemzetállam partikularizmusának tartották. Végül még egy fogalmat hozzárendeltek a szocialista nemzet körüli diskurzushoz: a szocialista hazafiságot (patriotism socialist). Ezzel leginkább legitimáló, mobilizáló jelentést akartak adni az állami vezetésnek, vagyis közös mítoszok, tulajdonságok, a közös haza szocialista adaptációját próbálták meg átadni az összes állampolgárnak.³⁹

A szocialista nemzettel összefüggésben az erdélyi magyarság soraiban ismét lefolytatták az ún. „romániaiságvitát” is, mely fogalom a két világháború közötti előz-

37 Uo.

38 Az elképzelés legeklektikusabb példája a Magyar Autonóm Tartomány léte volt. Stefano BOTTONI: *Sztálin a székelyeknél*. Pro Print, Csíkszereda, 2008.

39 ANTAL: *Jordáky*. 299.

ményekre tekintett vissza (Gaál Gábornak a *Korunk*ban a harmincas években megjelentetett irodalmi kritikáira). A vita a hatvanas évek végén zajló irodalmi (politikai) tematizáció volt, amely az erdélyi magyar irodalom és a magyarországi irodalom közötti kapcsolatot csupán nyelvi azonosságra redukálta, az erdélyi magyar irodalmat pedig a romániai irodalom magyar nyelvű „sajátosságának” tekintette. Másrészt pedig a hivatalos irodalomszemlélet bírálta a Magyarországon ekkor kialakult „kettős kötődés” irodalmi tételét, amely szerint az erdélyi magyar irodalom csupán megjelenési helye miatt kötődik a román irodalomhoz, azonban nyelve, kultúrája miatt a magyar irodalom része, és azt a román szuverenitásba való beavatkozásnak tartotta.⁴⁰ Ennek egyik megnyilvánulása a magyarországi folyóiratok, lapok romániai forgalmazásának akadályozása volt.

1968-ban a magyarországi írószövetség „kettős kötődés”-elméletére a hivatalos romániai magyar pártelit (de az informális kulturális elit is) válaszolni kényszerült.⁴¹ A kettős kötődés hangoztatása nem volt összhangban a már korábban kialakított „szocialista nemzet” fogalmával, hiszen ez utóbbi szerint az ország azonos gazdasági, társadalmi és pszichikai jellemzői következtében a romániai magyar irodalom csak nyelvében és hagyományaiban volt némileg eltérő szelete az egységes romániai irodalomnak és a román szocialista nemzetnek. A válaszádsra a leginkább párthű véleményt képviselő Hajdu Győző és Gálfalvi Zsolt lettek kijelölve, akik az *Igaz Szó*ban tolmácsolták a Magyar Írószövetség felé az RKP válaszát: „A romániai magyar irodalom szerves része Románia Szocialista Köztársaság kultúrájának, fejlődését ugyanazok a politikai-társadalmi körülmények alakítják, mint a vele termékeny kölcsönhatásban növekvő román irodalomét. Vitathatatlan azonban az is, hogy a romániai magyar irodalom – az előbbieken körvonalazott elvi-eszmei egységen belül – sajátos arcú, sajátos hagyományai, nemzeti vonásai vannak. Sajátosságai közé tartozik az is, hogy benne a haladó hazai irodalmi örökség mellett tovább él az a hagyomány, melyet a testvéri Magyar Népköztársaság irodalma magáénak vall”.⁴²

Fazekas János 1968-ban, Ceașescu székelyudvarhelyi látogatása során, a megyei pártelit felszólalásait követően maga is lojalitásáról biztosította a pártvezetést, és cáfolta a Magyar Írószövetség kettőskötődés-tézisét. „Íme, milyen is a mi pártunk! Éppen ezért innen Udvarhelyről, ebből az ősi és régi városból jelentem ki a lehető leghatározottabban, hogy nem értünk egyet azokkal a magyarországi, budapesti vagy más országokból származó újságírókkal, akik nacionalizmussal vádolják pártunkat.”⁴³

40 Tóth Sándor: *Rólunk van szó*. Kriterion, Buk., 1980. 262–283.

41 Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág, Bp., 2007. 101.

42 GÁLFALVI Zsolt–HAJDU Győző: *Felelősség azonos eszmények szolgálatában*. Igaz Szó XVI(1968). 8. sz. 250.

43 Fazekas János beszédét idézi Novák: *i. m.* 51.

A MAGYAR NEMZETISÉGŰ KB-TAGOK STATISZTIKAI VIZSGÁLATA

A 71 tag származás szerint az alábbi módon oszlik meg:

Születés	Arány
Többségi terület (Székelyföld és Partium)	39,43%
Szórvány	59,15%
Egyéb ⁴⁴	1,4%

1. táblázat. A KB-tagok származás szerinti megoszlása

Mint látható, a magyar nemzetiségű párttagok több mint fele szórványkörnyezetből származik, és kicsit több mint harmaduk tekinthető többségi környezetből származónak. Ez valószínűleg magyarázza a nemzetiségi kérdésben vallott „semlegességüket” is. Ha regionális bontásban vizsgáljuk a magyar KB-tagokat, akkor 29,57%-uk a tág értelemben vett Székelyföldről (Marosvásárhellyel együtt), míg a maradék 70,42% a többi erdélyi megyéből származik. Az adatok tehát a felső vezetésben részt vevő magyar tagok között az „erdélyiek” dominanciáját jelzik, a székely megyék rovására.

A pártba belépések időpontját vizsgálva megállapítható, hogy a Kommunisták Romániai Pártjába az 1945 előtti illegalitás éveiben (1920–1945) a magyar KB-tagoknak 14%-a már belépett (itt főleg a régi, kipróbált párttagokról van szó: Luka László, Mogyorós Sándor, Vincze János stb.). A klasszikus sztálinista időszakban (1945–1965, azaz a Dej-korszak) 69% lett párttag, míg a Ceușescu-korszakban csupán a KB-tagok 8,4%-a lett párttag. A Dej-korszak azért annyira felülreprezentált, mert sokan 1945-ben léptek be a pártba,⁴⁵ de magas funkcióhoz csak később, a Ceușescu-korszak elején jutottak.

Az államigazgatás legfelsőbb szintjére (miniszteri pozíció) ugyanakkor csak a magyar KB-tagok 11%-a, azaz nyolc személy jutott: Luka László, Mogyorós Sándor, Szenkovics Sándor, Vincze János, Fazekas János, Gere Mihály, Uglár József és Fazekas Lajos. A párt legfelsőbb szervének tekintett Titkárságba még kevesebben, azaz hatan kerültek be (8,4%). Kicsit jobb a helyzet, ha megnézzük a KB-tagoknak a Nagy Nemzetgyűlésben való részvételét (mai fogalmaink szerint a parlamenti képviselőség), bár, a KB-tagsághoz hasonlóan, ez a funkció is súlytalannak számított. A 71 vizsgált személyből 44-en a Nagy Nemzetgyűlésben is képviselők voltak (61,97%).

⁴⁴ Răceanuné Papp Ilona például 1911-ben a magyarországi Makón született.

⁴⁵ Ilyen volt például a Magyar Autonóm Tartomány tartományi pártvezetőjének, Csopor Lajosnak is az esete, aki hivatalosan csak 1945-ben lett párttag, bár már előtte is párt-szimpatizánsnak számított.

Szólni kell továbbá azon KB-tagokról is, aki kiestek a pártvezető bizalmából. Két személytől (a magyar KB-tagok 2,8%-a) – Luka Lászlótól 1952-es börtönbüntetése, Răceanu Papp Ilonától pedig 1958-as pártkizárása következtében – megvonták a párttagságot, Király Károly pedig (a magyar KB-tagok 1,4%-a), lemondva tisztségéről, belső disszidenssé vált. Ők hárman (az összes tag 4,2%-a) estek tehát ki a párt vezetőjének bizalmából, és veszítették el állami tisztségeiket.

A KB magyar nemzetiségű tagjai esetében a pártfunkcióban eltöltött idő két hónaptól⁴⁶ (7,04%) 20–30 évig (16,90%) terjedt. Harminc éven keresztül a felső pártstruktúrai tagságot egyedül Fazekas Jánosnak sikerült abszolválnia. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a vizsgált személyekből 34-en (47,88%) csak a KB póttagjai lettek, míg póttagból rendes KB-tagga 37-en (52%) avanszáltak.

Osztályhelyzet tekintetében a magyar nemzetiségű KB pót- és rendes tagok 42%-a eleve értelmiségi volt vagy azzá vált, míg 34-en (47,88%) munkás háttérrel rendelkeztek, és utólag váltak funkcionáriusokká vagy értelmiségiekké. Szorosan vett földművelő három személy (4,2%), két KB-tag pedig tisztviselő (1,4%) volt.

Osztályhelyzet/származás	Arány
Értelmiségi	42,25%
Munkás	47,88%
Földművelő	4,2%
Tisztviselő	2,8%
Ismeretlen	2,8%

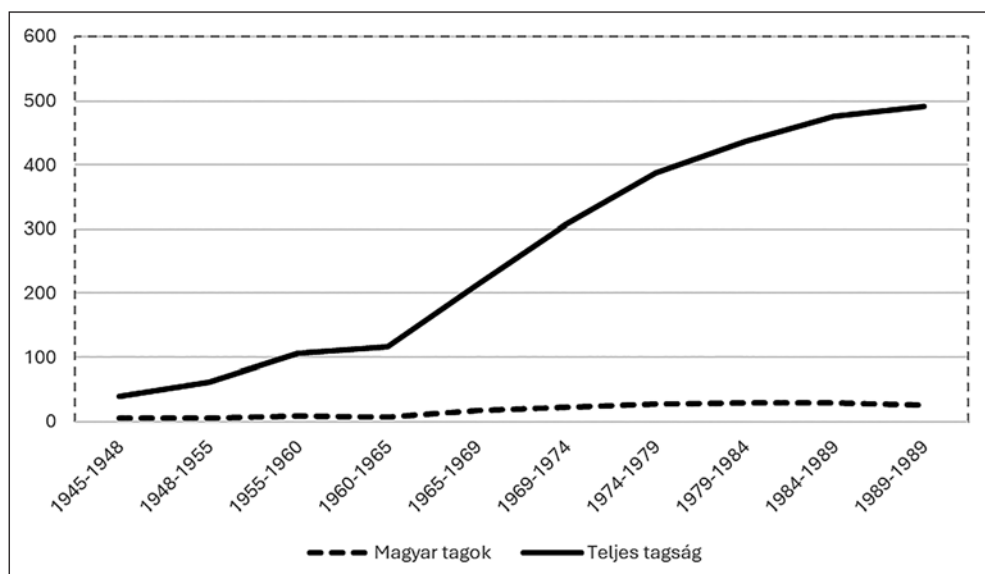
2. táblázat. A KB-tagok osztályhelyzet szerinti megoszlása

A jelentős értelmiségi többség ugyanakkor csak a Ceaușescu-korszak fejleménye, részint a párt- és államigazgatás professzionalizációja következtében, részint mert az értelmiségiek nagy része karriervágyból vált párttaggá, és lépett elő a párt hierarchiájában. Sőt, a Ceaușescu-korszakban – az akkor is érvényes azon előírás ellenére, hogy bizonyos foglalkozási csoportok és a párt bázisának tekintett „munkásosztálybeliek és dolgozó parasztok” is legyenek jelen a párttagság soraiban – az óriási létszámúra duzzasztott Központi Bizottság értelmiségi túlsúlyává vált, amely tendencia a magyar tagok esetében is megmutatkozott.

A KB-tagság tekintetében törés figyelhető meg a Dej-, illetve a Ceaușescu-korszak között. Egyrészt idővel nőtt a KB-tagok létszáma, hiszen az 1960-as RMP III. kongresszusán megválasztott 110 tagról már a Ceaușescu 1965-ös megválasztását legitimáló IX. RKP-kongresszus szinte a duplájára (196 tagra) növelte a KB-tagok számát, hogy aztán minden kongresszuson tovább bővüljön a taglétszám. Más-

46 Az RKP XIV. pártkongresszusa, azaz 1989 novembere és az 1989. decemberi forradalom közötti időszakot jelöli.

részt a kezdeti magyar felülreprezentáltság (11%) a Dej-korszak végére mérséklődött, a magyar KB-tagok ki is kezdtek szorulni a hatalomból (lásd Fazekas János esetét), hogy aztán a Ceușescu-korszak elejére újra látványosan megugorjon a magyarok aránya (9,1%), amit aztán lassú csökkenés követett. Az utolsó pártkongresszuson a magyar KB-tagok aránya már csak 5% körüli volt. Az alábbi ábra a magyar tagoknak az arányát mutatja a folyamatosan növekvő KB-össztagság viszonyában:

1. ábra. A magyar tagok aránya a teljes KB-tagsághoz viszonyítva

ÖSSZEGZÉS

A vizsgálat következtében több általános tendenciára is felfigyelhettünk. Az egyik, hogy a magyar KB-tagok aránya az ország összlakossága nemzetiségi arányaihoz viszonyítva folyamatosan ingadozott: volt, hogy a magyar KB-tagok aránya az összlakossághoz képest felülreprezentált volt, máskor viszont messze alatta maradt (5%). Mint láthattuk, a KB-tagok nagy többsége többnyelvű környezetből származott, a nemzetiségi jogi kérdésben ezért is voltak „megértőbbek” a pártvezetéssel és a többségi román állásponttal szemben. Ugyanakkor nemcsak a születési hely szórvány vagy többségi volta, hanem a regionális különbségek is ebbe az irányba mutattak: a KB-tagoknak csupán az egynegyede származott a Székelyföldről, a nagy többség belső-erdélyi és partiumi volt. A vizsgálatból az is kiderült, hogy voltak olyan KB-tagok, akik csak két hónapig birtokolták ezt a szimbolikus funkciót, más tagok viszont akár 20–30 éven keresztül is KB-tagok maradhattak.

Az 1945–1989 közötti időszakban a KB-tagság csak szimbolikus pozíció volt, valódi hatalommal inkább a titkársági tagok vagy a miniszterségig jutott magyar vezetők rendelkeztek. Mindez nem jelenti azt, hogy a magyar nemzetiségű KB-tagoknak nem lett volna olyan befolyásuk, amelyet klientúrájuk támogatására fordíthattak volna (különböző állások megszerzése, építőanyagok kiutalása, papír stb.). És nem utolsósorban, a magyar nemzetiségű központi bizottsági tagok számára meghatározónak bizonyult az a kapcsolati háló is, amelyet e tisztségeik révén is kialakíthattak maguk körül (lásd Domokos Géza, Hajdu Győző vagy Király Károly eseteit).

FÜGGELEK

1. Kongresszusok, pártkonferenciák

Pártkongresszus	Év	Időtartam	Tagok száma	Magyar tagok	Magyarok aránya
pártkonferencia (1945)	1945–1948	4 évre	35	Luka László, Mogyorós Sándor, Rangetz József, Szilágyi Levente (Leontin Sălăjan) ⁴⁷	11,4%
Az RMP I. kongresszusa (1948. február) ⁴⁸	1948–1955	8 évre	57	Luka László, Mogyorós Sándor, Rangetz József, Szilágyi Levente (Leontin Sălăjan) <i>Póttag:</i> Vince János ⁴⁹	8,7%

47 *Pártunk Országos Konferenciája megválasztotta központi vezető szerveit.* Igazság 1945. okt. 28. 6.

48 A következő, immár valóban kongresszus a Román Kommunista Párt és a Romániai Szociáldemokrata Párt egyesülését/beolvasztását szentesítő 1948. februári (az RMP I.) kongresszus volt. Megjegyzendő, hogy az RSZDP korábban működő Országos Magyar Bizottságából egyetlen magyar származású tag sem került be az immár egyesített állampárt vezető struktúráiba.

49 *Ana Pauker záróbeszédével véget ért a Román Munkáspárt kongresszusa. Megválasztották a Központi Bizottságot.* Romániai Magyar Szó II(1948). 145. sz. (febr. 26.) 1.

Pártkongresszus	Év	Idő-tartam	Tagok száma	Magyar tagok	Magyarok aránya
Az RMP II. kongresszusa (1955. december)	1955–1960	5 évre	96	Barna János (Ioan), Csupor Lajos, Fazekas János, Kovács György, Mogyorós Sándor, Muzsik Mihály, Szilágyi Levente (Leontin Sălăjan) <i>Póttag:</i> Răceanu Ilona ⁵⁰	8,3%
Az RMP III. kongresszusa (1960. június)	1960–1965	5 évre	110	Csupor Lajos, Fazekas János, Kovács György, Mogyorós Sándor, Szilágyi Levente (Leontin Sălăjan), Szenkovics Sándor <i>Póttag:</i> Mihály Levente ⁵¹	6,3%
Az RKP IX. kongresszusa (1965. július) ⁵²	1965–1969	4 évre	196	Csupor Lajos, Fazekas János, Gere Mihály, Kovács György, Mihály Levente, Mogyorós Sándor, Szilágyi Levente (Leontin Sălăjan), Szenkovics Sándor, Stöffel Imre, Uglár József <i>Póttagok:</i> Fazekas Lajos, Kiss István, Kőműves János, Létay Lajos, Szabó Imre, Szilágyi Dezső, Takács Lajos, Vida Géza ⁵³	9,1%

50 *Befejezte munkálatait a Román Munkáspárt II. kongresszusa.* Előre IX(1955). 2549. sz. (dec. 29.) 1.

51 *A Román Munkáspárt III. kongresszusa befejezte munkálatait.* Előre XIV(1960). 2927. sz. (jún. 26.) 1.

52 Gheorghe Gheorghiu-Dej 1965. márciusi halálát követően, azon év júliusában került sor a Román Kommunista Párt – immár a két világháború közötti időszak kongresszusainak a számozásához visszatért sorrend szerinti – IX. kongresszusára. Ekkorra Nicolae Ceușescu főtitkárrá választását a vezető szervek már végrehajtották, a kongresszus csupán legitimálta az adott helyzetet.

53 *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának tagjai.* Előre XIX(1965). 5515 sz. (júl. 25.) 3.

Pártkongresszus	Év	Idő-tartam	Tagok száma	Magyar tagok	Magyarok aránya
Az RKP X. kongresszusa (1969. augusztus)	1969–1974	5 évre	285	Delimán Erzsébet, Fazekas János, Fazekas Lajos, Gere Mihály, Király Károly, Kovács György, Létay Lajos, Mihály Levente, Szenkovics Sándor, Stöfferl Imre, Szabó Imre, Szilágyi Dezső, Uglár József, Vida Géza <i>Póttagok:</i> Domokos Géza, Fejes Gyula, Kiss István, Kovács B. Mihály, Nagy Pál, Péterfi István, Sütő András, Szotyori Ernő, Takács Lajos ⁵⁴	8,0%
Az RKP XI. kongresszusa (1974. november) ⁵⁵	1974–1979		361	Bucur Julianna, Czégé Sándor, Fazekas János, Fazekas Lajos, Fejes Gyula, Gere Mihály, Létay Lajos, Mihály Levente, Nagy Ferdinánd, Nagy Pál, Péterfi István, Szenkovics Sándor, Szabó Imre, Szilágyi Dezső, Szotyori Ernő, Uglár József, Vida Géza <i>Póttagok:</i> Barta András, Domokos Géza, Füstös Imre, Koppándi Sándor, Molnár Imre, Sütő András, Szász József, Takács Lajos, Tyukodi István ⁵⁶	7,2%

54 *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának plenáris ülése.* Előre XXIII(1969). 6774. sz. (aug. 13.) 2.

55 1974-ben, immár megváltozott politikai környezetben, azaz ideológiai szigor mellett, valamint a párt dinasztizálódásának jegyében zajlott az RKP XI. kongresszusa. Ekkor került például az RKP Végrehajtó Bizottságába Nicolae Ceaușescu főtitkár felesége, Elena Ceaușescu is.

56 *Az RKP Központi Bizottságának plenáris ülése.* Előre XXVIII(1974). 8415. sz. (nov. 30.) 2.

Pártkongresszus	Év	Idő-tartam	Tagok száma	Magyar tagok	Magyarok aránya
Az RKP XII. kongresszusa (1979. november) ⁵⁷	1979–1984	5 évre	408	Bucur Julianna, Czégé Sándor, Fazekas János, Fazekas Lajos, Fejes Gyula, Gere Mihály, Létay Lajos, Nagy Ferdinánd, Szabó Imre, Szabó József, Szilágyi Dezső, Szotyori Ernő, Uglár József, Vida Géza <i>Póttagok:</i> Barta András, Csillag Endre, Domokos Géza, Fodor Ferenc, Hadnagy János, Koppándi Sándor, Korodi István, Kovács József, Molnár Imre, Sütő András, Szabó Irén, Antal-Vincze Szanda, Szappanyos Ilona, Szekres Sándor, Tóth Emil Ferdinánd ⁵⁸	7,1%

57 A következő, sorszám szerint a XII. RKP-kongresszus főként arról híresült el, hogy az egyetlen még pozícióban levő volt illegalista, Constantin Părvulescu, miután nem kapott felszólalójogot a Kongresszus plénuma előtt, a kongresszus törvénytelenégeire hivatkozva, durván megtámadta az újraválasztott főtitkárt, Nicolae Ceaușescu. Lásd erről a felvételt: <https://www.youtube.com/watch?v=5q5nZ1nV1aM> (utolsó megtekintés: 2025. 02. 22.)

58 *Az RKP Központi Bizottságának plenáris ülése. Előre XXXIII(1979). 9957. sz. (nov. 25.) 2.*

Pártkongresszus	Év	Idő-tartam	Tagok száma	Magyar tagok	Magyarok aránya
Az RKP XIII. kongresszusa (1984. november)	1984–1989	5 évre	446	Bucur Julianna, Czégé Sándor, Fazekas Lajos, Fejes Gyula, Gálpál Zsuzsánna, Gere Mihály, Koppándi Sándor, Létay Lajos, Molnár Imre, Nagy Ferdinánd, Párdi György, Rab István, Szabó Imre, Szász József, Szilágyi Dezső, Uglár József <i>Póttagok:</i> Bors Rozália, Brisc Katalin, Csillag Endre, Csucsuj Pirooska, Ferencz Anna, Fülöp Károly, Hadnagy János, Hajdú Julianna, Hajdu Győző Viktor, Korodi István, Páll Árpád, Szabó Sándor, Szabó Irén, Tóth Emil Ferdinánd ⁵⁹	6,7%
Az RKP XIV. kongresszusa (1989. november) ⁶⁰	1989–1989	két hónap	466	Czégé Sándor, Lipták Julianna, Bucur Julianna, Szilágyi Dezső, Nagy Ferdinánd, Tóth Emil Ferdinánd, Csillag András, Rab István, Koppándi Sándor, Szász József, Fejes Gyula, Molnár Imre, Uglár József, Gere Mihály, Fazekas Lajos <i>Póttagok:</i> Szabó Imre, Korodi István, Csucsuj Pirooska, Páll Árpád, Sükösd Anna, Molnár József, Dávid Anna, Hadnagy János, Hajdú Julianna, Varga József, Szabó Sándor ⁶¹	5,5%

59 *Az RKP Központi Bizottságának plenáris ülése.* Előre XXXVIII(1984). 11506. sz. (nov. 24.) 2.

60 Az utolsó kongresszusra 1989 novemberében került sor, a megválasztott pártvezetőség azonban csak két hónapig tevékenykedhetett, ugyanis 1989 decemberében összeomlott a román kommunista rendszer.

61 *A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának tagjai és póttagjai.* Előre XLIII(1989). 13 058. sz. (nov. 26.) 2.

2. A Román Kommunista Párt/Román Munkáspárt Központi Bizottságának magyar származású rendes és póttagjainak listája⁶²

Antal-Vincze Szanda – 1920, Kisiratos, Arad megye; agrártechnikus. 1946-tól párttag, a kisiratosi tsz elnöke. 1979–1984 között a KB póttagja. (*Membrii CC PCR*. 555.)

Barna Ioan (János) – 1920, Aninósza, Hunyad megye; bányász. 1945 októberétől RKP-tag, először az ifjúsági osztályon dolgozott. 1949-től az aninószai helyi bányászszakszervezet elnöke, majd a Hunyad megyei KISZ vezetőségi tagja. 1957-től nagy nemzetgyűlési képviselő. KB-tagsága egyetlen ciklust ölel fel: 1955–1960. (*Membrii CC PCR*. 85.)

Barta András – 1927, Felőr, Beszterce-Naszód megye; termelőszövetkezeti (tsz) mezőgazdasági munkás. 1957-től párttag, több mint húsz éven keresztül a felőri tsz elnöke. 1961-től nagy nemzetgyűlési képviselő. KB-tag, két cikluson keresztül (1974–1984). (*Membrii CC PCR*. 85.)

Bence Katalin Terézia (Bențe Ecaterina) – 1939, Szatmárnémeti; eredetileg varrónő, de felsőbb pártiskolát és egyetemi tanulmányokat is végzett. 1959-től párttag, Szatmár és Máramaros megyei pártszervezetek vezetőségi tagja. KB-póttag, egyetlen cikluson keresztül (1979–1984). (*Membrii CC PCR*. 96.)

Bors Rozália (Rozalia) – 1933, Marosvásárhely; elektrotechnikus-mérnök. 1961-től párttag, megyei pártbizottsági, illetve néptanácsi tag, 1965–1969 között nagy nemzetgyűlési képviselő. KB-tag egy cikluson keresztül (1984–1989). (*Membrii CC PCR*. 109.)

Brisce Katalin Ilona (Ecaterina Ileana) – 1946, Nagykároly; építőipari technikus. 1967-től párttag. KB-tag egy cikluson keresztül (1984–1989). (*Membrii CC PCR*. 114.)

Bucur Julianna (Iuliana) – 1938, Temesvár; eredetileg varrónő, később textilipari mérnök. 1955-től párttag, 1975–1989 között nagy nemzetgyűlési képviselő. KB-póttag fél cikluson keresztül (1972–1974), majd KB-tag (1974–1989). (*Membrii CC PCR*. 116.)

62 Minden személy esetén közöljük születésének időpontját és helyét, eredeti foglalkozását, illetve a párton belül vagy a különböző intézményekben betöltött tisztségeit, valamint az előforduló intézmények rövidítéseinek feloldását is: Román Kommunista Párt (RKP)/Partidul Comunist Român (PCR), Román Munkáspárt (RMP), Kommunista Ifjak Szövetsége (KISZ)/Uniunea Tineretului Comunist (UTC), Központi Bizottság (KB), Magyar Autonóm Tartomány (MAT)/Maros-Magyar Autonóm Tartomány (MMAT), Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa (MNDT), Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógy-szerészeti Egyetem (MOGYE), Uniunea Tineretului Muncitor (UTM).

- Csillag András (Andrei) – 1935, Dés; mérnök. 1958-tól párttag, Kolozs megyei pártbizottsági vezetőségi tag. KB-pótbizottsági tag 1979–1989 között, majd KB rendes tag 1989. november–december között. (*Membrii CC PCR.* 189–190.)
- Csucsuj (szül. Földér) Piroska Erzsébet (Paraschiva Elisabeta) – 1945, Nagyvárád; varrónő. 1966-tól párttag, a nyolcvanas években Bihar megyei RKP-bizottsági tag. 1984–1989 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR.* 190.)
- Csupor Lajos – 1911, Marosvásárhely; szabó. 1944 decemberétől párttag, de már a két világháború között szimpatizáns, a Vörös Segély, egységes szakszervezeti, valamint a párt ifjúsági tagozatának tagja. 1952-től a MAT tartományi bizottságának vezetője, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1955–1969 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR.* 190–191.)
- Czégé Sándor – 1932, Nagyszalonta, Bihar megye; agrármérnök. 1957-től párttag, több község termelészövetkezetében dolgozott, 1961–1989 között a szalontai Vörös Zászló tsz elnöke, 1968-tól a Bihar megyei PCR-bizottság tagja. 1972–1974 között KB-póttag, 1974–1989 között KB rendes tag. (*Membrii CC PCR.* 193.)
- Dávid Anna (Ana) – 1949, Zetelaka; varrónő. 1972-től párttag, 1989. november–december között a Hargita megyei PCR-bizottság vezetője és KB-póttag. (*Membrii CC PCR.* 198.)
- Deliman Katalin (Ecaterina) – 1936, Élesd, Bihar megye; tanár. A nagyváradi Pedagógia Intézet tanára, nagy nemzetgyűlési képviselő. KB-tag 1969–1974 között. (*Membrii CC PCR.* 205.)
- Domokos Géza – 1928, Brassó; eredetileg író, de főként a Kritikon Könyvkiadó igazgatójaként vált ismertté. 1953-tól párttag, a korai években több újság/folyóirat szerkesztője. KB-póttag 1969–1984 között. (*Membrii CC PCR.* 223–224.)
- Fazekas János – 1926, Lupény bányászváros, Hunyad megye; tanító. 1945 márciusától párttag, UTC-tag, majd a vezetőség tagja. Több kormányban tag, sőt, több alkalommal titkárhelyettes is. 1954–1984 között KB-tag, 1954–1966 között az RMP Titkárságának tagja. (*Membrii CC PCR.* 256.)
- Fazekas Lajos – 1925, Nagyvárád; villanyszerelő. 1945 májusától párttag, UTC-vezetőségi tag, majd Bihar megyei PCR-bizottsági tag, MNDT-vezetőségi tag. 1965–1966 között KB-póttag, 1966–1989 között rendes KB-tag. 1979–1982 között a PCR Titkárságának tagja. (*Membrii CC PCR.* 256–257.)
- Fejes Gyula – 1940, Kézdivásárhely; gépészmérnök. 1960-tól párttag, UTC-tag, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1969–1974 között KB-póttag, 1974–1989 között KB rendes tag. (*Membrii CC PCR.* 259–260.)
- Fodor Ferenc – 1926, Kilyénfalva (Gyergyóújfalu), Csík megye; orvos. A marosvásárhelyi MOGYE tanára, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1979–1984 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR.* 269.)

- Fülöp Károly – 1930, Szakállasfalva, Máramaros megye; villamosmérnök. 1962-től párttag, Máramaros megyei UTC-elnök, vállalatvezető. Szatmár megyei PCR-bizottsági tag, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1984–1989 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 273.*)
- Füstös Imre – 1934, Barátos, Kovászna megye; textilipari technikus. 1956-tól párttag, UTM-vezetőségi tag, majd Kovászna megyei PCR-bizottsági tag. 1974–1979 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 274–275.*)
- Gálpál Zsuzsanna – 1930, Újszékely; tanár. 1953-tól párttag, a marosvásárhelyi helyi pártbizottság propagandafelelőse, a MMAT néptanácsának alelnöke, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1984–1989 között KB-tag. (*Membrii CC PCR. 279.*)
- Gere Mihály – 1919, Temesvár; kőműves. 1944. augusztus 23-tól párttag, de már a két világháború között ifjúsági tagozati tag. UTC-tag, majd vezetőségi tag, Temes megyei pártbizottsági tag, propagandafelelős. Az államtanács alelnöke, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1965–1989 között a KB rendes tagja, 1969–1974 között a PCR Titkárságának tagja. (*Membrii CC PCR. 287–288.*)
- Hadnagy János – 1936, Nyikómalomfalva, Maros megye; asztalos. 1955-től párttag, UTC-tag, 1968-tól Hargita megyei PCR-bizottsági tag. 1979–1989 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 307.*)
- Hajdu (szül. Fleischer) Julianna – 1939, Nagykároly; nyomdaipari munkás. 1961-től párttag, Börvely község polgármestere. 1984–1989 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 307–308.*)
- Hajdu Győző Viktor – 1929, Székelykocsárd; újságíró. 1954-től párttag, az *Utunk*, majd az *Igaz Szó* szerkesztője, MNDT-vezetőségi tag, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1984–1989 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 308.*)
- Heinrich Sándor – 1925, Arad; mérnök. 1969–1979 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 311–312.*)
- Király Károly – 1930, Dicsőszentmárton; asztalos. 1954-től párttag, UTM-tag, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1969–1974 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 349–350.*)
- Kiss István – 1920, Nagyenyed; vegyészmérnök. 1945-től párttag, előbb az UTM-ben, majd a MAT tartományi bizottságában tag, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1965–1974 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 350.*)
- Koppándi Sándor – 1929, Zernyest, Brassó megye; lakatos. 1946-tól párttag, UTC-tag, 1963-tól instruktor, majd a KB Propaganda és Sajtóosztály vezetője, az MNDT titkára. 1974–1984 között KB-póttag, 1984–1989 között rendes tag. (*Membrii CC PCR. 351.*)
- Korodi István – 1924, Mikefalva, Maros megye; esztergályos. 1947-től párttag, szakszervezeti és üzemi vonalon tevékenykedett. Maros, majd Kovászna megyei PCR-bizottsági tag, MNDT-tag, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1979–1989 között KB-tag. (*Membrii CC PCR. 352.*)

- Kovács Bartos Mihály – 1923, Székelyderzs; szakképzetlen munkás. 1945-től párttag, MNSZ-tag, Udvarhely járási PCR-titkár, a Hargita megyei néptanács alelnöke. 1969–1974 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 352.*)
- Kovács Erzsébet – 1937, Madéfalva; cukrász. 1966-tól párttag, 1979–1984 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 352.*)
- Kovács György Dénes – 1911, Etéd; író. Az *Igaz Szó* főszerkesztője, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1955–1974 között KB-tag. (*Membrii CC PCR. 352.*)
- Kovács József – 1919, Fény község, Temes megye; tanár. 1947-től párttag, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem rektorhelyettese, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1979–1984 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 352.*)
- Kőműves János – 1925, Felső-Marosújvár (Marosújvár); villanyszerelő. 1946-tól párttag, 1957-től Udvarhely rajoni titkár. 1965–1969 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 350.*)
- Létay Lajos – 1920, Aranyosrákos; író. 1947-től párttag, előtte több kolozsvári középiskola irodalomtanára, majd az *Irodalmi Almanach*, végül az *Utunk* folyóirat főszerkesztője. A Romániai Írószövetség vezetőségi tagja, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1965–1969 között KB-póttag, 1969–1989 között KB rendes tag. (*Membrii CC PCR. 360–361.*)
- Lipták Julianna – 1950, Fugyivásárhely, Bihar megye; cipőgyári dolgozó. 1970-től párttag, a nagyváradi cipőgyár pártbizottságának titkára, megyei pártbizottsági tag. 1989. november–december között KB-tag. (*Membrii CC PCR. 363–364.*)
- Luka László (Vasile Luca) – 1898, Szentkatolna, Kovászna megye; lakatos. 1921-től párttag, 1938-ban KB-tag. 1944-től titkársági tag, nagy nemzetgyűlési képviselő, pénzügyminiszter. 1945–1952 között KB-tag, Politbüro-tag és titkársági tag. (*Membrii CC PCR. 365.*)
- Mihály Levente – 1915, Lipnița, Konstanca megye; közigazdász. A két világháború között Vörös Segély-tag, párttag 1939-től. 1944-től a Hazafiak Szövetsége főtitkára, majd számos minisztérium dolgozója. Később a Nemzeti Statisztikai Intézet igazgatója, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1960–1965 között KB-póttag, 1965–1976 között KB-tag. (*Membrii CC PCR. 362.*)
- Mircea-Ferencz Anna – 1953, Csíkszereda; kötötttruhagyári munkás. 1974-től párttag, UTC-tag, majd Hargita megyei UTC-vezetőségi tag, megyei pártbizottsági tag, MNDD-vezetőségi tag, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1984–1989 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR. 398.*)
- Mogyorós/Magyarosi Sándor (Alexandru Moghioros) – 1911, Nagyszalonta; géplakatos. 1929-től párttag, 1936-ban a híres Ana Pauker-per vádlottjaként 9 évre ítélték el. 1944-től karrierje emelkedett, begyűjtési felelős, majd miniszter, miniszterelnök-helyettes, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1945–1968 között KB-tag, 1948–1965 között PB, 1954–1965 között titkársági tag. (*Membrii CC PCR. 402.*)

- Molnár Imre – 1930, Tusnád; mezőgazdasági munkás. 1958-tól párttag, Csík rajoni pártbizottsági tag, 1967-től a tusnádi tsz elnöke. 1974–1984 között KB-póttag, 1984–1989 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 406.)
- Molnár József – 1935, Feketehalom, Brassó megye; asztalos. 1959-től párttag, UTC-tag, sepsiszentgyörgyi városi pártbizottsági tag. 1989. november–december között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 406.)
- Nagy Ferdinánd – 1930, Bereck; gazdasági mérnök. 1956-tól párttag, Szatmár és Máramaros megyei pártbizottsági tag, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1972–1989 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 416–417.)
- Nagy Pál – 1928, Királydaróc, Szatmár megye; vasmunkás. 1954-től párttag, a szatmárnémeti Unio Vasgyár pártbizottságának vezetője, városi titkárhelyettes, megyei pártbizottsági tag, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1969–1979 között KB-póttag, 1979–1989 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 417.)
- Páll Árpád – 1929, Felsőboldogfalva, Hargita megye; tanár. 1954-től párttag, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem matematikatanára, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1984–1989 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 446–447.)
- Pardi György – 1929, Kolozsvár; gépészmérnök. 1957-től párttag, karrierjét a kolozsvári Unirea vasgyár esztergályosaként kezdte. 1974–1987 között a kolozsvári nehézipari kombinát igazgatója. 1984–1989 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 450.)
- Péterfi István – 1906, Déva; tanár. 1959-től párttag, a Román Akadémia levelező, majd rendes tagja, az államtanács alelnöke, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem rektorhelyettese, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1969–1972 között KB-póttag, 1972–1978 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 462–463.)
- Rab István – 1939, Négyfaluban/Szecsseleváros, Brassó megye; tanár. 1960-tól párttag, előtte több településen tanár. UTC-tag, a *Brassói Lapok*nál rövid ideig szerkesztő, majd Kovászna megyei pártbizottsági tag, és Hargita megyei pártfunkciója is volt. 1989 előtt a Kovászna megyei néptanács vezetője, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1982–1984 között KB-póttag, 1984–1989 között KB rendes tag. (*Membrii CC PCR*. 495.)
- Răceanu (Pap) Ilona – 1911, Makó; textilipari dolgozó. 1927-től párttag, 1940–1943 között RKP titkárságnak tagja, nagy nemzetgyűlési képviselő, 1957–1958-ban a MAT pártbizottságának titkára. 1955–1958 között a KB póttagja. (*Membrii CC PCR*. 500.)
- Rangecz József – 1904, Újvarsánd, Arad megye; pártaktivista/politikus. 1930-tól párttag, Arad megyei pártbizottsági tag, 1943–1945 között Emil Bodnăraşsal és Constantin Pârvolescuval a Főris Istvánt megpuccsoló vezetőség (Ideiglenes KB) tagja. 1945–1948 között a KB káderosztályát vezette, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1945–1952 között KB-tag, 1948–1952 között PB-póttag. (*Membrii CC PCR*. 499.)

- Richter (szül. Szabó) Éva – 1937, Csíkszereda; vegyészmérnök. 1961-től párttag, a Kovászna megyei pártbizottság gazdasági felelőse, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1982–1984 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR*. 512.)
- Leontin Sălăjan (Szilágyi Levente) – 1913, Tasnádszántó, Szatmár megye; lakatos. 1939-től párttag, a két világháború közötti időszakban bánsági tartományi titkár, 1945-ben Szatmár megyei titkárhelyettes. Több minisztériumban dolgozott, 1951–1955 között vezérkari főnök, 1955–1966 között hadügyminiszter, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1945–1966 között KB-tag, 1955–1965 között PB-póttag. (Szilágyi Levente. *Membrii CC PCR*. 529.)
- Stöffel Imre – 1913, Csák, Temes megye; újságíró. 1930-tól párttag, külügyminisztériumi tisztviselő. 1965–1974 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 547.)
- Sütő András – 1927, Pustakamarás; író. 1947-től párttag, a *Falvak Népe* főszerkesztője, a Romániai Írószövetség vezetőségi tagja, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1969–1984 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR*. 553.)
- Szabó Imre – 1926, Szalárd; agrártechnikus. 1946-tól párttag, az érmihályfalvi tsz elnöke, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1965–1969 között KB-póttag, 1969–1989 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 554.)
- Szabó Imre – 1935, Németpereg, Arad megye; agrárgépész. 1964-től párttag, a németperegi tsz elnöke. 1989. november–december között KB-póttag. (*Membrii CC PCR*. 554.)
- Szabó (szül. Kovács) Irina – 1940, Nagyajta; fonó. 1959-től párttag, technikus, majd közgazdász, végül elnök a sepsiszentgyörgyi Olt textiliipari üzemben, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1979–1989 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR*. 554.)
- Szabó Sándor – 1930, Betlen, Brassó megye; tanár. 1956-tól párttag, 1959-től a Babeş-Bolyai Tudományegyetem tanára, a *Korunk* rovatvezetője, Kolozs megyei pártbizottsági tag, valamint a KB Agit-Prop. Osztály helyettes vezetője. 1984–1989 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR*. 553–554.)
- Szász József – 1932, Bonchida; lakatos. 1953-tól párttag, a Brassó megyei pártbizottság agit-prop felelőse, a Hargita megyei néptanács helyettes vezetője, majd vezetője, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1972–1979 között KB-póttag, 1979–1989 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 555.)
- Szekeres Sándor – 1926, Lugos; nyomdász. 1945-től párttag, 1963–1979 között Maros és Hargita megyei párttitkár, 1979–1980 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR*. 555.)
- Szenkovics Sándor – 1902, Dés; gépészlakatos. 1925-től párttag, többször került börtönbe. A két világháború közötti időszakban hat hónapot moszkvai kiküldetésen volt, 1939-ben Erdély tartományi titkára. 1945 után a szakszervezeti konföderáció titkára, könnyűipari miniszter, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1960–1979 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 533–534.)

- Szilágyi Dezső – 1928, Erdőd, Arad megye; újságíró. 1945-től párttag, a *Dolgozó Nép*, majd az *Előre* főszerkesztője, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1965–1969 között KB-póttag, 1969–1989 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 556.)
- Szotyori Ernő – 1927, Marosvásárhely; gépészmérnök. 1955-től párttag, több üzem vezetője, Maros megyei pártbizottsági, marosvásárhelyi városi pártbizottsági tag, nagy nemzetgyűlési képviselő. (*Membrii CC PCR*. 556.)
- Takács Lajos – 1908, Vizakna, Szeben megye; jogász. 1945-től párttag, államtitkár-helyettes a Nemzetiségügyi Államtitkárságon, a Bolyai Tudományegyetem utolsó rektora (1959). Nagy nemzetgyűlési képviselő, MNDT-vezetőségi tag. 1965–1977 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR*. 563–564.)
- Tyukodi István – 1933, Egeres; agrármérnök. 1959-től párttag, a szatmárudvari tsz elnöke. 1974–1979 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR*. 590.)
- Uglár József – 1920, Nagybánya; ács. 1945-től párttag, Máramaros megyei UTC-tag, nagybányai tartományi titkár, a szatmári néptanács vezetője, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1965–1989 között KB-tag, 1974–1979 között titkársági tag. (*Membrii CC PCR*. 595–596.)
- Varga József – 1925, Érdengeleg, Szatmár megye; mezőgazdasági dolgozó. A szilágypéri tsz elnöke, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1989. november–december között KB-póttag. (*Membrii CC PCR*. 604.)
- Veres Miklós – 1924, Kőrödszentmárton, Maros megye; víz-, gázszerelő. 1946-tól párttag, UTM-tag, majd a dicsőszentmártoni rajon pártbizottságának titkára. Marosvásárhelyi városi pártbizottsági, megyei pártbizottsági elsőtitkár, líbiai nagykövet, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1965–1984 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 615–616.)
- Vida Géza – 1913, Nagybánya; szobrász. Hivatalosan 1945-től párttag, de már a két világháború közötti időszakban többször letartóztatták illegális röpcézésért. Harcolt a spanyol polgárháborúban, majd a második világháborúban a román hadsereg önkéntese. Máramaros megyei pártbizottsági tag, nagy nemzetgyűlési képviselő. 1965–1969 között KB-póttag, 1969–1980 között KB-tag. (*Membrii CC PCR*. 616–617.)
- Vincze János (Ion Vințe) – 1910, Lippa; könyvelő. 1931-től párttag, 1942-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1945 után több minisztérium minisztere, budapesti nagykövet, nagy nemzetgyűlési képviselő, MNDT-tag. 1948–1955 között KB-póttag. (*Membrii CC PCR*. 618–619.)

HUNGARIAN MEMBERS IN THE TOP LEADERSHIP OF THE ROMANIAN WORKERS PARTY/ROMANIAN COMMUNIST PARTY

Keywords: *Central Committee; Romanian Communist Party; party leadership; Hungarian members; interest representation*

During the period of the communist dictatorship between 1945 and 1989, one of the highest forums of the Communist Party was the Central Committee. As members of Hungarian origins were present in the body, the Hungarian community has had its representatives there. But since the CC had little real power, membership was only of symbolic value. The statistical investigation established that the proportion of Hungarian members was fluctuating. There were times when Hungarians were overrepresented compared to the total number of the population, but there were times when it was far below (5%). Most CC members came from a multilingual environment, which is why they were more “understanding” toward the party leaders’ and Romanian members’ positions on the issue of nationalities. The investigation revealed that there were CC members who held this symbolic function only for two months, while others were members of the body for up to 20–30 years. However, none of the Hungarian members of CC was in position to improve the legal situation of the Hungarian minority in Romania.

MEMBRII MAGHIARI ÎN CONDUCEREA DE VÂRF A PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN/PARTIDUL MUNCITORESC ROMÂN

Cuvinte-cheie: *Comitetul Central; Partidul Comunist Român; conducerea de vârf a partidului; membrii maghiari; reprezentarea intereselor*

Între 1945–1989, în perioada dictaturii comuniste din România, unul dintre cele mai înalte foruri ale Partidului Comunist a fost Comitetul Central. În acest organism erau prezenți și membrii de origine maghiară, deci implicit și minoritatea maghiară era reprezentată. Fiind un organ cu puteri foarte limitate, calitatea de membru avea o funcție mai degrabă simbolică. Investigația noastră statistică a stabilit că proporția membrilor maghiari era fluctuantă. În unele momente proporția maghiarilor față de totalul populației țării era suprareprezentată, iar în altele mult subreprezentată (5%). Majoritatea membrilor CC proveneau dintr-un mediu multilingv, ceea ce a făcut să fie mult mai „înțelegători” față de conducerea partidului și față de poziția majorității românești privind problemele naționalităților. Ancheta a relevat că au existat membri CC care au deținut această funcție doar două luni, în timp ce alții au fost printre rândurile CC până la 20–30 de ani. Cu toate acestea, niciunul dintre ei nu a reușit să obțină rezultate semnificative și realiste prin care să îmbunătățească situația juridică a minorității maghiare din România.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

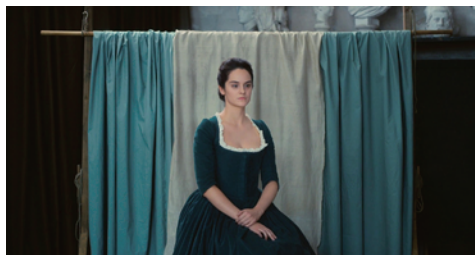
Bp.	= Budapest
Buc.	= Bucureşti
Buk.	= Bukarest
EME	= Erdélyi Múzeum-Egyesület
Kvár	= Kolozsvár
MNL OL	= Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MTA	= Magyar Tudományos Akadémia
OSzK	= Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
sz.	= szám (folyóiratoknál)
Uo.	= ugyanott
Uő	= ugyanő
vö.	= vesd össze

KÉPMELLÉKLET

PIELDNER JUDIT

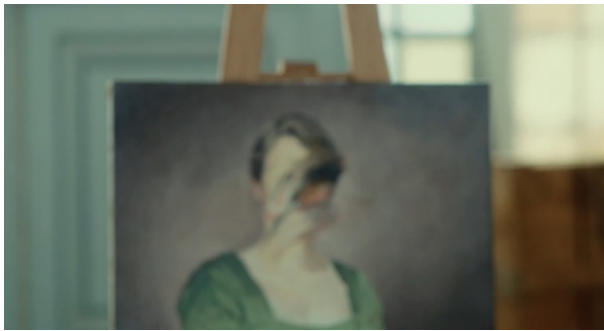
1–2. kép. Héloïse portréja

3–4. kép. A tekintet ágenciája

5. kép. Női alak a tenger előterében

6. kép. A roncsolt portré

7–8. kép. Héloïse/Eurüdiké fantomképe. Marianne/Orpheusz visszanéz

VIRGINÁS ANDREA

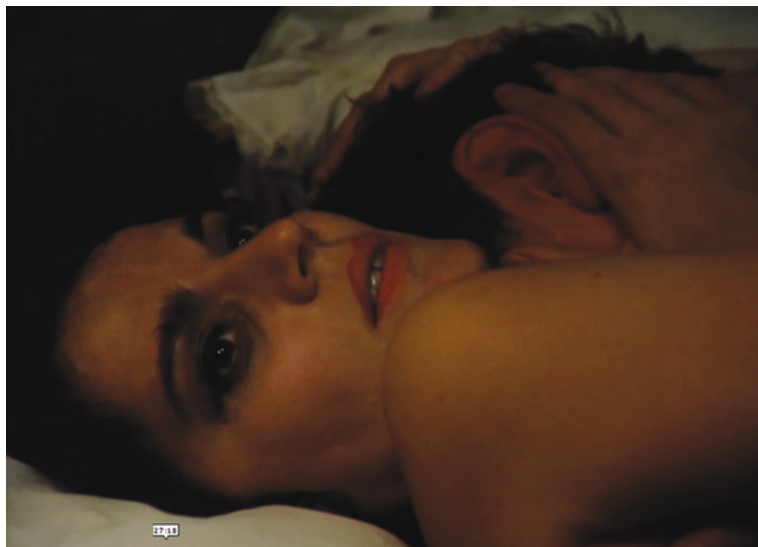
*1. kép. Magda (Lia Bugnar), a könyvtárosnő,
Cristian Mungiu 2016-os Bacalaureat című filmjében*

2. kép. Az idegen férfi Irma félhomályos szobájában (Kínai védelem)

3. kép. Irma a tükör előtt (Kínai védelem)

4. kép. A meztelen pillanatra nem kell sokáig várni (Kínai védelem)

5. kép. Prostituáltból fehér galléros nő 1. (Kínai védelem)

6. kép. Prostituáltból fehér galléros nő 2. (Kínai védelem)

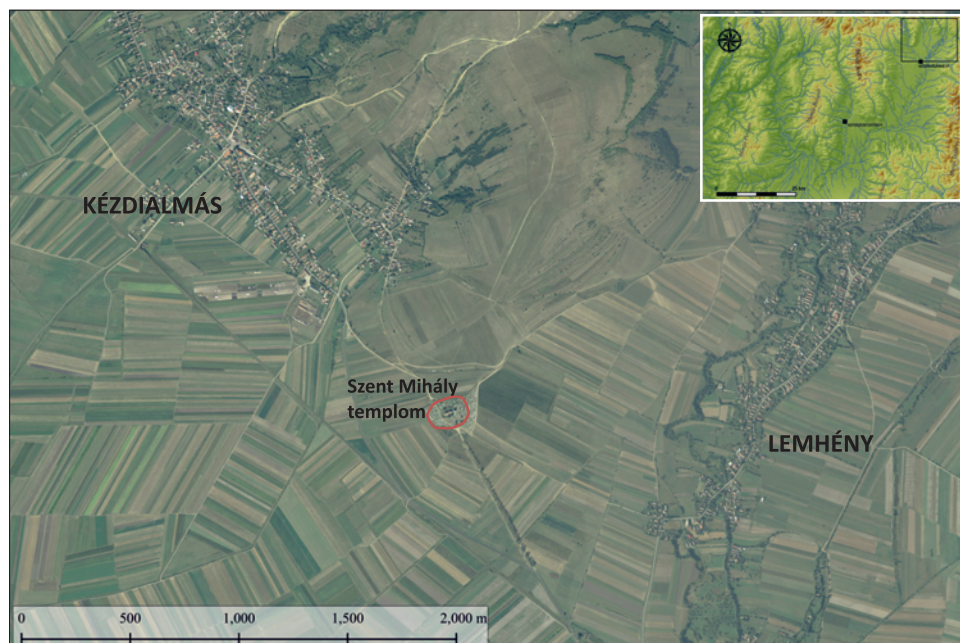

7. kép. Sandra (Judith State) nagyjelenete (Sieranevada)

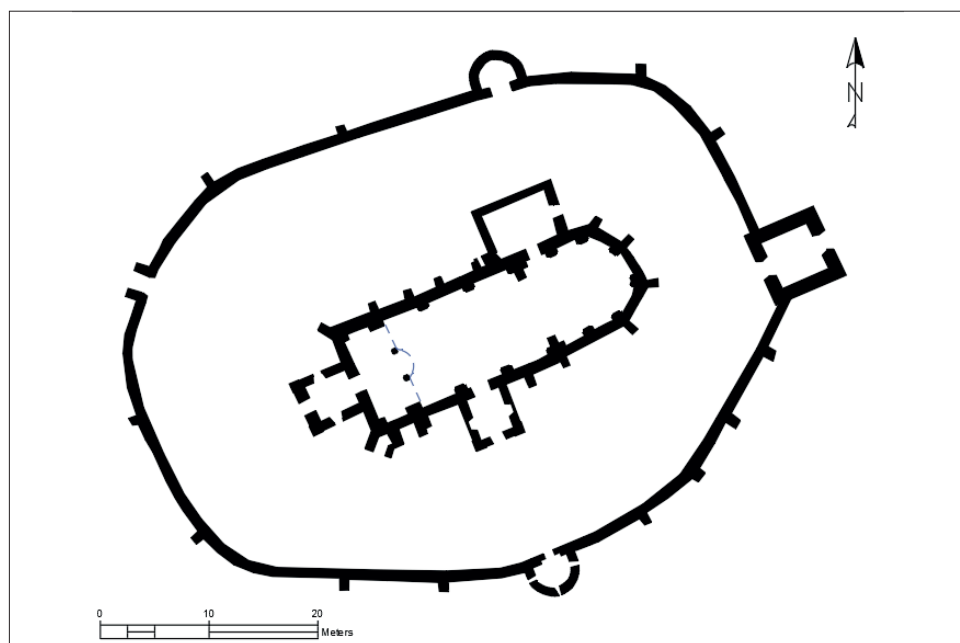

8. kép. Nela a múltja után kap (Balanța)

BOÉR ILKA

1. A lemhényi Szent Mihály-templom elhelyezkedése

2. A templom és a kerítőfal alaprajza (a Linea SRL felmérése alapján)

3. A templom jelenlegi összképe a felújítás után, északnyugati irányból

4. A templom jelenlegi összképe a felújítás után, délkeleti irányból

5. A templombelső jellege, a nyugati karzatról nézve

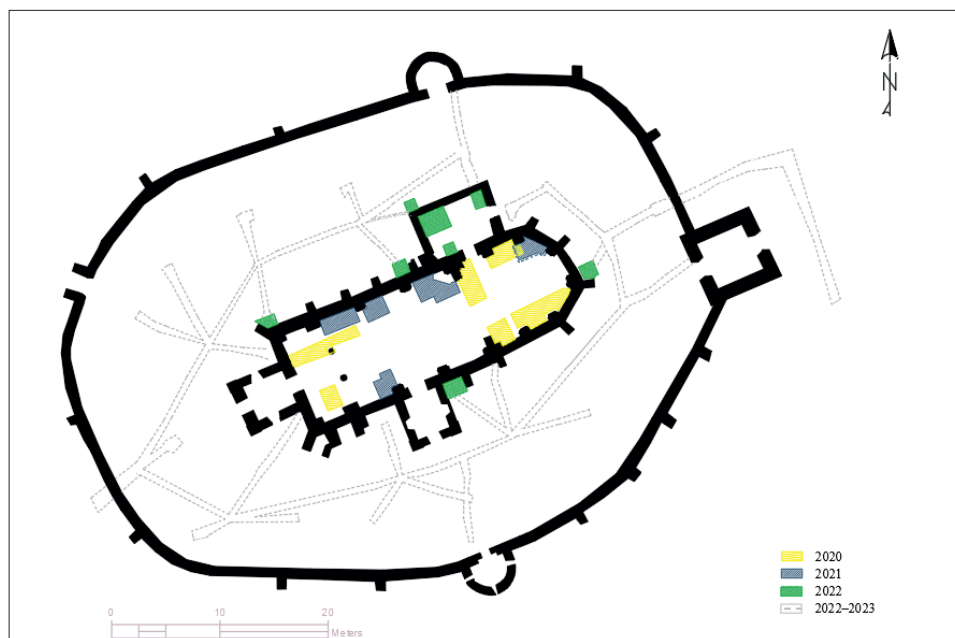
6. A hajó támpilléreinek lábazati párkánya, a hajó délnyugati sarkán

7. A szentély lábazati párkánya, a szentély délkeleti oldalán

8. A diadalíven található építési felirat

9. A 2020–2023 között végzett régészeti feltárások során kutatott felületek

10. A C6/2020-as szelvény nyugati irányból

11. A C5/2020-as szelvény déli irányból

12. Az M2/2021-es sír
a C3/2021-es szelvényben

13. A korábbi fapadló nyomai
a C3/2020-as szelvényben

14. A C5/2021-es szelvény
a román kori hajófal csonkjával

15. Bolygatott falmaradvány
a C4/2021-es szelvényben

16. A gótikus és a barokk sekrestye viszonya a sekrestye keleti oldalán

17. A barokk sekrestye és az osszárium keleti falának viszonya a sekrestye nyugati oldalán

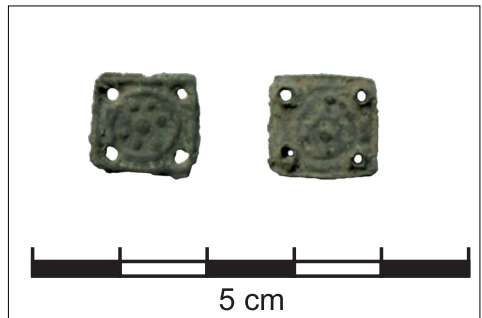
18. Az osszárium nyugati fala és a vele egy tengelyben levő támpillér viszonya a hajó északi oldalán

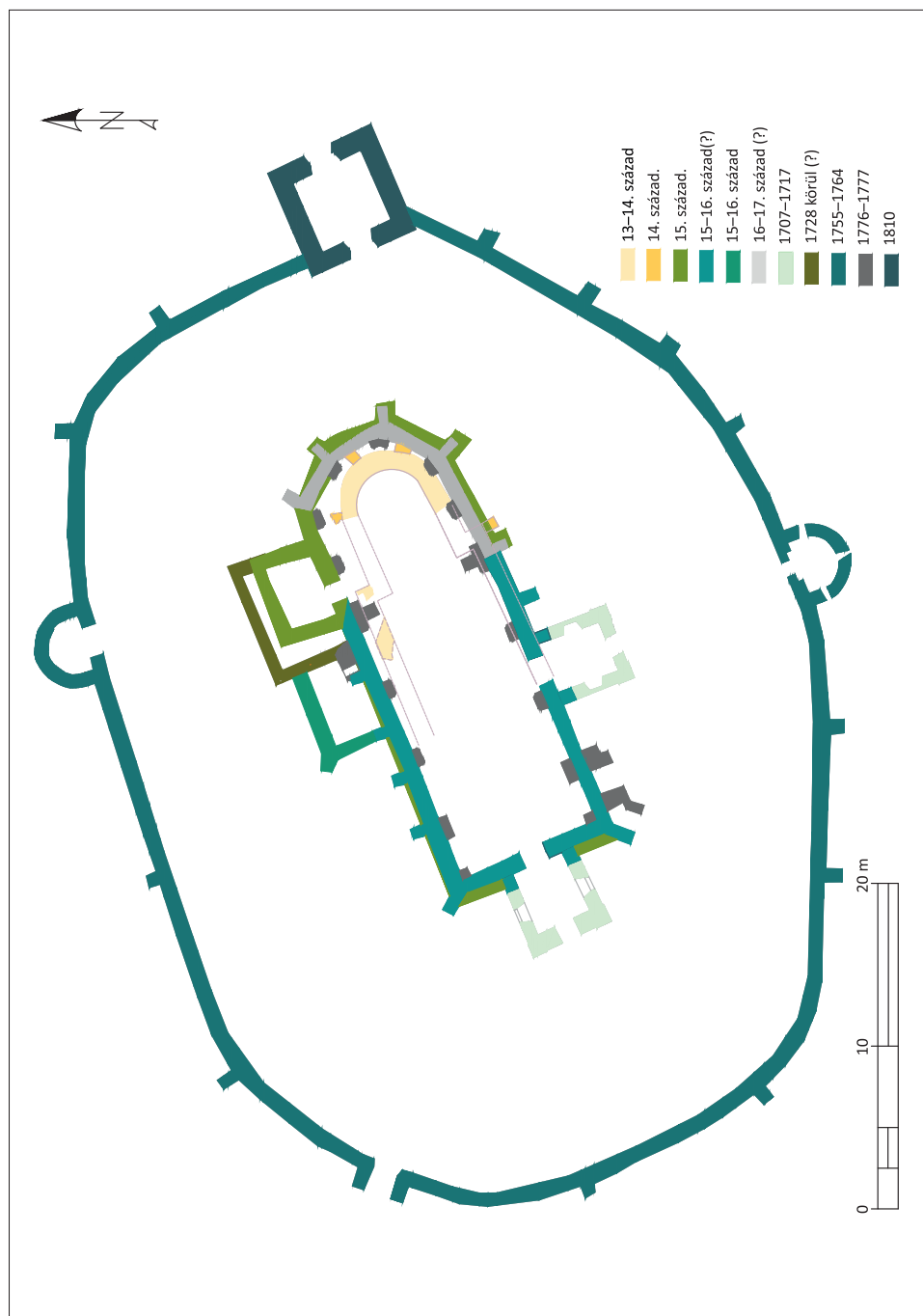
19. A templom korábbi, 16. századi kő ajtókeretének töredékei

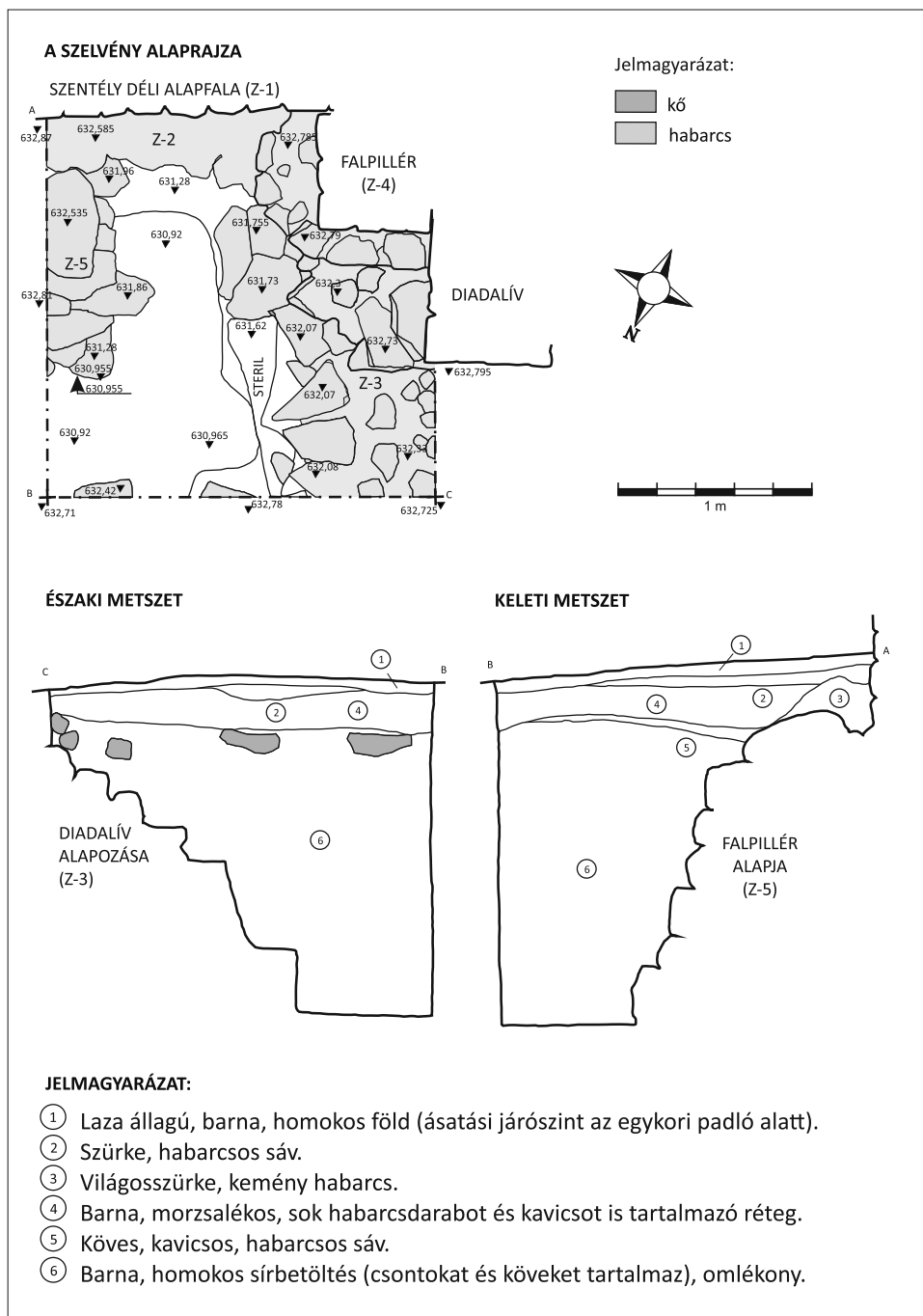
20. Terrakotta bordatöredékek a templomból

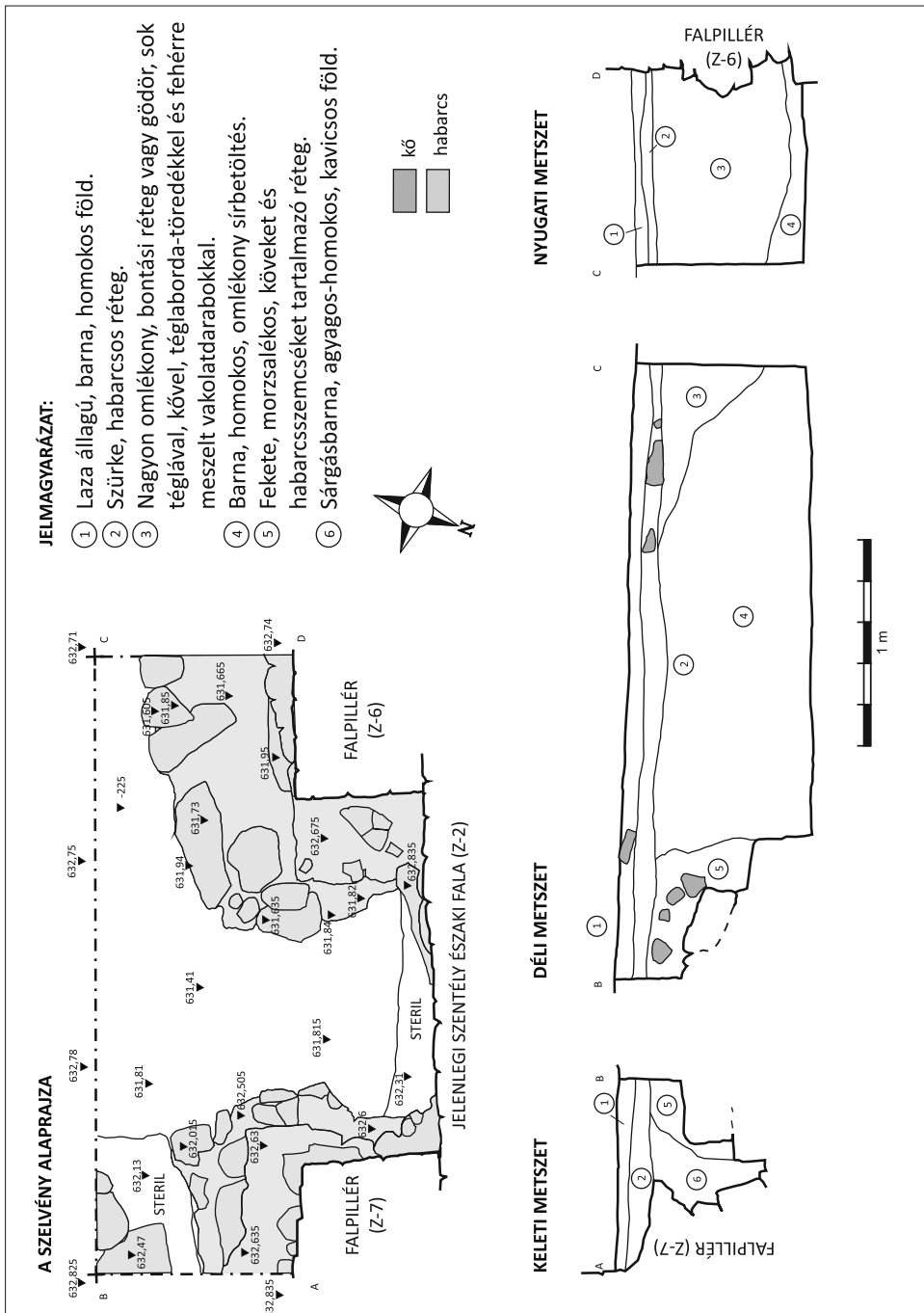
21. Az M-10/2022-es sír pártáverei

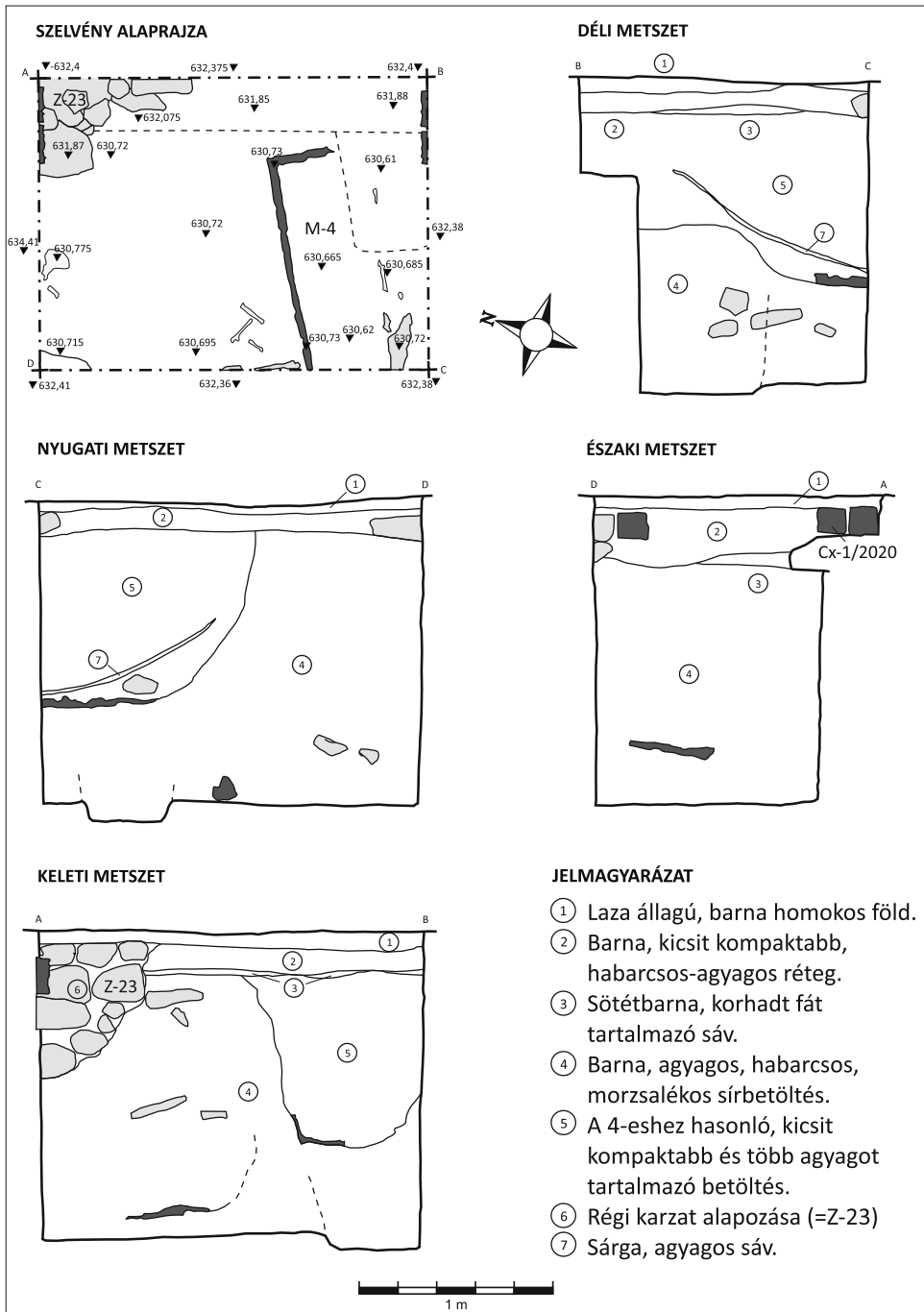
22. A templom periodizációs alaprajza

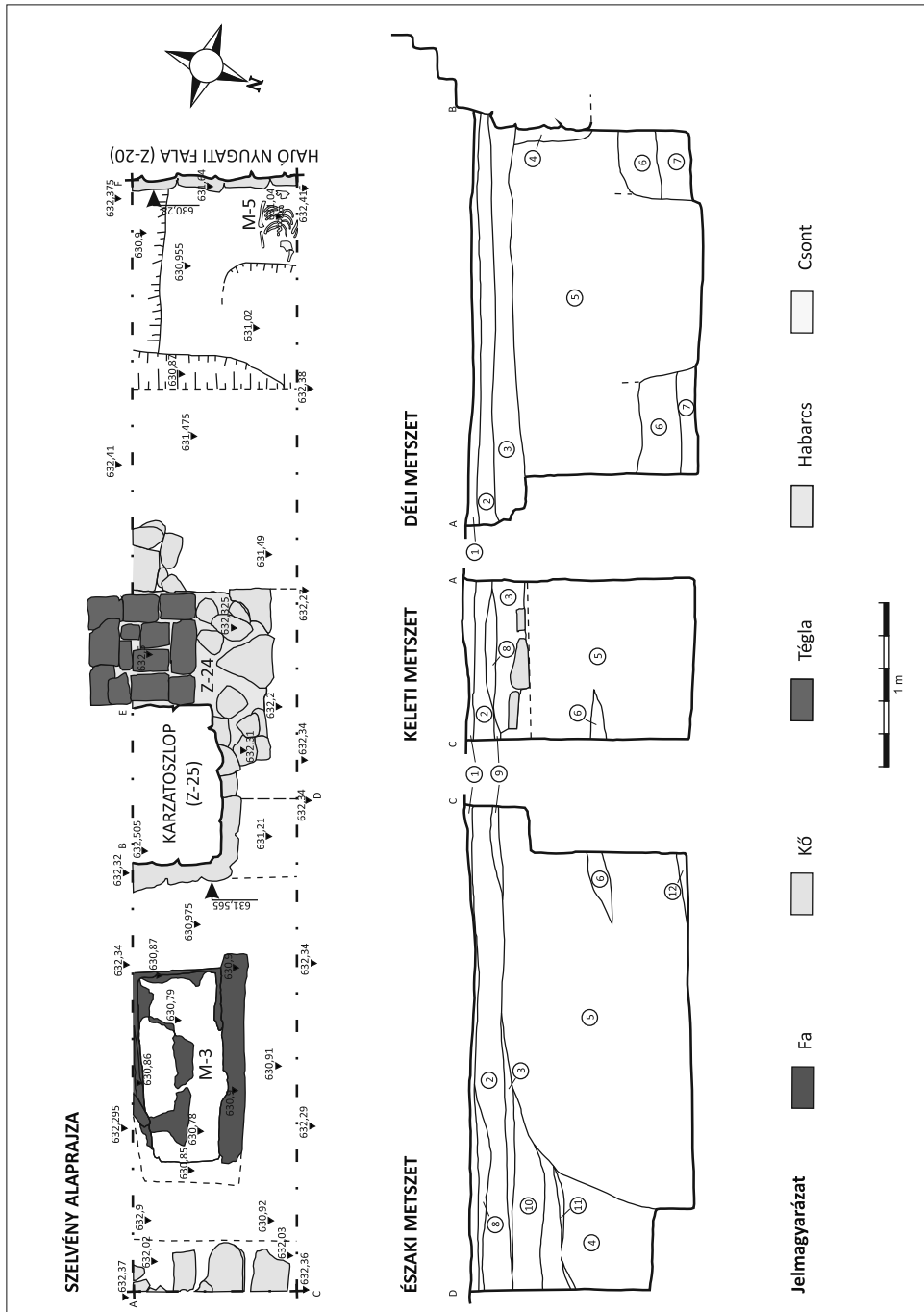
I. tábla. C1/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajok

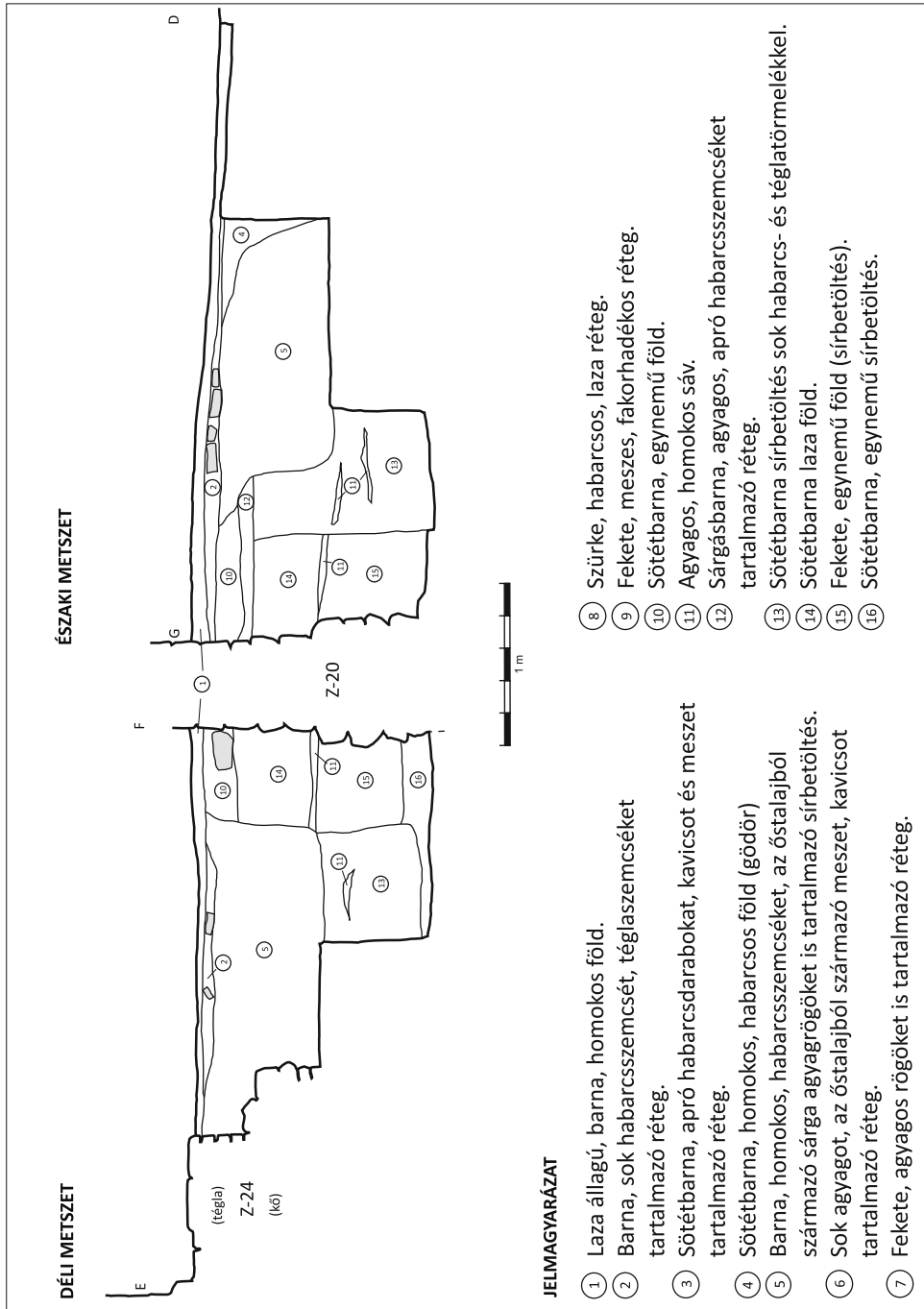
II. tábla. C2/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok

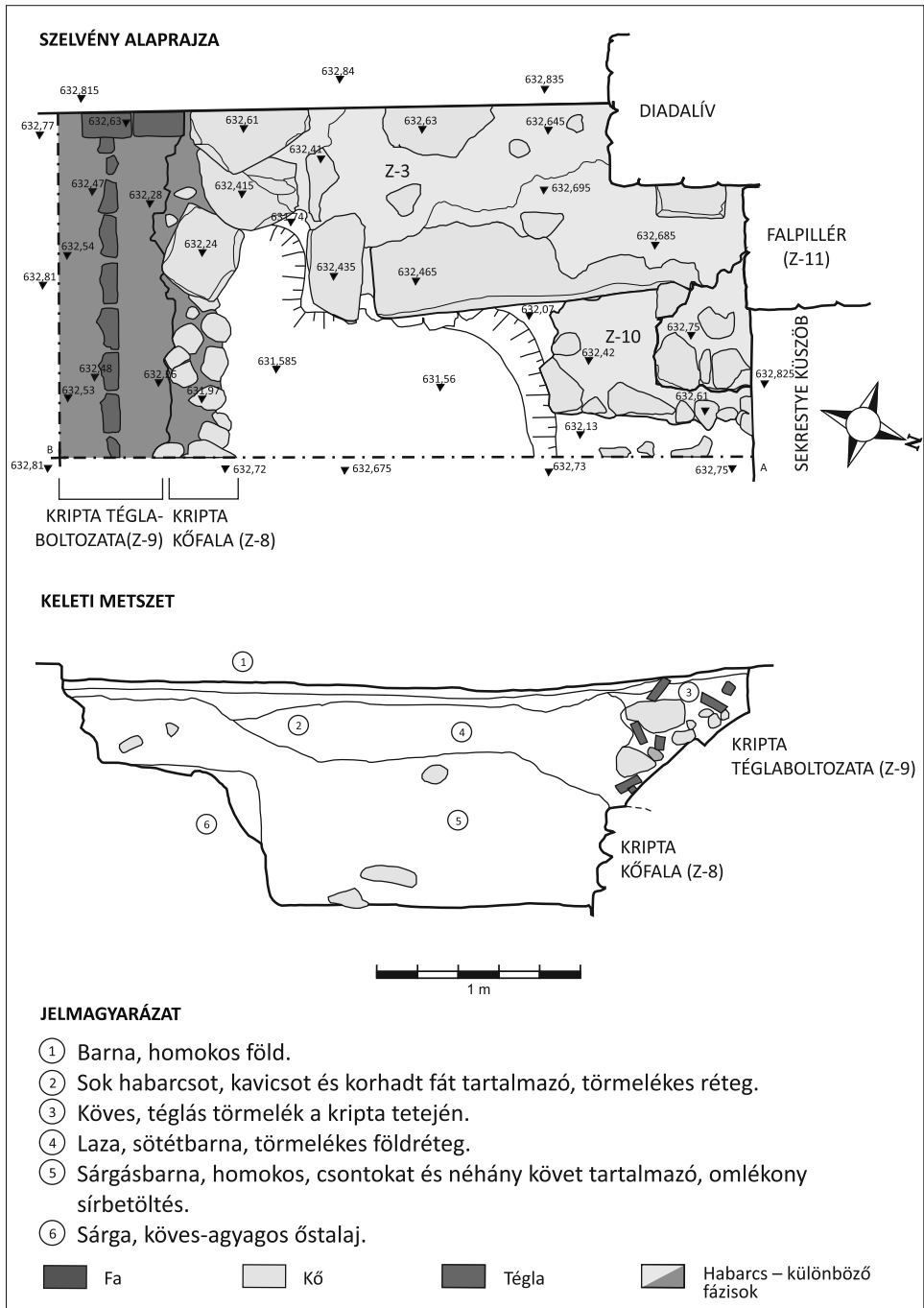
III. tábla. C3/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok

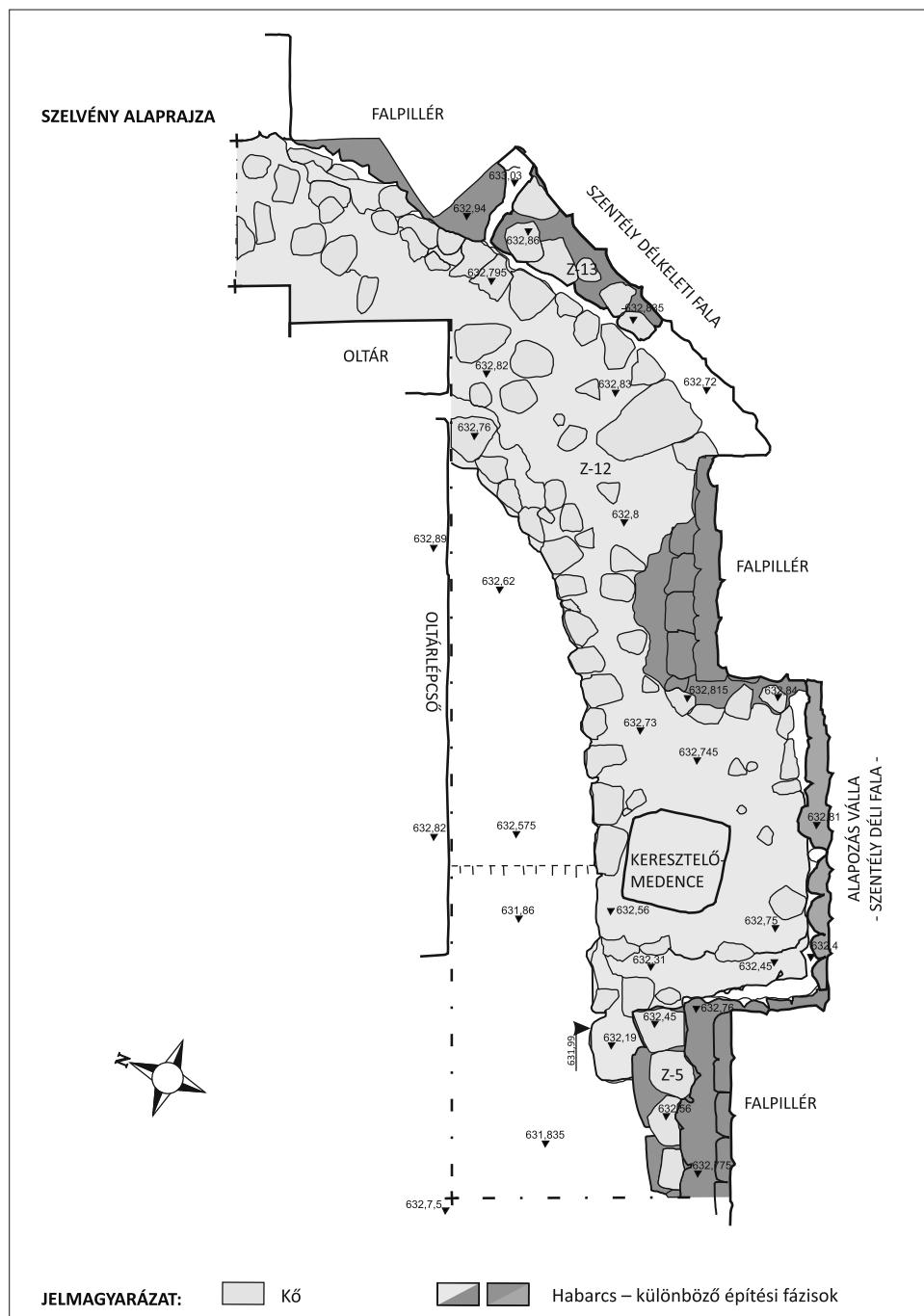
IV. tábla. C4/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok

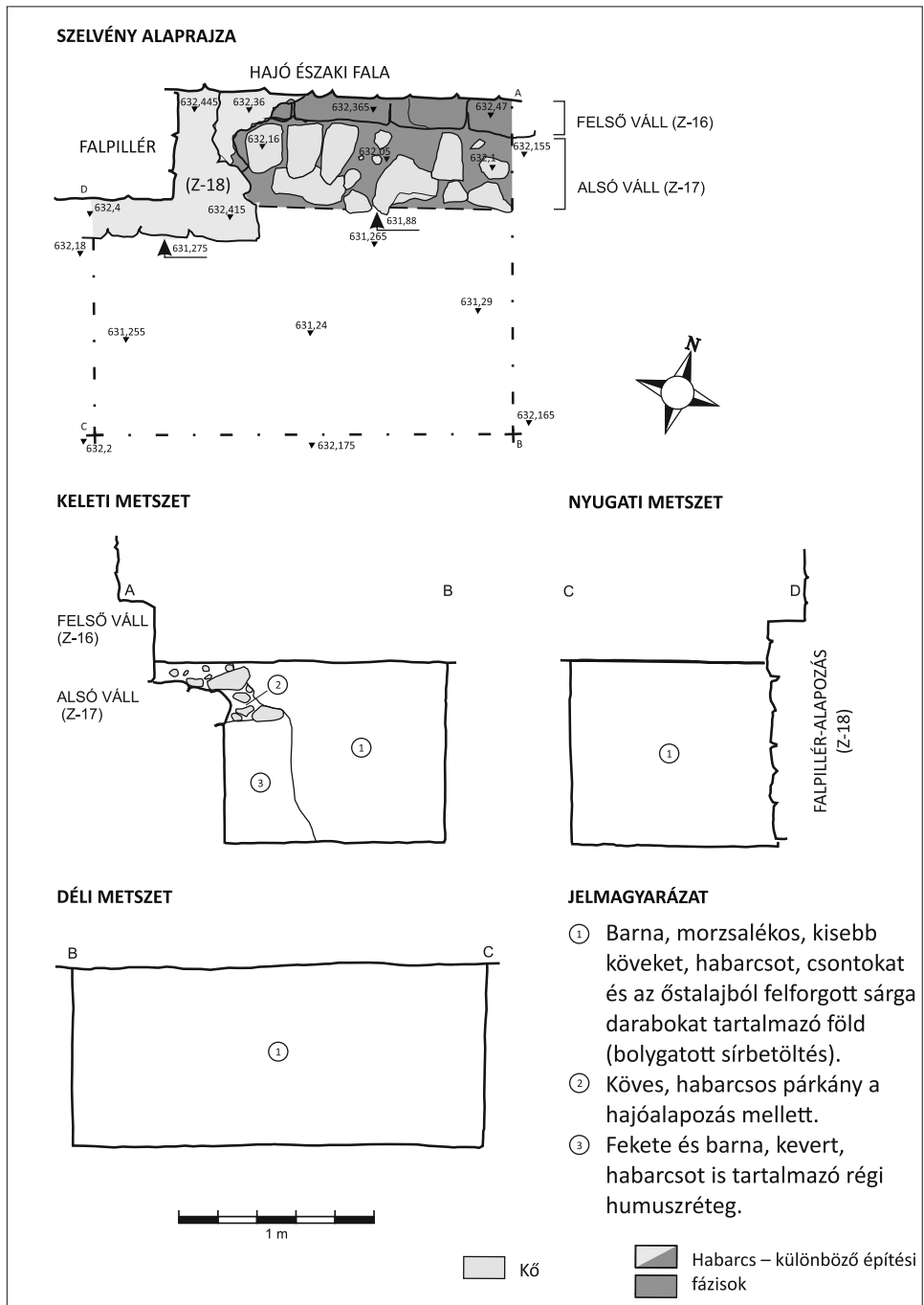
V. tábla. C4/2020-as szelvény. Metszetrajzok

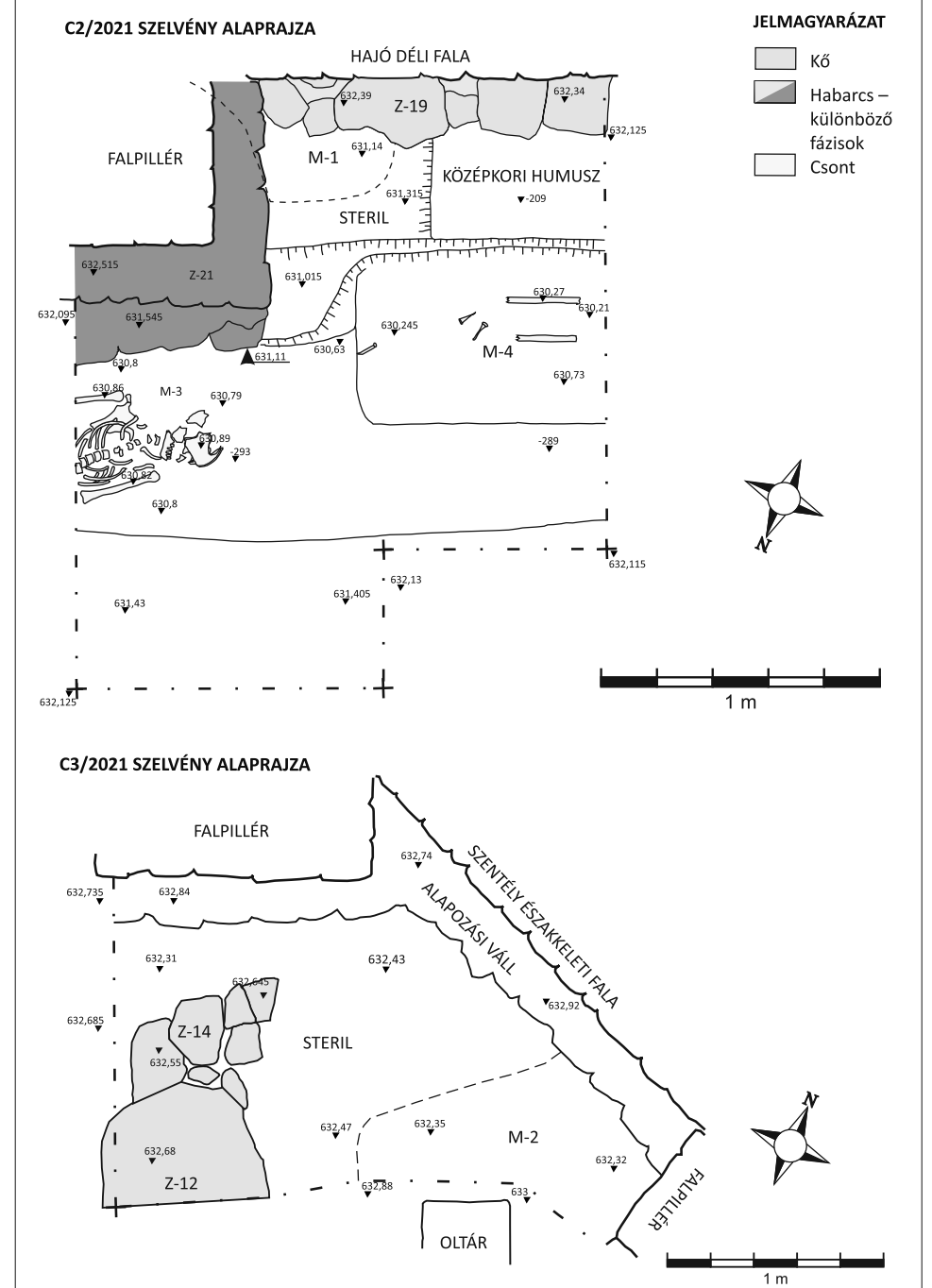
VI. tábla. C5/2020-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajz

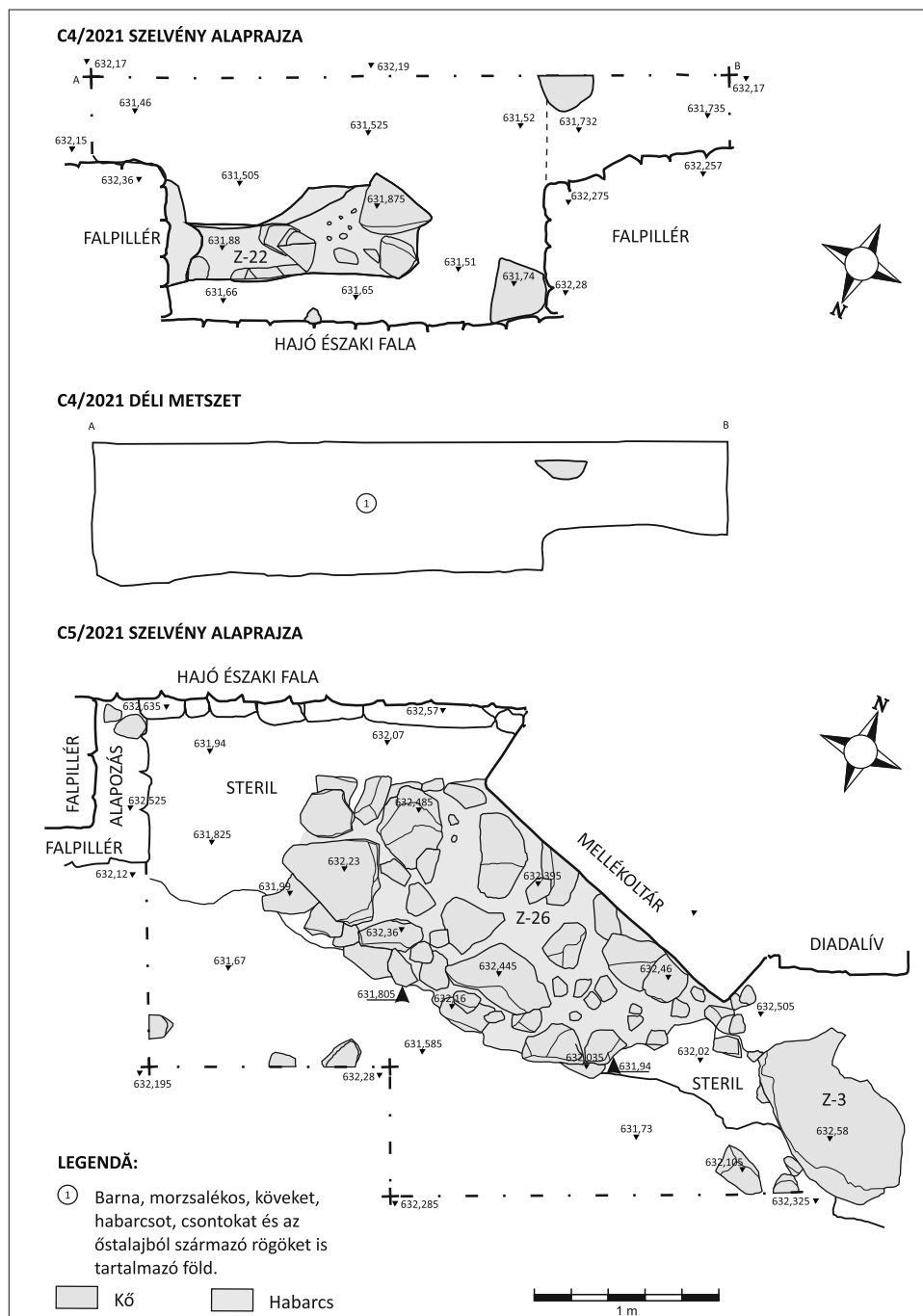
VII. tábla. C6/2020-as szelvény. Felszínrajz

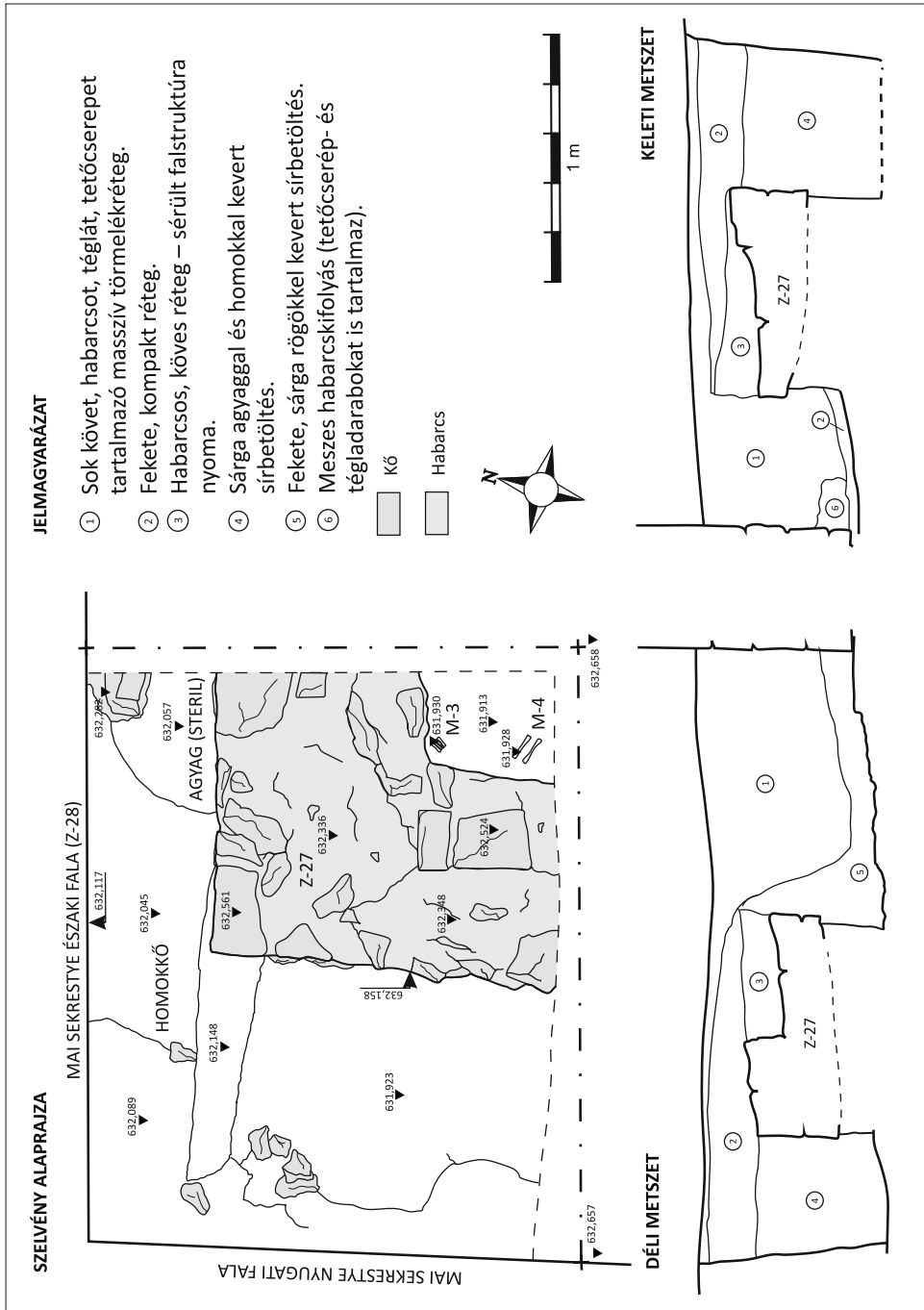
VIII. tábla. C1/2021-as szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok

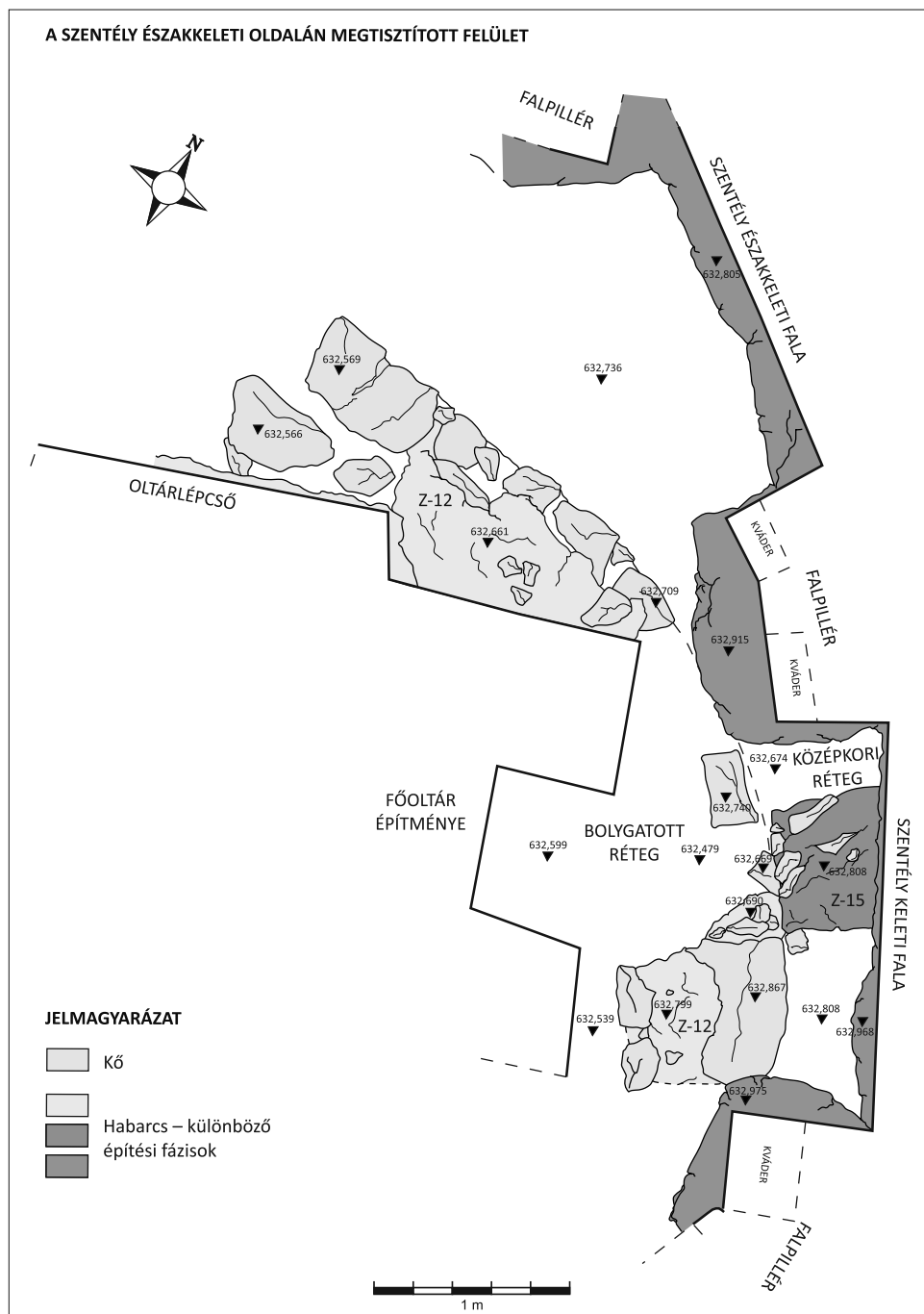
IX. tábla. C2/2021-es és C3/2021-as szelvények. Felszínrajzok

X. tábla. C4/2021-es és C5/2021-as szelvények. Felszínrajzok és metszetrajzok

XI. tábla. S1/2022-es szelvény. Felszínrajz és metszetrajzok

XII. tábla. A szentély északkeleti és keleti oldalán megtakarított felület felszínrajza

Hogy mi az újdonság azokban az egy- vagy többszemélyes kutatóműhelyekben, amelyeknek az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya évről évre közös teret és bemutatási alkalmat ad, meg tudható a CERTAMEN nevű tanulmánykötetektől; ezek sorában a XIII.-at tartja kezében az olvasó.

Változatos tematikájú könyvünkben A Magyar Tudomány Napja Erdélyben 2024-es konferencia-előadásai szerkesztett változatai két nagyobb részben kaptak helyet. Az elsőben előtérbe kerülnek a (nem ismert, félreismert vagy elfeledett) 19–21. századi nők mint alkotók – az újságszerkesztőségek, írói körök, művészpályák, családi helyzetek egymással érintkező területeiről. A második rész a tárgyi és írott kultúra történetéhez rendelhető számos új ismeretet oszt meg – a hellenisztikus Alexandria tudományos irodalmától a székelyföldi konkrét régészeti feltárások mibenlétén, gazdaság-, jog- és nyelvtörténeti kérdéseken át addig, hogy kik váltak a magyarságból a Román Munkáspárt/Román Kommunista Párt vezetőségi tagjaivá.

ISSN: 2393-4328

